

Міністерство охорони здоров'я України
Тернопільський національний медичний університет імені І. Я. Горбачевського
Міністерство освіти і науки України
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

ХРИСТЕНКО ОЛЬГА МИРОСЛАВІВНА

УДК 378.015.31:316.752:[378.6:61]-057.875(477)"19/202"

ДИСЕРТАЦІЯ
**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ
ЦІННОСТЕЙ СТУДЕНТІВ У МЕДИЧНИХ
ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ
(друга половина ХХ – 20-ті рр. ХХІ ст.)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

О. М. Христенко

Тернопіль – 2023

Дрогобич – 2023

АНОТАЦІЯ

Христенко О. М. Теоретико-методичні засади розвитку системи цінностей студентів у медичних закладах вищої освіти України (друга половина ХХ – 20-ті рр. ХХІ ст.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Тернопільський національний медичний університет імені І. Я. Горбачевського МОЗ України, Тернопіль, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка МОН України, Дрогобич, 2023.

У виразненні системи цінностей майбутніх медиків актуалізується у медико-соціальному дискурсі, позаяк сучасні виклики (війна, пандемії, стан здоров'я матерів і дітей, зростання проблем психологічного, психічного благополуччя людей в Україні та ін.) спонукають, щоб фахівці медичної галузі були вмотивованими, готовими працювати в екстремальних обставинах та нести громадянську, професійну, моральну відповідальність за свою участь у розв'язанні медико-соціальних проблем та захисті країни.

У **вступі** дисертації обґрунтовано актуальність теми, зазначено її зв'язок із науковими планами й темами, сформульовано об'єкт, предмет, мету і завдання дослідження, обґрунтовано хронологічні межі дослідження, репрезентовано методологічні основи та вибір методів дослідницької роботи, визначено наукову новизну, теоретичне й практичне значення здобутих результатів, подано відомості про апробацію, впровадження, публікацію основних положень та висновків дисертаційного дослідження.

У **першому розділі** «Теоретичні основи проблеми цінностей у педагогіці» здійснено історіографічний огляд та репрезентовано джерельну базу дослідження, охарактеризовано систему цінностей у вітчизняному педагогічному дискурсі, проаналізовано проблему цінностей у педагогіці вищої школи зарубіжних країн.

Простежено генезу цінностей у вітчизняній педагогіці, виокремлено базові цінності у контексті аксіологічних ідей, репрезентованих у етнопедагогіці,

духовній спадщині Київської Русі, козацькій культурі, інтелектуально-духовних надбань українських мислителів (гідність, здоров'я, життя, свобода, правда, людина, освіта, моральність, духовність, відповідальність, патріотизм тощо).

За результатами аналізу праць учених та практиків медицини доведено, що їхня наукова, педагогічна, професійна спадщина містить виховний потенціал для формування низки цінностей сучасних лікарів. Разом із фундаментальними пам'ятками української та світової історії медицини, культури, права, аксіологічні ідеї вітчизняних педагогів, учених та практиків медицини утворюють джерельну основу формування системи цінностей медиків.

Обґрунтовано важливість теми в компаративістиці, узагальнення зарубіжного досвіду формування цінностей студентської молоді, результати яких мають значення для упровадження кращих адаптованих методик виховання в українських медичних закладах вищої освіти з урахуванням прогресивних європейських традицій, досягнень вітчизняної освітньої теорії та практики; досліджено особливості поняття «цінності» у контексті зарубіжної науки.

У **другому розділі** «Теоретико-правові засади розвитку системи цінностей у педагогіці вищої школи радянського періоду» схарактеризовано цінності в системі базових педагогічних понять, з'ясовано пріоритетні завдання для вищої (медичної) школи в радянських нормативних документах, проаналізовано теоретичне обґрунтування проблеми цінностей майбутніх медиків у педагогіці вищої школи УРСР.

Репрезентовано авторську періодизацію розвитку системи цінностей майбутніх медиків у межах «радянського» періоду (1950 – 1991), який охоплює такі субперіоди: «інституційно-ідеологічний» (1950 – поч. 1960-х рр.); «громадсько-просвітницький» (1960-ті – поч. 1970-х років); «науково-дослідницький» (1970-ті – 1980-ті роки).

З'ясовано, що в радянському науковому дискурсі поняття «цінності» відображалося, з одного боку, через соціальне замовлення, яке детермінувало законодавчо закріплену систему цінностей офіційної ідеології, а з другого – через громадське неформальне середовище як джерело альтернативних аксіологічних

ідей. Унікальною детермінантою творення громадянських, національних та гуманістичних цінностей студентів медичних інститутів стала громадсько-просвітницька опозиційна діяльність лікарів, учасників руху «шестидесятників».

Виявлено, що для законодавчої бази, яка детермінувала розвиток системи вищої медичної освіти в УРСР, характерною була ідеологічна спрямованість, яка часто суперечила науково-педагогічній доцільності її застосування; водночас, окремі нормативні документи передбачали систему заходів у вищих медичних навчальних закладах, що сприяли формуванню у студентів цінностей соціального змісту (працелюбність, активна громадянська позиція, готовність до соціальної підтримки потребуючих).

У **третьому розділі** «Організація виховного процесу у вищих медичних навчальних закладах УРСР (1950–1991): аксіологічний аспект» досліджено особливості змісту виховної роботи у радянських вищих медичних навчальних закладах, з'ясовано форми і методи формування ціннісних орієнтацій майбутніх медиків, узагальнено й репрезентовано результати експертної оцінки переваг і недоліків виховання студентів у системі вищої освіти УРСР.

В історичній ретроспективі проаналізовано змістову структуру виховної роботи у радянських вищих медичних навчальних закладах з позиції аксіологічного підходу, яка містила такі компоненти: політико-ідеологічний; пропагандистський; контрпропагандистський; філософсько-етичний; атеїстичний; культурно-мистецький; суспільно-трудова; фаховий.

Доведено, що використання традиційних і специфічних форм виховної роботи у медичних інститутах УРСР спрямовувалося на системне формування у майбутніх медиків низки антицінностей: радянський патріотизм (відданість комуністичній партії, котра уособлювала тоталітарну владу) – на противагу патріотизму як цінності (любов до рідної землі, народу); войовничий атеїзм (почуття й поведінка ненависті до релігії, церкви) – на противагу релігійній моралі як цінності (пошана гідності людини, свободи людини, недоторканість життя людини) та ін. Встановлено, що експерти засвідчують актуалізацію ідеї трудового виховання; це можуть бути відповідні сучасним умовам та потребам

форми організації праці студентів – волонтерська, громадська робота, що передбачає формування певних трудових, соціальних умінь та навичок.

У **четвертому розділі** «Розвиток системи цінностей в контексті української педагогічної науки та гуманітарної парадигми медичної освіти (1991 – 20-ті рр. XXI ст.)» проаналізовано теоретичні засади формування цінностей у науково-педагогічному дискурсі незалежної України, обґрунтовано науково-методичні основи розвитку системи цінностей майбутніх лікарів, репрезентовано концепт «цінність» у контексті професійної лінгводидактики.

Репрезентовано генезу системи цінностей майбутніх медиків у межах «національно-державницького» періоду (1991–2020-ті роки), в якому виокремлено субперіоди: «законодавчо-біоетичний» (1991–2009); «концептуальний» (2009-2014); «глобально-трансформаційний» (2014–2022).

За результатами синтезу положень української науки визначено сутнісну структуру поняття «цінності» з різних перспектив. Її складовими виступають: найвища мета, ідеал, до якого прагне людина і суспільство; духовний феномен; соціальний та культурний орієнтир (еталон) для інтересів і потреб особистості; психічні об'єкти, джерелами яких є сфера потреб людини; системна основа функціонування освіти; змістове підґрунтя духовності особистості та суспільства; протиположність антицінностям, наділеним негативними рисами; система, в яку виховання має «ввести» вихованців.

Виокремлено змістові компоненти гуманітарної підготовки майбутніх лікарів у медичних закладах вищої освіти України (національний; філософсько-засадничий; духовно-біоетичний; добродійний; правозахисний, у т.ч., інклюзивний та гендерний) та визначено відповідні цінності, які в них слід формувати.

У **п'ятому розділі** «Цінності сучасних студентів у медичних закладах вищої освіти України» визначено особливості змісту професійних цінностей майбутніх лікарів, здійснено класифікацію базових професійних та індивідуальних цінностей медиків, окреслено перспективні напрями виховання студентів у

медичних закладах вищої освіти України, обґрунтовано теоретичну модель розвитку системи цінностей майбутніх медиків.

Простежено динаміку зміни ціннісних орієнтацій молоді, у зв'язку з війною – від пріоритету матеріальних цінностей до актуалізації екзистенційних, духовних та їх реалізації через військову, медичну службу на фронті, волонтерство в межах медичних закладів вищої освіти, громадських об'єднань, медичну службу у військових госпіталях, тренінгову, просвітницьку роботу.

Репрезентовано систему цінностей, які слід виховувати у майбутніх медиків: абсолютні, громадянські, національні, сімейні, валео-екологічні, індивідуальні та професійні. Розроблено теоретичну модель розвитку системи цінностей майбутніх медиків, застосування якої сприятиме забезпеченню готовності студентів реалізовувати їх у професійній діяльності, життєдіяльності.

Окреслено пріоритетні напрями виховання майбутніх лікарів, у зв'язку з викликами воєнного стану, що сприятимуть розвитку таких цінностей, як національна, моральна та громадянська відповідальність лікарів у час війни; професійно-громадянська воєнна місія лікарів; психологічна, моральна готовність захищати Батьківщину в екстремальних умовах, усіма силами та ресурсами оберігаючи життя людини як найвищу цінність.

Наукова новизна і теоретичне значення дисертаційної роботи полягають у тому, що **вперше**: *розроблено* авторську періодизацію розвитку системи цінностей студентів у медичних закладах вищої освіти України в контексті геополітичних, культурно-історичних, соціально-медичних, науково-медичних, науково-педагогічних детермінант; *комплексно досліджено* розвиток системи цінностей майбутніх медиків як історико-педагогічного явища другої половини ХХ – 20-х рр. ХХІ ст., а саме: *схарактеризовано* базові цінності у контексті змістової структури виховної роботи зі студентами вищих медичних навчальних закладів УРСР; *узагальнено* результати експертної оцінки переваг і недоліків виховання студентів у радянський період; *виокремлено* цінності, репрезентовані у науковій, викладацькій, громадсько-просвітницькій спадщині видатних медиків та викладачів медичних ЗВО; *здійснено* класифікацію системи професійних та

індивідуальних цінностей студентів медичних ЗВО України з урахуванням історико-педагогічної спадщини та відповідно до сучасних викликів; *обґрунтовано* теоретичну модель розвитку системи цінностей майбутніх медиків у науковому й теологічному дискурсах; *репрезентовано* методику формування цінностей студентів медичних ЗВО у контексті вивчення гуманітарних, суспільних, інтегрованих дисциплін та позааудиторної виховної роботи; *охарактеризовано* динаміку розвитку системи цінностей майбутніх медиків в умовах війни; *розроблено* модель розвитку системи цінностей сучасних студентів у медичних ЗВО України, що містить методологічно-цільовий, ціннісно-змістово-методичний та результативний блоки. *Уточнено* базові поняття, що характеризують процес формування особистості майбутніх фахівців медичної галузі («цінності», «професійні цінності», «індивідуальні цінності», «система цінностей», «розвиток системи цінностей студентів медичних ЗВО», «вища медична освіта», «виховання» та ін.); визначено перспективні напрями виховання студентів у медичних ЗВО. *До наукового обігу введено*: нові факти, теоретичні ідеї і підходи до виховання у студентів медичних ЗВО України цінностей з урахуванням історичних уроків та сучасних викликів, що базуються на вивченні значного масиву наукової літератури, публіцистики, архівних джерел (протоколи засідань кафедр, профспілкових комітетів, адміністративних органів медичних ЗВО; інформаційно-звітні матеріали про виховну роботу з майбутніми медиками, конкурси наукових робіт, художньої самодіяльності, організаційно-масові заходи кафедр, студентських гуртків).

Подальшого розвитку набули: положення щодо гуманізації та гуманітаризації медичної освіти як теоретичної основи розвитку системи цінностей майбутніх медиків, модернізації професійної підготовки фахівців в Україні відповідно до потреб сьогодення і світових стандартів.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що його положення, результати й висновки сприяють перспективним розробкам концептуальних ідей, теоретичних та методологічних засад виховання цінностей майбутніх фахівців в умовах модернізації системи освіти України,

євроінтеграційних процесів, сучасних та потенційних викликів. Матеріали дослідження успішно апробовано авторкою в освітньому процесі медичного ЗВО під час викладання нормативних дисциплін «Філософія та основи академічної доброчесності», «Історія України та української культури», «Педагогіка та психологія вищої школи з основами риторики», елективних курсів «Філософія збереження здоров'я», «Політологія», «Демократія: від теорії до практики», «Громадянська культура і толерантність», «Корекційна педагогіка», «Конфліктологія»; у процесі підготовки здобувачами вищої медичної освіти магістерських досліджень з педагогічної тематики; у позааудиторній виховній роботі з майбутніми медиками; під час експертного аналізу змісту освітніх цінностей, репрезентованих у навчальних програмах та навчальній літературі як об'єктах грифування.

Ключові слова: цінності, система цінностей, професійні цінності, інклюзивні цінності, біоетичні цінності, медичні заклади вищої освіти, Україна, студенти, майбутні медики, виховання.

ABSTRACT

Khrystenko O. M. **Theoretical and methodological framework for development of the value system of future doctors in the institutions of higher medical education of Ukraine (second half of the 20th – 20s of the 21st century).** – Qualifying Research Paper as a Manuscript.

Thesis for obtaining a scientific degree of Doctor of Pedagogical Sciences in Speciality 13.00.01 – general pedagogy and history of pedagogy. – Ministry of Education and Science of Ukraine, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, 2023.

The issue of the values of future doctors has been topical in the medical and social discourse since current challenges (war, pandemics, health of mothers and children, increasing psychological and mental disorders, etc. of people in Ukraine) encourage medical specialists to be motivated, ready to work in extreme situations and be

responsible regarding their civil, professional, moral concern for involvement in solving medical and social problems and defending the country.

The significance of the topic is substantiated, its relation with scientific plans and topics is specified, the object, subject, objective and tasks of the research are determined, its chronological boundaries are verified, the methodological foundations and the choice of methods of research work are outlined, the scientific novelty, theoretical and practical significance of the attained results are defined, information on approval, implementation, publication of the main provisions and conclusions of the research are also presented in **the Introduction** of the dissertation.

In **chapter 1** “Theoretical foundations of the problem of values in pedagogy”, a historiographic review is carried out and the source base of the research is represented, the system of values in the domestic pedagogical discourse is characterized, and the matter of values in the pedagogy of higher education in world countries is analysed.

The genesis of values in national pedagogy is outlined, basic values are distinguished in the context of axiological ideas represented in ethnopedagogy, spiritual tradition of Kyivan Rus, Cossack culture, intellectual and spiritual heritage of Ukrainian scholars (dignity, health, life, freedom, truth, person, education, morality, spirituality, responsibility, patriotism, etc.).

According to the results of the analysis of the literature by scientists and practitioners of medicine, it has been proven that their scientific, pedagogical, and professional heritage contains educational potential for development of a number of values of present doctors. Together with the fundamental shrines of Ukrainian and world history of medicine, culture, law, the axiological ideas of domestic educators, scientists and practitioners of medicine are the source basis for the development of doctors’ values system.

The significance of the topic in comparative studies, generalization of the world experience of development of student youth’s values is substantiated; its results are important for introduction of better adapted methods of education into institutions of higher medical education in Ukraine taking into account progressive European

traditions, achievements of domestic educational theory and practice; the peculiarities of the concept of values in the context of world science are studied as well.

In **chapter 2** “Theoretical and legal principles of the values development in the pedagogy of higher education of the Soviet period”, the values in the system of basic pedagogical concepts are characterized; the priority tasks for the higher (medical) education in the Soviet regulatory documents are clarified, the theoretical justification of the problem of values of future medical specialists in the pedagogy of higher education of the Ukrainian SSR is analysed. The periodization of development of the value system of future doctors within the *Soviet* period (1950 – 1991) developed by the author is presented; it comprises the following sub-periods: *institutional-ideological* (1950 – early 1960s); *community-educational* (1960s – early 1970s); *scientific-research* (1970s – 1980s).

It was established that in the Soviet scientific discourse the concept of values was reflected through the social order that determined the legally established system of values of the official ideology on the one hand, and on the other hand through the public informal environment as a source of alternative axiological ideas. The social and educational opposition movement of doctors, the participants of the Sixties movement was a unique determinant for development of public, national and humanistic values of students of medical institutes. It was discovered that the legislative basis, which determined development of the system of higher medical education in the Ukrainian SSR, was characterized by the ideological orientation that often contradicted the scientific and pedagogical expediency of its execution; at the same time, some normative documents provided for measures in the institutions of higher medical education that contributed to development of values of social content in the students (hard work, active civic engagement, readiness for social support for those in need).

In **chapter 3** “Organization of educational process in the institutions of higher medical education of the Ukrainian SSR (1950–1991): axiological aspect”, the peculiar features of the content of educational work in Soviet institutions of higher medical education are investigated; the forms and methods of value orientations development in future doctors are clarified; the results of expert assessment of the advantages and

disadvantages of educating students in the system of higher education of the Ukrainian SSR are summarized and represented.

The content structure of educational work in the Soviet institutions of higher medical education from the standpoint of an axiological approach are analysed regarding the historical retrospective; it comprises the following components: political-ideological; propaganda; counter-propaganda; philosophical-ethical; atheistic; cultural-art; social-labour, professional.

It was proved that the use of traditional and specific forms of educational work in the medical institutes of the Ukrainian SSR was aimed at systematic formation of a number of anti-values in future doctors: Soviet patriotism (loyalty to the Communist Party, which personified the totalitarian government) – in contrast to patriotism as a value (love for the native land, people); militant atheism (feelings and behaviour of hatred towards religion, church) – as opposed to religious morality as a value (respect for human dignity, human freedom, inviolability of human life), etc. It has been established that the experts testify the actualization of the idea of labour education; these may correspond to the current conditions and needs regarding the form of organization of students work: volunteer, community work, which involves development of certain labour and social skills and abilities.

In **chapter 4** “Development of the value system in the context of Ukrainian pedagogical science and humanitarian paradigm of medical education (1991 – 20s of the 21st century)”, the theoretical fundamentals of development of values in the scientific and pedagogical discourse of independent Ukraine are analysed, the scientific and methodological foundations of development of the value system of future doctors are substantiated, the concept of value is represented in the context of professional language didactics. The genesis of the value system of future doctors within the *national-state* period (1991–2020s) is represented with sub-periods distinguished: *legislative-bioethical* (1991–2009); *conceptual* (2009–2014); *global-transformational* (2014–2022).

According to the results of synthesis of the provisions of Ukrainian science, the essential structure of the concept of value from different perspectives has been defined.

Its components are: the highest purpose, the ideal for human and society aspiration; spiritual phenomenon; social and cultural mark (standard) for the interests and needs of the individual; mental objects, the sources of which are the sphere of human needs; system basis of functioning of education; the substantive basis of the spirituality of the individual and society; counterbalance to anti-values endowed with negative features; the system into which pupils should be introduced through education. The content components of the humanitarian training of future doctors in the institutions of higher medical education of Ukraine (national; philosophically fundamental; spiritual and bioethical; charitable; human rights, as well as inclusive and gender) have been defined as well as the corresponding values that should be formed in them.

In **chapter 5** “Values of present students in the institutions of higher medical education of Ukraine”, the peculiar features of the content of professional values of future doctors are defined, the basic professional and individual values of doctors is classified, the prospective directions of education of students in the institutions of higher medical education of Ukraine are outlined, the theoretical model of development of the value system of future doctors is substantiated. The dynamics of changes in value orientations of young people with regard to the war is outlined: from the priority of material values to actualization of existential, spiritual values and their implementation through military, medical service at the war, volunteering within the institutions of higher medical education, public associations, medical service in military hospitals, training, educational work.

The system of values that should be encouraged in future doctors is presented: absolute, civic, national, family, valueo-ecological, individual and professional. A theoretical model of the development of the value system of future doctors is developed, the application of which contributes to ensuring the readiness of students to implement it in their professional activities and daily life. The priority areas of training of future doctors are outlined with regard to the challenges of the state of war, which contributes to development of the values of national, moral and civil responsibility of doctors in wartime; professional-civil military mission of doctors; psychological and moral

readiness to defend the Motherland in extreme situations, preserving human life as the highest value by all means and resources.

The scientific novelty and theoretical significance of the dissertation is that for the first time the periodization of the development of the value system of students in the institutions of higher medical education of Ukraine in the context of geopolitical, cultural-historical, socio-medical, scientific-medical, scientific-pedagogical determinants is *developed* by the author; the development of the value system of future doctors as a historical and pedagogical phenomenon of the second half of the 20th – 20s of the 21st century is *investigated comprehensively*, i.e.: basic values in the context of the content structure of educational work with students of the institutions of higher medical educational of the Ukrainian SSR are *characterized*; the results of an expert assessment of the advantages and disadvantages of student education in the Soviet period are *summarized*; the values represented in the scientific, teaching, social and educational heritage of famous doctors and teachers of medical universities are *distinguished*; the professional and individual values of the students of institutions of higher medical education of Ukraine are *classified* taking into account historical and pedagogical heritage and in accordance with contemporary challenges; the theoretical model of the value system development of future doctors in scientific and theological discourses is *substantiated*; the method of values development of the students of institutions of higher medical education is *represented* in the context of studying humanities, social sciences, integrated disciplines and extracurricular educational work; the dynamics of development of the value system of future doctors in the circumstances of war is *characterized*; a model of development of the value system of present students in the institutions of higher medical education of Ukraine is *developed*, which contained methodological-target, value-content-methodical and result blocks. The basic concepts that characterize the process of personal development of future medical specialists (values, professional values, personal values, value system, development of value system of the students of institutions of higher medical education, higher medical education, education etc.) are *specified*; the educational perspectives for the students of institutions of higher medical education are *defined*.

New facts, theoretical ideas and approaches to the education of values in the students of institutions of higher medical education of Ukraine taking into account historical lessons and current challenges, based on the study of a significant mass of scientific literature, opinion journalism, archival sources (minutes of meetings of departments, trade union committees, administrative bodies of institutions of higher medical education; informative and reporting materials on educational work with future doctors, contests of research papers, amateur arts activity, organizational and mass events of departments, student circles) *have been introduced into scientific circulation.*

Provisions on humanization and humanitarianization of medical education as a theoretical basis for development of the value system of future doctors, modernization of professional training of specialists in Ukraine according to the today's needs and world standards *are regarded for further development.*

The **practical significance** of the dissertation research is that its provisions, results, and conclusions contribute to the prospective development of conceptual ideas, theoretical and methodological foundations for education of future specialists in the circumstances of modernization of the education system of Ukraine, European integration, current and potential challenges. The research materials have been successfully verified by the author in the educational process of the institution of higher medical education when teaching the normative disciplines of Philosophy and Fundamentals of Academic Integrity, History of Ukraine and Ukrainian Culture, Pedagogy and Psychology of Higher Education and Fundamentals of Rhetoric, elective courses of Philosophy of Health Preservation, Political Science, Democracy: from Theory to Practice, Civic Culture and Tolerance, Correctional Pedagogy, Conflictology; in preparation of master's researches on topics of pedagogy by the students of higher medical education; in extracurricular educational work with future doctors; in expert analysis of the content of educational values represented in curricula and educational literature as objects of labelling.

Key words: values, values system, professional values, inclusive values, bioethical values, medical institutions of higher education, Ukraine, students, future doctors, education.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДОСЛІДЖЕННЯ
Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Монографії, розділи монографій

1. Христенко, О. (2022с). Концепт «цінність» у контексті професійної лінгводидактики. У А. В. Вихрущ, & К. Л. Стефанишин (Ред.), *Професійна лінгводидактика в контексті особистісної парадигми* (с. 203–226). ТНМУ «Укрмедкнига». <https://repository.tdmu.edu.ua/handle/123456789/17687>
2. Христенко, О. (2023с). *Теоретико-методичні засади розвитку системи цінностей студентів у медичних закладах вищої освіти України (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.)* (А. В. Вихрущ, Ред.). ТНМУ «Укрмедкнига» (25, 11 др. арк.).

Статті у зарубіжних наукових періодичних виданнях, які індексуються в міжнародних наукометричних базах Web of Science і Scopus

3. Khrystenko, O. (2016b). Education of a future human is the key to solving the global problems facing humanity. *Future Human Image. The Scientific Journal*, 3(6), 46–52. <http://www.fhijournal.org/?p=765>
4. Khrystenko, O. (2016с). Women’s Enlightenment movement as the philosophy of education (late 19th – first half of 20th century). *Advanced Education*, (6), 28–33. <https://doi.org/10.20535/2410-8286.74125>
5. **Khrystenko, O. M.**, Vykhreshch, A. V., Fedoniuk, L. Ya., & Oliinyk, N. Ya. (2022). Personal values of future doctors. *Wiadomosci lekarskie*, 75(8, P. 2), 2020–2025. <https://doi.org/10.36740/WLek202208214>

Статті у наукових фахових виданнях України

6. Вихрущ, А. В., Вихрущ, Н. Б., Драч, І. Д., & **Христенко, О. М.** (2021). Підготовка студентів медичних університетів до спілкування з дітьми з особливими потребами. *Медична освіта*, (1), 75–82. <https://doi.org/10.11603/me.2414-5998.2021.1.11973>
7. Вихрущ, А. В., & **Христенко, О. М.** (2022). Система цінностей молоді в контексті особистісної парадигми. *Медична освіта*, 1(95), 5–13.

8. Христенко, О. М. (2015а). Використання гендерно збалансованого матеріалу під час викладання історії України. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*, (2), 379–387. <https://doi.org/10.31499/2307-4906.2.2015.196803>
9. Христенко, О. (2022а). Виховний потенціал історичних джерел у формуванні громадянських цінностей майбутніх лікарів. *Нова педагогічна думка*, 2(110), 110–114. <https://doi.org/10.37026/2520-6427-2022-110-2-110-114>
10. Христенко, О. М. (2015b). Виховний потенціал конфлікту (до питання методики викладання політології). *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Педагогіка. Психологія. Філософія»*, 208(1), 213–222.
11. Христенко, О. М. (2022b). Громадянські цінності сучасних студентів. *Науковий журнал «Гуманітарні студії: педагогіка, психологія, філософія»*, 2(13), 55–62. <http://journals.nubip.edu.ua/index.php/Pedagogica/article/view/16301>
12. Христенко, О. М. (2021а). Експертна оцінка виховання студентів у системі вищої школи в Україні (70–80-ті роки ХХ століття). *Педагогічні науки: теорія та практика*, 4(40), 17–22. <https://doi.org/10.26661/2786-5622-2021-4-02>
13. Христенко, О. М. (2021с). Зарубіжний досвід дослідження цінностей в освітньому контексті. *Педагогічний альманах*, (48), 16–22. <https://doi.org/10.37915/pa.vi48.186>
14. Христенко, О. М. (2019а). Зміст гуманітарної підготовки майбутніх медичних фахівців: міждисциплінарний контекст. *Медична освіта*, (3), 139–143. <https://doi.org/10.11603/me.2414-5998.2019.3.10464>
15. Христенко, О. (2023а). Пріоритети виховання в радянських нормативних документах: історичні уроки. *Педагогічні науки: теорія та практика*, (2), 12–16. <https://doi.org/10.26661/2786-5622-2023-2-02>

16. Христенко, О. (2023b). Проблема формування цінностей студентів у контексті зарубіжної наукової думки. *Медична освіта*, 2(100), 80–85. <https://doi.org/10.11603/m.2414-5998.2023.2.13849>
17. Христенко, О. М. (2019c). Формування громадянської освіченості майбутніх медиків на засадах міждисциплінарної інтеграції. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні науки*, 2(17), 359–370.
18. Христенко, О. (2022e). Формування моральних цінностей майбутніх лікарів (70-ті роки ХХ ст.): історико-педагогічні уроки. *Освітні обрії*, 1(54), 22–25. <https://doi.org/10.15330/obrii.54.1.22-25>
19. Христенко, О. (2022f). Формування ціннісних орієнтацій студентів у медичних закладах вищої освіти УРСР у 60-70-х роках ХХ ст. як історичний урок. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 56(3), 228–233. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/56-3-35>
20. Христенко, О. М. (2022g). Цінності української молоді в часі війни: до питання громадянського виховання майбутніх лікарів. *Медична освіта*, 2(96), 100–103. <https://doi.org/10.11603/m.2414-5998.2022.2.13021>
21. Христенко, О. М. (2021f). Цінності як об'єкт психолого-педагогічних міждисциплінарних досліджень. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 37(3), 266–273. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/37-3-41>
22. Khrystenko, O. M. (2020b). The ideological foundations of the professional training of modern doctors: philosophical and bioethical aspects. *Медична освіта*, (2), 61–64. <https://doi.org/10.11603/me.2414-5998.2020.2.10932>
23. Khrystenko, O. (2023e). Volunteering as a value in the educational work of higher medical education institutions in Ukraine. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки: науковий журнал*, 1(112), 39–46. [https://doi.org/10.35433/pedagogy.1\(112\).2023.39-46](https://doi.org/10.35433/pedagogy.1(112).2023.39-46)

Опубліковані праці апробаційного характеру

24. Гвоздецька, І. С., & Христенко, О. М. (2017). Особливості викладання технічних та гуманітарних дисциплін на прикладі University of Bielsko Biala. *Нові підходи до викладання медичної фізики (присвячена 60-річчю ТДМУ та кафедри фізики і 230-річчю відкриття Луїджі Гальвані): науково-практична конференція*, Тернопіль, 20–21 квітня (с. 39–41). ТДМУ «Укрмедкнига».
<https://repository.tdmu.edu.ua/bitstream/handle/1/8524/Збірник.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
25. Мельничук, І. М., Христенко, О. М., Пилипишин, О. І., Кульчицький, В. Й., Бондаренко, С. В., & Луців, О. Р. (2014). Специфіка культури мовлення майбутніх медиків. *Українська професійна мова: історія і сучасність. Збірник матеріалів регіональної науково-практичної конференції*, Тернопіль, 26–27 червня (с. 14–16). ТДМУ «Укрмедкнига».
<https://repository.tdmu.edu.ua/bitstream/handle/1/8427/Збірник.pdf?sequence=1>
26. Терешкевич, Г. Т., & Христенко, О. М. (2017). Глобальна проблема протидії легалізації евтаназії: морально-етичні та юридичні аспекти. У С. М. Шкарлет (Ред.), *Педагогіка здоров'я: збірник наукових праць VII Всеукраїнської науково-практичної конференції*, Чернігів, 7–8 квітня (Т. 2, с. 60–67).
27. Христенко, О. М. (2017). Біоетичний аспект формування гуманітарного світогляду студентів медичних вишів. *Транснаціональний розвиток освіти та медицини: історія, теорія, практика, інновації: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Тернопільського державного медичного університету імені І. Я. Горбачевського*, Тернопіль, 23–24 листопада (с. 212–214). ТДМУ «Укрмедкнига».
<https://repository.tdmu.edu.ua/bitstream/handle/1/8866/2017%20матеріали%20конференції.pdf?sequence=7&isAllowed=y>
28. Христенко, О. М. (2016а). Біоетичні проблеми в контексті викладання політології. *Шостий Національний Конгрес з біоетики з міжнародною*

участю, Київ, 27–30 вересня (с. 102–103).

<http://biomed.nas.gov.ua/files/Proceedings6.pdf>

29. Христенко, О. М. (2015с). До питання методики формування здоров'язберігаючої компетентності сучасної молоді. *Філософія, методологія, психолого-педагогічні аспекти формування культури здоров'язбереження: матеріали регіональної науково-практичної конференції*, Тернопіль, 24–25 вересня (с. 54–56). ТДМУ «Укрмедкнига». <https://repository.tdmu.edu.ua/bitstream/handle/1/8397/2014%20Збірник.pdf>
30. Христенко, О. М. (2021b). Етика доброчинності як ціннісний пріоритет у формуванні особистості майбутніх лікарів. У Н. Л. Морська, Г. А. Поперечна, & Л. М. Литвин (Ред.), *Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід: збірник тез III Міжнародної науково-практичної конференції*, Тернопіль, 13–14 травня (с. 222–225). Вектор. http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/19806/3/Tsinnisni_Oriien_Suchas_n_Sv.pdf
31. Христенко, О. М. (2021d). Особливості професійної підготовки майбутніх лікарів на засадах аксіологічного та міждисциплінарного підходів. У М. М. Корда, І. М. Кліщ, & І. М. Мельничук (Ред.), *Професійна підготовка майбутніх фахівців медичної галузі на засадах міждисциплінарної інтеграції: матеріали регіональної науково-практичної конференції*, Тернопіль, 12 березня (с. 30). ТНМУ «Укрмедкнига». <https://repository.tdmu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/17026/ЗБІРНИК.pdf>
32. Христенко, О. М. (2020а). Проблема світоглядних цінностей у сучасній українській освіті. У О. М. Петровський, В. М. Мисик, & І. М. Вітенко (Ред.), *Четверті Геретівські читання: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, Тернопіль, 29 квітня (с. 222–226). ТОКІППО.
33. Христенко, О. М. (2022d). Українська мова в системі цінностей сучасних студентів: погляд крізь війну. *Професійна лінгводидактика в контексті*

- особистісної парадигми: матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю, Тернопіль, 2–3 червня (с. 7–10). ТНМУ. <https://repository.tdmu.edu.ua/handle/123456789/17516>*
34. Христенко, О. М. (2021e). Українська мова як цінність у світогляді сучасних студентів. У М. М. Корда, А. Г. Шульгай, І. М. Кліщ, & А. В. Вихрущ (Ред.), *Лінгводидактика в контексті особистісної парадигми: матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю, Тернопіль, 3–4 червня (с. 29–31). ТНМУ. <https://repository.tdmu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/17058/Збірник%20з%20видавництва.pdf>*
35. Христенко, О. (2023d). Формування національних цінностей студентів у процесі вивчення історії українського національно-визвольного руху ХХ століття. У Н. М. Гірна (Ред.), *Національна пам'ять (на вшанування жертв тоталітаризму): збірник наукових праць (с. 125–128). Друкарня ЛНМУ імені Данила Галицького.*
36. Христенко, О. М. (2012). Формування рідномовної компетентності у студентів медичних ВНЗ під час вивчення гуманітарних і суспільних дисциплін. *Мовна комунікація: наука, культура, медицина: Збірник матеріалів науково-практичної конференції до 55-річчя Тернопільського державного медичного університету імені І. Я. Горбачевського, Тернопіль, 9–10 жовтня (с. 17–19). ТДМУ «Укрмедкнига».*
37. **Христенко О. М., & Перевізник, Б. О.** (2013). Формування культури здоров'я особистості: історико-педагогічний досвід жіночих організацій України. *Проблема традиції в українській культурі: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції курсантів, студентів та молодих учених, Харків, 31 жовтня (с. 321–233).*
38. **Христенко, О. М., & Пилипишин, О. І.** (2014). Християнсько-гуманістичні цінності як основа світогляду майбутніх медиків. *Досягнення і перспективи впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих медичних (фармацевтичному) навчальних закладах України,*

присвяченої 160-річчю з дня народження І. Я. Горбачевського (з дистанційним під'єднанням ВМ(Ф)НЗ України за допомогою відеоконференц-зв'язку): матеріали Всеукраїнської навчально-наукової конференції з міжнародною участю, Тернопіль, 15–16 травня (Ч. 2, с. 701–702). ТДМУ.

39. Христенко, О. М., & Терешкевич, Г. Т. (2018). Набуття загальної та фахової компетентностей при проведенні практичного заняття «Аборт як біоетична, соціальна та глобальна проблема сучасного суспільства». *Гуманітарні виміри трансформації сучасної вищої медичної освіти: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, Київ, 17–18 травня (с. 80–81). Вид-во НМУ імені О. О. Богомольця.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

40. Христенко, О. М. (2019b). *Корекційна педагогіка : навчальний посібник для студентів спеціальності «Фізична реабілітація» медичних закладів вищої освіти*. Вектор (15,11 др. арк.).
41. Христенко, О. (2018a). Феномен жіночого християнського служіння у контексті сучасної філософії освіти. *European philosophical and historical Discourse*, 4(1), 31–38.
42. Khrystenko, O. (2019d). Forming of the competence «readiness for Family life» as mechanism for ensuring sustainable development of society. In T. Nestorenko, & A. Ostenda (Eds.), *Mechanisms for ensuring sustainable development of society* (pp. 229–238). Katowice School of Technology.
43. Khrystenko, O. M. (2018b). Implementation of gender approach in Education by the special educational course. In O. Nestorenko, & M. Wierzbik-Strońska (Eds.), *Innovation and information technologies in the social and economic development of society* (pp. 211–218). Katowice School of Technology.

ЗМІСТ

ВСТУП	24
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОБЛЕМИ ЦІННОСТЕЙ	
У ПЕДАГОГІЦІ	41
1.1. Історіографічний огляд та джерельна база дослідження.....	41
1.2. Система цінностей у вітчизняній педагогіці.....	70
1.3. Цінності в педагогіці вищої школи зарубіжних країн	95
Висновки до першого розділу	124
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ	
ЦІННОСТЕЙ У ПЕДАГОГІЦІ ВИЩОЇ ШКОЛИ РАДЯНСЬКОГО	
ПЕРІОДУ	127
2.1. Цінності в системі базових педагогічних понять	127
2.2. Пріоритетні завдання для вищої (медичної) школи в радянських нормативних документах	152
2.3. Теоретичне обґрунтування проблеми цінностей майбутніх медичних фахівців у педагогіці вищої школи УРСР	171
Висновки до другого розділу	195
РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЯ ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ У ВИЩИХ	
МЕДИЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УРСР (1950–1991):	
АКСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ	199
3.1. Зміст виховної роботи у вищих медичних навчальних зкладах	199
3.2. Форми і методи формування ціннісних орієнтацій студентів	221
3.3. Експертна оцінка переваг і недоліків виховання студентів у системі вищої освіти	248
Висновки до третього розділу	271
РОЗДІЛ 4. РОЗВИТОК СИСТЕМИ ЦІННОСТЕЙ В КОНТЕКСТІ	
УКРАЇНСЬКОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ НАУКИ ТА ГУМАНІТАРНОЇ	
ПАРАДИГМИ МЕДИЧНОЇ ОСВІТИ (1991 – 20-ті рр. ХХІ ст.)	
275	
4.1. Теоретичні основи формування цінностей у науково-практичному	

	23
дискурсі Незалежної України	275
4.2. Розвиток системи цінностей майбутніх лікарів: науково-методичний аспект	296
4.3. Концепт «цінність» у контексті професійної лінгводидактики	324
Висновки до четвертого розділу	347
РОЗДІЛ 5. ЦІННОСТІ СУЧАСНИХ СТУДЕНТІВ У МЕДИЧНИХ ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ	351
5.1. Специфіка змісту професійних цінностей майбутніх лікарів	351
5.2. Цінності студентів медичного університету в умовах війни	373
5.3. Перспективні напрями виховання студентів медичних ЗВО	390
Висновки до п'ятого розділу	410
ВИСНОВКИ	413
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	420
ДОДАТКИ.....	490

ВСТУП

Актуальність дослідження. Складний і суперечливий процес виховання української молоді відбувається в контексті глобалізації, нових історичних викликів, що зумовлює необхідність системної оцінки його переваг і недоліків. Війна проти України підвищила відповідальність державотворчих інституцій, закладів освіти щодо якості виховання студентської молоді. Адже в умовах воєнного стану та в післявоєнний період українська держава потребуватиме значних зусиль, щоб перемогти духовно, ментально, інформаційно, а також утверджувати свою цивілізаційну звитягу завдяки високому рівню моральності, освіченості, патріотизму громадян через імплементацію абсолютних (вічних), національних, громадянських, індивідуальних, професійних та інших цінностей.

Проблема формування ціннісних орієнтацій постає ключовою у процесі виховання особистості майбутніх лікарів, у медично-освітньому дискурсі, позаяк сучасні виклики, передовсім війна, екологічні лиха, бідність, пандемії, стан здоров'я матерів і дітей, різке зростання проблем психологічного благополуччя людей в Україні спонукають фахівців сфери охорони здоров'я бути готовими працювати в екстремальних обставинах, а також нести професійну, моральну відповідальність.

Ціннісна парадигма є наскрізною у міжнародних і національних програмах, що моделюють тенденції розвитку освітньої політики у глобальному дискурсі: рівність, освіта, здоров'я як цінності («Цілі розвитку на тисячоліття», 2000; «Освіта для всіх», 2001); сталий розвиток суспільства, інтегративне мислення, ціннісна зорієнтованість освіти (доповідь Римського клубу, 2018); інклюзивна й справедлива якісна освіта, гендерна рівність, культурна різноманітність (Інчхонська декларація «Освіта 2030»); акцентуація на творчість, мобільність, самостійність, готовність до сімейного життя молодої людини (польський варіант «Освіта 2030») та ін.

Формування цінностей особистості виокремлено в базових нормативних документах Української держави: пріоритет патріотичного, правового, екологічного виховання, моральних цінностей, соціальної активності (Закон

України «Про вищу освіту», 2014); справедливі ціннісні орієнтири для учасників освітнього процесу («Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2021–2031 роки»); виховання у молоді активної громадянської позиції на основі поваги до прав людини, духовних цінностей українського народу, національної самобутності; оборонної свідомості та громадянської стійкості (Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», 2022); життя та здоров'я пацієнта як ключові професійні цінності медичних працівників («Стратегія розвитку медичної освіти в Україні», 2019).

Ураховуючи особливості професії лікаря, визначено важливий напрям нашого дослідження – цінності здобувачів вищої медичної освіти з відповідним змістовим наповненням, завдяки чому їх можна самостійно репрезентувати в аксіологічному дискурсі. Адже, з одного боку, базові універсальні цінності (людина, життя, здоров'я, безпека; доброчесність, відповідальність, милосердність тощо) є чи мають бути загальноприйнятними для всіх членів конкретного суспільства, а з іншого – у зв'язку з майбутньою професійною діяльністю студентів медичних закладів вищої освіти (далі – ЗВО), цінності набувають специфічного змісту через розкриття їх окремих важливих аспектів, пов'язаних із завданнями сфери охорони здоров'я. Відтак *студентам* медичних ЗВО слід не лише обґрунтовувати сутнісну структуру і зміст цінностей, а й доводити, чому їхня імплементація є ключовою умовою професіоналізму в єдності з моральною відповідальністю фахівців галузі охорони здоров'я. Зокрема, в цьому вбачаємо доцільність дослідження засад розвитку системи цінностей майбутніх медиків.

Сучасний науковий дискурс репрезентує праці вчених, які вивчають різні аспекти проблематики цінностей у контексті формування особистості, функціонування закладів освіти, розвитку українського та світового суспільства знань. Так, у працях вітчизняних науковців (І. Бех, О. Вишневецький, В. Євтух, І. Зязюн, Т. Калюжна, Г. Ковадло, В. Крижко, Я. Любимий, Л. Назаренко, М. Пантюк, Ю. Пелех, М. Підлісний, М. Попов, М. Попович, О. Сухомлинська,

Н. Ткачова, В. Ципко та ін.) відображено базові ідеї аксіологічного підходу, положення педагогічної аксіології, що формують науково-методологічне підґрунтя досліджуваної проблеми.

Концептуальні засади розвитку цінностей у контексті філософії освіти, гуманітаризації вищої освіти знаходимо в доробку вчених, котрі досліджують виклики перед освітою в умовах існування антицінностей, взаємозалежність цінностей із вихованням та культурною спадщиною нації, цінності в системі світоглядних пріоритетів української педагогіки (В. Андрущенко, Н. Бойченко, М. Боришевський, Т. Бутківська, Г. Васянович, О. Вишневський, О. Дубасенюк, Л. Єршова, В. Жуковський, К. Журба, Е. Заредінова, В. Кремень, В. Лаппо, М. Лук'янченко, О. Невмержицька, Н. Ничкало, В. Огнев'юк, Н. Скотна, В. Скотний та ін.).

Для низки дослідників актуальними постали питання критичного осмислення історичного досвіду національного, громадянського, гуманістичного виховання в Україні, формування особистості з відповідною системою цінностей (Н. Бахмат, Г. Білавич, І. Нищак, Л. Оршанський, Т. Пантюк, Д. Пащенко, О. Пометун, Р. Сойчук, А. Сбруєва, М. Стельмахович, Б. Ступарик, М. Чепіль, К. Чорна та ін.).

Релігійний вимір ціннісної проблематики репрезентують учені, які досліджують освітню доктрину церкви (Т. Тхоржевська, Ю. Щербяк та ін.), обґрунтовують науково-методологічні засади християнської педагогіки (А. Вихрущ, В. Карагодін, О. Кислашко, І. Сіданіч та ін.) й перспективи розвитку «опікунської педагогіки» на засадах християнського служіння (О. Квас, І. Курляк, І. Садова та ін.).

Окремий пласт становлять міждисциплінарні розвідки та дослідження з педагогічної компаративістики, що репрезентують різні аспекти формування цінностей особистості з урахуванням країни проживання, соціального статусу, культурного середовища (О. Заболотна, О. Карпенко, О. Косович, Н. Лавриченко, О. Локшина, А. Максименко, А. Очеретяний, С. Пуертас, С. Сисоєва, І. Соколова, С. Федоренко, Н. Федчишин, О. Царик та ін.).

Актуальні питання гуманітаризації, власне медичної освіти, формування громадянських, професійних цінностей в освітньому середовищі знаходимо в працях зарубіжних учених, з-поміж яких: А. Бейлі (*A. Bailly*), Дж. Бенбасат (*J. Benbassat*), Дж. Берджес-Пуйо (*J. Berges-Puyo*), Б. Берш (*B. Bursch*), А. Кук-Сазер (*A. Cook-Sather*), Дж. А. Дін (*J. Deane*), Г. Клуні (*G. Clunie*), М. С. Догру (*M. Doğru*), І. Демірбас (*I. Demirbaş*), Д. К. Донох'ю (*D. K. Donohue*), Дж. Д. Гонзало (*J. D. Gonzalo*), А. Гернандо (*A. Hernando*), Б. М. Голзер (*B. M. Holzer*), Д. А. Каруфел-Верт (*D. A. Carufel-Wert*), С. Д. Петерсон (*C. D. Peterson*), А. Тейлор (*A. Taylor*) та ін.

Також низка українських науковців (О. Андрійчук, А. Вихрущ, Т. Горпініч, Т. Дем'янчук, Н. Запорожан, О. Ісаєва, Ю. Колісник-Гуменюк, В. Кравченко, Ю. Кундієв, Л. Кустарьова, М. Лісовий, Х. Мазепа, В. Москаленко, П. Назар, Л. Переймибіда, Т. Скрябіна, Г. Терешкевич, Я. Цехмістер, В. Шпак та ін.) досліджують окремі аспекти гуманізації медичної освіти, формування професійно-етичної культури, медичної етики, деонтології, виховання гуманності, духовних, біоетичних цінностей, особливості ціннісно-мотиваційної сфери здобувачів медичних ЗВО різних рівнів акредитації.

Втім, результати аналізу наукових розвідок із окресленої проблеми підтверджують недостатнє її вивчення з погляду комплексного науково-педагогічного дослідження, яке б репрезентувало ідейні, теоретичні основи, зміст, форми, методи розвитку системи цінностей студентів медичних ЗВО України в другій половині ХХ – 20-х рр. ХХІ століття. Історіографічний огляд засвідчує, що ця проблема не була предметом спеціального педагогічного дослідження і розкривала окремі аспекти зазначених питань.

Аналіз наукових джерел, нормативно-правових актів й інших матеріалів, вивчення практичного досвіду гуманітарної підготовки фахівців медицини засвідчує наявність в означеній галузі низки **суперечностей**, що стають на заваді розв'язанню актуальних проблем медичної освіти, а саме між:

– перманентним зростанням вимог суспільства до рівня моральності, змісту ціннісних пріоритетів фахівців медичної галузі та реальним станом виховання студентів у медичних ЗВО;

– необхідністю системного реформування медичної освіти і складністю організаційного, науково-методичного забезпечення її реалізації в контексті практик ціннісного ставлення до здоров'я та здорового способу життя;

– новими освітніми потребами суб'єктів педагогічного процесу в медичних ЗВО щодо конструювання цілісної системи формування індивідуальних, громадянських, професійних та інших цінностей і недостатнім методичним забезпеченням системної реалізації цих потреб;

– традиційними підходами до гуманітарної підготовки майбутніх фахівців медичної галузі та відсутністю ефективної системи розвитку особистісної і професійної культури й етики;

– необхідністю цілеспрямованого виховання системи цінностей здобувачів вищої медичної освіти та недостатністю спеціальних наукових розробок щодо реалізації цього процесу;

– педагогічною значущістю історичного досвіду виховання майбутніх фахівців медичної галузі та недостатнім його вивченням, критичним переосмисленням й узагальненням;

– різними концептуальними засадами формування біоетичних цінностей здобувачів вищої медичної освіти та доцільністю універсального підходу до їхньої професійної підготовки;

– потребами використання інноваційних підходів до організації освітнього процесу в медичних університетах і готовністю викладачів до модернізації змісту, форм, методів формування особистості майбутніх медиків.

Отже, актуальність проблеми формування цінностей майбутніх медиків з урахуванням історичних уроків, сучасних викликів, вимог освітньої галузі та сфери охорони здоров'я Української держави, її педагогічна та соціальна значущість, необхідність і потенційна можливість розв'язати вищезазначені суперечності зумовили вибір теми дослідження **«Теоретико-методичні засади**

розвитку системи цінностей студентів у медичних закладах вищої освіти України (друга половина XX – 20-ті рр. XXI ст.)».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження здійснено в межах плану науково-дослідної роботи кафедри педагогіки вищої школи та суспільних дисциплін Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського МОЗ України як складова комплексних наукових тем «Професійна підготовка майбутніх фахівців медичної галузі на засадах міждисциплінарної інтеграції» (номер державної реєстрації 0119U001459) та «Спрямованість освітнього процесу на досягнення інтегральних результатів в умовах змішаного навчання під час підготовки майбутніх фахівців медичної галузі» (номер державної реєстрації 0122U000034). Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (протокол № 8 від 15 червня 2023 р.).

Об'єкт дослідження – освітній процес у медичних закладах вищої освіти.

Предмет дослідження – теорія та методика розвитку системи цінностей студентів у медичних закладах вищої освіти України в другій половині XX – 20-х рр. XXI ст.

Мета дослідження – дослідити теоретичні та методичні засади, зміст, форми, методи розвитку системи цінностей студентів у медичних закладах вищої освіти України в другій половині XX – 20-х рр. XXI ст.

Відповідно до мети, об'єкта, предмета дослідження нами окреслено виконання таких завдань:

1. У контексті геополітичних, культурно-історичних, соціально-медичних, науково-медичних, науково-педагогічних детермінант обґрунтувати авторську періодизацію розвитку теоретичних засад формування цінностей студентів у медичних ЗВО України.
2. Проаналізувати проблематику цінностей у вітчизняній і зарубіжній педагогічній теорії та практиці.
3. Дослідити концепт «цінності» у системі базових педагогічних понять.

4. Охарактеризувати ідейні засади, зміст, форми та методи виховної роботи у вищих медичних навчальних закладах радянського періоду з позиції аксіологічного підходу.

5. Узагальнити результати експертної оцінки переваг і недоліків виховання студентів у радянському минулому.

6. Обґрунтувати науково-методичні основи формування системи цінностей майбутніх лікарів у медичних ЗВО.

7. Розробити теоретичну модель розвитку системи цінностей студентів, майбутніх медиків, та окреслити перспективні напрями їх виховання у медичних університетах України.

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину ХХ ст. – 20-ті рр. ХХІ ст. Нижню межу (близько 1950 р.) визначено з огляду на завершення першого етапу відбудови системи вищої медичної освіти в Україні після Другої світової війни та затвердження базового міжнародного документа, що визначав ціннісний вектор розвитку медичної науки та освіти – Женевської декларації 1948 р. Верхню межу (20-ті рр. ХХІ ст.) окреслено у зв'язку з прийняттям Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (2022), який передбачає виховання у молоді національних, громадянських, духовних цінностей, а також формування «оборонної свідомості», що є особливо актуальним для студентів медичних ЗВО в контексті їх професійної підготовки, зокрема, як бойових медиків, волонтерів, просвітницьких діячів.

Концепція дослідження передбачає комплексний аналіз й узагальнення теорії та методики розвитку системи цінностей студентів медичних ЗВО України в другій половині ХХ – 20-х рр. ХХІ ст. як різноаспектного педагогічного явища, вивчення його в контексті геополітичних, культурно-історичних, соціально-медичних, науково-медичних, науково-педагогічних детермінант, що впливали на законодавчу базу, науково-дослідницьку сферу та виховне середовище вищої медичної школи. Генеза системи цінностей майбутніх медиків відображає історичні особливості розвитку вищої медичної освіти в межах Української РСР

(як складової закритої політичної системи тоталітарного режиму) та незалежної Української Держави (як самостійного геополітичного суб'єкта з відкритою політичною демократичною системою), що розкривають суттєві відмінності в ідейних засадах, змісті, методиці формування ціннісних орієнтацій студентської молоді та водночас засвідчують постійний пошук шляхів використання позитивного вітчизняного і світового історико-педагогічного досвіду й новітніх наукових досягнень.

Концепція дослідження охоплює методологічний, історичний, теоретичний і практичний рівні.

Методологічний рівень відображає взаємовплив і співдію застосованих наукових підходів: *системно-синергетичний* – забезпечив аналіз цінностей студентів медичних ЗВО як системи з певними структурними елементами у їх взаємозв'язку; *парадигмальний* – зумовив висвітлення предмета дослідження в контексті розвитку системи цінностей радянського суспільства та українського суспільства періоду Незалежності; *міждисциплінарний* – сприяв обґрунтуванню виховного потенціалу гуманітарних, суспільних, етичних, біоетичних дисциплін (історія України, історія медицини, філософія, основи християнської етики, біоетика та ін.), а також елективних інтегрованих курсів щодо формування системи цінностей студентів медичних ЗВО; *контекстний* – уможливив дослідження розвитку системи вартостей майбутніх лікарів шляхом наповнення освітнього процесу елементами професійної діяльності; *деонтологічний* – передбачав розгляд предмета дослідження з позиції ключових моральних принципів професійної діяльності медичних працівників; *культурологічний* – сприяв обґрунтуванню змісту цінностей студентів медичних ЗВО на основі виховного потенціалу вітчизняної та світової культури; *компетентнісний* – орієнтував на вивчення системи вартостей студентів медичних ЗВО через виокремлення ціннісної складової у структурі компетентностей майбутніх медиків; *конфліктологічний* – дозволив провести аналіз ключових професійних цінностей студентів медичних ЗВО крізь призму актуальних контраверсійних медико-соціальних проблем; *історіографічний* – сприяв критичному аналізу

історико-педагогічних праць, дослідженню стану наукової розробки проблеми розвитку системи цінностей студентів медичних ЗВО України; *особистісно орієнтований* – концентрував вивчення проблеми цінностей у контексті розвитку особистості майбутніх медиків.

Історичний рівень детермінує історико-ретроспективний аналіз розвитку системи цінностей студентів медичних ЗВО України в другій половині ХХ – 20-х роках ХХІ ст.

Теоретичний рівень розкриває систему ідей, концепцій, ключових понять, термінів, дефініцій, оцінок, необхідних для розуміння сутності досліджуваної проблеми, зокрема: ідеї гуманізації та гуманітаризації медичної освіти; засади персоналістичної біоетики (позиціонування життя людини від зачаття до природної смерті, гідності, здоров'я та безпеки людини як найвищих цінностей); ідеї теорії сталого розвитку (інтегративне мислення як професійна цінність майбутніх медиків, ціннісна зорієнтованість медичної освіти, готовність розв'язувати непередбачувані проблеми професійного характеру в контексті соціальної цілісності); теоретичні основи підготовки майбутніх фахівців (інклюзія в освіті, медицині).

Практичний рівень стосується прикладного аспекту дослідження та полягає в обґрунтуванні змістових компонентів і методики формування системи цінностей студентів у медичних ЗВО України з урахуванням історичних уроків, сучасних викликів, вимог освітньої галузі та сфери охорони здоров'я; окресленні перспективних напрямів системи виховання майбутніх медиків.

Методологічну основу дослідження становлять: загальнофілософські світоглядні положення детермінованості й взаємозв'язку закономірностей, процесів та явищ об'єктивної реальності; положення про єдність теорії і практики; діалектичні принципи стосовно переходу кількісних змін у якісні, причинно-наслідкових зв'язків, урахування внутрішньої структури об'єкта дослідження; логічний принцип здійснення гносеологічної функції; принцип об'єктивності для урахування зовнішніх і внутрішніх чинників, що детермінують виникнення певних суспільно-політичних, соціально-культурних, духовних й інших явищ;

принципи діалектичної взаємозумовленості соціально-педагогічних явищ і процесів, освіти та самоосвіти, неперервності, гуманітаризації й гуманізації освіти; методологія системного аналізу; загальнонаукові принципи обґрунтованості наукових результатів, узагальнень і висновків.

Теоретичну основу дослідження становлять:

– концепції сучасної неперервної та вищої освіти (В. Андрущенко, С. Гончаренко, І. Зязюн, М. Євтух, В. Кремень, Н. Ничкало, В. Огнев'юк, О. Сухомлинська та ін.);

– ідеї педагогічної аксіології (І. Бех, Т. Калюжна, В. Крижко, Л. Назаренко, О. Невмержицька, М. Пантюк, Ю. Пелех, М. Попов, В. Скотний, О. Сухомлинська, Н. Ткачова, В. Ципко та ін.);

– положення методології педагогічної компаративістики (О. Заболотна, О. Карпенко, Н. Лавриченко, О. Локшина, А. Сбруєва, С. Сисоєва, І. Соколова, С. Федоренко та ін.);

– концептуальні засади розвитку цінностей у контексті гуманітаризації освіти (М. Боришевський, Г. Васянович, А. Вихрущ, О. Вишневський, О. Дубасенюк, Л. Єршова, В. Жуковський, І. Курляк, М. Лук'янченко, Т. Пантюк, Н. Скотна, Б. Ступарик, М. Чепіль та ін.).

– положення теорії розвитку вищої медичної освіти (К. Баранніков, І. Булах, І. Вітенко, О. Волосовець, В. Вороненко, О. Ісаєва, І. Мельник, Р. Моїсеєнко, В. Москаленко, М. Осійчук, Ю. П'ятницький, О. Толстанов, І. І. Фещенко, Я. Цехмістер, Т. Чернищенко, О. Яворовський та ін.);

– теоретичний доробок зарубіжних учених з питань цінностей у філософському, гуманістично-психологічному, освітньому дискурсі (А. Гернандо (*A. Hernando*), Д. Елкінз (*D. Elkins*), Л. Кольберг (*L. Kohlberg*), Ф. Лерш (*F. Lersh*), Е. Макінтайр (*A. Macintyre*), Г. Олпорт (*G. Allport*), Т. Парсон (*T. Parson*), І. Пріллєтенські (*I. Prilleltensky*), К. Роджерс (*C. Rogers*), М. Рокіч (*M. Rokeach*), В. Франкл (*V. Frankl*), В. Фурманек (*V. Furmanek*), У. Халіл (*U. Halil*), Ш. Шварц (*Sh. Schwartz*), Е. Шпрангер (*E. Spranger*), М. Штейн (*M. Stein*) та ін.).

Методи дослідження. Для досягнення мети та розв'язання поставлених завдань використано такі методи наукового пошуку:

пошуково-бібліографічний – для вивчення та систематизації джерельної бази (науково-педагогічної, методичної літератури, нормативно-правових документів, періодики, публіцистики тощо); *порівняльно-історичний* – для ретроспективного огляду генези ідей виховання у медичних ЗВО України окресленого періоду; *хронологічний* – для аналізу процесу розвитку цінностей майбутніх фахівців медичної галузі у часовій ретроспективі; *структурно-системний аналіз* – для вивчення організаційно-методичного забезпечення освітнього процесу підготовки лікарів і з'ясування її специфіки в радянський період та період Незалежності України; *компаративний аналіз* – для встановлення спільних і специфічних ознак виховання студентів у радянських й українських медичних ЗВО з метою критичного розгляду й визначення доцільності застосування історико-педагогічного досвіду в сучасних умовах; метод *періодизації* – для обґрунтування етапів розвитку ідей виховання цінностей у медичних ЗВО України; *метод узагальнення та конкретизації* – для формулювання загальних висновків і практичних рекомендацій з питань виховання системи цінностей майбутніх фахівців медичної галузі;

контент-аналіз творчих робіт студентів, освітньо-професійних програм, навчально-методичних комплексів, інтернет-ресурсів, практичного досвіду організації виховного процесу в медичних ЗВО України – для виокремлення й критичного аналізу системи цінностей майбутніх фахівців медичної галузі; *графічне моделювання* – для наочного зображення моделей виховання здобувачів вищої медичної освіти; метод *експертної оцінки* (опитування, бесіда, запити (у формі електронного листування) до провідних фахівців у галузі вищої медичної освіти) – з метою отримання інформації щодо оцінки історико-педагогічного досвіду виховання студентської молоді, її ціннісних орієнтацій і пріоритетів у складний радянський період.

Поєднання цих методів забезпечило вибір й аналіз джерельної бази, визначення концептуальних положень, достовірність отриманих результатів та формулювання узагальнень і висновків дослідження.

Наукова новизна і теоретичне значення дисертаційної роботи полягають у тому, що **вперше**:

розроблено авторську періодизацію розвитку системи цінностей студентів у медичних ЗВО України в контексті геополітичних, культурно-історичних, соціально-медичних, науково-медичних, науково-педагогічних детермінант;

комплексно досліджено розвиток системи цінностей майбутніх медиків як історико-педагогічного явища другої половини ХХ – 20-х рр. ХХІ ст., а саме: *схарактеризовано* базові цінності у контексті змістової структури виховної роботи зі студентами вищих медичних навчальних закладів УРСР; *узагальнено* результати експертної оцінки переваг і недоліків виховання студентів у радянський період; *виокремлено* цінності, репрезентовані у науковій, викладацькій, громадсько-просвітницькій спадщині видатних медиків і викладачів медичних інститутів (Миколи Амосова, Олени Антонів, Василя Лісового, Івана Соколянського, Миколи Плахотнюка й ін.); *здійснено* класифікацію системи професійних та індивідуальних цінностей студентів медичних ЗВО України з урахуванням історико-педагогічної спадщини та відповідно до сучасних викликів; *обґрунтовано* теоретичну модель розвитку системи цінностей майбутніх медиків у науковому й теологічному дискурсах; *репрезентовано* методика формування цінностей студентів медичних ЗВО у контексті вивчення гуманітарних, суспільних, інтегрованих дисциплін та позааудиторної виховної роботи; *схарактеризовано* динаміку розвитку системи цінностей майбутніх медиків в умовах війни; *розроблено* модель розвитку системи цінностей сучасних студентів у медичних ЗВО України, що містить методологічно-цільовий, ціннісно-змістово-методичний та результативний блоки;

уточнено базові поняття, що характеризують процес формування особистості майбутніх фахівців медичної галузі («цінності», «професійні цінності», «індивідуальні цінності», «система цінностей», «розвиток системи цінностей

студентів медичних ЗВО», «вища медична освіта», «виховання» та ін.); визначено перспективні напрями виховання студентів у медичних ЗВО;

до наукового обігу введено: нові факти, теоретичні ідеї і підходи до виховання у студентів медичних ЗВО України цінностей з урахуванням історичних уроків і сучасних викликів, що ґрунтуються на вивченні значного масиву наукової літератури, публіцистики, архівних джерел (протоколи засідань кафедр, профспілкових комітетів, адміністративних органів медичних ЗВО; інформаційно-звітні матеріали про виховну роботу з майбутніми медиками, студентські конкурси наукових робіт, художньої самодіяльності, організаційно-масові заходи кафедр, студентських гуртків, клубів, товариств тощо);

подальшого розвитку набули: положення щодо гуманізації та гуманітаризації вищої медичної освіти як теоретичного підґрунтя розвитку системи цінностей студентів медичних ЗВО, модернізації професійної підготовки фахівців медичної галузі в Україні відповідно до потреб сьогодення і світових стандартів, що залежить від змісту й рівня сформованості професійних, індивідуальних, громадянських та інших цінностей майбутніх медиків.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що його основні наукові положення, висновки та рекомендації використано:

– в освітньому процесі медичних ЗВО під час викладання студентам нормативних дисциплін «Філософія та основи академічної доброчесності», «Історія України та української культури», «Педагогіка та психологія вищої школи з основами риторики», елективних курсів «Філософія збереження здоров'я», «Політологія», «Демократія: від теорії до практики», «Громадянська культура і толерантність»; розроблення та викладання елективних курсів «Корекційна педагогіка», «Конфліктологія» й інших, призначених для здобувачів вищої освіти, які навчаються за освітньо-професійними програмами «Лікувальна справа» та «Фізична реабілітація»;

– у змісті позааудиторної виховної роботи із здобувачами вищої освіти, зокрема, під час підготовки та проведення загальнономіської просвітницької акції «Збережи життя ненародженій дитині» (2018), діяльності Клубу української мови

та культури Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського, створеного, зокрема, з метою формування духовних цінностей майбутніх медиків, розвитку їх навичок просвітницької роботи, доброчинності та волонтерства (2017–2023);

– у процесі підготовки здобувачами вищої освіти магістерських досліджень з педагогічної тематики, наукових праць секції біоетики Загальноуніверситетських студентських наукових конференцій Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького (2016–2020), XXVII Конгресу студентів та молодих учених «Майбутнє за наукою» на базі Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського (2023);

– у процесі підготовки навчального посібника «Корекційна педагогіка» (2019), монографій «Професійна лінгводидактика в контексті особистісної парадигми» (у співавторстві) (2022), «Теоретико-методичні засади розвитку системи цінностей студентів у медичних закладах вищої освіти України (друга половина XX – початок XXI ст.)» (2023);

– під час роботи (за згодою) в експертній групі комісії з етики та предметів морально-духовного спрямування (згідно з наказом МОН України № 700 від 5 серпня 2022 р.) щодо аналізу змісту освітніх цінностей, репрезентованих у навчальних програмах і навчальній літературі як об'єктах грифування.

Висновки та рекомендації, подані у дисертації, можуть бути використані при розробленні освітньо-професійних програм, підготовці навчально-методичних комплексів, інформаційних матеріалів до занять із гуманітарних, суспільних, інтегрованих дисциплін, призначених для здобувачів вищої медичної освіти; при складанні планів роботи органів студентського самоврядування, програм гуртків, клубів у медичних ЗВО України.

Результати дослідження впроваджено в освітній процес Буковинського державного медичного університету, Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького (довідка № 01-15/269 від 31.05.2023 р.), Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського (довідка № 03-30/1777 від 01.06.2023 р.), Прикарпатського

національного університету імені Василя Стефаника (довідка № 01-23/89 від 31.05.2023 р.), Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (довідка № 266 від 05.06.2023 р.), Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського (довідка № 21/01-13/478 від 02.06.2023 р.), Рівненського державного гуманітарного університету (довідка № 01-12/39 від 06.06.2023 р.), Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (довідка № 811 від 14.06.2023 р.).

Особистий внесок здобувача. Усі подані в дисертації наукові результати одержані автором самостійно. У працях, опублікованих у співавторстві, здобувачці належить: виокремлення базових цінностей в контексті культури спілкування майбутніх лікарів з дітьми з особливими потребами (Вихрущ та ін., 2021); аналіз системи цінностей у документах міжнародних інституцій (Вихрущ & Христенко, 2022); узагальнення досвіду формування інклюзивних цінностей в польському університеті й окреслення перспективних напрямів його використання в медичних ЗВО України (Гвоздецька & Христенко, 2017); визначення змістових компонентів у процесі формування культури мовлення майбутніх медиків (Мельничук та ін., 2014); обґрунтування морально-етичного аспекту в контексті глобальної проблеми протидії евтаназії (Терешкевич & Христенко, 2017); визначення перспективних напрямів освітньої політики щодо впровадження курсів з основ здоров'язбереження та виховання духовних цінностей особистості (Христенко & Перевізник, 2013); проектування моделі ідеалу фахівця медичної галузі з урахуванням християнсько-гуманістичних цінностей (Христенко & Пилипишин, 2014); розроблення методичного забезпечення практичного заняття з проблеми аборту (в межах викладання філософії) на засадах компетентнісного підходу (Христенко & Терешкевич, 2018); аналіз й узагальнення результатів дослідження поглядів українських та іноземних студентів медичного університету щодо ціннісних рис сучасного лікаря (Khrystenko et al., 2022).

Апробація результатів дослідження. Основні положення, ідеї, результати дослідження були обговорені на наукових семінарах і засіданнях кафедри

педагогіки вищої школи та суспільних дисциплін Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського, отримали позитивні відгуки на конгресах, міжнародних і всеукраїнських науково-практичних та науково-методичних конференціях, круглих столах, зокрема: «Мовна комунікація: наука, культура, медицина» (Тернопіль, 2012), «Проблема традиції в українській культурі» (Харків, 2013), «Українська професійна мова: історія і сучасність» (Тернопіль, 2014), «Досягнення і перспективи впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих медичних (фармацевтичному) навчальних закладах України» (Тернопіль, 2014), «Філософія, методологія, психолого-педагогічні аспекти формування культури здоров'язбереження» (Тернопіль, 2015), Шостому Національному Конгресі з біоетики з міжнародною участю (Київ, 2016), «Педагогіка здоров'я» (Чернігів, 2017), «Транснаціональний розвиток освіти та медицини: історія, теорія, практика, інновації» (Тернопіль, 2017), «Нові підходи до викладання медичної фізики» (Тернопіль, 2017), «Гуманітарні виміри трансформації сучасної вищої медичної освіти» (Київ, 2018), «Четверті Геретівські читання» (Тернопіль, 2020), «Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід» (Тернопіль, 2021), «Професійна підготовка майбутніх фахівців медичної галузі на засадах міждисциплінарної інтеграції» (Тернопіль, 2021), «Лінгводидактика в контексті особистісної парадигми» (Тернопіль, 2021), «Професійна лінгводидактика в контексті особистісної парадигми» (Тернопіль, 2022), «Національна пам'ять (на вшанування жертв тоталітаризму)» (Львів, 2022), «Діти і війна: стратегії подолання» (Київ, 2023).

Дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук «Просвітницька діяльність жіночих організацій України (кінець XIX – перша половина XX століття)» зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки захищено у 2009 р. в Житомирському державному університеті імені Івана Франка; її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувалися.

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження висвітлено у 43 публікаціях, з-поміж яких: 1 монографія, 1 стаття у виданні, що

індексується наукометричною базою Scopus, 2 – Web of Science, 18 статей у наукових фахових виданнях України категорії Б, 20 публікацій у колективних монографіях, збірниках наукових праць та збірниках наукових конференцій, 1 навчальний посібник.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотацій українською та англійською мовами, вступу, п'яти розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел (629 найменувань, з яких 86 – іноземними мовами) та 18 додатків на 70 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 560 сторінок, із них основна частина роботи – 396 сторінок. Ілюстративний матеріал поданий у 9 таблицях і 12 рисунках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОБЛЕМИ ЦІННОСТЕЙ У ПЕДАГОГІЦІ

1.1. Історіографічний огляд та джерельна база дослідження

Теоретичним підґрунтям історико-педагогічних досліджень виступає історіографія певної наукової проблеми, що детермінує визначення мети, завдань, наукової новизни конкретного дослідження. Відтак, історіографічний метод як загальнотеоретичний підхід до історико-педагогічних досліджень дозволяє простежити розвиток педагогічної думки, освітніх інституцій тощо або ж аналіз досліджень певного хронологічного періоду (декількох десятиріч, століття) (Гупан, 2002, с. 7–8). У контексті досліджуваної нами проблеми – розвитку системи цінностей майбутніх лікарів у медичних ЗВО України в другій половині ХХ століття – необхідно здійснити історіографічний аналіз та синтез відповідного наукового доробку.

Оскільки інтелектуально-духовний досвід народу, який формується упродовж його історичного буття, утворює основу для розвитку подальших наукових здобутків, унікальна роль в історико-педагогічному процесі творення цінностей належить народній педагогіці (етнопедагогіці).

Розумінню особливостей формування виховного ідеалу, цінностей в контексті етнопедагогіки сприяють праці, зокрема, таких учених, як М. Стельмахович (1985, 1997), Є. І. Сявавко (1974), В. Євтух, А. Марушкевич, Н. Дем'яненко та В. Чепак (2003), В. Мосіяшенко (2005), В. Конопенко (2005), М. Чернопиский (2008), О. С. Березюк (2013), М. Грушевський та З. Кузеля (2017), А. Вихрущ (2022), які досліджують закономірності, чинники розвитку етнопедагогіки та її національну сутність в українському історико-культурологічному та освітньому дискурсах.

Так, актуальними постають засади української етнопедагогіки: природовідповідність, культуровідповідність виховання; єдність виховного й дидактичного елементів у процесі виховання; трудовий характер виховання, його

зв'язок з життям; духовність у вихованні (Чорнопиский, 2008, с. 143). Засадничим є висновок М. Г. Стельмаховича (1997) про єдність виховання і навчання («обидва ці слова часто використовуються як рівнозначні... вплив виховного чинника на формування особистості настільки великий, що визначає навіть долю людини... це говорить про те, що народна педагогіка виробила свою унікальну виховну систему» (с. 42)), що обґрунтовує необхідність формування системи цінностей молоді в інтегративному освітньому процесі.

А. Вихрущ розглядає народну педагогіку як своєрідний фундамент суспільства і особистості, який визначає перспективні напрями для теоретичних досліджень та продовжує служити фахівцям, котрі займаються практичною діяльністю. Учений підкреслює безперервність процесу творення національної культури, діалектичний характер процесу, поєднання прагматизму і гри, творчі особливості самовияву у звичаях і традиціях (Вихрущ, 2022, с. 11; 13), що передбачає динамічний характер цінностей, їх перманентний розвиток, трансформацію, творення у нерозривній єдності з першоджерелами.

Отож, самобутнім виступає історико-педагогічний спадок Київської Русі, в якому сконцентровано цінності народної педагогіки, християнської моралі. Їх обґрунтування знаходимо в творах «Слово про закон і благодать», «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Пчела», «Златоуст», «Житіє Феодосія Печерського», «Моління», «Повість временних літ», «Остромирова Євангелія» та інших літературних пам'ятках.

Як зазначають дослідники (Левківський та Микитюк (2002); Любар та ін. (2003); Медвідь (2003); Ярмаченко та Калініченко (1991)), центральною була ідея християнського гуманізму, формування головних чеснот (віри, надії, любові) тощо. Самі давньоруські автори, наприклад, Володимир Мономах, укладачі збірника «Пчела», «розшифровували» цю концепцію виховання, виокремлюючи цінності: мудрість, поміркованість, гідність, добродійність, гостинність, працьовитість, сміливість, повага до Бога, праведність («Пчела», 1981; *Повчання Володимира Мономаха*, б.д.).

Виховання на засадах християнської моралі, любові до рідної землі, духовності набувало розвитку в наступних сторіччях, про що свідчить історико-педагогічна спадщина братських шкіл, традиції козацької педагогіки, а також творчість видатних українських мислителів.

Так, Г. Сковорода (1983) обґрунтовує цінність людини рівнем її духовності, а процес виховання особистості асоціює з розвитком її духовних сил, віри у вищі ідеали істини, любові, добра, краси; плеканням цінностей чистого серця, простоти, благородства, скромності. О. Духнович (2003), репрезентуючи ідею народної педагогіки в українському науковому дискурсі, підкреслює доцільність поєднання національних цінностей (рідна мова, національна історія, народна культура) із загальнолюдськими моральними. Актуальними є думки К. Ушинського (1974), зокрема, про виховання моральної гідності особистості, що повинна стати педагогічною цінністю для освітян, адже від її реалізації залежить, чи виростатиме в країні гідне молоде покоління.

У творчості Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки знаходимо базові ціннісні орієнтири для виховання українців: освіченість, милосердя до потребувачих, національна гідність, боротьба за правду і свободу, любов і вірність Україні, рідна мова, віра, свобода людини і нації, гідність, духовна витривалість, сміливість, готовність до випробувань заради вищої мети тощо.

Для нашого дослідження особливий інтерес становлять праці видатних представників медичної науки, сфери охорони здоров'я, які своєю науковою, педагогічною, професійною діяльністю, своєю «філософією життя» безпосередньо впливали на формування генерацій українських лікарів. До них належать Микола Пирогов, Микола Амосов, Теофіл Яновський, Іван Соколянський та інші ще малодосліджені постаті історії медицини України.

Зазначені медики-мислителі XIX–XX століть репрезентують низку аксіологічних ідей та відповідних цінностей, що залишаються актуальними для сучасних студентів: «внутрішній мир», духовність як запорука особистісного й професійного розвитку медиків; тісний зв'язок між фізичним, психічним та духовним здоров'ям людини; професійна медична діяльність як джерело щастя;

професіоналізм, доброчесність, совісність тощо. Детальніше їхню спадщину ми характеризуватимемо в наступних параграфах.

Між тим зазначимо, що розвиток педагогічних ідей в Україні у першій половині ХХ ст. був детермінований різкою зміною суспільно-політичних умов – від творення Української Народної Республіки (1917) з властивою їй «українізацією» освіти, до заснування СРСР (1922) з його пріоритетною політикою «радянзації» («ідеологічної окупації») українського буття.

Як наголошує О. Сухомлинська (2014) в своєму ґрунтовному аналітичному дослідженні «Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції», до якого ми часто звертатимемося, власне, в історіографічному контексті, до 1924 р. варто говорити про декларативно-постановчий період радянської педагогіки (пошук її нової концепції через звернення до зарубіжного досвіду: «ознакою цих років стала відсутність у вишах – інститутах народної освіти – курсів історії педагогіки й обов'язкова присутність у розкладах таких курсів як «Зразкові школи на Заході і в Америці», «Новітні педагогічні течії»), а вже далі – про розвиток радянської педагогічної науки, «але за обов'язкової наявності політичної (марксистської, пролетарської, класової) точки зору» (с. 8).

Однією з найвиразніших рис радянської педагогіки було пропагування ідей колективу/колективізму (відповідний науковий напрям на кшталт «колективної рефлексології» навіть репрезентували в спеціальних курсах у вищих навчальних закладах) (Сухомлинська, 2014, с. 11).

Цінність колективізму для радянської освіти обґрунтовував А. С. Макаренко (1973; 2005), акцентуючи увагу на значущості виховних можливостей колективу, спільної соціально цінної мети, спільної діяльності членів колективу, спрямованої на її досягнення. Такий підхід учений безпосередньо пов'язував із політико-державними цілями Радянського Союзу щодо побудови соціалістичного суспільства. Останнє, за словами А. С. Макаренка, «засноване на принципі колективності. В ньому не повинно бути усамітненої особистості, то випнутої у вигляді прища, то подрібненої в придорожній пил, а є член соціалістичного колективу» (цит. за: Сухомлинська, 2014, с. 11). Важливим був висновок ученого

про наповнення трудової діяльності моральним змістом, адже, на його думку, працю, не орієнтовану на створення цінностей, не можна вважати позитивним елементом виховання (Лисенко, 1971; Макаренко, 1985).

Наголосимо, що суспільно-політичні умови в СРСР детермінували складний суперечливий характер виховання в радянській системі освіти. Так, М. Д. Галів, який вивчав проблему формування характеру особистості в історії розвитку української педагогічної думки (60-ті роки XIX – 60-ті роки XX століття), доводить залежність бачення змісту характеру особистості від вимог суспільства – як громадянського, так і тоталітарного (Галів, 2007, с. 10).

Власне, зазначає автор, тоталітарна модель розвитку суспільства, яка утвердилася з часу встановлення радянської влади, вимагала формування людини-«гвинтика» як засобу функціонування державного механізму. Цікавим є висновок дослідника про те, що наповненням етичного змісту «більшовицького характеру» слугували принципи комуністичної моралі, яку вчені позиціонують як релятивну, тож вона не сприяла формуванню стійкості, сили, твердості характеру поколінь радянської молоді. При цьому, основними якостями вважалися колективізм, уміння підкоряти свою волю волі колективу, активність у виконанні завдань радянського суспільства (Галів, 2007, с. 180).

Важливою є акцентуація на тому, що в 1950–1960-х рр. в умовах лібералізації окремі педагоги, зокрема, В. Сухомлинський, намагалися протистояти перетворенню людини в «додаток» колективу, виступаючи за виховання самостійних, сильних духом особистостей. Але, загалом, практика радянського виховання зазвичай призводила до формування безхарактерності, позаяк наслідком прищеплення комуністичної моральності ставала безпринципність, а колективізму – конформізм.

М. Д. Галів (2007) робить висновок про утвердження вагомості педагогічно-характерологічної проблематики Г. Ващенком, В. Сухомлинським, П. Чаматою та ін. у 1940 – першій половині 1960-х рр. та спад науково-педагогічного інтересу до питань виховання характеру вкінці 1960-х рр.; у цілому тоді простежувалися тенденції: детальна розробка мети і завдань виховання характеру; більш глибоке

вивчення його психологічної структури; визнання потреби демократизації виховних механізмів формування характеру (с. 180–181).

У контексті історико-педагогічної думки УРСР особлива увага належала вихованню патріотизму. Як зазначає В. Кульчицький, спостерігалася деформація патріотичних цінностей в умовах утвердження радянської педагогіки на основі спотворених засад марксизму-ленінізму. Адже, мета патріотичного виховання дітей і молоді полягала в розвитку в них системи якостей, що утворюють сутність патріотизму й інтернаціоналізму радянського громадянина, а також забезпеченні єдності ідейно-політичного й морального аспектів патріотичного та інтернаціонального виховання, установленні їхніх взаємозв'язків з іншими напрямками комуністичного виховання задля формування ідеологічної свідомості радянської людини (Кульчицький, 2020, с. 27–28).

Науково-педагогічний супровід розвитку освіти в СРСР визначався ідеями керівників держави (їхнім близьким оточенням) щодо навчання та виховання підростаючого покоління. Так, на етапі пошуку нового змісту радянської (вищої) школи В. І. Ленін та А. В. Луначарський разом з Н. К. Крупською вирішили звернутися до класичної культури, що, за словами О. Сухомлинської, означало орієнтування на популярні тоді концепції Заходу: психоаналіз, біхевіоризм, гештальтпсихологію, ідеї реформаторської педагогіки (Сухомлинська, 2014, с. 7).

Але вже після приходу до влади Й. Сталіна, науковій спільноті довелося реалізовувати його ідею боротьби проти «право і ліво опортуністичних викривлень» («механіцизму» й «ідеалізму»), що синхронізувалася з політизацією та ідеологізацією дітей, вихованням «в дусі радянської винятковості, ненависті до всього буржуазного, перетворення державної радянської ідеології та її носіїв, особливо Й. Сталіна, в її «богів»» (Сухомлинська, 2014, с. 13).

Особливу увагу державно-партійні функціонери приділяли атеїзму, а також марксистсько-ленінській філософії, яку мали прийняти як засадничу всі науковці. Її характерними постулатами були: гносеологія як теорія відображення, принцип партійності, ключова роль класової боротьби в історії суспільства; а написаний Сталіним розділ «Про діалектичний і історичний матеріалізм в «Короткому курсі

історії ВКП (б)» (1938) став офіційним каноном філософії (Сухомлинська, 2014, с. 14–15).

У зв'язку з приходом до влади в СРСР М. Хрущова в 1953 р. та певною лібералізацією суспільно-політичного життя, наукова думка усіх галузей гуманітаристики виходила за рамки ідеології попередніх десятиріч, «шукала нові теми – у ранніх працях К. Маркса, в онтології і гносеології (Е. В. Ільєнков і П. В. Копнін), в етиці, розробці педагогічних проблем морального виховання (В. О. Сухомлинський) та створенні педагогічної етики (В. О. Сухомлинський, В. І. Писаренко, А. Я. Писаренко, Е. О. Гришин)» (Сухомлинська, 2014, с. 17–18).

Власне, В. О. Сухомлинський залишив багату творчу спадщину (див. Сухомлинський, 1976a; 1976b, 1977a; 1977b; 1978 та ін.), яка, зокрема, репрезентує моральне виховання як одне з пріоритетних завдань формування особистості. В центрі системи педагогічних цінностей учений поставив людину, «добру людину», що мала виступати універсальним ідеалом для освітян та вихованців. Таким чином, В. Сухомлинський обґрунтував модель «педагогіки сердечності» (див. Бех, 2004), де базовими цінностями постають совість/совісність як моральний імператив, душевне тепло, розуміння, бажання добра, чуйність педагога, котрі мають «проектуватися» на душі і серця молоді.

Підкреслимо, що зазначений підхід передбачав переорієнтування тоталітарного мислення, яке знецінює людину, на гуманістичне, звернене до найвищих духовних істин; і хоча його не вдавалося повною мірою реалізовувати, зокрема, в наступний історичний період – контрреформації та стагнації / «застою» – в СРСР (1964–1985), ідеї В. О. Сухомлинського (про які детальніше йдеться у наступному параграфі) засвідчували прагнення вченого та його однодумців до втримання педагогічної думки на «пульсі» її справжнього покликання.

Педагогічна наука цього періоду адаптувалася до консерваційних і стагнаційних процесів, ідеологічно законсервувалася й вільно оперувала радянською термінологією, виконуючи «пункт» про обов'язкове посилення на твори класиків марксизму-ленінізму і тогочасних керівників держави (Л. І. Брежнєва) (Сухомлинська, 2014, с. 20).

Щодо виховної проблематики, яка, за твердженням О. В. Сухомлинської, «найбільше відображає ідеологічну складову як державну вимогу до освіти, включаючи сюди й виховуюче навчання, його політико-ідеологічну спрямованість, то в цей період найбільше проявилось вихолощення й спустошення радянського канону, його пустотно риторичне наповнення, розходження з реаліями» (Сухомлинська, 2014, с. 20).

Такий стан речей обумовлювався відповідною державно-партійною політикою, закріпленою низкою постанов ЦК КПРС: «Про заходи щодо подальшого розвитку суспільних наук і підвищення їх ролі в комуністичному будівництві» (1966), «Про поліпшення роботи народних університетів» (1968), «Про заходи щодо подальшого вдосконалення вищої освіти в країні» (1972), «Про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів» (1979); Постановою Верховної Ради СРСР «Про стан народної освіти і заходи щодо подальшого вдосконалення загальної середньої, професійно-технічної, середньої спеціальної і вищої освіти в СРСР» (1973) та ін. У нормативних документах традиційно йшлося про базові пріоритети: науковий світогляд, безумовну відданість справі партії, комуністичним ідеалам, любов до «соціалістичної Вітчизни» (див. Фіцула, 1982).

Специфічний пласт наукових розвідок з історії розвитку ціннісних пріоритетів у освітньому дискурсі становлять дослідження радянського періоду в цілому, які вирізнялися спільною метою: обґрунтуванням педагогічної значущості ідеологічних сентенцій марксизму-ленінізму як монопольних вказівників змісту виховання «радянської людини» – штучно створеного конструкту, який прагнули зреалізувати в середовищі тоталітарного СРСР.

Серед джерел з історії освіти й розвитку педагогічної думки знаходимо не лише нормативні документи, а й індивідуальні та колективні праці істориків, педагогів, партійних, державних діячів.

У контексті проблематики морального виховання важливими були наукові дослідження Н. Монахова (1966), присвячені, головним чином, питанням діагностики моральної вихованості дітей і молоді. Зокрема, автор розробив

двадцять три провідних показники вихованості, які відображають якості учнів/студентів з урахуванням особливостей конкретних вікових категорій.

Тематика морального виховання ставала предметом поодиноких дисертаційних досліджень радянського періоду. Прикладом є робота Т. Дубровіної «Вопросы нравственной ориентации студенческой молодежи» (1973), у якій розглянуто навчальний процес як засіб морального виховання. Авторка визначила моральне знання умовою формування моральної орієнтації людини, що виступає в єдності з політичними, економічними, технічними, художніми ідеями (див. Рувинский, 1979, с. 116).

У 1979 р. вийшла колективна праця щодо управління процесом морального виховання за редакцією Л. Рувинського, в якій детально описано радянську стратегію і тактику керованого виховного впливу на людину. Автори обґрунтовували ідею управління духовним життям суспільства з метою формування комуністичної культури всебічно розвинутої людини – високоінтелектуальної, високоморальної, фізично досконалої. А сутність самого поняття «моральне виховання» визначали як цілеспрямований вплив на свідомість і поведінку людини задля формування її «високих моральних якостей» (Рувинский, 1979, с. 3).

Наступного року видано колективну монографію «Советская высшая школа в годы Великой Отечественной войны», автори якої зазначали про переваги радянської соціалістичної системи вищої освіти. Основними цінностями в контексті досягнень вищої школи в СРСР було визначено: освіченість народу (точніше, її високий рівень), фаховість кадрів для всіх галузей економіки і культури. Окрему увагу приділено цінності «трудового і ратного подвигу» студентів і викладачів, які упродовж 1941–1945 рр. здійснили свій вклад у перемогу над фашистською Німеччиною (див. Комал, 1980). Відтак, автори репрезентували систему освіти й виховання у Радянському Союзі у нерозривній єдності із суспільними потребами, інтересами та здобутками.

Після проголошення М. Горбачовим курсу на перебудову, певні зміни було задекларовано і в освітніх інтенціях СРСР, адже, як зазначалося у матеріалах

з'їзду Комуністичної партії (1986), які знання, цінності, моральні норми будуть закладені в інформування населення і систему освіти – проблема, насамперед, політична. У згаданому документі простежувався дещо ширший спектр професійних цінностей майбутніх фахівців: «суттєва марксистсько-ленінська підготовка», сучасне економічне мислення, навички управлінської роботи, висока загальна культура, ініціативність, відповідальність, здатність приймати новаторські рішення (*Матеріали XXVII съезда*, 1986, с. 9; 19).

Наукову інформацію про те, наскільки вдавалося реалізувати виховні цілі в УРСР, було представлено у дослідженні «Воспитательный процесс в высшей школе: его эффективность. Социологический аспект» за редакцією Е. А. Якуба та ін. (Якуба и др., 1988). Автори підкреслювали, що рівень прийняття студентами цінностей свідчив про їх вихованість на раціональному, емоційному, вольовому рівнях, тому в процесі дослідження науковці вивчали ціннісне ставлення молодих людей до світу, професійної і громадської діяльності, ідеалів, а також їх мотивацію і самооцінку.

Загальні проблеми розвитку освіти в Україні в другій половині ХХ ст. досліджували низка сучасних учених: О. В. Жабенко (2003) вивчав особливості й тенденції державного управління освітою в Україні (1946–2001), Л. А. Шульга (2005) – систему управління освітою в Україні на різних етапах суспільно-політичного розвитку в ХХ столітті, Т. О. Куцаєва (2007) – розвиток вищої освіти в УРСР (1965–1985) та ін.

Якісно новий пласт в історіографії досліджуваної нами проблеми становлять праці українських учених періоду Незалежності (з 1991 р.), які почали вивчати різні аспекти формування цінностей молоді в умовах закладів вищої освіти на тлі національно-культурного відродження й демократизації української держави.

Особливий напрям розвитку вітчизняної педагогіки пов'язаний із дослідженням виховного потенціалу християнської релігії та моралі, що детермінувало становлення християнської педагогіки. Специфіку запровадження змісту освітньої роботи, базованої на ідейних засадах і цінностях християнства репрезентували окремі українські вчені. Серед них: А. Вихрущ, В. Карагодін та

Т. Тхоржевська (1999) (обґрунтування науково-практичної значущості християнської педагогіки як самобутньої необхідної методологічної складової української освітньої парадигми XXI сторіччя), Ю. Щербяк (2009) (базові цінності просвітницької діяльності Української греко-католицької церкви, що відповідають сучасним освітнім потребам: моральне виховання, духовність особистості, екуменізм, християнська етика на основі біблійних заповідей, українська національна ідентичність), О. Кислашко та І. Сіданіч (2018) (обґрунтування доцільності інтеграції християнської педагогіки та класичної педагогіки, включення релігійно-моральних цінностей в освітній процес світських закладів освіти).

Стосовно сучасних наукових досліджень розвитку системи цінностей майбутніх фахівців у вищій школі зазначимо, що більшість із них представлені у контексті професійної підготовки педагогів, поодинокі – фахівців інших спеціальностей (культурологічних, технічних, медичних). Зокрема, вчені приділяють особливу увагу формуванню особистості на засадах гуманістичних цінностей, що має стати запорукою їх ефективною майбутньої педагогічної взаємодії з учнями. Так, В. Г. Кузнецова доводить, що оптимальним засобом відповідної професійної підготовки є естетизація процесу навчання. На її думку, процес формування гуманістичних цінностей студентів упродовж навчання не можна вважати завершеним, але закріплення тенденцій до духовної діяльності, світосприйняття з позицій ціннісних орієнтацій забезпечують необхідні умови для самостійного розвитку морально-духовної сфери, гуманістичних цінностей (Кузнецова, 2001, с. 14).

В. В. Денисенко (2005) в дисертаційній роботі репрезентує характеристики професійно-педагогічних цінностей, серед яких: духовна приналежність, яка визначає властивості особистості та характер її діяльності; компонент особистості, котрий передбачає комплекс професійної спрямованості; показник рівня професійної самосвідомості та майстерності; орієнтація на загальнолюдські, культурні та національні цінності (с. 13).

Педагогічні умови, які слід забезпечувати для ефективного формування професійних цінностей, обґрунтовує Н. Ю. Шемигон (2008). Це організація та стимулювання рефлексивної діяльності студентів для орієнтації на професійні цінності; упровадження в процесі викладання суспільно-гуманітарних дисциплін спеціального курсу, що інформує про професійні цінності і базується на основних поняттях науки; використання діалогових технологій (Шемигон, 2008, с. 15).

Наукова праця Д. С. Мацько присвячена базовим гуманістичним цінностям особистості (доброта, толерантність, людяність, громадянськість, свобода, чутливість, естетичність, альтруїзм, справедливість, креативність, моральність, пізнання). Автор пропонує умови формування зазначених цінностей: перенесення загальнолюдських гуманістичних цінностей твору на ситуацію «Я-існування»; творче осмислення гуманістичного ціннісного навантаження літературного твору, творча діяльність та ін. (Мацько, 2008, с. 14–15).

О. Ф. Александрова (2010) репрезентує модель розвитку гуманістичних цінностей, що є пріоритетними (людяності, совісті, віри, доброти, працелюбності), які в процесі педагогічної діяльності трансформуються в педагогічні цінності (підтримку вихованців, відповідальність, оптимізм, доброзичливість, бажання бути корисним) (с. 16).

У контексті нашого дослідження інтерес становить праця О. П. Панасюк (2011), в якій представлено результати наукового пошуку щодо методики розвитку системи цінностей здобувачів вищої освіти. Дослідник розкриває зміст освітньої роботи з майбутніми фахівцями та його значення для рефлексії й еволюції моральних цінностей у освітньому дискурсі. Відтак, науковець пропонує авторську методику формування моральних цінностей студентів як складової їх професійної підготовки.

О. М. Блашкова (2019), зокрема, репрезентує цільовий проєкт «Крок до гуманності – це просто», який реалізовується шляхом підтримки саморозвитку гуманістично-ціннісного орієнтування до довкілля. Актуальними є цілі проєкту: сприяння усвідомленню власних ціннісних орієнтирів та потенційних

можливостей до їх самовдосконалення; зосередження уваги студентів на вмінні здійснювати самоаналіз (с. 17).

В. В. Ципко (2007) обґрунтовує методичні умови, які слід реалізувати при викладанні в умовах вищої школи. Серед них: включення у навчальний зміст дисциплін суспільствознавчого циклу (політології, соціології, історії) елементів, що дозволяють реалізувати їхній аксіологічний потенціал, зокрема, в когнітивній, операційній, емоційно-чуттєвій сфері; забезпечення відповідного рівня опанування студентами аксіологічних знань, умінь та ставлень (с. 17–18).

Дослідники, які вивчають проблему розвитку системи цінностей майбутніх фахівців технічних спеціальностей, зосереджують увагу на формуванні у них соціальних цінностей, що допомагає застосовувати ефективні методики вироблення навичок соціальної взаємодії. Зокрема, Ю. А. Корницька (2011) репрезентує змістове та організаційне забезпечення виховної роботи, орієнтоване на осмислення студентами сутності соціальних цінностей та їх значущості для життєдіяльності; переживання нових ціннісних ставлень; залучення студентів до ситуацій ціннісного вибору як передумови формування в них умінь, навичок соціально схвалюваної поведінки. Все вищезазначене доводить, що тематика цінностей студентів є міждисциплінарною проблемою.

Безпосередній науковий інтерес становлять праці, в яких представлено різні аспекти виховання майбутніх фахівців сфери охорони здоров'я у середовищі *медичного коледжу*: розвиток їхньої деонтологічної культури (Переймибіда, 2008), виховання гуманності у процесі фахової підготовки (Андрійчук, 2003), організаційно-педагогічні умови виховної роботи (Мазепа, 2001), виховання в позааудиторний час (Дем'янчук, 1998), формування професійно-етичної культури в процесі гуманітарної підготовки (Колісник-Гуменюк, 2012), відбір учнів на професії медичного профілю (Цехмістер, 2001); а також *медичного університету*: розвиток навичок професійного мовлення майбутніх медичних працівників у медичних ЗВО (Лісовий, М. І., 2006), особливості формування ціннісних орієнтацій студентів вищих медичних навчальних закладів у контексті вивчення соціально-гуманітарних дисциплін (Скрябіна, 2010), теоретичні та методичні

засади формування особистісно-професійної культури майбутніх лікарів у процесі гуманітарної підготовки (Ісаєва, 2016).

Зокрема, Т. О. Скрябіна аналізує гуманізацію й аксіологізацію медицини та лікарства як соціокультурну проблему, акцентує увагу на формуванні ціннісного ставлення до людини як біологічної та соціальної істоти, обґрунтовує доцільність синергетичного підходу до наукового пізнання, власне, в контексті медичної науки. З метою формування ціннісної сфери особистості студентів вищих медичних навчальних закладів, дослідниця пропонує враховувати такі принципи, як відкритість системи ціннісних орієнтацій, безперервність процесу їх формування, динамізм і змінюваність ціннісних орієнтацій тощо (Скрябіна, 2010).

Теоретичну основу для нашого дослідження становлять положення та наукові висновки О. Ісаєвої (2016), яка обґрунтувала суть особистісно-професійної культури як бінарного інтегрованого динамічного утворення, яка включає систему професійно-особистісних цінностей на засадах гуманістичних і культурологічних принципів, медичної етики й деонтології, що визначають його діяльність і поведінку у різноманітних професійних ситуаціях. Також базовими постають ідеї ученої про гуманітарну підготовку студента/студентки медичного університету, що передбачає його/її формування як людини культури, акумулювання знань, умінь і якостей на основі культурологічного підходу, необхідних у професійній діяльності, засвоєння принципів і норм моралі, цілеспрямоване формування загальнолюдських цінностей, позитивних мотивів професійно-трудової та суспільної діяльності (Ісаєва, 2016, с. 28).

Розумінню специфіки виховання у контексті сучасної медичної освіти на основі моральних цінностей сприяє дослідження Ю. Колісник-Гуменюк (2012), яка аналізує формування цінностей у майбутніх фахівців у середовищі медичного коледжу. Авторка пропонує методiku формування професійно-етичної культури студентів шляхом упровадження професійно спрямованих курсів з культурології та історії України, застосування інтерактивних методів навчання з урахуванням аксіологічного та інших підходів (Колісник-Гуменюк, 2012), що підтверджує

актуалізацію ціннісної проблематики педагогічних досліджень у царині вищої медичної освіти України.

Особливий дослідницький інтерес становлять фундаментальні узагальнюючі праці, в яких учені представляють теоретико-методичні основи розвитку духовних, патріотичних цінностей майбутніх фахівців, зокрема, в полікультурному просторі; особливості формування системи цінностей студентів з особливими освітніми потребами. Сприяє розумінню ціннісної проблематики в освіті дослідження В. В. Лаппо «Теоретико-методичні засади формування духовних цінностей студентської молоді в навчально-виховному процесі вищого навчального закладу» (2018).

Суттєвим результатом дослідження вченої є розкритий потенціал суспільно-гуманітарних дисциплін та позааудиторної діяльності у формуванні духовних цінностей студентської молоді. Так, на основі аналізу змісту навчальних дисциплін «Філософія», «Історія української культури», «Культурологія», «Етика і естетика», «Загальна педагогіка», «Історія педагогіки» В. В. Лаппо (2018) визначила, що потенціал суспільно-гуманітарних навчальних дисциплін зумовлений особливостями змісту, пов'язаного з духовним і соціальним життям людини і людських спільнот, що створюють умови для розкриття духовного та творчого потенціалу особистості (с. 26).

Авторка обґрунтовує, що потенціал позааудиторної діяльності стосовно формування духовних цінностей студентів може бути реалізований за цілеспрямованого комплексного застосування різних форм і методів, що передбачають вирішення й моделювання професійних ситуацій, озброєння студентів методами управління власним настроєм і поведінкою, «програвання» життєвих ситуацій, які ефективно сприяють формуванню духовних цінностей (Лаппо, 2018, с. 27).

У науковій роботі «Виховання духовних цінностей у студентської молоді в полікультурному просторі» В. О. Долженко (2006) констатує, що посилення інтернаціоналізації всіх процесів у сучасних умовах в усьому світі приводить до явища пріоритету загальнолюдських цінностей у їхньому взаємозв'язку з

національними. Результати наукового пошуку автора підтверджують тезу про те, що виховання на основі цінностей – це основний шлях майбутніх фахівців, їхнього духовного світу, моралі й культури.

Актуальним є дослідження С. М. Додурич «Формування патріотичних цінностей у студентів коледжів засобами краєзнавчо-пошукової діяльності», адже репрезентує педагогічні умови успішного розвитку патріотичних цінностей у молодого покоління. Це, зокрема, формування позитивного емоційно-ціннісного ставлення до патріотичних цінностей як моральних регуляторів поведінки; залучення студентів до різних форм, методів краєзнавчо-пошукової діяльності, підвищення мотивації кураторів до організації краєзнавчо-пошукової роботи зі студентами (Додурич, 2010, с. 17).

За результатами дослідження на тему «Виховання духовно-моральних цінностей у студентів з обмеженими фізичними можливостями» О. С. Хорошайло (2008) доводить, що для вирішення завдань виховання молодих людей зазначеної категорії перспективною є діяльність Центру духовно-інтелектуального розвитку молоді з обмеженими фізичними можливостями. Сутність його роботи полягає в забезпеченні соціального захисту молодих людей з особливими потребами, їхнього духовно-інтелектуального розвитку, психолого-фізичної реабілітації; зміцненні віри, морально-вольовому загартуванні, наверненні до духовних цінностей тощо.

Важливими є дослідження (зокрема, порівняльні) зарубіжного досвіду формування цінностей студентської молоді, результати яких мають практичне значення для упровадження кращих адаптованих методик виховання в українських закладах вищої освіти, з урахуванням прогресивних європейських демократичних традицій. Так, засадничими постають наукові висновки О. Локшиної щодо оновлених орієнтирів ЄС із побудови європейського освітнього простору в умовах екологічної деградації, демографічної кризи, цифрової революції, глобалізації, міграційних тенденцій. На думку вченої, базовою педагогічною цінністю виступає «концепт навичок», що об'єднує ініціативи Європейського Союзу стосовно

оволодіння європейцями навичками/кваліфікаціями заради відродження та випереджального розвитку Європи (Локшина, 2021, с. 172).

О. В. Бажановська (2004) обґрунтовує використання зарубіжного досвіду виховання на ідеї демократичної громадянськості (визнання прав людини як єдиної норми для всіх; взаємозв'язок індивідуальної свободи та громадянської відповідальності тощо) (с. 22).

Актуальним є дослідження І. В. Василенко «Виховання громадянськості студентів засобами самоврядування у вищих навчальних закладах Канади». Авторка доводить, що специфіка діяльності студентського самоврядування в сучасній вищій школі диктується метою громадянського виховання і передбачає формування громадян, готових до участі в створенні демократичного устрою; з почуттям власної гідності та навичками соціальної комунікабельності, відкритості, відповідальності й толерантності (Василенко, 2009).

А. В. Очеретяний аналізує особливості формування життєвих цінностей американських студентів, зокрема: студентоцентричний підхід; урахування їх ментальності, сенситивності, життєвого досвіду та можливостей; взаємозв'язок з розвитком життєвих потреб, життєвих орієнтирів та принципів; надання переваги інтерактивним інструментам і методам; поєднання реального та віртуального освітнього середовища; здійснення анімованого проектування життєвих ситуацій для визначення можливості дотримання цінностей; створення життєвого портфоліо студента – кодексу його життєвих цінностей (Очеретяний, 2020).

Особливий науковий інтерес викликає дослідження Т. І. Хвалибоги (2020), яка в контексті вивчення професійної підготовки майбутніх лікарів в університетах США аналізує розвиток системи цінностей студентської молоді. Важливими є висновки авторки про те, що центральне місце в процесі професійного розвитку фахівців з позиції психології належить професійним цінностям та установкам, які визначають професійну поведінку та професійну придатність медичних працівників, їхню здатність вирішувати професійні завдання відповідно до свого світогляду.

Розглядаючи професійні цінності як комплекс взаємопов'язаних морально-етичних установок загальнокультурного і професійно-етичного змісту, які характеризуються гуманістичною спрямованістю, пріоритетом суспільного служіння, культурною і соціальною зумовленістю, дослідниця констатує, що у США формування професійних цінностей медиків здійснюється завдяки налагодженій системі організації позааудиторних форм роботи, зосередженні на проблемах полікультурного навчального середовища, гуманізації форм роботи з іноземними студентами тощо (Хвалибога, 2020, с. 22).

Відзначимо важливість дисертаційних досліджень з *різних галузей знань*, що містять окремі аспекти ціннісної проблематики. Йдеться про наукові праці з соціології, філософії, політології, культурології, психології, юриспруденції, економіки тощо, в яких автори досліджують специфіку системи цінностей різних соціальних, вікових груп населення та її вплив на поведінку, діяльність людини в широкому спектрі її соціальних ролей.

Цікаві наукові розвідки репрезентують вчені-соціологи. Так, Ю. В. Борисова в роботі «Традиціоналістські та модерністські цінності в структурі молодіжної ціннісної свідомості: соціологічний аналіз» доводить, що необхідною передумовою формування у молодих людей установок на вільний вибір життєвих стратегій є їх забезпеченість комплексом ресурсів. І серед них авторка виділяє систему цінностей, що забезпечують готовність до найбільшої кількості варіантів подій, а також матеріальний базис практичної реалізації даних цінностей (Борисова, 2001).

Результати фундаментального соціологічного дослідження репрезентує Л. Г. Сокур'янська у дисертації «Ціннісна детермінація становлення соціальної суб'єктності студентства в умовах соціокультурної трансформації». Учена представляє матеріали дослідження, які засвідчують, що головними чинниками ціннісної диференціації студентської молоді є економічний, культурний та соціальний капітал. Авторка обґрунтовує необхідність адаптації сучасних закладів вищої освіти до нового студента, а це можливо за умови посилення

гуманістичної складової освітнього процесу, формування системи цінностей студентів як професіоналів і громадян (Сокурянська, 2007, с. 29–30).

Ціннісну проблематику з точки зору соціології аналізує М. П. Бліхар у дослідженні «Духовні цінності студентської молоді в сучасному українському суспільстві». Цікавими є висновки вченої про те, що з-поміж духовних цінностей особистісного порядку найбільше значення для студентів мають моральні цінності, цінності самореалізації та саморозвитку, а також особистісні цінності (Бліхар, 2018, с. 14).

Суміжними з позиції аналізу ціннісних пріоритетів суспільних груп виступають культурологічні розвідки. Так, актуальними є результати дисертаційного дослідження К. А. Гайдукевич «Морально-естетичні цінності в духовній культурі сучасної української молоді сім'ї» про те, що в сучасних умовах система духовних цінностей молоді є нерозвинутою, вона формується спонтанно й, переважно, середовищем масової культури. Автор обґрунтовує, що сімейне дозвілля має перспективи стати фактором удосконалення змісту дозвіллєвих потреб української молоді сім'ї (Гайдукевич, 2011, с. 17).

Актуальними постають наукові дослідження з філософії, присвячені різним аспектам ціннісної проблематики, які допомагають урахувувати вплив макрофакторів (процеси глобалізації, демократизації, ринкової трансформації тощо) на формування ціннісних орієнтацій сучасного покоління. Наприклад, І. А. Кадієвська в дослідженні «Цінності освітнього гуманізму в контексті глобалізації» вводить у науковий обіг поняття «освітній гуманізм», яке сприяє дослідженню ролі гуманності в сучасному суспільстві, що трансформується. Авторка акцентує увагу на цінностях освітнього гуманізму, які обумовлюють підготовку моральної особистості (Кадієвська, 2011).

Інша дослідниця, Т. П. Артимонова, у науковій праці «Ціннісний дискурс студентської молоді в період ринкових та демократичних трансформацій» визначає механізм формування ціннісних орієнтацій, який здійснюється таким чином: пред'явлення цінностей студенту; усвідомлення їх молоддю; ухвалення ціннісної орієнтації; реалізація її у діяльності і поведінці; закріплення її у

спрямованості особистості і перехід у статус якості особистості; актуалізація потенційної ціннісної орієнтації (Артимонова, 2011).

На увагу заслуговують праці вчених з політології, присвячені аналізу цінностей, акумульованих у різних ідеологіях, політичних, державних доктринах, що автоматично й монополюють поширюються на громадян країни, міждержавних об'єднань тощо. Такі розвідки є актуальними в контексті реалізації завдань громадянської освіти сучасного покоління українців.

Скажімо, проблематику цінностей у політичному дискурсі представляє Ю. Е. Щербакова в дисертаційній роботі «Цінності об'єднаної Європи у контексті демократизації політичної культури українського суспільства». За результатами дослідження специфіки цінностей політичної культури українського суспільства, авторка визначає проблеми, перспективи та загальні тенденції на майбутнє щодо впровадження демократичного ідеалу в Україні. При цьому, радить звернути увагу на успіх політичного об'єднання Європи, що може стати прикладом для інших країн (Щербакова, 2011).

Унікальною для глибокого розуміння проблеми цінностей з позиції психологічної науки (а також застосування відповідних ідей у процесі викладання та виховної роботи у вищій школі) є антологія «Гуманістична психологія» за редакцією Р. Трача та Г. Балла (2001, 2005), в якій репрезентовано доробок низки видатних психологів-гуманістів Європи та Америки.

Упорядники антології представляють українській науковій громадськості бачення проблеми гуманітарного виживання людства, головним чином, через призму гуманістичної психології Е. Гуссерля, К. Роджерса, Ф. Лерша, В. Франкла, Д. Елкінза, І. Пріллетенскі й ін. Наприклад, актуальними є серйозні застереження Е. Гуссерля про те, що наукова «тоталізація» (монополює домінування наукового емпіричного знання як єдиної істини) усуне всі питання, які є найбільш специфічними для людини («кінцеві», «найвищі»): справжніх цінностей, етичної дії, Бога, безсмертя, свободи. І це спричинить втрату людиною самої себе – сенсу свого справжнього людського буття (Трач & Балл, 2001, с. 28).

Власне, дослідження учених-психологів сприяють розумінню специфіки процесу формування ціннісних орієнтацій особистості, соціальних груп із урахуванням закономірностей психічного розвитку дитини, її соціалізації та, власне, етапу прийняття, засвоєння, інтеріоризації цінностей. Особливий науковий інтерес становлять дослідження Г. К. Радчук (2009, 2011, 2012), яка, зокрема, обґрунтувала культурно-феноменологічні засади програми гармонізації аксіогенезу студентів, упровадження освітнього діалогу як інноваційної розвивальної психодидактичної форми професійної підготовки майбутніх фахівців. Цінними є результати дослідження ученої про те, що лише для кожного десятого студента освіта є середовищем самоактуалізації (Радчук, 2011, с. 34). Відтак, необхідно вирішувати проблему неспроможності сучасної вищої школи створювати належні освітні умови стосовно зовнішнього впливу на розвиток внутрішньої актуалізації суб'єктно-ціннісного потенціалу студентської молоді.

С. Є. Сосніхіна (2017) в роботі «Структура ціннісно-сміслової сфери студентів з різним соціальним статусом» представляє наукові висновки про те, що осмисленість та екзистенційна наповненість життя у студентів незалежно від їх шлюбно-сімейного статусу сприяють більш гармонійному становленню ціннісно-сміслової сфери особистості (с. 18).

Важливими є висновки Т. Л. Антоненко щодо смислоутворювального чинника становлення ціннісно-сміслової сфери особистості – ідеалу як форми конструювання майбутнього, як стимулу, здатного зберегти цілісність особистості. У цьому контексті вагоме значення має професійний ідеал як суб'єктивний образ професійної досконалості особистості, в якому втілено найкращі й найбільш характерні риси професії і працівників, як образ-орієнтир бажаного стану професійної діяльності (Антоненко, 2019, с. 450).

Аналіз деяких питань проблематики цінностей знаходимо в дослідженнях із юридичних наук, де автори простежують трактування важливих соціально-правових цінностей з позиції чинного законодавства. Зокрема, юридичний аспект ціннісного підходу репрезентує С. З. Холоднюк у роботі «Історико-теоретичні засади відображення соціально-правової цінності людини в сучасному

праворозумінні». На основі аналізу сутності соціально-правової цінності людини дослідник обґрунтовує тезу, що основою людиноорієнтованого позитивного права має бути право природне, а роль людини – володіючи високим рівнем правової культури, втілювати вимоги природного права у відповідну нормативну форму вираження (Холоднюк, 2018, с. 19).

Окрему увагу вчені приділяють вивченню економічних процесів, явищ у їх взаємозв'язку із ціннісними пріоритетами особистості/соціальних груп, що дозволяє розробляти відповідні стратегії економічної політики та концепції економічної освіти майбутніх фахівців. Так, проблематику цінностей у економічній сфері відображено в дисертаційному дослідженні О. М. Сомик «Регулювання економічної активності молоді на основі її ціннісних орієнтацій». Зокрема, згенеровано портрет сучасної української молоді в розрізі її ціннісних орієнтацій (Сомик, 2021, с. 5).

З часу проголошення Незалежності України опубліковано низку монографічних досліджень, у яких репрезентовано різні аспекти проблеми цінностей в контексті формування особистості (в т.ч., майбутніх фахівців) та розвитку окремих сфер суспільного життя. Наприклад, автор монографії «Аксіологія і медицина (проблеми цінностей і медицина)» М. В. Попов уперше в українській філософії та медичній науковій літературі проаналізував зміст аксіології – вчення про цінність – та її вплив на розвиток медичної науки. Важливим є аналітичний висновок щодо аксіології як методологічної основи науково-медичного пізнання й налагодження функціонування системи охорони здоров'я в демократичній державі. Актуальною складовою наукової розвідки стало вивчення системи цінностей сучасних лікарів. Автор репрезентує бачення ролі медичних фахівців у суспільному житті з позицій аксіологічного підходу із урахуванням реалій, що забезпечує практичне спрямування даного монографічного дослідження (Попов, 2003).

У 2005 р. видано монографію М. М. Підлісного та В. І. Шубіна «Цінності та буття особистості», в якій дослідники проаналізували особливості формування системи цінностей у вітчизняній філософії та розкрили сутність основних

реформаторських ідей, етико-гуманістичних та науково-просвітницьких концепцій. Охарактеризувавши цінності стабільних і перехідних епох, автори визначили динаміку ціннісної свідомості української молоді на початку третього тисячоліття (Підлісний & Шубін, 2005).

У монографії «Психологічні закономірності розвитку духовності особистості» за редакцією М. Й. Боришевського виявлено природу феномена духовності як системи морально релевантних ціннісних орієнтацій, що стали внутрішньо особистісними детермінантами життєдіяльності людини. Важливим є результати дослідження щодо провідної ролі сімейно-родинних ціннісних орієнтацій у духовному розвитку особистості. Актуальним постає висновок учених щодо інтерпретації духовності як вияву здатності особистості до творчого оволодіння цінностями, їх екстраполяції у контекст реальної поведінки (Боришевський, 2011).

Автори монографії «Цінності та постекзистенціалістське мислення» репрезентували результати дослідження феномену загальнолюдських цінностей в таких культурологічних синтезах постекзистенціалістського мислення, як екзистенціальні аксіологія, психологія, теологія. Учені пропонують шляхи вирішення проблеми теперішньої глобалізованої реальності, що детермінувала низку викликів для людини третього тисячоліття, що засвідчує практичне спрямування даного дослідження (Ємельяненко та ін., 2012).

Однією з базових для нашого дослідження стала монографія О. Невмержицької (2013) «Аксіологічні виміри вітчизняного освітнього простору», адже вчена представила результати ґрунтовного вивчення ідеологічного, філософсько-культурного й науково-педагогічного чинників становлення і розвитку педагогічної аксіології в Україні.

Актуальними є висновки вченої про необхідність формування у сучасній молоді духовних цінностей, зокрема, таких, як: націє- та державотворення, гуманізм та демократизм, пошана до авторитетів, свобода, моральність, громадянськість, національна самосвідомість, родинність, характерність, інтелектуальна розвиненість, фізична досконалість; формування ціннісного

ставлення до себе та інших людей, до свого народу, держави, природи; збереження любові до рідної мови, історії; сприяння розвитку індивідуальних здібностей кожної особистості тощо (Невмержицька, 2013, с. 420).

Дане дослідження становить унікальне джерело тлумачення феномену цінностей в історичній ретроспективі, що продовжують нуртувати в освітньому просторі сучасної української держави, детермінуючи необхідність їх реалізації як відповіді на актуальні проблеми суспільства третього тисячоліття.

У 2016 р. опубліковано колективну монографію «Формування цінностей особистості: теорія і практика» за редакцією професора М. Чепіль. Особливу увагу присвячено технологічному компоненту в процесі розвитку цінностей особистості у сучасному освітньому середовищі. Так, репрезентовано авторську програму «Лицем до дитини», що передбачає створення ситуації сприяючої педагогіки, врахування інтересів дітей, варіативностей в організації розвивального простору. Актуальними є висновки авторів про базові цінності педагогів: психофізичне здоров'я, творчі здібності, мотивація, моральність та самовиховання дітей (Чепіль, 2016, с. 134).

Автори монографії «Морально-етичні цінності громадянського суспільства» за редакцією Є. Р. Борінштейна характеризують освіту як основний напрямок реалізації морально-етичних цінностей в соціокультурному просторі громадянського суспільства. Аналізуючи проблему переоцінки морально-етичних цінностей, вчені визначають свободу особистості пріоритетною цінністю громадянського суспільства в сучасній Україні (Лазарева & Юшкевич, 2016).

Особливий науковий інтерес становить монографія Е. Р. Заредінової «Формування соціокультурних цінностей студентів в освітньому середовищі закладу вищої освіти: теорія і методика». Адже в дослідженні репрезентовано теоретико-методичні засади формування соціокультурних цінностей студентів у середовищі закладу вищої освіти. Авторка обґрунтувала «соціокультурні цінності» в контексті міждисциплінарної інтеграції, визначила структуру, критерії, показники та рівні сформованості соціокультурних цінностей студентів.

Актуальними постають висновки вченої про аксіозорієнтоване середовище закладу вищої освіти як сфери формування соціокультурних цінностей; логіку аксіозорієнтованого середовищеутворення у контексті аксіогенезу соціокультурних цінностей студентів. Практично значущими є результати дослідження щодо моделі й методики формування соціокультурних цінностей студентів закладу вищої освіти (Заредінова, 2020а, 2020б).

М. М. Підлісний (2020), досліджуючи в монографії «Проблеми аксіології та шляхи їх вирішення» питання функціонування цінностей сучасної епохи, обґрунтовує філософський світогляд як соціальну цінність, аналізує особливості цінностей сім'ї, виховання, освіти, творчості, що є актуальними для українства.

Інститут соціології НАН України презентував колективну монографію «Цінності та ціннісні зміни в сучасному суспільстві: тренди і перспективи». Науково вартісними постають результати дослідження динаміки ціннісних пріоритетів населення модерної України в європейському контексті, специфіки ціннісних режимів влади, перспектив ціннісної трансформації в українському суспільстві, що сприяли б реформаційним процесам (Костенко, 2020).

Зазначені праці сприяють формуванню комплексної наукової картини розвитку концепту «цінність» у контексті сучасних філософських, психологічних, соціологічних, педагогічних та міждисциплінарних досліджень.

Варто виокремити й науковий доробок польських учених, які, як свідчить історіографічний аналіз дослідження, приділяють велику увагу саме проблематиці цінностей у філософському та освітньому дискурсах. Зокрема, сприяють осмисленню завдань сучасної педагогічної аксіології праці А. Бласяк (Błasiak, 2009), Е. Влодек (Włodek & Mirski, 2016), М. Влосінські (Włosiński, 2005), З. Фрончек (Frączek, 2004), В. Фурманек (Furmanek, 2011, 2012), К. Халас (Chałas, 2005) та ін., які репрезентують наукові розвідки відповідно до реалій XXI ст.

Так, В. Фурманек досліджує кризу цінностей як категорію проблематики сучасної педагогіки, акцентуючи увагу на тому, що базові, моральні, цінності відходять «на другий план» через натиск науково-технічного й інформаційного буму, пропагування гедоністичних цінностей у сучасному світі тощо. Зокрема,

автор констатує про таку втрачену цінність сучасної педагогіки як любов (Furmanek, 2011), що не сприяє вихованню особистості, здатної до глибокого співпереживання, безкорисливості, жертвності, служіння, які закорінені у почутті любові до Бога, природи, Батьківщини, людей...

Видається, що переконання польських дослідників про педагогічну обґрунтованість підтримки вихованців у реалізації ієрархії цінностей, що веде до «повної людяності», є співзвучними з міркуваннями українських учених (Вихрущ та ін., 1999; Вишневецький, 2005, 2010; Невмержицька, 2013, 2015; Скотний, 2004; Czerpil et al., 2019 та ін.), які репрезентують наукове бачення проблеми виховання цінностей підростаючого покоління в руслі актуалізації гуманістичних, національних, християнських витоків формування людяної, національно свідомої, духовно багатой особистості, здатної гідно жити в сучасному багатоманітному глобальному світі.

Низка праць польських учених (Adamek i in., 2013; Bąk i in., 2010; Wujak-Lechowicz, 2010; Furmanek, 2008, 2011; Furmanek i Długosz, 2015; Marzec-Jóźwicka, 2013; Szymański, 2000 та ін.) присвячені дослідженню цінностей в педагогічній теорії і практиці, полоністиці, гуманістичному вихованні, а також у контексті сучасного молодіжного середовища. Науковці звертають увагу на потребу розробки інноваційних підходів до імплементації «ідеальної» системи цінностей молодій людині, враховуючи, з одного боку, її особисті інтереси й потреби, а, з іншого – виклики сучасності, зокрема, утвердження національної ідентичності, зміцнення духовних сил суспільства в умовах глобального світу, загрози тероризму, війни, пандемії тощо. Такі погляди є ще більш актуальними для українства, яке переживає нині чи не найбільше найтяжче історичне випробування...

Отже, представлений історіографічний огляд засвідчує, що науковці вивчали різні аспекти ціннісної проблематики в освітньому та інших дискурсах, але ми не знаходимо цілісного комплексного дослідження формування системи цінностей майбутніх лікарів у медичних ЗВО України в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. Тому очевидною постає необхідність вивчення відповідного історико-

педагогічного досвіду та його актуалізації в сучасних умовах розвитку української освіти.

У цьому контексті опорною виступає джерельна база нашого дослідження, яку становлять джерела, згруповані за спільними видовими ознаками. До *першої групи* належать нормативно-правові документи, які відображають тенденції та цілі освітньої гуманітарної політики, а також політики в царині інформаційної безпеки, права, медичного права, біоетики в Україні та в контексті міжнародного співробітництва світових інституцій.

Другу групу становлять архівні матеріали й документи Державного архіву м. Києва, Державного архіву Вінницької області, Державного архіву Тернопільської області (протоколи засідань кафедр, профспілкових комітетів, адміністративних органів медичних інститутів; інформаційно-звітні матеріали про політвиховну роботу з майбутніми лікарями, студентські конкурси наукових робіт, художньої самодіяльності, організаційно-масові заходи кафедр (головним чином, кафедр марксизму-ленінізму, які в радянський період відповідали за ідейно-політичне виховання студентів), студентських гуртків, клубів, товариств, секцій філософії, та інші форми навчально-виховної діяльності; плани, проекти наукових розробок ефективної політвиховної роботи, «соціалістичні зобов'язання» колективів медичних інститутів (лейтмотивом яких було формування особистості «радянської людини» з відповідною системою цінностей)).

До *третьої групи* віднесено наративні джерела, зокрема, публікації на сторінках періодичних видань радянського періоду (головним чином, «Радянська школа») та з часу проголошення Незалежності України в 1991 р. («Рідна школа», «Молодь України», «Ровесник», «Медична освіта» та ін.), які відображають специфіку виховної роботи в закладах освіти та в позаінститутському середовищі й дозволяють визначити відповідні цінності, що формували у студентської молоді, загалом, та майбутніх лікарів, зокрема.

Серед характеризованих нами наративних джерел слід виокремити видання «Радянська школа» (1922–1990), в якому вже частіше знаходимо публікації

стосовно проблем вищої школи, виховання загалом, та формування особистості студента (студентки), зокрема. Втім, присутність досліджуваної проблематики також була нерівномірною упродовж 1950–1980-х рр., що свідчило про відповідну змінну освітню політику в УРСР та декларовані педагогічні цінності. Як бачимо на графіку (Додаток Б), в 1950-х рр. виховній тематиці приділялося значно менше уваги, ніж у наступних десятиріччях; при цьому, спостерігається рівномірне акцентування на таких питаннях: «радянський патріотизм» (який до 1953 р. включав і «відданість вождю, вчителю народів – великому Сталіну» («Республіканська нарада працівників», 1952, с. 56)); фізичне, моральне, гігієнічне, атеїстичне, колективістичне, трудове виховання; «ленінізм» як основа комуністичного виховання (Шурубалко, 1953, с. 11); формування особистісних якостей (відповідальність, сила волі й характеру).

Для 1960-х рр. характерне суттєве зростання кількості публікацій з виховної тематики. Прикметно, що в той час автори «Радянської школи» масово писали про виняткову важливість атеїстичного виховання молоді (скажімо, за 1964–1965 рр. опубліковано близько 30-ти статей щодо антирелігійного спрямування навчально-виховного процесу; цінністю тут виступав науково-матеріалістичний світогляд; антицінностями – ідеалізм, віра, релігійна мораль, церква). Крім цього, певна увага приділялася інтернаціональному, естетичному, військово-патріотичному й, традиційно, колективістичному і трудовому вихованню.

Упродовж 1970-х рр. статті, присвячені питанням формування особистості молодшої людини, з'являлися трохи рідше, ніж у 1960-х, а до кінця десятиріччя їхня кількість, порівняно, зменшилася (нагадаємо, це був період «консервації» і «стагнації» радянської тоталітарної системи). Контент-аналіз тематичного змісту видання засвідчує тенденцію утримання пильної уваги на питаннях атеїстичного виховання учнів і студентів (підкреслювалися «моральні цінності марксистсько-ленінського атеїзму» (Терещенко, 1975, с. 53)), актуалізацію організаційно-пропагандистської та контрпропагандистської підготовки молоді, пріоритетність військово-патріотичного, фізичного й трудового виховання в закладах народної

освіти (проблематика статевого й екологічного виховання була представлена поодинокими статтями).

Це безпосередньо вказує на підпорядкування освіти й виховання цілям тоталітарної системи, яка в зазначений період намагалася втримати позиції узурпації (монополії) державної влади, незважаючи на деструктивні процеси в соціально-економічному, суспільно-політичному житті, що супроводжували період «стагнації» в СРСР.

У 1980-х рр. простежується суттєве послідовне зростання кількості публікацій виховної тематики (в перші роки «перебудови» це було близько 70-ти статей на рік). Саме тоді репрезентовано поняття громадянського виховання як одного з пріоритетних напрямів формування особистості студентів. Воно відображалося в тогочасній науковій риторичі (в т.ч., на шпальтах «Рідної школи») як «громадянське становлення» особистості, виховання «високої громадянськості» («громадського обов'язку») тощо.

Спостерігається посилення уваги до сімейного виховання; традиційно писали про військово-патріотичне, комуністичне, моральне; трохи менше – про атеїстичне й контрпропагандистське. Саме в 1980-х рр. можна знайти низку публікацій щодо антиалкогольного виховного впливу, та поодинокі статті з питань економічного й правового виховання. Крім цього, частіше трапляються оприлюднені результати наукових психолого-педагогічних досліджень теоретичних і прикладних проблем виховання (комплексний підхід у вихованні, соціологічні аспекти процесу виховання, наукові основи управління виховним процесом, методика морального, трудового й інших напрямів формування особистості, самооцінка тощо). Зазначений аналіз свідчить про певну (хоч і не докорінну) ціннісну переорієнтацію освітньої політики на суспільний, соціальний, власне, педагогічний, а не винятково політико-ідеологічний дискурс навчально-виховного процесу, як це було до періоду «перебудови».

Четверту групу джерел, на які ми опираємося у своєму дослідженні, репрезентують інтерпретаційні джерела – монографії, дисертації, автореферати дисертацій, праці радянських, українських і зарубіжних учених; статистичні звіти,

довідкова література – в яких знаходимо результати наукових розвідок стосовно низки аспектів проблематики цінностей у різних сферах суспільного життя. До *п'ятої групи* увійшли інтернет-ресурси, в яких представлено законодавчу та нормативну базу; проекти концепцій; навчальні програми; інформаційні матеріали про розвиток виховання цінностей студентів.

Отже, історіографічний огляд та джерельна база дослідження підтверджують актуалізацію дослідження проблеми розвитку системи цінностей майбутніх лікарів у медичних ЗВО України зазначеного періоду з урахуванням, з одного боку, принципів історичної об'єктивності, а з іншого – сучасних викликів, які постають перед українською державою на початку третього тисячоліття.

1.2. Система цінностей у вітчизняній педагогіці

Досвід формулювання та реалізації системи цінностей у житті народу є багатоаспектною та невід'ємною складовою його буття в контексті історичної ретроспективи. Проблема визначення пріоритетності, важливості тих чи інших почуттів, рис характеру, феноменів, виявів та норм міжособистісних, суспільних відносин споконвіків перебувала в центрі уваги людської спільноти й залишається актуальною досі. Унікальною історичною формою самопрезентації цінностей в контексті формування особистості є народна педагогіка.

Українські народні пісні, легенди, казки, прислів'я, приказки відображають ціннісне сприйняття нашими предками оточуючого світу, людини, громади, а також відповідні виховні пріоритети. Так, у народних піснях сконцентровано низку цінностей, серед яких: працьовитість («Вийшли в поле косарі»), гостинність («Зелене жито зелене»), патріотизм («Ой на горі тай жінці жнуть»), вірність («Ой, та на горі, ой, там на крутій»), кохання («За городом качки пливуть»), життя, любов («Пливе кача по Тисині»), героїзм/жертвність («Там, під Львівським замком») та ін. Народні прислів'я також виражають світоглядні цінності українців, які передавалися з покоління в покоління: рішучість («Або пан, або пропав»), свобода («Або дома не бути, або волі здобути»), дружба («Без вірного

друга – велика туга»), обачність («Береженого Бог береже»), єдність («Гуртом і батька добре бити»), розсудливість, виваженість («Сім разів відміряй, а раз відріж»), благодійність («З миру по нитці – бідному сорочка»), самостійність («Людей питай, а свій розум май»), освіченість («Наука в ліс не веде, а з лісу виводить»), активність («Під лежачий камінь вода не тече»), відповідальність («Що посієш – те й пожнеш») та ін.

Окрему особливу увагу українці приділяли проблемі людського здоров'я, підкреслюючи його унікальну цінність, про що свідчать, зокрема, народні прислів'я, на кшталт «Без здоров'я немає щастя», «Здоров'я за гроші не купиш», «Хворому і мед гіркий», «Здоровий злидар щасливіший від хворого багача», «Здоров'ю ціни немає», «Доки здоров'я служить, то людина не тужить», «Здоров'я мати – вік біди не знати».

А ще народ формував свої поради і навіть «рецепти» задля збереження і зміцнення духовного й фізичного благополуччя особи та нації («У ворожки лікуватись – без здоров'я зостатись», «Весела думка – половина здоров'я», «Хто праці не боїться, того хвороба сторониться», «Часник сім хвороб лікує»).

Загалом, твори усної народної творчості є унікальним засобом виховання особистості, адже акумулюють усе найцінніше з соціального досвіду й виховної практики. Як зазначає М. Стельмахович (1997), «народна педагогіка найдемократичніша, бо твориться, шліфується й побутує у гущі народу, обслуговує його найперші потреби, виражає й реалізує його виховні ідеали, волю й інтереси, віру, надію й любов. Це прародителька батьківської мудрості, демократичної педагогічної науки, професійної педагогіки й шкільної практики» (с. 4). На думку дослідника, народна педагогіка першочерговим пріоритетом визначила піклування про здоров'я і фізичний розвиток підростаючого покоління (Стельмахович, 1997, с. 151), створивши, по суті, своєрідну етнопедагогічну «концепцію здоров'язбереження» в умовах родинного виховання (Додаток В).

Вже, співаючи над колискою, мати бажає дитині «рісточки у кісточки», «здоров'ячко на сердечко»; щоб маля «спало – не плакало, росло – не боліло»

тощо. І це вказує на головну увагу батьків, виховного середовища до здорового росту нової людини з перших днів її життя.

Особлива значущість нормального фізичного розвитку особистості обумовлювалася конкретними реальними потребами: для побутової, трудової активності та й загалом життєдіяльності людини необхідно, зокрема, чимало фізичних зусиль. Народ завжди високо цінував силу, стійкість, витривалість, спритність, що, власне, стали цінностями «народної педагогіки» в царині фізичного виховання дитини, яке було органічно пов'язано з іншими аспектами формування особистості.

Як наголошує М. Стельмахович (1997), емпіричним шляхом народна педагогіка дійшла висновку, що вдале просування фізичного розвитку дитини сприяє виробленню таких важливих рис, як наполегливість, відвага, рішучість, чесність, дисциплінованість, потяг до праці, впевненість у своїх можливостях, оптимізм, колективізм, здатність до переборення труднощів (с. 151). І всі ці якості знову ж таки виступають педагогічними цінностями (для вихователів, які у співпраці з вихованцями повинні їх реалізовувати), й індивідуальними цінностями (для особистості, яка формується, зокрема, під впливом етнопедагогічних ідей).

Народна педагогіка виражає тісний взаємозв'язок фізичного і розумового напрямів виховання, підкреслюючи їхню цінність у їх єдності («Сила без голови шаліє, а розум без сили мліє», «У здоровому тілі здоровий дух»), що особливо актуально для сучасного підростаючого покоління, яке потребує зміцнення фізичного здоров'я на тлі активної розумової діяльності.

Очевидною постає цінність фізичного виховання особистості й у контексті підготовки до сімейного життя, адже батьки наречених традиційно надавали значення здатності невістки чи зятя до трудової діяльності, матеріального забезпечення сім'ї, що неможливо без доброго здоров'я, яке ще також мало гарантувати народження здорових дітей. Тому народна педагогіка зосереджує увагу на сприянні нормальному фізичному розвитку, загартуванні, прищепленні оптимізму молодій людині («Бережи одягу знову, а здоров'я замолоду», «Веселий сміх – здоров'я», «Горе стихає, а здоров'я зникає»).

Важливим є твердження М. Стельмаховича про обґрунтованість своєї «концепції здоров'язбереження», репрезентованої в контексті народної педагогіки. Автор пише: «У підході до фізичного виховання дітей родинна етнопедагогіка спиралась на раціональне ядро народної медицини, в основі якої лежав нагромаджений протягом віків досвід, відкриті народом ефективні засоби й прийоми лікування, які передавались з покоління у покоління» (Стельмахович, 1997, с. 155). При цьому, все найцінніше, що має людина – життя, здоров'я, радість, щастя, віру, любов, духовні й матеріальні блага, народна педагогіка пов'язувала з основними джерелами природних життєвих сил, багатств, об'єднавши їх у вербальну форму доброзичливості: «Будьте здорові, як вода, а багаті, як земля!» (Стельмахович, 1997, с. 141–142).

Теза М. Стельмаховича (1997) про те, що застосування знань і засобів етнопедагогіки ставить реальний заслін бездуховності, національному нігілізму, історичному безпам'ятству, допомагає дітям і підліткам усвідомити свою роль як спадкоємців народних цінностей і традицій, національної сімейно-побутової культури (с. 227), доводить актуалізацію аксіологічних ідей народної педагогіки в умовах буття сучасної української держави, яка потребує формування моральних національно свідомих, фізично й духовно міцних особистостей.

Водночас, ядро української концепції виховання становлять історичні джерела, створені у різні періоди розвитку національної державності, починаючи з часів заснування Київської Русі. Так, «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона репрезентує вічні універсальні духовні цінності, серед яких: істина (істинний милосердний Бог, явлений в Ісусі Христі), благодать (Божа сила, яка допомагає людям відкидати зло/гріх і дарує спасіння), власне, спасіння (дар людству від Бога-Отця через Ісуса Христа – досягнути після фізичної смерті вічне життя у присутності люблячого Бога), віра (визнання істинного Бога, Божої всемогутності і любові, довіра до Бога), покаяння (усвідомлення людиною власних негідних вчинків, слів, думок, вольовий акт змінити себе, вдосконалювати), гідність (усвідомлення божественного походження та покликання людини, що апіорі означає універсальне об'єктивне наділення

кожної істоти людського роду цією невід’ємною ознакою – гідністю людини; а формувати вміння бути гідною людиною на практиці постає як пріоритетна ціль виховання) (Київський Іларіон, б.д.).

Для майбутніх медиків тут особливо важливо розуміти історико-філософську основу поняття гідності людини, щоб розвивати її в собі, поважати у пацієнтах, реалізовувати в контексті громадянської відповідальності, яка впливає з усвідомлення концепту «гідність» (гідна людина, гідний вчинок, гідна громадянська позиція тощо) (Христенко, 2022а, с. 111).

«Повчання дітям» Володимира Мономаха як історичне джерело містить низку фундаментальних цінностей, спрямованих на вироблення навичок достойного життя мудрої людини. Це, зокрема, гідність (яку автор асоціює з мудрістю – хто мудрий, той поводить гідно), праведність (як богоугодне життя), добродійність (як спосіб реалізувати своє покликання, немарність життєвого існування), милостиня як необхідна умова добродійного життя (всебічна допомога сиротам, вдовам, убогим) знаходиться майже на рівнозначній позиції із повагою до величі і могутності Бога («майте страх Божий в серці своєму і милостиню подавайте щедрі, бо то початок всякого добра»), гостинність (сформована на ґрунті християнської культури, органічно вплітається у національну ментальність українців, виражену в народних прислів’ях на кшталт «гість у дім – Бог у дім»), працьовитість (як цінність виступає найкращим стилем людського існування, що забезпечує загальне благополуччя, щасливе життя особи), сміливість (у трактуванні автора є ціннісною рисою людини, яка прагне жити достойно і щасливо, адже саме сміливість необхідна, щоб жити за Божим законом і вести гідний спосіб життя) (*Повчання Володимира Мономаха*, б.д.).

У період розвитку братського руху в Україні творилася система цінностей державотворчого гатунку, яка також актуальна до сьогодні і на її основі варто виховувати майбутніх громадян-лікарів. Так, середовище братських шкіл стало «промоутером» базових громадянських вартостей, серед яких: єдність (насамперед, заради відстоювання національно-культурних прав та інтересів українства в умовах політичної бездержавності), національна та релігійна

самобутність/свідомість (як єдиний шлях збереження власної національної ідентичності та української культури в поліетнічному геополітичному середовищі та формування плацдарму для національно-політичного визволення з метою творення самостійної української держави), гуманізм (як українське суголосся із західноєвропейськими ідеями Просвітництва/Ренесансу; антропоцентризм у поєднанні з філантропією, що виявлялися у меценатській, опікунській та інших формах), власне, милосердність (цінною і необхідною поставала опіка вдів і сиріт та потребуючих загалом), освіченість (як результат і маніфестація високого рівня розвитку інтелектуально-духовних сил нації, а також умова формування української еліти, провідників народу, активних членів громад, різних фахівців, митців тощо), рідна мова (власне, українська та слов'янська як мова предків особливо цінувалися у «братському» середовищі та виступали духовною зброєю захисту української нації від полонізації, русифікації, асиміляції під впливом/натиском іноземної геополітичної кон'юнктури; у зв'язку з цим книга/книгодрукування рідною мовою стало неоціненним історичним здобутком українських братств), соціальна рівноправність (унікальна в європейському контексті цінність, яка вирізняла українське самоорганізоване освітнє середовище – діти усіх станів могли навчатися у братських школах (Артемова, 2006).

Ця прекрасна націєбудівна ініціатива пов'язана із відповідними індивідуальними цінностями українських меценатів, завдяки яким засновувалися освітні заклади для українських дітей та молоді; так, фундаторка Києво-Могилянської академії (1632) столична шляхтянка Єлизавета (Гальшка) Гулевичівна подарувала Київському братству землю для будівництва школи якраз з умовою, що там зможуть навчатися діти усіх верств, незалежно від соціального походження та/чи майнового стану).

Духовна спадщина українського козацтва як унікального історико-культурного явища репрезентує самобутню систему цінностей. В її основі знаходимо українські національні та християнські релігійні концепти – рідна мова, історія, культура, віра, церква. Їхній виховний потенціал передбачав формування у молоді поваги, любові, вірності Богу, Пресвятій Богородиці та

Матері-Україні. С. Оришко (2006) зазначає, що козацька педагогіка як система ідей, форм, методів, засобів виховного впливу на молоде покоління виховувала захисників Батьківщини, справжніх патріотів, для яких гідність, честь, свобода й слава України були найвищими цінностями (с. 155).

Переосмисленню й актуалізації унікального багатого виховного потенціалу козацької педагогіки сприяє фундаментальне дослідження Ю. Руденка та О. Губка «Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність». Автори обґрунтовують педагогічну значущість системи національних, громадянських та індивідуальних цінностей, сформованої у контексті виховної концепції козацької культури. Так, за результатами їхнього дослідження, аналіз української національної системи освіти і виховання свідчить, що найхарактернішими її ознаками були самобутній український національний дух, культивування лицарських цінностей, козацької енергії та ініціативності, високої моралі та духовності рідного народу (Руденко & Губко, 2007, с. 297).

Науковці звертають увагу на невикористаний потенціал української історико-культурної спадщини в процесі національного виховання українських дітей і молоді. Далі цитуємо: «Значна частина викладачів нерідко забуває, що українському національному духу притаманна висока поезія, задушевна лірика, стійкий оптимізм, розмаїта і високопоетична художня образність. Гармонійне поєднання в навчально-виховному процесі ВНЗ наукових ідей та художньо-образних цінностей, високого естетизму та оптимістичної емоційності стане в найближчі роки одним із найпотужніших чинників виховання – майбутніх професіоналів різного фаху, характерною ознакою нашої системи освіти і виховання. Це сприятиме розвитку аристократизму українців, їхньої козацько-лицарської духовності як «ядра» національного духу» (Руденко & Губко, 2007, с. 301).

Актуальними постають твердження авторів про важливість вивчення здобувачами вищої освіти історії України як джерела формування національних цінностей, адже глибоке знання студентами своєї етноісторії допомагає виявити героїчні сторінки минулого, подвижництво наших предків; і на такі знання, духовні цінності, святині «можна оперти безсмертя нації» (Е. Сміт). Дослідники

переконають, що відчуття кровної, культурної та духовної спорідненості з рідним народом, усвідомлення своєї з ним ідентичності є важливими факторами патріотичної спрямованості особистості, її громадянськості. Реалізацію козацько-лицарських ідей, цінностей учені називають одним із шляхів формування у студентської молоді глибокої історичної пам'яті, національної свідомості і самосвідомості (Руденко & Губко, 2007, с. 294; 303).

Власне, з джерел козацької педагогіки постають патріотизм і гуманізм як найвищі моральні категорії, як найглибші мотиви, стимули практичної діяльності, чинники творення добрих справ, достойної громадської поведінки. Дослідники підкреслюють, що засвоєння молодим поколінням цінностей козаків означатиме його готовність у будь-яку хвилину по-козацькому стати оборонцем рідної землі, мови, культури, конституційних прав громадян, її демократичного ладу, а також саможертвність в ім'я перемоги виплеканих віками козацько-лицарських ідеалів, зміцнення незалежної Української держави (Руденко & Губко, 2007, с. 94).

Важливим висновком авторів є визначення цінностей з історичної спадщини козаків, які потенційно сприяють формуванню гідної громадської/громадянської позиції особистості: ініціативність, підприємливість, кмітливість, уміння долати будь-які життєві труднощі, глибоке взаєморозуміння, взаємодопомога і взаємопідтримка всіх членів суспільства. Йдеться, власне, про сформовані ідеали людини-козака, лицаря, що допомагають бути в житті бадьорими та енергійними, діяльними та оптимістичними (Руденко & Губко, 2007, с. 295). Автори також зауважують, що, завдяки вихованню цінності «здоровий спосіб життя» на прикладі козаків, зростатиме рівень фізичного та духовного здоров'я нації, утверджуватиметься національно-патріотичний дух у житті та побуті народу.

Результати дослідження науковців указують на те, що козацькі ідеї, цінності згуртовують українців, надихають їх на розв'язання важливих політичних, державних, військово-оборонних проблем і завдань, об'єднують у міцну єдину націю. Ці висновки мають практичне значення, адже, як зазначають автори, відчуття і розуміння українцями козацьких коренів даватиме впевненість у своїх силах, сприятиме визначенню високих суспільно-політичних, національно-

державницьких цілей і досягненню їх за історично короткі строки. Особливо це важливо сьогодні, в час війни росії проти України, коли український народ повинен мобілізувати духовні і фізичні сили в боротьбі за свободу.

Цілу скарбницю цінностей для виховання молодих людей як добропорядних гідних громадян та майбутніх лікарів становить творча спадщина видатного українського мислителя європейського/світового рівня Григорія Сковороди. На його переконання, критерієм та запорукою цінності самої людини є рівень її духовності, виявом якої виступає віра та любов, що стосуються, насамперед, Бога як абсолютної цінності. Відтак, процес виховання особистості повинен спрямовуватися на розвиток її духовних сил, віри у вищі ідеали істини, любові, добра, краси, які за Сковородою концентруються у божественній сутності триєдиного Бога. Щоб підготувати майбутніх лікарів до виконання громадянського обов'язку – відданого служіння людям (пацієнтам), слід опиратися на цінності духовного змісту, передусім, любов до професії, до людей.

Григорій Сковорода приділяє багато уваги духовному здоров'ю людини, що базується на відповідних цінностях. Так, радість і щастя є цінними в тому сенсі, що виступають запорукою здоров'я душі. На думку мислителя, без відчуття радості в серці, піднесеності духа, перманентного натхнення жити і творити людина ніколи не почуватиметься по справжньому щасливою. Водночас, відсутність радості і щастя, а натомість сум, докори сумління, пригноблення духа виснажують людину духовно й фізично, позбавляють сенсу її існування. Філософ не просто констатує базові цінності, що забезпечують щасливе буття особистості, але й пояснює умови, шлях досягнення такого стану. До них належить плекання культури чистого сумління, адже саме чисте серце, чиста совість є фундаментальною цінністю духовно здорової та сильної людини.

Окрему унікальну роль у забезпеченні духовного здоров'я, за твердженням Григорія Сковороди, відіграють історично-духовні християнські джерела, насамперед, Біблія. Її феноменальна універсальна екзистенційна цінність полягає в тому, що ця «аптека», набута Божою премудрістю для лікування душевного світу людини, не має аналогів/замінників. Адже, як констатує мислитель,

проблеми/хвороби душі неможливо вилікувати жодними земними ліками; натомість Боже Слово спрямоване на зміцнення і розвиток духовних сил людини.

Мислитель зосереджує увагу людей на цінностях, що підтверджують об'єктивні онтологічні засади, важливі для організації життєдіяльності людини, громадянина, фахівця. Серед них час («з усіх утрат втрата часу найтяжча»). Ця цінність залишатиметься надзвичайно актуальною завжди, тим більше в умовах XXI сторіччя, перенасиченого розмаїтими пропозиціями сучасній людині, «як провести час» і часто це просто «трата часу», яка несе стратегічно важливі незворотні негативні наслідки; в контексті професійної, просвітницької, громадської діяльності сучасних медиків цінність часу є особливо відчутною (Христенко, 2022а, с. 112).

Водночас, вершиною в ієрархії індивідуальних цінностей людини, на переконання Григорія Сковороди, є добродійність як синонім святості. Таким чином, життєдіяльність медика, громадянина, в якій знаходиться місце для добрих вчинків, благодійності, милосердного ставлення до соціально вразливих категорій суспільства, служіння людям в цілому, якраз і виражає зміст справжньої «практичної» святості.

Щоб усвідомити аксіологічну сутність такого стилю життя, треба мати «світлий розум, просвітлений Біблією і книгами», і чисту совість (моральність), звірену з євангельськими заповідями, вважає мислитель. Поряд із формуванням моральної людини, автор «Саду божественних пісень» звертає увагу на прищеплення молодому поколінню національних, громадянських цінностей. Це, насамперед, патріотизм як любов до свого народу, що формується на основі поваги до батьків та земляків. З метою ефективного патріотичного виховання філософ пропонує приділяти належну увагу почуттям дитини, що є запорукою розвитку відповідних цінностей особистості (Сковорода, 1983).

Репрезентоване обґрунтування «методики» формування громадянської відповідальності та культури психологічного, духовного здоров'я людини має безпосереднє значення для майбутніх лікарів, які зможуть використовувати її особисто та в контексті професійної, просвітницької, громадської діяльності.

Історичним надбанням з ХІХ ст. для сучасної медичної освіти й науки стала ідейна спадщина та практичний досвід Миколи Пирогова, який поєднав дві сфери діяльності: лікаря-хірурга і педагога. Його система освітніх цінностей зосереджувалася у площині педагогічного традиціоналізму із акцентуацією на соціальну та релігійну педагогіку (Невмержицька, 2013, с. 240). Відтак, для М. Пирогова пріоритетним було обґрунтування цінності самої людини, її природного права на свободу, власні переконання тощо. Оскільки людина упродовж життя формує свій світогляд і це безпосередньо впливає на її вчинки, поведінку (Пирогов, 2008, с. 24).

Будучи прихильником суспільного прогресу, мислитель вбачав основне завдання педагогіки в розвитку почуття законності, правди і честі кожної особистості, яка живе у соціумі, поряд з іншими людьми; а «наріжним каменем» цивілізованого життя уважав моральність, пов'язану, головним чином, з поняттям гідності, що глибоко зберігається в душі кожної освіченої людини (Невмержицька, 2013, с. 242–243).

Відтак, недивно, що для М. Пирогова актуальним поставало питання пошуку освітніх цінностей у релігійному вихованні. На думку медика-педагога, саме в релігії присутній ідеал, який апріорі необхідний для морального зростання особистості, оскільки моральність можна виховувати шляхом формування щирої любові до Бога або з огляду на «страх Божий» (в сенсі боязні зробити злочин, гріх, порушити божественний закон, заповідь Божу). Прикметно, що мислитель трактував любов до Бога як благодатне почуття, властивість людської душі, яка є понад релігійними догматами чи формальним сповіданням релігії (Пирогов, 2008, с. 124), що свідчить про її унікальну роль у системі цінностей морально зрілої особистості.

На переконання М. Пирогова, особливість релігійної моралі полягає в тому, що, на відміну від світської моралі (яка є мінливою, зовнішньою, хоча й цілком законною), вона опирається на непорушну непогрішну благодатну внутрішню силу ідеалу Спасителя як «наріжного каменя» християнського вчення (Пирогов, 2008, с. 142); і в цьому її сутність як форми існування вічних цінностей. Власне,

мислитель зазначав про такі вищі цінності як блаженство, щастя та мир душі, до яких слід прагнути через віру в любов, молитву і сподівання на благодать Святого Духа (Пирогов, 2008, с. 158–159). Такі міркування медика-педагога звучать особливо актуально, адже сучасна молода людина та й усе суспільство в Україні гостро потребують душевної рівноваги, стійкості, внутрішнього миру.

К. Ушинський як визначний педагог ХІХ ст. також репрезентує виховний пріоритет у концепті «моральна гідність» з огляду на те, що «моральний вплив становить головне завдання виховання, значно важливіше, ніж розвиток розуму взагалі» (Ушинський, 1974, с. 58). Від того, чи будуть у нас гідні матері, батьки як вихователі для своїх дітей, залежить, чи виростатиме в країні гідне молоде покоління, наголошує мислитель. Адже, провідна роль у формуванні моральної гідності особистості, на його думку, належить сімейному вихованню, яке разом із такими чинниками, як література, громадське життя, інші суспільні сили, може мати сильний виховний вплив.

Педагог обґрунтовував ідеї трудового виховання, позиціонуючи працю як цінність у контексті розвитку особистості, здатної до самореалізації та готової до творення благ для суспільства, про що, зокрема, підкреслювали радянські дослідники його творчості (Копачов, 1971).

Водночас, у працях К. Ушинського «Рідне слово», «Дитячий світ», «Про народність у громадському вихованні» знаходимо такі цінності, як: любов до Батьківщини, національна гідність, альтруїзм (Левківський & Дубасенюк, 1999). Автор обґрунтовує педагогічну та соціальну значущість цих вартостей, утвердження яких забезпечуватиме формування особистості як гідного громадянина/громадянки, представників свого народу/нації на універсальному фундаменті людяності, що розкривається у здатності самовіддано чинити добро потребуючим.

К. Ушинський констатував брак гідних людей у тогочасному суспільстві і закликав розвивати систему навчання й виховання з огляду на цю першочергову потребу. Й у сучасних умовах, коли спостерігаємо чимало різних негативних

соціальних явищ, цінність моральної гідності людини як мета виховання залишається відкритою для реалізації.

Видатні педагоги цього періоду синхронно артикують у своїх працях цінності, які слід плекати в сучасній молоді. Так, О. Духнович, представляючи ідею народної педагогіки, акцентував увагу на цінності почуття власної гідності, порядності, доброзичливості, дисциплінованості, працьовитості, любові до України. Педагог підкреслював величезну потребу в творенні системи освіти, базованої на виховному потенціалі інтелектуально-духовних ресурсів українського народу (рідна мова, національна історія, народні пісні, народна культура загалом) (Духнович, 2003), і, водночас, волів розвивати цю педагогічну (в широкому сенсі) автентичність шляхом викристалізування в ній загальнолюдських моральних цінностей. У цьому контексті, важливими засобами виховання української молоді, на думку педагога, є добрий приклад (життя видатних історичних особистостей із позитивною харизмою, а також найближчого оточення – батьки, вчителі...).

У період українського національно-культурного відродження ХІХ – початку ХХ сторіччя на перший план вийшли цінності національні та громадянські. Це, насамперед, національна самосвідомість, боротьба (за українську національну ідентичність – мову, освіту, культуру, церкву), громадська самодопомога, національна гідність, моральність, вірність Україні, що виявлялися у творчій спадщині Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка та інших українських мислителів.

Великий Кобзар як пророк і вчитель нації репрезентував українському народові низку національних, громадянських, індивідуальних цінностей: освіченість, милосердність до потребуєчих, єдність, національна гордість і гідність, незалежна держава, боротьба за правду і свободу, любов до України, вірність Батьківщині, рідна мова, віра, молитва за Україну, свобода людини і нації, людська гідність, самоповага, любов як перманентний стан душі тощо (Шевченко, 2003).

Виховний потенціал творчості Лесі Українки розкривається в обґрунтуванні цінностей: воля, активність, безсмертна душа, духовна витривалість, сміливість, вірність народові, страждання, випробування заради вищої мети, цінності («завжди терновий вінець буде кращий, ніж царська корона. Завжди величніша путь на Голгофу, ніж хід тріумфальний» (Українка, Леся, б.д.в, с. 189)). У творчій спадщині Івана Франка викристалізуються актуальні донині цінності: свобода людини, нації, боротьба за неї (наполеглива, цілеспрямована, завзята), духовна єдність з народом, дієвий, практичний патріотизм як праця («тяжке ярмо»), пошанування великих, видатних людей, моральна, духовна стійкість особистості серед важких життєвих обставин... (Франко, б.д.).

Підкреслимо, що особлива роль у вітчизняній педагогіці належить поки що маловідомим чи недослідженим представникам української медицини, які через свою життєдіяльність постають добрим прикладом виховання цінностей сучасних студентів медичних університетів. На рубежі XIX–XX століть це був ... «святий лікар» – так називали видатного терапевта й гуманіста Теофіла Яновського (1860–1928), уродженця Поділля, випускника Київського університету, який вдосконалював свій професіоналізм у інститутах Л. Пастера, Р. Вірхова, в клініках Е. Лейдена, Г. Куршмана. Впродовж 1905–1928 років Т. Яновський очолював кафедри терапії в Київському університеті й медичному інституті. Як зазначає дослідник Я. Ганіткевич, він був «славним лікарем-гуманістом», для якого найвищою цінністю поставала людина, пацієнт з усіма потребами, проблемами, болями. Відтак, світогляд і життєдіяльність Т. Яновського є взірцем професіоналізму в єдності з гуманізмом, що «становить приклад високої етики і моральності для сучасних лікарів» (Ганіткевич, 2009).

Зі свого боку, видатна педагогиня, громадсько-політична діячка С. Русова закликала виховувати в підростаючого покоління такі моральні якості, як: відповідальність, стриманість, мужність, пошану до старших і товаришів, терпимість, настирливість, творчість, розважливність, любов до правди, чуйність, доброту, уважність, скромність та ін. Цінністю виступає «дієва любов до оточуючого», яка здатна попередити формування в юних душах байдужості, а

також готовність співчувати іншій людині, яка страждає. Незамінним засобом виховання вчена вважала вивчення закону Божого – джерела вічних духовних цінностей істини, любові, справедливості, добра, краси, гідності, милосердя.

С. Русова сформулювала низку ціннісних орієнтирів для педагогів, які покликані оберігати самоцінність кожної особистості, допомагати їй у пошуку свого індивідуального шляху до добра, сприяти розвитку її духовних сил та кращих моральних якостей, підтримувати віру в свої сили. На думку мислительки, важливо, щоб у кожного вихованця розуміння добра і зла, правди і неправди виробилося власними зусиллями, адже тільки самоусвідомлене сприйняття фундаментальних смисложиттєвих цінностей дає змогу, виростаючи, бути завжди чесним щодо самого себе й незалежним від оцінюючих суджень інших (Русова, 1999, с. 224).

У контексті виховної концепції С. Русової одну з провідних позицій займає моральна стійкість людини як ознака високого рівня її духовного розвитку, як стержнева властивість її ціннісної сутності. Відтак, завданням виховання є формування особистості, яка «ніде, ні при яких обставинах не загине морально» (Русова, 1913, с. 37). Артикулюючи принцип народності у вихованні, педагогиня стверджує: найцінніше те, що рідне; відтак, молоде покоління слід виховувати на «рідному ґрунті» – насамперед, на враженнях, які закладає рідна сім'я, рідна хата (*Документи (накази, плани)*, 1983, арк. 28–56).

Український вчений, педагог, психолог, автор проєкту «Система освіти в самостійній Україні» Григорій Ващенко репрезентував виховний ідеал, що відповідає психічним та природним властивостям української людини. Зміст цієї концепції зосереджено в сентенції «Служба Богові й Батьківщині». Відтак, Бог та Україна виступають абсолютними цінностями, становлять ядро виховання підростаючого покоління. «Перша абсолютна вартість для молоді є Бог, друга Батьківщина», – зазначає автор концептуальної праці «Виховний ідеал» (Ващенко, 1994, с. 174). Відповідно, кінцевою ціллю виховання дітей і молоді має бути підготовка до служби Батьківщині на християнських засадах; а

пріоритетними напрямками виховної роботи – патріотичне та християнсько-моральне виховання.

Г. Ващенко обґрунтовує необхідність формувати в молоді переконання про служіння Україні, рідному народові як про моральний обов'язок перед самим Богом. Такий підхід забезпечить утвердження абсолютних найвищих духовних цінностей у світоглядній системі окремої особистості та українського суспільства в цілому. Якщо екстраполювати концепцію Г. Ващенко на сферу медичної освіти, то побачимо, що підготовка майбутніх лікарів до професійної діяльності одночасно передбачає готовність до служіння людям/суспільству як практичного патріотизму та виконання християнського обов'язку.

Систему цінностей у контексті виховання молодого покоління обґрунтовували громадські, політичні, релігійні діячі. Так, духовний провідник, громадсько-політичний активіст, митрополит Української греко-католицької церкви Андрей Шептицький залишив ідейну спадщину, з якої черпаємо низку громадянських та індивідуальних цінностей, які, на думку мислителя, слід формувати в молодого покоління. Серед них: совісність («жити за совістю – важливіше за будь-які віросповідання»), загальне благо народу (як протиположність вузьким егоїстичним інтересам), любов до своїх земляків та всіх людей, єдність, згідливість, взаємопідтримка між патріотами (а не «внутрішні роздори, взаємне поборювання й отаманщина»), добродійність (не просто матеріально допомогти вбогим, а сприяти їм в здобутті засобів для існування), загальна культура українців, оперта на моральні основи (моральність) як ціннісна платформа (Маринович, 2020).

Учений-історик, поет, громадсько-політичний і церковний діяч, міністр освіти та ісповідань УНР, митрополит Української автокефальної церкви Іван Огієнко в праці «Історія української культури» базовими цінностями виховання молодого покоління визначає сім'ю, рідну мову, народні традиції. Так, рідна мова в його розумінні виступає як політична, національна, культурна цінність екзистенційного характеру.

Мислитель обґрунтовував свою позицію таким чином, що поки живе мова народу, житиме й цей народ як окрема самобутня нація. А коли мови не стане, зникне й сама нація, адже вона асимілюється іншими сильнішими націями (Огієнко, 1994). Відтак, ідея рідномовного виховання, яку пропагував І. Огієнко, залишається актуальною в сучасних реаліях українського буття.

Низка громадянських, національних цінностей репрезентована в життєдіяльності історика, історіософа, громадсько-політичного діяча В'ячеслава Липинського. Серед них: солідарність, єдність, любов до рідного краю. Наприклад, єдність, в розумінні мислителя, це вираження патріотизму, що на практиці означає взаєморозуміння і співпрацю всіх громадян, постійних мешканців української землі, які можуть належати до різних національностей, віросповідань, соціальних верств, культурного рівня... (Липинський, 2000, с. 131).

Охарактеризовані ідеї історико-культурної спадщини українського народу та вищезазначених педагогів, учених, духовних, громадсько-політичних лідерів утворюють фундамент для сучасних концепцій формування системи цінностей у підростаючого покоління.

Окремий специфічний пласт цінностей виховання дітей та молоді становить спадщина класиків педагогічної науки радянського періоду, яким потрібно було, залишаючись у жорстких рамках державної ідеології, сприяти розвитку юної особистості та українства загалом.

В. О. Сухомлинський як автор праць «Народження громадянина», «Батьківська педагогіка», «Як виховати справжню людину», «Серце віддаю дітям» репрезентує низку ціннісних пріоритетів, якими повинні керуватися педагоги. Так, у творі «Серце віддаю дітям» педагог увиразнює цінності: школа/школа радості (діти мають цінувати школу і йти до неї з радістю), природа (її краса як джерело мислення і мови), батьки/турбота про них (коли дитина бере гроно винограду для мами) (Сухомлинський, 1972, 1976b, 1977b, 1978).

У вченого базовими цінностями виховання особистості постають мудрість, допитливість, гідність, вольова стійкість особистості. Педагог закликав дбати про те, щоб кожен вихованець ріс мудрим мислителем і дослідником, щоб кожен крок

пізнання ушляхетнював серце і гартував волю. У контексті естетичного виховання базовою цінністю виступає краса (внутрішня, душевна краса), яку автор ототожнює із плоттю і кров'ю людяності, добрих почуттів, щиросердних взаємин. Водночас, людяність і любов, на переконання В. Сухомлинського, є найціннішими риси педагогів, здатних створити для вихованців справжню «школу радості». Актуально звучать поради вченого і щодо турботи вихователів про здоров'я підростаючого покоління як базову педагогічну цінність, від якої по своєму залежить процес навчання, виховання і розвитку дітей та молоді.

Уся педагогічна мудрість, за В. Сухомлинським, зосереджується у концепті «людина» як цінність. При цьому, автор уживає уточнюючий синонім «добра людина», що виступає універсальним ідеалом для вихованців. Педагог залишив багату творчу спадщину, яка розкриває сутнісний зміст цієї фундаментальної цінності через конкретні приклади милосердних добрих учинків. Мотивацією благородної гідної поведінки В. Сухомлинський визначив твердження, яке звучить апріорно: «бо я – людина» (Сухомлинський, 1977а).

Важливим є трактування педагогом цінності внутрішнього світу людини, його визначальної ролі у прийнятті рішень. Відтак, завдання вихователів – формувати в дітей уявлення про серце як джерело любові, душевного тепла, мудрості. Автор обґрунтовує модель «педагогіки душі і серця», в основу якої покладено принцип сердечності як основний вимір духовності (Бех, 2004). А саму духовність як індивідуальну та суспільну цінність асоціює, зокрема, із концептом «щастя», стверджуючи, що людина, «яка не визначила свого місця в суспільстві, стає особисто нещасливою, а кожен нещасливий – це лихо суспільства» (Сухомлинський, 1976а, с. 203).

За В. Сухомлинським, цінність відповідальності полягає в тому, що відповідальність перед колективом зливається з відповідальністю перед власною совістю (Фіцула, 1978, с. 26). У цьому контексті актуалізується цінність совісті/совісності як морального імперативу (автор показує виняткове значення моральності людини, що формується через досвід власного вибору/поведінки/вчинків: совість підказує провідати хворого, а людина робить

це або ні). У такий спосіб В. Сухомлинський акцентує увагу на практичній реалізації морального виховання особистості з молодшого шкільного віку.

Важливими є педагогічні поради вченого щодо формування в учнів такої цінності, як «вдячність», що виступає невід'ємною рисою справжньої гідної людини (див. Сухомлинський, 2016). У системі пріоритетних виховних цінностей, за В. Сухомлинським, важлива роль належить слову/мові, а точніше, «доброму сердечному слову», «слову доброму, з теплотою вимовленому», яке зцілює, зміцнює, надихає, підтримує, вберігає, «оживляє» людину. Власне, автор підкреслює особливість мови як духовного феномена, що артикулюється у моральну силу підтримки потребуєчих, і є унікальною цінністю, яку неможливо замінити формами матеріальної допомоги.

Праця для загального блага також виступає цінністю, яку, на думку вченого, варто формувати в підростаючого покоління, адже людина покликана жити не лише заради себе, а й укладати свої зусилля, здібності у великі спільні справи заради морального й матеріального благополуччя суспільства.

В. О. Сухомлинський обґрунтовував принцип виховуючого навчання у зв'язку із суспільно корисною працею (як цінністю); і в ній убачав можливість формування в особистості власних міцних переконань. Так, у статті «Щоб знання ставали переконаннями» на шпальтах журналу «Радянська освіта» педагог стверджував: «Переконання – це своє, глибоко особисте сприйняття, осмислювання, переживання ідей. У людини утверджуються свої переконання лише тоді, коли в її житті є праця, напруження сил в ім'я того, щоб світ став кращим, ніж він є» (Сухомлинський, 1971, с. 11).

О. Захаренко зосереджував увагу на ключовому завданні виховання особистості: формувати кращі якості кожної молодої людини, які притаманні українському народові. Відповідно, пріоритетними цінностями повинні бути: моральність, чуйне ставлення до природи, світу, сила волі, почуття обов'язку (перед родиною, сусідами, односельцями, Батьківщиною), людська гідність, шляхетність (порядність), краса (і в природі, і в суспільстві, і в людині) як основа

людського буття, милосердність, саморозвиток, самовдосконалення тощо (див. Орлова, 2008).

Особлива значуща роль у творенні ціннісної парадигми української педагогіки та безпосередньо медичної освіти належить М. Амосову. У центрі уваги вченого завжди перебуває пацієнт (людина, її здоров'я, життя) та лікар (його професійна діяльність, зокрема, сприйняття інших людей, ставлення до пацієнтів тощо). Цікаво, що будучи лікарем, М. Амосов підкреслює незамінну самотійну роль людини як пацієнта в процесі одужання та збереження здоров'я. Так, у контексті зміцнення чи відновлення фізичного благополуччя медик виокремлює фізичну активність (рух) та поміркованість (насамперед, у їжі) як цінності здоров'язбереження (*Микола Амосов, 2014*).

Для студентів медичних ЗВО особливо актуально звучить теза М.Амосова про те, що професійна медична діяльність є (має бути) джерелом задоволення для лікаря, фактично, однією з головних цінностей його життя, бо лише так можна здійснити своє покликання. При цьому, вчений акцентує увагу на мисленні як центральній професійній цінності, що забезпечує здатність фахівця шукати шляхи розв'язання нестандартних непередбачуваних проблем (*Амосов, 1967/2013; Микола Амосов, 2014*). Своїм прикладом життєдіяльності учений засвідчує цінність просвітницької роботи лікарів, які повинні бути своєрідними педагогами, поширюючи важливі знання щодо охорони фізичного й ментального здоров'я серед населення.

Проблеми ціннісного вибору української освіти в контексті реформування всіх сфер життя відродженої самотійної держави Україна аналізує у своїх працях О. Вишневський (2005, 2006, 2010). Зasadничими є тези вченого стосовно існування двох протилежних систем цінностей, які витворилися у світовій ідейно-політичній практиці та реалізуються у різних країнах. Автор називає їх термінами «лівизна» та «правизна» (нам знайомі визначення «ліві партії» / «праві партії», але дослідник веде мову про ідеологічні тенденції у найширшому розумінні).

Для «правизни» характерні цінності: активність, свобода, діяльність, якість, старанність, добросовісність, відповідальність, самотійність, наполеглива праця

тощо (її втілюють по справжньому демократичні країни із ринковою економікою). «Лівизна» як стиль мислення, поведінки, життєвої, громадянської позиції віддзеркалює радше систему антицінностей: споживацтво, ледачість, безініціативність, безвідповідальність, аморальність, знижене почуття власної гідності і суверенітету особи щодо держави (яка сприймається як «опікун людини», а, отже, обмежує її свободу), зрештою, відсутність чіткої власної системи цінностей (такий підхід характерний для тоталітарних/постколоніальних держав) (Вишневський, 2005, с. 12).

Відтак, актуальними звучать рекомендації дослідника про доцільність розпочинати всі реформи (економічні, політичні, культурні) в Україні з реформи освіти і педагогіки як її філософської основи. Обґрунтованою є теза О. Вишневського про центральне місце характеру в особистісному становленні молодшої людини, що детермінує виховання характеру як пріоритетне завдання усіх освітніх/виховних інституцій. При цьому, автор наголошує, що «ядро» характеру – це мета в житті особи (вона може бути різною: служити Божій Правді, народові, «класовій ідеології», собі, щоб стати знаменитим); і навколо неї формуються відповідні ціннісні орієнтації (Вишневський, 2005, с. 17).

Особливо вартісними постають наукові висновки вченого щодо важливого завдання педагогів – сприяти формуванню в дітей та молоді здатності узгоджувати власну систему цінностей із цінностями суспільства. На його думку (з якою однозначно погоджуємося), основа такої гармонії – традиційно-християнська система цінностей з її вимогою недоторканості моральних категорій, визнання національних цінностей, демократії, поваги до сім'ї, довілля (Вишневський, 2005, с. 19). Як нові для української (постколоніальної) системи освіти, резюмує учений, постають демократичні цінності, насамперед, соціальна активність і відповідальність особистості (Вишневський, 2005, с. 20), що повинні цілеспрямовано формуватися не лише в контексті освітнього процесу, а й усіма засобами інформаційної політики.

Багатий науковий доробок Г. Васяновича репрезентує нам результати різноаспектного аналізу проблематики цінностей у контексті історії педагогіки,

сучасних реалій та перспектив розвитку системи освіти й виховання в Україні. Так, учений характеризує категорію «свобода» як індивідуальну й суспільну цінність у їх діалектичній єдності. Звертаючись до спадщини Я. Коменського та Г. Сковороди, автор підкреслює вплив цієї категорії на життя людини, суспільства через присутність/відсутність внутрішньої свободи особистості, гуманізму (людяності), християнських засад свободи, набуття освіченості і культури як смислу свободи (Васянович, 2019, с. 26).

Педагогічно вартісними для глибокого розуміння проблеми цінностей у освітньому дискурсі вважаємо ідеї представників гуманістичної психології, представлені, зокрема, в однойменній антології за редакцією Р. Трача та Г. Балла (2001, 2005). Так, Р. Трач зосереджує увагу на питанні ідейно-інтуїтивного мислення, яке має на меті буттєві (за А. Маслоу) цінності; пошук цінностей у контексті питання: для чого я живу? (Трач & Балл, 2001, с. 14). Важливою є акцентуація автором специфіки і значущості даного типу мислення, яке, на відміну від раціонально-технічного (що втілює технологію управління природою/людьми), спрямоване на досягнення суті добра, краси і правди. Буттєві цінності Р. Трач називає трансперсональними, котрі знаходять вияв у любові, доброзичливості, у продуктивній і творчій праці для добра суспільства. Продуктами ідейно-інтуїтивного мислення також є мистецтво, філософські та релігійні шукання (Трач & Балл, 2001, с. 14).

Зі свого боку, Г. Балл як співредактор характеризованої нами антології та автор одноосібних наукових праць з гуманістичної психології зосереджує увагу на діалогічних універсалиях сучасного гуманізму, підкреслюючи ціннісну функцію діалогу. В зв'язку з цим, важливими є висновки дослідника про зміну сутності діалогу в контексті гуманістичної парадигми. Йдеться про те, що якщо раніше діалог позиціонували винятково як форму спілкування, то зараз – робиться наголос на повазі до партнера і щирій налаштованості на співпрацю.

Коли спробуємо застосувати такий підхід у сфері освіти, вищої медичної освіти, медичної практики, то нам у пригоді стануть наукові обґрунтування Г. Балла стосовно розуміння, визнання і застосування ціннісного потенціалу

діалогу, який виявляється у тому, щоб прийняти партнера (студента, клієнта, пацієнта) таким, яким він (вона) є, та орієнтуватися на його (її) найвищі досягнення (реальні й потенційні), на перспективу, що відкривається перед нею (ним) (Балл, 2001).

Відроджену систему виховних цінностей на засадах християнської моралі знаходимо в контексті досліджень з християнської педагогіки – нового напрямку педагогічної науки, що формується у період Незалежності України. Серед праць, присвячених особливостям змісту навчально-виховної роботи, базованої на ідейних основах і цінностях християнства, науковий інтерес становить дослідження А. Вихруща, В. Карагодіна та Т. Тхоржевської «Основи християнської педагогіки», в якому розглянуто теоретичні основи християнської педагогіки. Автори проаналізували вплив християнської культури на розвиток класичної педагогіки, визначили структуру й специфіку змісту, форм і методів морального виховання, опертого на цінності християнської етики. Важливим результатом праці педагогів стало обґрунтування науково-практичної значущості християнської педагогіки як самобутньої необхідної методологічної складової української освітньої парадигми XXI сторіччя (Вихрущ, А. та ін., 1999).

Т. Тхоржевська в дисертаційній роботі «Розвиток теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі в історії педагогіки України» обґрунтовує, православ'я як формувальний чинник українських виховних ідеалів, цінностей, усієї системи виховання. Актуальним постає висновок ученої, що православна віра від часів хрещення Київської Русі є потужним фактором освітніх процесів в українських землях, транслятором християнських моральних цінностей та ідеалів, що призвело до далекоглядних суспільних наслідків: сучасна Україна, попри довгий період відлучення від християн світу, має світоглядне підґрунтя для єднання з цивілізованим світом (Тхоржевська, 2006, с. 26).

Авторка репрезентує свободу й гуманізм як базові цінності розвитку християнської та світської педагогіки, хоча, згідно з результатами її дослідження, між світськими і православними педагогами залишається суттєва, принципова різниця в розумінні даних концептів. Важливий висновок Т. Тхоржевської про те,

що конкурентна спроможність виховних систем залежить від кількості істинно віруючих у неї людей (Тхоржевська, 2006, с. 26), сприяє усвідомленню педагогічною громадськістю практичної християнської моральності як базової цінності особистості вихователя/виховательки, які прагнуть формувати в дітей і молоді систему духовних цінностей, виплеканих на ґрунті Христового вчення.

Серед дослідників у контексті християнської педагогіки варто зазначити Ю. Щербяка, автора праці «Освітня доктрина української греко-католицької церкви та її впровадження в Україні (середина XIX-XX століття)». Власне, за результатами наукового дослідження, педагог представляє виховні цінності, впроваджувані релігійно-освітніми інституціями Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ). Так, проаналізувавши організаційно-культурну, добродійну та освітньо-виховну роботу напіврелігійних мирянських товариств УГКЦ, Ю. Щербяк (2009) виокремив головні напрями їхньої діяльності, серед яких: побудова християнського суспільства на духовно-культурних засадах, збереження національно-культурних цінностей (с. 28).

Оригінальне бачення виховних цінностей, базованих на засадах християнської етики та моралі, репрезентують О. Кислашко та І. Сіданіч (2018) – автори посібника «Християнська педагогіка». Вартісним є обґрунтування ученими доцільності інтеграції християнської педагогіки та класичної педагогіки, включення релігійно-моральних цінностей у освітній процес світських закладів освіти України.

Мова йде, скажімо, про формування в учнів/студентів цінності патріотизму не просто в сенсі любові до Батьківщини, а й моральної готовності до самопожертви заради рідного народу (що особливо актуально в умовах повномасштабної війни, розв'язаної росією проти України 24 лютого 2022 року). Також педагогічно вартісними постають висновки вчених стосовно увиразнення й посилення морального аспекту виховання в молоді сімейних цінностей, що повинні опиратися на норми християнської моралі. Сутність такого підходу передбачає формування у вихованців світоглядних переконань про те, що сім'я, батьки, діти, дружина, чоловік, подружжя вірність, дошлюбна чистота, повага,

порядність і відповідальність у міжособистих стосунках, взаємодопомога, любов апріорі мають виступати цінностями для кожного члена сім'ї. Сприяють удосконаленню змісту морального виховання й наукові результати авторів щодо педагогічної доцільності формування духовності особистості через систему фундаментальних християнських чеснот, цінностей: віру, надію, любов (любов до Бога, ближніх, батьків, учителів, Батьківщини, дітей), миролюбство, правдивість, добродієність, незлобивість, милосердя (Кислашко & Сіданіч, 2018, с. 287).

Важливі аспекти формування цінностей людини та суспільства знаходимо в науково-методичних виданнях з педагогіки вищої школи й андрагогіки. Так, М. Фіцула (2006) акцентує увагу на тому, що інтелектуальний потенціал нації та всебічний розвиток особистості виступають найвищими цінностями суспільства, які слід формувати в системі вищої освіти України (с. 59). Відтак, особистісно орієнтоване навчання у вищій школі ґрунтується, зокрема, на принципі самоцінності студента як суб'єкта навчального процесу; а результатом його виховання, насамперед, має стати засвоєння системи моральних цінностей (за О. Вишневським): абсолютно вічних, національних, громадянських, сімейних та цінностей особистого життя (Фіцула, 2006, с. 241).

Подібно в посібниках з андрагогіки (Архипова, 2002; Дубасенюк & Самойленко, 2020; Марчук, 2020). репрезентовано ціннісну проблематику освіти дорослих, для якої визначальними є ідеали гуманізму, загальнолюдські цінності. Власне, йдеться про ідею розвитку системи неперервної освіти дорослих як особливої цінності, що забезпечуватиме поступ культури, суспільства через особистісний розвиток його членів. І перспективним завданням тут постає створення культурно-освітнього середовища, яке здатне забезпечити сприятливі умови на принципах Life Education (освіта впродовж життя) шляхом формування в людини духовно-етичних цінностей та активного пропагування здорового способу життя (Марчук, 2020, с. 118–119).

Отже, в українській історико-культурній спадщині, народній педагогіці та педагогічному доробку вітчизняних учених, мислителів, просвітницьких діячів репрезентовано ідеї виховання особистості на засадах духовності, формування

моральних цінностей. Їхня реалізація в умовах вищої школи сприятиме професійній підготовці майбутніх фахівців, які будуть прикладом справжніх професіоналів, гідних громадян, духовно багатих людей.

1.3. Цінності в педагогіці вищої школи зарубіжних країн

Для України, яка, з одного боку, як і решта країн світу, перебуває на рубежі тисячоліть, позначеного новим викликами, а, з іншого – потребує утвердження своєї цивілізаційно-ціннісної самоідентифікації, корисним є ознайомлення із зарубіжним дискурсом наукового обґрунтування проблеми цінностей в освіті. Це є необхідною умовою реалізації комплексного підходу до питання розробки концепції виховання майбутніх фахівців в Україні на основі національної історико-педагогічної спадщини та з урахуванням критично осмислених ідей, практик світової науки й освіти (Христенко, 2023b). У даному параграфі проаналізовано особливості й тенденції розвитку зарубіжних досліджень ціннісної проблематики в освітньому контексті.

Очевидно, що стан духовної культури й моральності суспільства в цілому світі викликає занепокоєння. Занепад духовних цінностей став наслідком прагматизації життя, пропаганди насилля, нехтування правовими, моральними, соціальними нормами, і виріс до масштабів глобальної соціальної проблеми (Якушно, 2019, с. 70). Освіта, яка виступає фундаментом імплементації ключових ініціатив, потребує відповідних дослідницьких пошуків з метою формування особистості на справжніх цінностях.

Проблематику цінностей в різних аспектах репрезентують чимало зарубіжних учених, серед яких А. Гернандо (A. Hernando), І. Дієз-Вега (I. Diez-Vega), Л. Кольберг (L. Kohlberg), М. Лопез дел Гієро (M. Lopez del Hierro), А. Макінтайр (A. MacIntyre), Г. Олпорт (H. Allport), Ш. Г. Шварц (Sh. H. Schwartz), Е. Шпрангер (E. Spranger), М. Штейн (M. Stein) та низка інших мислителів. Їхні праці показують розуміння представниками інших націй, культур ціннісного підходу в окремих сферах життя.

Наше завдання – проаналізувати особливості й тенденції розвитку зарубіжних досліджень ціннісної проблематики в освітньому дискурсі. Та спершу зауважимо, що зміст концепту «цінність» у контексті зарубіжної педагогічної думки розгортається на тлі історичних традицій і сучасних досягнень міжнародного права. Ціннісні пріоритети, зосереджені у принципах гуманізації, гуманітаризації, демократизації, егалітаризму, полікультурності, особистісного підходу в освіті, базуються на відповідних засадах, що задекларовані в європейських, міжнародних нормативних документах.

Це, насамперед, «Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини)» (2021), у якій артикульовано фундаментальні цінності: життя, свобода, особиста недоторканість, справедливість, здоров'я, мораль, шлюб чоловіка і жінки, рівність. Зазначені цінності розширені та доповнені у «Хартії Європейського Союзу про основоположні права» (2021) й також слугують відправними точками модернізації освітнього процесу в країнах-членах ЄС. Серед них: гідність, безпека, солідарність, плюралізм, освіта, академічна свобода й ін.

«Європейська хартія регіональних мов або мов меншин» (1992/2003) закріплює історичні регіональні мови як цінність, охорона яких сприяє збереженню і розвитку культурного багатства Європи. Документ передбачає і викладання регіональних мов у закладах освіти, в т.ч., у межах вивчення історії та культури відповідних націй. Базові цінності соціального характеру репрезентовано в «Європейській соціальній хартії» (2016): сім'я, материнство, діти, інваліди, соціальний захист, гідність людини в професійному середовищі. Їхня імплементація тісно пов'язана з упровадженням інклюзивної культури, забезпеченням високих соціальних стандартів у системі всіх ланок освіти.

Низку цінностей знаходимо в міжнародних нормативних документах, які безпосередньо стосуються освітньої сфери. Так, у «Хартії Європейських університетів з питань безперервної освіти» (2008) цінністю виступає власне безперервна освіта, яку розглядають як складову концепції якості освіти, що

передбачає доступ до якісної вищої освіти широкого кола студентів та гнучке креативне освітнє середовище.

«Хартія Ради Європи з Освіти для Демократичного Громадянства й Освіти з Прав Людини» (2016) репрезентує сучасні громадянські цінності, які варто формувати в здобувачів освіти: демократичні права й обов'язки, верховенство права, права людини, самоврядування, соціальна згуртованість, міжкультурний діалог, різноманітність, ненасильство тощо.

Освітні цінності, які потенційно відповідають сучасним глобальним викликам, представлено у «Великій Хартії Університетів», що загалом визначає університет як центр культури, знань і досліджень (Москаленко та ін., 2013). Серед декларованих освітніх цінностей: академічна свобода як життєва сила університетів, академічна доброчесність, європейський гуманізм, взаємодія культур, автономія університетів, громадська відповідальність, інклюзивність. Зазначені цінності є життєво важливими для посилення ролі університетів у збереженні планети, зміцненні здоров'я людей, процвітання освіти в усьому світі (*Велика Хартія Університетів–2020*, б.д.).

Ознайомившись із нормативною базою розвитку проблеми цінностей у світовому дискурсі, перейдемо до її детального аналізу через дослідження сутності відповідного концепту. Отож, репрезентуючи етимологію слова «цінність» як похідного від латинської та запозиченого з англо-французької мови, словник Merriam-Webster (n.d.) трактує його значення як «вартий», «високоякісний», «добрий». Відтак, дефініція цінностей передбачає принцип або якість, самоцінну (бажану). Цікаво, що джерело подає нам синонімічний ряд даного поняття, де знаходимо кардинальні чесноти (виділені ще Платоном), серед яких мужність, справедливість, розсудливість, помірність, стійкість.

Оксфордський словник визначає цінності як переконання про те, що є правдивим і неправдивим та що є важливим у житті. В цьому контексті знаходимо поняття «моральні цінності», «традиційні цінності», «сімейні цінності». Так, останні передбачають переконання про значущість високих моральних стандартів й традиційний сімейний союз матері, батька і дітей. Наприклад, у США сімейні

цінності є сильно пов'язаними з консервативними християнськими цінностями. Водночас, система консервативних цінностей не пов'язана із сучасним лібералізмом (Oxford Dictionaries, n.d.).

Деяко подібну дефініцію «цінностей» зустрічаємо і в Кембриджському словнику, де вони трактуються як переконання людей про те, що є правильним, неправильним і найважливішим у різних сферах життя, та котрі контролюють поведінку людей (Cambridge Dictionary, n.d.). Дане джерело представляє цінності з позиції їх класифікації на основні (спільні), культурні, соціальні, традиційні тощо. При цьому, вони поруч з культурою виступають об'єднавчим чинником у ділових та інших відносинах.

Згідно з тлумаченням у словнику Collins English Dictionary (n.d.), цінності – це моральні принципи і переконання, які людина і суспільство приймають. У даному випадку підкреслюється загальнообов'язковий характер цінностей, яким повинні слідувати як окрема особистість, так і суспільство в цілому.

Як зазначено в німецькому словнику Duden Wörterbuch (n.d.), цінності виражають позитивну сутність чогось або когось. Відтак, вони постають як духовні, ідеальні та вічні категорії, що підкреслює об'єктивістський підхід до трактування цінностей у західній традиції.

Аналізуючи зміст поняття «цінності» в лінгвістичному контексті, можемо простежити закономірність детермінованості даної дефініції характерною специфікою конкретної мови, що, серед іншого, виражає світоглядно-ментальні риси й культуру носіїв цієї мови. Так, французький словник Dico en ligne Le Robert (n.d.) виявляє істинність (справжність), красу та добро як неодмінні властивості цінностей, котрі, в свою чергу, поділяються на моральні, соціальні, естетичні. Характерно, що поняття «цінності» асоціюється з такими чеснотами: хоробрість, непохитність, героїзм, доблесть, благородність, щедрість, гідність, велич (душі).

Оригінальний зміст досліджуваного нами поняття представлено в італійському словнику Dizionario Italiano (n.d.). Тут цінностями називають комплекс найбільш позитивних якостей у духовній, інтелектуальній, професійній

сферах, які роблять людину гідною уваги і поваги. Серед них, наприклад, сміливість, самопожертва з метою допомоги й порятунку інших людей. Основною властивістю цінностей виступає їх натхненність; так, моральні цінності надихають людину до етичних дій, релігійні – до життя у вірі, загальнолюдські – до досягнення людських ідеалів.

Низка німецьких дослідників розширюють зміст цінностей на основі власної національної духовно-інтелектуальної спадщини. Так, Ш. Шварц, простежуючи етимологію даного поняття із витоків старонімецької мови, трактує цінності як стандарти ідентифікації, критерії індивідуальних та колективних оцінок дій та переконань інших людей, а також як цілі, до яких прагнуть люди, та принципи, що керують їхнім життям (Stein, 2013, s. 12; Halil, 2013, s. 247). Вчений підкреслює, що цінності є визначальним чинником у розумінні й інтерпретації соціальної поведінки особистості (групи), особливо, в умовах конкуруючого світу (Schwartz, 2009).

М. Рокіч поділив цінності на цільові та операційні, пояснюючи їх чітко визначені функції (Stein, 2013, s. 12). Так, перші акумулюють у собі всі ідеали, до яких повинні прагнути особистість та суспільство (мир, любов, справедливість, безпека тощо), натомість операційні цінності покликані забезпечувати досягнення цільових (мужність і патріотизм як шлях до миру, чи повага, турботливість, доброзичливість, самопожертва як спосіб досягнення любові...).

У своїх фундаментальних дослідженнях Т. Парсон репрезентує цінності як загальноприйняті бажані цілі, ідеї, складові культури суспільства, а також як переконання людей, що мають специфічний когнітивний зміст та асоціюються з позитивно емоційними аспектами життя (Halil, 2013, s. 247).

Водночас, на думку вченого, саме цінності сприяють прийняттю рішень у конфліктних ситуаціях, виражаючи ідеї «бажаного» для конкретної людини. Такий підхід увиразнює безпосередню практичну складову даної дефініції та визначає відповідні освітні цілі стосовно формування системи цінностей дітей і студентської молоді.

Апріорно моральну сутність цінностей підкреслює М. Штейн, зазначивши, що вони становлять зміст моральних концепцій та етики в цілому. Погоджуємося з думкою авторки про те, що індивідуальні цінності виступають індикатором совісті й характеру людини. Відтак, аналізуючи вчинки, поведінку та й висловлювання особи, можна моделювати її ціннісні пріоритети (що особливо важливо в умовах закладу освіти, метою якого повинно бути формування відповідної системи цінностей молодого покоління). До речі, М. Штейн уточнює цей взаємозв'язок та, опираючись на ідеї Т. Парсона, зазначає, що дотримання людиною власних цінностей супроводжується позитивними почуттями й виявляє так звану добру совість і, навпаки, – нехтування своїми моральними стандартами детермінує негативні емоції як прояв так званої поганої совісті (Stein, 2013, s. 12).

Щоб у підростаючого покоління формувалися ціннісні основи «доброї совісті», його соціальне оточення повинно «випромінювати» моральність у практичному аспекті – в діях, манерах, словах, виборі... Як стверджує Г. Йоас, просто граючись й перебуваючи з іншими соціальними партнерами діти вже вивчають цінності та норми (Halil, 2013, s. 248). Відтак, досліджуючи походження цінностей, вчений констатує їх прив'язаність до людської життєдіяльності й наполягає на тому, що формування системи індивідуальних вартостей не відбувається винятково через раціональне аргументоване розуміння, а швидше шляхом самоосвіти й самовдосконалення (Halil, 2013, s. 251).

Дане твердження співзвучне з науковими ідеями Е. Шпрангера, який розробив модель цінностей у значенні форми пізнання світу або форми життя. Шукаючи оптимальні способи розвитку позитивного в людині, ми можемо опиратися на його типологію світопізнання, якій відповідають шість типів особистості з конкретними цінностями. Очевидно, що Е. Шпрангер визначає теоретичний, економічний, естетичний, соціальний, політичний та релігійний типи особистості, виходячи з емпіричних даних, а не абстрактного теоретизування. Поведінка людей, детермінована її ціннісними пріоритетами, стала основною підставою для вченого структурувати відповідним чином систему індивідуальних цінностей особистості (Spranger, 1928).

У контексті дослідження процесу становлення особистості Г. В. Олпорт розвиває модель Е. Шпрангера, означивши цінності основою індивідуальної філософії життя й структурованими мотивами (Олпорт, 2002, с. 51). Так, для людини теоретичного типу базовою цінністю (особистісною рисою глибинного рівня) виступає теоретичність, яка передбачає домінування інших похідних цінностей: раціоналістичність, критичність, пізнання. Економічний тип передбачає економічність й практичну корисність як домінуючі цінності в житті людини. Основою ціннісних пріоритетів особистості може виступати естетичність, коли найбільш цінується зовнішня привабливість, насолода (естетичний тип). Для особистості соціального типу найвищою цінністю постає любов до людей, виражена, зокрема, в добродійності, волонтерстві. Політичність як домінуюча цінність детермінує вибір людиною відповідного типу таких похідних цінностей: влада, вплив, слава. І, нарешті, релігійність є пріоритетною цінністю для релігійного типу особистості, коли мотиви життєдіяльності виражаються в прагненні духовного саморозвитку та кінцевій меті – єднання з вищою реальністю, Богом.

Сам Е. Шпрангер аналізує сильні та слабкі сторони кожного типу людей, зазначаючи, що ніхто не може реалізувати всі цінності. Переваги тієї чи іншої системи вартостей, на переконання вченого, впливають з їх придатності до певних форм життя. Наприклад, віра, любов і надія як цінності релігійного типу, за Е. Шпрангером, виражають основні умови життя, а релігійність функціонує як принцип виживання. Характерно, що Е. Шпрангер визначає близькість вихователя (який формує цінності в підростаючого покоління) власне до релігійного типу (Neumann, 2002, s. 727), що має забезпечити повноцінний духовний розвиток особистості дитини.

Вартою особливої уваги є характеристика Е. Шпрангером соціального типу особистості, для якого притаманна висока цінність іншої людини (ближнього / ближньої), що детермінує постійну готовність до філантропічної діяльності. Але, на думку вченого, існує зворотній бік такої ціннісної орієнтації, а саме надмір

ідеалізму та оптимізму, що змушує репрезентаторів соціального типу думати краще про людей, ніж це є в реальності (див. Neumann, 2002, s. 727–728).

Дані дослідження сприяють розробці виховних концепцій в частині визначення співвідношення, взаємовпливу та пріоритетності цінностей різних типів людини, що є необхідним для формування всебічно і гармонійно розвинутої особистості двадцять першого сторіччя. За результатами нашого дослідження визначено сутнісну структуру поняття «цінності» у контексті зарубіжної науки, представлену в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

**Дефініція поняття «цінності» у працях зарубіжних дослідників
й академічних енциклопедичних виданнях, словниках**

Автор	Структура поняття						
	1	2	3	4	5	6	7
Ш. Шварц (<i>S. Shwartz</i>)			+		+		
М. Рокіч (<i>M. Rokeach</i>)	+		+				
Т. Парсон (<i>T. Parson</i>)				+		+	
М. Штейн (<i>M. Stein</i>)						+	
Г. Йоас (<i>H. Joas</i>)						+	+
Е. Шпрангер (<i>E. Spranger</i>)		+					+
Г. Олпорт (<i>G. Allport</i>)		+			+		+
Л. Кольберг (<i>L. Kohlberg</i>)		+				+	
Е. Макінтайр (<i>A. MacIntyre</i>)	+						+
Dizionario Italiano (словник)	+			+			
Merriam-Webster Dictionary (словник)	+				+		
Oxford Dictionary (словник)		+			+		
Cambridge Dictionary (словник)		+			+		
Duden Wörterbuch (словник)			+	+			
Dico en ligne Le Robert (словник)	+			+			

Примітки. 1. Принципи або якості, що виражають кардинальні чесноти, які роблять людину гідною уваги і поваги. 2. Переконання про те, що є важливим, правильним у житті та котрі контролюють поведінку людей. 3. Духовні, ідеальні, вічні категорії, які відображають вищі цілі, ідеали, до яких прагнуть люди. 4. Джерело позитивних емоцій та натхнення до етичних дій. 5. Критерії індивідуальних та колективних оцінок дій та переконань інших людей. 6. Індикатор совісті й характеру людини, що формується шляхом самоосвіти й самовдосконалення. 7. Форма життя, основа індивідуальної філософії життя, структуровані мотиви особистості.

Педагогічно вартісними для глибокого розуміння проблеми цінностей в освітньому дискурсі є ідеї представників західної гуманістичної психології. Так, К. Роджерс розкриває сутність цінності «свобода» (для людини) як свободу «бути собою» (будувати свою систему цінностей, виробляти своє внутрішнє ставлення до оточуючих обставин й обирати власний шлях за тих обставин) (Трач & Балл, 2001, с. 39; 44).

Зважаючи на онтологічні закономірності, учений пояснює свободу в сенсі реалізації людиною свого потенціалу, відповідального й свідомого виконання своєї ролі «у призначених долею подіях» (Трач & Балл, 2001, с. 45). І тут важлива річ – проблему становлення внутрішньої свободи в психотерапії К. Роджерс трактує і як шлях виховання вільної особистості в університетах (Трач & Балл, 2001, с. 48). На його переконання, освіта має стати середовищем формування внутрішньо вільних людей; відтак, внутрішня свобода особистості постає не лише базовою у філософії, психології цінністю, а й освітньою/виховною цінністю, що передбачає вироблення у здобувачів освіти вміння чути себе, приймати себе, вдосконалювати себе, «бути собою» (Трач & Балл, 2001, с. 49).

Тут зробимо невеликий відступ і коротко представимо позицію І. Пріллєтенскі, який, власне, запропонував «стратегію» виховання внутрішньо вільної людини (з цього приводу автор послуговується терміном «емансипація» в сенсі досягати цілей без пригнічувальних обмежень (Трач & Балл, 2005, с. 218)) шляхом втілення трьох наборів взаємодоповнювальних цінностей: людських, моральних і політичних.

Отже, людські цінності, за І. Пріллєтенскі, є втіленням уявлень про добре життя і добре суспільство (турбота і співчуття, самовизначення, людська різноманітність, співпраця й демократична участь, дистрибутивна справедливість (у сенсі справедливого розподілу ресурсів, прав/обов'язків)). Моральні – співзвучні із «золотим правилом»: роби іншим те, що ти бажаєш, щоб тобі робили; до цього автор додає і «принцип цілей» – людину слід розглядати як ціль, а не засіб. А політичні цінності, на його думку, передбачають, головним чином, політичну грамотність – здатність аналізувати, чи практикує влада людські й

моральні цінності (Трач & Балл, 2005, с. 222; 226). Самобутня концепція цінностей вченого є релевантною виховним завданням сучасної вищої школи, покликаної формувати особистість майбутніх фахівців із високим рівнем духовності та громадянської культури.

Ще повертаючись до наукового доробку К. Роджерса, зауважимо, що практично значущою для нас є теза вченого про три умови доброї праці психотерапевта, які одразу доцільно екстраполювати на сферу медичної освіти в цілому, бо розуміємо їх, власне, як професійні цінності. До них належать: конгруентність (коли лікар сам розуміє, відчуває і є переконаним у тому, що пропонує пацієнтам), безумовне позитивне ставлення та емпатичне розуміння (Трач & Балл, 2001, с. 46).

Педагогічно вартісними постають результати досліджень Ф. Лерша про «цінності сенсу», пов'язані із серцем людини («мати серце» означає сприймати оточуючий світ і людей як цінність; а коли ми не вчинили, як наказувало серце, нас хвилює сумління (Трач & Балл, 2001, с. 102)). Учений використовує терміни «цінності сенсу», «понадчасові цінності людства» (Трач & Балл, 2005, с. 53) для позначення духовної основи людського ества, яким «служать» почуття любові, благоговіння і смутку.

Власне, автор виокремлює два аспекти буття людини, які зосереджені на відповідних системах цінностях: «*homo religious*» – коли особистість долучається до цінностей надособового сенсу (вчений підкреслює зміст поняття «*religio*» як зв'язок серця/сумління із цінностями сенсу) та «*homo faber*» – коли людина реалізує цінності, необхідні для її фізичного/матеріального життя (Трач & Балл, 2001, с. 102). Важливим є висновок Ф. Лерша про те, що свідомою особистістю повинна втілювати обидва означених аспекти повноцінного буття – через долучення до цінностей сенсу та матеріальних цінностей. На це мають спрямовуватися зусилля усіх педагогів. Особливо важливим є розуміння того, що брак у людини «понадчасових», сенсових «вічних», духовних цінностей призводить до «екзистенційного вакууму», «духовної пустелі» (Трач & Балл, 2005, с. 10).

У цьому контексті актуальними постають думки В. Франкла, який наголошує, що саме молоде покоління найбільш охоплене почуттям браку сенсу; й витoki явищ наркоманії, агресії, депресії лежать у почутті порожнечі, відірваності від сенсових цінностей (пов'язаних із тим же питанням: навіщо я живу?). Автор констатує вияв сенсових цінностей у релігійності людини, покликуючись на твердження класиків людського розуму і духу А. Ейнштейна (бути релігійним – знайти відповідь, у чому сенс життя) та Л. Вітгенштайна (вірити в Бога – це бачити, що життя має сенс) (Трач & Балл, 2001, с. 167; 175). Відтак, бачимо виразну філософсько-психологічно-педагогічну детермінованість релігійно-морального виховання особистості, яке майже не зреалізоване в сучасних умовах розвитку освіти.

Педагогічно вартісними є результати досліджень Д. Елкінза щодо класифікації цінностей на фемінні та маскулінні. У контексті концепції мислителя душа людини апріорі постає унікальною цінністю і виявляється у низці притаманних їй рис – фемінних цінностей: гуманність, душевна теплота, милосердя, чуйність, краса, гармонія. Вони, за твердженням дослідника, є відмінними від маскулінних цінностей, таких, як влада, раціональність, корисливість, егоцентризм (Трач & Балл, 2005, с. 113).

З огляду на «втрату душі» (фемінних цінностей) модерним європейським суспільством, що Д. Елкінз називає «хворобою суспільства ХХ століття», актуальним і обґрунтованим для використання в освітній політиці є твердження вченого про життєво необхідну річ – «вносити душу» (цінності гуманності, душевної теплоти, милосердя, чуйності, краси, гармонії) в інституції, релігії, владні, силові центри – інакше, застерігає мислитель, західна культура загине (Трач & Балл, 2005, с. 113).

Автор наголошує на важливості буттєвих (за А. Маслоу) цінностей (любов, істина, добро, краса) в особистісному розвитку людини: якщо ці цінності не задовільняються, тоді має місце депривація на духовному рівні. Тому духовність позиціонується дослідником як базова індивідуальна й суспільна цінність, якої бракує для психічного здоров'я сучасної людини (Трач & Балл, 2005, с. 123).

Оригінальним є увиразнення Д. Елкінзом сутності духовності, яка передбачає, що відкриваються наші серця, наша здатність відчувати благоговіння і вдячність; це моменти, які роблять наше життя гідним, щоб жити (Трач & Балл, 2005, с. 123; 125). Зазначені тези доповнюють обґрунтування пріоритетності духовного виховання особистості у системі сучасної (вищої) освіти.

У науковій спадщині американського вченого Л. Кольберга концепт цінностей пов'язаний із проблемою морального виховання. Виділяючи три рівні морального розвитку особистості, дослідник наголошує, що його поступальність виражається у взаємовпливі суспільних та індивідуальних цінностей. Так, на другому рівні суспільна загальноприйнята мораль домінує над особистісними цінностями, а на третьому – людина сама вибудовує власну систему етичних принципів, цінностей і свідомо їх дотримується (Сухомлинська, 2015, с. 7).

Подібні моделі моральної соціалізації Ж. Піаже, Л. Кольберга стали вже класичними, а сучасні дослідники пропонують нові концепції та підходи, в основі яких знаходимо систему інноваційних цінностей. Наприклад, у контексті етики піклування К. Галліган концепт цінностей репрезентований з феміністичної перспективи й виражений гендерною, статевою рольовою основою морального розвитку жінки й чоловіка. Так, для маскулінного типу характерною є орієнтація на дотримання норм, а для фемінного – турбота і прийняття відповідальності не лише за себе, але й за інших виступають ключовими смисложиттєвими цінностями (Сухомлинська, 2015, с. 8). Даний підхід відповідає положенням Г. Олпорта, який використовує категорії «маскуліність» та «фемінність» у контексті аналізу індивідуальних та суспільних цінностей.

Нові моральні засади розвитку особистості та суспільства пропонують автори етики доброчинності Е. Макінтайр, П. Гіч, Ф. Фут, М. Слоут. Основоположник даної концепції Е. Макінтайр представляє її з позиції історії, філософської історії, а також традицій, що творять живий рух історичного розвою, охоплюючи неперервність існуючих конфліктів та перебуваючи у постійному діалозі з власним першоджерелом (Сухомлинська, 2015, с. 9). Базовими цінностями людини в контексті етики доброчинності виступають:

великодушність, дружба, мужність, приязність, чесність, сміливість, справедливість, правдивість тощо.

Ще одну концепцію, базовану на інноваційних цінностях, пропонує Чарлз Тейлор. Це етика автентичності як антитеза до сучасних глобалізаційних процесів. Її основною ідеєю виступає самоусвідомлення, самовираження людини, прислухання до самої себе. Ідеал автентичності – реалізувати потенціал, що належить виключно мені. В сучасних умовах автентичність має сенс у плюралістичному середовищі, де є виразна «інша» особистість зі своєю (національною, культурною та / чи само-) ідентичністю. Власне, етика автентичності спрямована на багатокультурність, різноманітність, громадянське суспільство, комунітаризм (Сухомлинська, 2015, с. 10).

Характерно, що дана концепція поєднує одночасно цінності, які, з одного боку, виражають автентичність людини (справжність, істинність, самоусвідомлення, самореалізація, індивідуалізм), а, з іншого, – забезпечують гармонійне співіснування окремих особистостей у полікультурному суспільстві (різноманітність, взаєморозуміння, повага до «інших» індивідуальностей, світоглядів, культур).

Як зауважує О. Сухомлинська (2015), нині зарубіжна освіта звертається до питань моральності й морального виховання, що можна класифікувати як новітню тенденцію, оскільки дотепер це завдання головним чином покладалося на сім'ю (с. 11). Сьогодні ж, окрім родини та закладів освіти, проблемою формування морально-етичних цінностей підростаючого покоління займаються Церква, релігійні, громадські організації, політичні партії. Зокрема, вони ініціюють волонтерську, філантропічну діяльність молоді при лікарнях, будинках для літніх людей, в спеціальних дитячих закладах (Сухомлинська, 2015, с. 12).

Незамінним засобом духовного розвитку особистості й формування її етичних цінностей виступає релігійна мораль. Майже в усіх країнах Європи традиційно зберігається релігійна освіта як окремий предмет початкової і середньої ланки освіти (Данія, Великобританія, Ірландія, Швеція), або переважно як конфесійне навчання, чи релігієзнавчий предмет, що подає інформацію про

різні релігії / предмет гуманітарного циклу (Бельгія, Франція, Швейцарія). Також прищеплення цінностей релігійної моралі дітям і молоді відбувається у середовищі недільних шкіл при церквах, монастирях, приватних школах (Сухомлинська, 2015, с. 12).

Як зауважує І. Якухно, актуальність релігійної освіти посилюється станом духовної культури й моралі суспільства в цілому світі, який викликає занепокоєння. Занепад духовних цінностей став наслідком прагматизації життя, пропаганди насилля, нехтування правовими, моральними, соціальними нормами, і виріс до масштабів глобальної соціальної проблеми (Якухно, 2019, с. 70). А вивчення християнської етики, зокрема, сприяє розвитку дійсного релігійного досвіду, який, за словами Е. Фромма, полягає у «відновленні людиною божественного образу своєї особистості», формуванні ціннісних орієнтирів і морального еталону життєдіяльності (Якухно, 2019, с. 74).

Серед засобів розвитку моральних, духовних цінностей студентської молоді у країнах Європи та Америки самобутнє місце посідають суспільно-політичні дисципліни на кшталт «Демократія в школі», «Громадянознавство». Так, у США реалізовується базовий виховний проект «Character counts!», очікуваними результатами якого мають стати «шість стовпів» характеру: повага, надійність, справедливість, відповідальність, турботливість, громадянськість. Даний проект ґрунтується на загальнолюдських цінностях і виступає загальносуспільною, а не лише педагогічною, освітньою метою (Сухомлинська, 2015, с. 13).

Власне, така тенденція притаманна для зарубіжної вищої школи, адже, як стверджують А. Гернандо, І. Діез-Вега, М. Лопез дел Гієро та ін., суспільство вимагає університетської освіти, базованої на етичних принципах, а виховання моральних цінностей є відповідальністю університетів (Hernando et al., 2018). Автори репрезентують результати дослідження, що є важливими для розуміння тенденцій розвитку етичних цінностей у молодіжному середовищі. Так, студенти медичних коледжів Іспанії сприймають відповідальність і повагу як найважливіші цінності, а солідарність та соціальну участь як найменш важливі.

Дослідники зазначають, що, на переконання студентів, гармонію міжособистісних відносин можуть забезпечити такі цінності: повага до інших (їх поглядів), урахування побажань інших, ненав'язування, відповідальність перед однокурсниками, викладачами, бережливе ставлення до навколишнього середовища і природи, ощадливість, допомога, конфіденційність, співчутливість, чемність, уважність, терпеливість, солідарність, щедрість, справедливість, свобода від забобонів, емпатійність (до складних ситуацій/людей). У цьому контексті ставлення до себе студенти трактують через призму таких цінностей: добре самопочуття, дитячий досвід як основа формування власного «Я», самооцінка, самоповага, самовдосконалення, відповідальність за себе, емоційна рівновага, працьовитість, постійність, пріоритетність важливих справ, організованість, навчання.

За результатами дослідження іспанських учених, у ставленні до загальноприйнятих правил і норм студенти керуються цінностями, серед яких: справедливість, дотримання власних принципів, цінностей та повага до інших, виконання правил, соціальна активність (Hernando et al., 2018).

Отже, зарубіжні дослідники репрезентують дефініцію цінностей зі студентської позиції, що виражає тісний зв'язок між етичними цінностями, які асоціюються з почуттям доброго, позитивного, та емоційною рівновагою. Наукові результати А. Гернандо, І. Дієз-Вега, М. Лопез дел Гієро та ін. спонукають до аналізу сприйняття моральних цінностей студентською молоддю задля визначення ключових сфер її самовдосконалення.

Важливим фактором імплементації відповідних цінностей у освітній процес є належна підготовка педагогів. М. С. Додру та І. Демірбас досліджують співвідношення між сприйняттям мультикультурної компетентності та демократичних цінностей викладачів, які працюють з іноземними студентами в умовах закладу вищої освіти. Такий підхід є особливо важливим, зокрема, для реалізації освітньо-виховних завдань у контексті вищої медичної освіти в Україні, де її прагнуть здобувати абітурієнти різних національностей та культур.

Наголошуючи на тому, що цінності є фундаментальним елементом, який формує суспільства і відрізняє їх одне від одного, автори підкреслюють універсальний характер демократичних цінностей, здатних об'єднати всіх людей з їх культурними відмінностями, забезпечити їх взаємодію та права. Дослідники обґрунтовують свою позицію, апелюючи до таких змістових елементів демократичних цінностей, як: рівність, повага до життя, свобода, справедливість, чесність (порядність), розуміння, співпраця, самовпевненість, толерантність, чутливість, відповідальність, прийняття відмінностей, безпечність, мир (Dođru & Demirbař, 2021, p. 26).

Результати цього дослідження засвідчують залежність сприйняття викладачами мультикультурної компетентності від рівня сформованості у них демократичних цінностей. Автори наголошують, що найважливіший зв'язок було виявлено між величиною (ступенем) поваги до відмінностей (як елемента демократичних цінностей) та обізнаності, вмінь і знань щодо сприйняття мультикультурної компетентності. Відповідно, коли рівень згоди викладачів з повагою до відмінностей у контексті демократичних цінностей зростає, показники їхньої обізнаності, вмінь та знань стосовно мультикультурної компетентності також зростають (Dođru & Demirbař, 2021, p. 34). І, навпаки, у викладачів з низьким рівнем імплементації демократичних цінностей виявлено знижене сприйняття мультикультурної компетентності.

Підтримуємо доцільну пропозицію дослідників, які рекомендують розширювати позааудиторну виховну роботу з іноземними студентами, організовуючи освітні заходи для представників різних націй, щоб, з одного боку, забезпечувати їх культурні права, й, з іншого, – інтегрувати до культури країни, де вони на даний час проживають (Dođru & Demirbař, 2021, p. 34). У цьому контексті Тернопільський національний медичний університет має багатий досвід виховної роботи з іноземними студентами на засадах ціннісного сприйняття рідної культури, а також української мови й культури.

Інша дослідниця Д. К. Донох'ю обґрунтовує практичну функцію цінностей у навчальному процесі, досліджуючи вплив культурних цінностей (у порівнянні з

теоріями інтелекту) на внутрішню мотивацію до навчання студентської молоді. Розглядаючи цінності як репрезентатора культури, автор наголошує, що остання пов'язана з внутрішньою мотивацією її носіїв. І коли порівнювали специфіку виконання навчальних завдань (складання анаграм – творення слів із поданого невпорядкованого переліку літер) дітьми з Азії та Америки, з'ясувалося, що свобода вибору мала більший вплив на внутрішню мотивацію до виконання завдання американських школярів, ніж учнів з Азії. Тому автор підкреслює значення подібних висновків для розуміння того, що культура може виступати фактором процесу пізнання (Donohue, 2021, p. 2).

Оскільки люди часто формально й неформально привчені діяти і виявляти цінності відповідно до їхньої культури, ці культурні цінності виступають суттєвим фактором в освітньому середовищі, відповідаючи на запитання: чи варте навчання старань? Дослідниця звертає увагу на відмінності між так званими колективістськими (переважно країни Азії) та індивідуалістськими (західноєвропейські країни, США) культурами, які можна простежити через їх вплив на ціннісні пріоритети в освіті. Так, студенти, які належать до колективістських культур, можуть мати вищу внутрішню мотивацію (цінність) досягнень, адже вони переконані, що це спосіб здобуття успіху для їх спільноти (громади); більше того, вони шукають допомоги і вчаться один від одного, що потенційно посилює їх індивідуальне виконання навчальних завдань. Пріоритетна роль сім'ї в колективістській культурі може чинити вплив на ціннісне сприйняття освіти, яке залежить від потреб та інтересів родини.

Коли ми навчаємо студентів з інших країн, важливо брати до уваги результати, зокрема, аналізованого нами дослідження, адже вони сприяють розумінню особливостей культурних цінностей представників різних країн.

У даному контексті індивідуалістські цінності пов'язані з досягненням цілей. Д. К. Донох'ю подає приклад порівняльної характеристики американських та данських респондентів, яких запитували про важливість цілей життєвих досягнень, таких як: прагнення досягнень, влада, традиція, згідливість і безпека. Так, американці більше цінують досягнення цілей, а данці – смирення. Стосовно

ж освітнього середовища, то студенти, представники індивідуалістських культур, також можуть мати цінності, які посилюють мотивацію до навчання. Почуття змагальності, автономія і прагнення «бути найкращими» сприяють їх бажанню вчитися і досягати (Donohue, 2021, р. 3).

Результати дослідження авторки про те, що культурні цінності виступають потенційним фактором внутрішньої мотивації студентів до навчання (Donohue, 2021, р. 11) спонукають посилювати увагу у вищій школі до його врахування у освітньому процесі. Особливо, коли в закладі вищої освіти є велика кількість іноземних студентів, що детермінує необхідність укладання змісту навчальних програм, організації освітнього процесу з урахуванням відповідних культурних цінностей. Адже, такий підхід не лише сприятиме підвищенню у студентів рівня мотивації до навчання, а й забезпечуватиме міжкультурну взаємодію та інтеграцію у середовищі закладу вищої освіти.

Наслідки імплементації системи універсальних цінностей в освіту досліджує Дж. Берджес-Пуйо. В полі зору автора нецілеспрямований вплив освітньої моделі, базованої на універсальних ціннісних засадах, який вона має не лише на студентів та викладачів, а також на сім'ї, громаду, уряд, адміністрацію закладів освіти, сучасні і майбутні покоління. Дж. Берджес-Пуйо вважає, що використання універсальних цінностей в освітніх інституціях у цілому світі допомагають студентам бути кращими й щасливішими та щоб їх життя також ставало якіснішим і плідотворним.

Якщо наші студенти є незалежними, активними, натхненними, працьовитими особистостями, котрі люблять і насолоджуються своїм навчальним досвідом, то весь світ навколо них перебуватиме під позитивним впливом, а доброта, терпіння, повага, співчуття і любов слугуватимуть як щоденні засоби для чудового змістовного життя (Berges-Puyo, 2021, р. 101). Актуальність такого бачення обумовлена зміною концептуального підходу до місця цінностей в освіті, який був тісно пов'язаний із соціально-політичною кон'юнктурою країн. Якщо раніше формування цінностей виступало безпосереднім обов'язком/завданням закладу освіти, то, особливо, в другій половині ХІХ століття, домінувала ідея, що молоді

люди мають право вибирати особистісні, моральні цінності, які вони самі вважають вартими; а роль викладачів була допомогти зрозуміти ті цінності.

Масове вбивство у Columbine High School в американському штаті Колорадо в квітні 1999 року, вчинене двома підлітками, вочевидь стало однією з перших передумов для перегляду ролі освіти у формуванні та імплементації належних цінностей підростаючого покоління. Відтак, початок XXI століття у цьому контексті позначений як період «повернення обличчям» до ціннісної проблематики, а головний меседж мав би звучати: освіта повинна забезпечити розвиток універсальних позитивних цінностей та характеру сучасної особистості. З цього приводу в низці країн сформовано концепції на кшталт «освіта цінностей», «позитивне виховання», «навчання стійкості» чи «виховання характеру» з метою реалізації потреби допомогти студентам розвинути їх цінності й характер. Крім цього, створено організації відповідного профілю по всьому світу: Асоціація для виховання життєвих цінностей, Фундація людських цінностей тощо.

Дж. Берджес-Пуїо підкреслює нерозривний зв'язок між цінностями та характером особи, цитуючи з цього приводу своїх колег про те, що добрий характер і п'ять людських цінностей (любов, правдивість, мир, правильна поведінка та ненасильство) є синонімами (Berges-Puyo, 2021, p. 101–102). Власне, характер вважається практичним упровадженням особою позитивних цінностей, що засвідчує актуальність навчальної та виховної роботи закладів освіти з метою формування характеру молодій людині.

У контексті власного дослідження автор репрезентує концепцію навчання цінностей (values education) як багатогранний процес соціалізації в школі, який передає домінуючі цінності, щоб забезпечити й легітимізувати необхідний зв'язок між індивідом, групою та суспільством. Відтак, метою даної концепції виступає викладання студентам системи цінностей для вдосконалення (покращення) суспільства, в якому ми живемо. Щоб відповісти на питання: про які цінності, власне, йдеться, Дж. Берджес-Пуїо використовує перелік двадцяти двох цінностей Й. Зайда: толерантність, альтруїзм, аскетизм, доброзичливість,

чесність, мужність, справедливість, поміркованість, сумлінність, самостійність, щирість, смиренність, скромність, великодушність, співчутливість, тактовність, старанність, благородність, відповідальність, самовладання, солідарність, ощадливість (Berges-Puyo, 2021, p. 102), які все ж є суб'єктивними і відносними.

У контексті аналізу досягнень зарубіжних країн щодо впровадження концепції навчання цінностей (values education) варто підкреслити досвід австралійського уряду, який виступив піонером в імплементації даного підходу в освітню систему, створивши національну програму навчання цінностей. Відповідні дослідження засвідчили співвідношення між використанням цінностей та досконалішою педагогічною практикою. Особливі покращення стосувалися навчального середовища, великої уваги студентів їх більшій шанобливості і прагнення бути найкращими, щасливіших викладачів і студентів та набагато мирнішої (спокійнішої) школи.

Результати досліджень підтвердили взаємозв'язок між імплементацією цінностей у навчальні програми й покращеною академічною поведінкою та навчанням студентів (Berges-Puyo, 2021, p. 104). Відтак, висновки про те, що впровадження концепції навчання цінностей сприяє удосконаленню освіти, академічним досягненням, шкільній культурі та позитивній аудиторній психологічній атмосфері яскраво показують її ефективність й конструктивні практичні наслідки.

У Європі з 1991 року започаткували принаймні два великих проекти «Цінності в освіті в Європейському проекті» та «Європейське навчання цінностей» з метою дослідити досвід запровадження концепцій ціннісної освіти в різних європейських країнах, зокрема, в університетах (див. Максименко, 2007).

Поза Європою, Індія, Індонезія, Японія, Філіппіни, Сінгапур, Таїланд також започаткували навчання цінностей у межах освітньої системи. Так, у Індії навчальні програми доповнюють серією цінностей, орієнтованих на допомогу студентам ставати кращими громадянами, добрими співрозмовниками, палкими вкладниками до скарбниці суспільних благ, позитивно мислячими і спраглими самовдосконалення. У Філіппінах модель цінностей імплементували шляхом

викладання спеціальних навчальних курсів, таких як, «Вступ до філософії людської особи», «Особистісний розвиток» (Berges-Puyo, 2021, p. 103).

А загалом упродовж останніх десятиліть в різних країнах світу додають до навчальних програм специфічні аспекти задля популяризації, підсилення і підтримки низки цінностей, які б формували характер студентів у позитивному сенсі. Прикметно, що до цього фактично освітнього руху долучаються різні організації, котрі й репрезентують громадянське суспільство.

Особливої уваги вартують результати розробок групи експертів (освітян, бізнес-лідерів, дослідників), які об'єдналися в межах організації «Character.org» з метою допомогти особам і групам розвивати їхній характер через підхід натхнення і співчутливості. Так, у співпраці із закладами освіти було сформульовано одинадцять принципів ефективного навчання цінностей, а саме:

- принцип 1-й: основні цінності є визначеними, впровадженими і вбудованими в культуру закладу освіти;
- принцип 2-й: заклад освіти формує характер особи всебічно, щоб охопити мислення, почуття та вчинки;
- принцип 3-й: заклад освіти застосовує комплексний, цілеспрямований і проактивний підхід до розвитку характеру особи;
- принцип 4-й: заклад освіти творить турботливу спільноту;
- принцип 5-й: заклад освіти забезпечує вихованцям можливості/умови для моральних учинків;
- принцип 6-й: заклад освіти пропонує змістовний навчальний план, який стосується всіх студентів, розвиває їхній характер, допомагає їм досягати успіху;
- принцип 7-й: заклад освіти виховує самомотивацію вихованців;
- принцип 8-й: увесь персонал закладу освіти несе відповідальність за розробку, імплементацію моделі моральності, формування морального характеру особистості студента;
- принцип 9-й: ініціатива закладу освіти стосовно формування характеру вихованців має спільне керівництво й довготривалу підтримку для постійного вдосконалення;

– принцип 10-й: заклад освіти залучає сім'ї та громаду як партнерів у реалізації ініціативи морального характеру молоді;

– принцип 11-й: адміністрація регулярно оцінює запровадження концепції навчання цінностей та формування характеру, культуру і атмосферу в закладі освіти, розвиток характеру вихованців (Berges-Puyo, 2021, р. 103–104). Завдяки об'єктивності, універсальності та ефективності, застосування зазначених принципів є орієнтованим на поширення в усіх типах закладів освіти.

Зарубіжні дослідники репрезентують досвід освітніх практик, які оптимізують формування індивідуальних цінностей. Так, Дж. Берджес-Пуїо зосереджує увагу на п'ятнадцяти категоріях М. Берковіца: інтерактивні стратегії, корпоративне навчання, дискусії щодо моральних дилем, розвиваюча дисципліна, рольове моделювання і менторство, емоційно-фізична підтримка й турбота, надійність, високі очікування, загальношкільний характер охоплення, залучення сім'ї/громади, педагогіка розширення можливостей, соціально-емоційні компетенції викладачів, офіційне запровадження, професійний розвиток (Berges-Puyo, 2021, р. 105).

Щоб забезпечити ефективне застосування зазначених стратегій, необхідною є співпраця кількох суб'єктів, які впливають на освітній процес, мають різні можливості й об'єднані спільною метою. Дослідник конкретизує дану ціль, яка полягає в тім, аби допомагати студентам ставати найкращими «версіями» їхньої індивідуальної сутності як людини, що сприятиме їхній кращій підготовці до життя та майбутніх викликів (Berges-Puyo, 2021, р. 106). До цих суб'єктів належать: сім'я, уряд, адміністрація закладу освіти, викладачі і самі студенти.

Так, сімейні цінності істотно впливають на життя підростаючого покоління в американських закладах освіти. Автор підкреслює, що різні родини мають різні набори цінностей, які залежать від їхніх власних переконань, культур, освіти, досвіду й віри: наприклад, концепція аграрних цінностей як опозиційна до академічної професійної моделі. Власне, аграрні цінності є характерними для тих, хто живе в сільській місцевості, фермерських громад чи маленьких ізольованих теренів, де мешкають стоїчні самостійні особистості, схильні справлятися з

проблемами, страждаючи в тиші й радше покладатимуться на сім'ю та друзів, ніж на професіоналів. Також резиденти цих територій, швидше за все, візьмуть на себе більшу відповідальність. За певних умов дані цінності можуть бути додатковими до освітніх і слугувати підтримкою навчальної адаптації та досягнень студентів.

Джордж Пуїо (1898–1990) втілює найкращий приклад вияву аграрних цінностей у житті людини. На сторінках своїх книг він нагадує читачам про важливість бути лояльними і чесними по відношенню до тих цінностей, які допомогли йому в невгамовному зав'язанні продовжувати навчання й всіляко вдосконалюватися. Він був останнім чоловіком, хто носив традиційний сільський костюм («ansotano») як символ його прихильності до аграрних цінностей, завдяки котрим автор став визначним членом його громади (Berges-Puyo, 2021, p. 106).

З іншого боку, дослідники виокремлюють академічну професійну модель, яка характеризується конкурентним ринком праці, соціальною мобільністю, навчанням у закладах освіти, що становить основу підготовки до економічно спеціалізованого заняття і масової участі в національному уряді (Reese et al., 1995, p. 76). Водночас, залучення батьків до освіти в цьому контексті вважається позитивним фактором, що впливає на продуктивність навчання студентів щонайменше з таких причин: батьки розвивають сенс участі родини в навчанні молодого покоління; вони переконані, що їхня допомога сприяє успіхам дітей у школі; батьки бачать можливості, щоб співпрацювати із закладами освіти.

Незважаючи на різні мотиви залучення батьків до освіти, цінності, що передаються сім'ями від покоління до покоління, мають сильний вплив на молодих людей. До того ж, ці самі цінності відіграють особливу роль у взаємодії між сім'ями, викладачами й адміністрацією закладу освіти як важливими елементами освітньої системи (Berges-Puyo, 2021, p. 106).

Незамінним суб'єктом у ціннісно-освітньому вимірі виступає уряд країни, котрий, будучи владною інституцією, має відповідальність репрезентувати й передавати громадянам цінності, на яких дане суспільство було засноване. Підтримуємо позицію М. Фрідмана, згідно з якою обґрунтовується місія уряду як

безпосереднього реалізатора суспільних цінностей. На думку дослідника, в будь-якій діяльності/професії найкращим способом донесення відповідальності/завдань, пов'язаних із певними посадовими обов'язками, є повага та цінування членів/організацій/структур, які представляють конкретну галузь. Ці люди повинні відчувати, пише автор, що їх шанують цінують і ставляться до них гідно (Friedman, 1955). Це є суттєвим чинником, що детермінує підтримку, яку політики обіцяють університетам задля забезпечення якісної освіти в країні.

Таким чином, уряд має можливість упливати на культуру закладів освіти через розвиток візії, згідно з якою адміністрація, викладачі і студенти орієнтуються на максимальні очікування, а високі стандарти є частиною цінностей освітньої інституції. Аналізуючи ситуацію в США, Дж. Берджес-Пуїо зазначає, що студентам не достатньо сприяють, оскільки суспільні очікування з роками стають менш вимогливими. З цього приводу дослідник запевняє, настав час змінити цю культуру і допомогти студентам бути тими, ким вони є: дивовижними людьми, здатними до надзвичайних учинків за умов істинної культури, бачення та спрямованості (Berges-Puyo, 2021, p. 108).

Важливим фактором забезпечення ефективного навчання цінностей є педагогічні кадри. Саме від педагогів очікують бути взірцем доброго характеру й моральності і для студентів, і для батьків. Дж. Берджес-Пуїо репрезентує результати дослідження, які відображають погляди студентів щодо найважливіших ціннісних рис викладачів. Дані характеристики можна об'єднати в чотири аспекти: почуття гумору, повага й піклування, промоція добрих відносин у аудиторії, бути добрим, терплячим і чесним (Berges-Puyo, 2021, p. 109).

З цього видно, що студенти оцінюють викладачів, насамперед, як людей, як особистостей, з якими вони сподіваються мати добрі відносини. Водночас, викладачі потребують підтримки, щоб гармонізувати зростання вимог до їхньої професії з сімейними обов'язками. Адже, якщо ми хочемо, аби хто-небудь виконував роботу на найвищому рівні, то суттєвою є необхідність забезпечення

обставин, за яких людина почуватиметься захищеною, шанованою і задоволеною (Berges-Puyo, 2021, p. 109–110).

Тож, коли ми бажаємо, щоб викладачі здійснювали свою місію якнайкраще, то батьки, адміністрація закладу освіти, уряд і студенти повинні працювати спільно, засвідчуючи, по-перше, що всі є почуті, а, по-друге, що визначеним і визнаним є середовище піклування, де система цінностей – таких як повага, комунікація, підтримка, чесність, турбота і любов – покращуватимуть університетський досвід для всіх.

Важливим питанням виступає вплив ціннісно орієнтованого навчання на професійну підготовку студентів. Оскільки такий підхід сприяє академічним досягненням, кращій шкільній атмосфері й більшій прихильності до навчання. Автор привертає увагу до ключової позиції у системі взаємовідносин суб'єктів освітнього процесу: студенти потребують навчання, проводу, поради, допомоги й підтримки від різних репрезентаторів освітніх інституцій. Адже вони є майбутніми генераціями батьків, професіоналів та лідерів, які впливатимуть на світ у різних його сферах. Водночас, щоб бути здатними здійснювати цю місію, важливим є, аби викладачі розвивали турботливі й шанобливі відносини зі студентами, коли всі відчують, що їх поважають, підтримують і координують. З іншого боку, студенти повинні бути відповідальними за навчальний процес, оскільки викладачі та батьки не можуть вчитися за них.

Оригінальним є приклад формування відповідальності студентської молоді через єдність викладання і навчання, модель «студенти як вихованці та як викладачі», що передбачає активну участь студентів у різних аспектах навчання й викладання. Справді, важливо, що такі моделі посилюють розуміння студентами зв'язку, який забезпечує можливості покращувати їхній потенціал і створювати простір для їх відповідальності (Cook-Sather, 2010, p. 571). Будучи учасниками такого спілкування, в якому обговорюється навчання й викладання, студентам легше зрозуміти мотивації та цілі рішень викладачів.

Відтак, концепція навчання цінностей та характеру пропагує упровадження серії цінностей (скажімо, відповідальність) у контексті різних ролей, до яких

молода особа може бути залученою. З цього приводу забезпечення зворотного зв'язку завжди є вигідним і допомагає підготувати умови для майбутніх сприятливих дискусій задля вдосконалення процесу навчання й викладання.

Погоджуємося із твердженням Дж. Берджес-Пуйо про те, що спільною місією викладачів, менеджерів освіти та батьків є забезпечувати найкраще можливе середовище, в якому студенти почуваються безпечно, захищеними і підтримуваними. Такий тип атмосфери може бути тривалим лише завдяки «стовпам» системи цінностей, які б могли в період труднощів підтримувати організацію та стабільне середовище, де всі особи зобов'язані поважати й допомагати одна одній (Berges-Puyo, 2021, p. 110).

Отже, освітяни, батьки, адміністратори, урядові інституції та посадові особи мають незрівнянний привілей впливати на долю тисяч студентів з метою сприяння їм у підготовці до життя і щоб зробити цей світ найкращим місцем. Таке можливе, якщо ми обізнані й реалізуємо систему цінностей, котрі допомагають нам ставати кращими в усіх соціальних ролях – батьки ми, студенти, педагоги чи урядові посадовці...

Люди можуть бути досконалішими, коли цілеспрямовано пам'ятатимуть, що любов, толерантність, повага, співчутливість, смиренність тощо є ключовими, вирішальними цінностями людського буття. Таким чином, дослідник резюмує, що слід поширювати ідею про ці цінності, які об'єднують усю людську спільноту, а також розвивати культуру сприйняття індивідів як людей, як «серця», як братів і сестер (Berges-Puyo, 2021, p. 111). Без сумніву, заклади освіти можуть відігравати в цьому суттєву роль. Йдеться про те, що заклади освіти повинні прагнути формувати це усвідомлення, реалізуючи ціннісний підхід до навчальних програм, визнавши потребу, ставитися до студентів як вихованців і понад усе як до людей. Так університети можуть розвивати етичне лідерство, наповнюючи не лише розуми, але й серця студентів, нагадуючи їм, що знання повинне бути корисним для блага цілого суспільства.

Суттєвими є результати дослідження Дж. Берджес-Пуйо, зокрема, про те, що імплементація ціннісно орієнтованої освітньої системи сприяє академічній

досконалості, відчуттю наповненості/піднесення у студентів, базованому на вищому розвитку самосвідомості, співпереживання, співчуття і розуміння. Актуально звучить твердження автора про те, що саме зараз є найбільш доречно й необхідно говорити зі студентами про сенс життя та цінності, за якими слід жити.

Наукове обґрунтування сентенцій щодо корисності й впливовості ціннісного підходу в освіті Дж. Берджес-Пуйо репрезентує через практичний досвід низки країн. Зокрема, стратегія Toogoolawa School в Австралії є типовим прикладом, коли вся навчальна програма базується на моделі ціннісного навчання. На веб-сайті цього закладу освіти першим повідомленням, яке можна побачити, є гасло: «Місце в серці» («A place in the heart»). Воно, фактично, надсилає студентам, викладачам і громаді потужний меседж стосовно того, що вважається суттєвим (Berges-Puyo, 2021, p. 111).

Практично значущими є висновки зарубіжних учених, які відображають взаємозв'язок між застосуванням цінностей та покращеннями в педагогічній практиці, уважністю студентів, розвитком їхніх здібностей та набагато досконалішим навчальним середовищем. Ці цінності можуть виявлятися з різних джерел. Так, духовна присутність, провід і цінності походять від сімей, близьких друзів, психологів, фахівців з питань молодіжної політики, духовенства, тренерів і вихователів. Як наслідок, творення освітнього середовища на основі серії цінностей має, по суті, революційний вплив на життєдіяльність людей, роблячи їхнє буття щасливішим і більш наповненим.

Також, виховання молоді визначено найвищою місією, згідно з якою усі причетні особи й інституції повинні прагнути комунікувати й працювати разом. При цьому, стратегічною метою є розвивати у вихованців почуття «сердечності», що сприяло б формуванню у них співпереживання та розуміння у ставленні до інших людей.

Отже, в освітньому вимірі зарубіжні дослідники репрезентують дефініцію цінностей як показники моральності людини, зокрема, в її ставленні до себе, інших людей, природи, Всесвіту... Виразними є і такі тенденції розвитку ціннісної проблематики: розширення відповідальності за формування моральних

цінностей на основні суспільні інститути (заклад освіти, церква, неурядові організації), розвиток різних форм соціальної активності як вияв прикладного характеру цінностей у контексті сучасної зарубіжної науки та практики; збільшення міждисциплінарних досліджень фізичного, психічного, духовного здоров'я як базової цінності в сучасних умовах пандемії. Дослідницькі результати вчених спонукають до подальшого аналізу сприйняття моральних цінностей студентами задля визначення напрямів і змісту самовдосконалення молоді.

Власне, моделюючи перспективи розвитку наукової думки і практики щодо формування системи цінностей молодого покоління, слід урахувувати планові нормативні документи міжнародного рівня, у яких окреслено загальні тенденції глобальної освітньої політики. Йдеться, головним чином, про Інчхонську декларацію, прийняту на Світовому форумі з питань освіти, що проходив під егідою ООН у 2015 р. Даний документ відображає стратегію розвитку освіти до 2030 року на основі нової концепції: забезпечити інклюзивну і справедливу якісну освіту й створити можливості для навчання упродовж всього життя для всіх (*Incheon Declaration «Education 2030»*, 2016).

У декларації стверджено таку систему цінностей: освіта (як суспільна цінність); якість освіти; права і гідність людини; соціальна справедливість та інтеграція; гендерна рівність; інклюзивність; захист; культурна, мовна, етнічна різноманітність; спільна відповідальність. Представники різних країн, підписанти Інчхонської декларації, назвали її реалізацію своїм історичним зобов'язанням, спрямованим на зміну життя людей за допомогою нової концепції освіти.

Звісно, кожна країна напрацьовуватиме свою стратегію втілення окреслених цілей, як, наприклад, це зазначено щодо польського «варіанту» «Освіта-2030» (*Edukacja 2030 – na czym będzie polegała edukacja przyszłości?*, 2021), де можемо простежити акцентування уваги на таких цінностях, як творчість, мобільність, самостійність, індивідуальність, готовність до сімейного життя, що не менш актуально і для української держави (див. Христенко, 2019a; Khrystenko, 2019d). Українські дослідники підкреслюють значимість праць зарубіжних колег. Наприклад, Т. І. Хвалибога (2020) в дисертації «Теоретико-організаційні засади

професійної підготовки майбутніх лікарів в університетах США» аналізує досвід таких англомовних фахівців з питань медичної освіти, як: М. Албаніз, Дж. Бейлі, Н. Бгатті, Т. Гіббс, І. Еліус, Р. Маккарті (с. 5), що, зі свого боку, служить науковим підґрунтям для формування релевантної системи цінностей у освітньому середовищі та модернізації вищої освіти України загалом.

Найновішим трендом інтелектуальних пошуків міжнародного рівня, який, серед іншого, відображає освітню та ціннісну проблематику, видається набір ідей зі звіту Римського клубу (див. von Weizsäcker & Wijkman, 2018). Його представники прагнуть вирішувати глобальні дилеми шляхом розроблених концепцій, теорій, апробованих практик тощо. Зокрема, йдеться про використання минулого досвіду, а також прагнення до розширення видів знань, навичок і здібностей, які будуть потрібні для адаптації та творчого реагування на майбутнє, яке ще неможливо передбачити. Розробки в сфері Інтернету та комунікаційних технологій, які революціонізують освіту через масові відкриті онлайн-курси (МООС) і навчання віртуальній реальності, стверджують автори, є цінні та ефективні лише в тій мірі, в якій вони допомагають зв'язкам між людьми.

Освіта загалом має ґрунтуватися на цінностях, які сприяють стійкості (сталому розвитку) та загальнолюдському добробуту. Водночас, прогресивним постає інтегративне мислення, яке здатне сприймати, організовувати, узгоджувати та об'єднувати складові елементи, та прийти до більш правдивого розуміння реальності, що лежить в його основі (воно виходить за межі системного мислення). Освіта повинна представляти такий інтегрований погляд студентам. Кожна дисципліна повинна досліджувати себе у світлі соціального цілого.

На думку представників Римського клубу, культурне різноманіття може стати каталізатором соціальної еволюції. Відтак, менше уваги слід приділяти предметам, а більше зосереджуватися на ширших темах (ЄС, екологія чи космос), які взаємопов'язують перспективи розвитку багатьох різноманітних дисциплін і пропонують студентам ширше їх охоплення (Weizsäcker & Wijkman, 2018). На основі вищезазначених актуальних для нашого дослідження ідей, ми визначили освітні цінності, які варто реалізувати в медичних університетах (Додаток Г).

Висновки до першого розділу

Вивчення закономірностей функціонування системи цінностей в суспільстві дозволяє стверджувати, що ця проблема залишається актуальною на всіх етапах історичного розвитку. Засади етнопедагогіки передбачали систему цінностей, важливих для життєдіяльності народу. Серед них виокремлено персонологію (увага до розвитку людини від народження до старості та смерті), цінність слова і спілкування, важливість стосунків у родині, причини і наслідки страху, раціональне використання часу, необхідність активної діяльності та відпочинку. Ставлення до здоров'я як до необхідного елемента культури не втрачає актуальності до наших днів, у тому числі, в системі професійної підготовки майбутніх лікарів.

Встановлено, що українські (Г. Васянович, А. Вихрущ, О. Вишневецький, Е. Заредінова, О. Ісаєва, О. Локшина, О. Невмержицька, Т. Пантюк, Н. Скотна, В. Скотний, О. Стасевська, М. Стельмахович, О. Сухомлинська, Н. Ткачова, М. Чепіль та ін.) та зарубіжні науковці (Дж. Берджес-Пуйо, Б. Берш, Б. М. Голзер, Дж. А. Дін, Г. Клуні, Д. А. Каруфел-Верт, С. Д. Петерсон, В. Фурманек та ін.) вивчали різні аспекти ціннісної проблематики в освітньому та інших суспільних дискурсах; відтак, їхні праці сприяють фундаментальному дослідженню розвитку системи цінностей майбутніх лікарів у медичних ЗВО України.

Обґрунтовано, що з метою якісної професійної підготовки майбутніх медиків, слід забезпечувати ціннісно орієнтований освітній процес у медичних ЗВО України. В контексті педагогічної науки проблема формування ціннісних пріоритетів майбутніх фахівців сфери охорони здоров'я, зокрема, потребує дослідження історичного досвіду, що, зі свого боку, становить виховний потенціал для увиразнення й імплементації системи цінностей студентів медичних ЗВО відповідно до цілей вищої медичної освіти й актуальних потреб українського суспільства.

За результатами аналізу праць видатних учених та практиків медичної галузі (Миколи Пирогова, Миколи Амосова, Теофіла Яновського, Івана Соколянського), доведено, що їхня наукова, педагогічна, професійна спадщина містить

величезний виховний потенціал для формування системи цінностей сучасного покоління українських лікарів. Так, визначено низку аксіологічних ідей та відповідних цінностей, що залишаються актуальними для студентів медичних університетів: людина, її природні права на життя, свободу, фізичне й духовне благополуччя; гідність, яка притаманна людині апіорі; професійна медична діяльність як реалізація особистого покликання; внутрішній мир, стресостійкість, духовність в цілому як запорука особистісного й професійного розвитку лікарів; синергія фізичного, психічного та духовного здоров'я людини; професіоналізм, порядність, моральність як невід'ємні елементи світоглядної позиції та поведінки фахівців медичної галузі тощо.

Імплементация зазначених цінностей у освітньому процесі медичних ЗВО сприятиме підготовці майбутніх лікарів, готових розв'язувати актуальні проблеми сфери охорони здоров'я України, що, зокрема, вимагають синергетичного підходу, «пацієнтоцентризму», втілення гуманістичних принципів.

У розділі обґрунтовано важливість теми в компаративістиці, узагальнення зарубіжного досвіду формування цінностей студентської молоді, результати яких мають практичне значення для упровадження кращих адаптованих методик виховання в українських закладах вищої освіти, з урахуванням прогресивних європейських демократичних традицій та досягнень вітчизняної теорії та практики.

Проаналізовано особливості й тенденції розвитку зарубіжних досліджень ціннісної проблематики в освітньому контексті. Так, визначено специфіку трактування зарубіжними вченими поняття належної підготовки фахівців (як важливого чинника імплементації відповідних цінностей у освітній процес) шляхом співвідношення між сприйняттям мультикультурної компетентності та демократичних цінностей викладачів, які працюють з іноземними студентами в умовах закладу вищої освіти. Такий підхід є особливо важливим, зокрема, для реалізації освітньо-виховних завдань у контексті вищої медичної освіти в Україні, де її прагнуть здобувати абітурієнти різних національностей та культур.

За результатами дослідження артикульовано висновки зарубіжних учених про те, що цінності є фундаментальним елементом, який формує суспільства і

відрізняє їх одне від одного, водночас, універсальним постає характер демократичних цінностей, здатних об'єднати молодь з їх культурними відмінностями.

Дослідження особливостей дефініції поняття «цінності» у працях зарубіжних дослідників (принципи або якості, що виражають кардинальні чесноти, які роблять людину гідною уваги і поваги; переконання про те, що є важливим, правильним у житті та котрі контролюють поведінку людей; духовні, ідеальні, вічні категорії, які відображають вищі цілі, ідеали, до яких прагнуть люди; джерело позитивних емоцій та натхнення до етичних дій; критерії індивідуальних та колективних оцінок дій та переконань інших людей; індикатор совісті й характеру людини, що формується шляхом самоосвіти й самовдосконалення; форма життя, основа індивідуальної філософії життя, структуровані мотиви особистості) дозволяє зробити висновок щодо різноплановості підходів, переважання складових емоційного спрямування, поєднання раціональних та ірраціональних детермінант.

Визначено такі тенденції розвитку ціннісної проблематики в контексті зарубіжної науки: розширення відповідальності за формування моральних цінностей на основі діяльності суспільних інститутів (заклади освіти, церква, неурядові організації), розвиток різних форм соціальної активності як вияв прикладного характеру цінностей у контексті сучасної зарубіжної науки та практики; збільшення міждисциплінарних досліджень фізичного, психічного, духовного, соціального здоров'я як базової цінності в умовах війни.

Отримані результати дослідження спонукають до подальшого аналізу проблеми цінностей в історико-педагогічному контексті у межах радянського періоду та в роки Незалежності України, що дозволить простежити теорію і практику формування системи цінностей майбутніх лікарів та визначити перспективні напрями їх виховання в умовах медичного ЗВО.

Основні наукові результати, які викладено у першому розділі дисертації, відображені у наукових працях автора (Христенко, 2019а; 2021с; 2021f; 2022а; 2023b; 2023с; Khrystenko, 2019d).

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ЦІННОСТЕЙ У ПЕДАГОГІЦІ ВИЩОЇ ШКОЛИ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

2.1. Цінності в системі базових педагогічних понять

Насамперед, обґрунтуємо виокремлення хронологічних відтинків нашого дослідження, адже, як наголошує О. Сухомлинська (2002b), чітка періодизація сприяє розумінню структурних особливостей науки, генезису та еволюції її ідей, концепцій, методів, тенденцій розвитку; допомагає виявити її внутрішні закономірності та зробити відповідні наукові узагальнення. При розробці авторської періодизації ми також опираємося на висновки вченої стосовно важливості врахування контексту розвитку досліджуваного явища, визначення ключових детермінант, які виступають рушійною силою змін у виокремлених хронологічних періодах, дотримання відповідних принципів, що загалом допомагають ідентифікувати історичну значущість даного явища на різних етапах його вияву в історико-педагогічному процесі, з'ясувати його сутність, структурувати зміст тощо (Сухомлинська, 2003).

Методологічному обґрунтуванню проблеми періодизації також сприяють праці Є. Хрикова (2016, 2017), завдяки яким сучасні науковці мають змогу конструювати власну дослідницьку стратегію із урахуванням пропонованих критеріїв періодизації історико-педагогічного явища/процесу, серед них: внутрішньополітичні зміни (суспільного ладу, економічних відносин, панівних ідеологій, інші реформи); геополітичні трансформації (війни, революції) тощо.

Опираючись на методологічні основи періодизації історико-педагогічних явищ, репрезентовані, зокрема, в згаданих фундаментальних дослідженнях, та з огляду на специфіку предмета нашої наукової праці, ми спробували реконструювати генезу розвитку системи цінностей студентів у медичних ЗВО України.

Отже, хронологічні межі нашого дослідження охоплюють другу половину ХХ ст. – 20-ті рр. ХХІ ст. Нижню межу (близько 1950 р.) визначено з огляду на

завершення першого етапу відбудови системи вищої медичної освіти в Українській РСР після Другої світової війни та затвердження базового міжнародного документа, що визначав ціннісний вектор розвитку медичної науки та освіти – Женевської декларації 1948 р. як модерної форми Клятви Гіппократа. Верхню межу (20-ті рр. ХХІ ст.) окреслено у зв'язку з прийняттям Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (2022), який передбачає формування у молоді «оборонної свідомості», що є актуальним для студентів медичних ЗВО в контексті їхньої професійної підготовки як бойових медиків, волонтерів.

На підставі результатів дослідження убачаємо доцільність розробки авторської періодизації розвитку системи цінностей студентів у медичних ЗВО України в другій половині ХХ – 20-х рр. ХХІ ст., що сприятиме увиразненню характеристик та особливостей досліджуваного педагогічного явища в історичній ретроспективі. Ураховуючи низку геополітичних, культурно-історичних, соціально-медичних, науково-медичних, науково-педагогічних детермінант, у контексті яких відбувався закономірний розвиток системи цінностей майбутніх медиків на українських теренах у визначений хронологічний відтинок, у пропонованій нами періодизації виокремлено два умовні періоди.

Перший – *«радянський»* – період (1950–1991) відображає специфіку генези системи цінностей студентів вищих медичних навчальних закладів¹, що функціонували на українських теренах у геополітичних межах УРСР – де-юре окремого суб'єкта радянської конфедерації (СРСР), але, де-факто, її внутрішня політика, у тому числі, у сфері освіти й охорони здоров'я залежала й визначалася управлінськими рішеннями центральної влади, репрезентованої Комуністичною партією Радянського Союзу. Про це свідчать, зокрема, нормативні документи, які регулювали діяльність вищих медичних навчальних закладів, де можна простежити безпосередню юридичну підзвітність та підконтрольність медичних

---

¹ характеризуючи даний період, ми використовуємо саме таку узагальнюючу назву, на відміну від «медичних закладів вищої освіти», що притаманно для наукового дискурсу відповідного другого «національно-державницького» періоду (1991-2020-ті роки).

інститутів, що були зобов'язані виконувати програми правлячої партії, постанови її центрального комітету, закони СРСР тощо.

Відтак, цей період вирізняється домінуванням у вищій медичній школі системи цінностей, головним чином, ідеологічного характеру, оскільки всі суб'єкти навчально-виховного процесу мали реалізовувати принцип партійності, коли воля та інтереси правлячої Комуністичної партії, що мала тотальну/монопольну владу позиціонувалися як пріоритетні, безальтернативні, істинні. Про те, як ці обставини впливали на аксіологічний аспект професійної підготовки майбутніх медичних фахівців, ми детально аналізуємо в другому і третьому розділах.

Даний період охоплює такі субперіоди: *«інституційно-ідеологічний»* (1950 – поч. 1960-х рр.), *«громадсько-просвітницький»* (1960-ті – поч. 1970-х років) та *«науково-дослідницький»* (1970-ті – 1980-ті роки). Охарактеризуємо кожен із них детальніше.

Отже, *«інституційно-ідеологічний»* субперіод (1950 – поч. 1960-х рр.) відображає розвиток системи цінностей студентів вищих медичних навчальних закладів УРСР у глобальному й внутрідержавному контексті. Насамперед, даний хронологічний відтинок пов'язаний із міжнародною інституціоналізацією системи цінностей медичних фахівців через прийняття Женевської декларації 1948 р. (Додаток Д.2), яка стала, по суті, модерною формою Клятви Гіппократа (Додаток Д.1). Власне, «батько медицини» з античної доби уклав таку систему цінностей для лікарів, що залишаються актуальними до сьогодні; у нашій інтерпретації, вони відображені на рис. 2.1.

Разом з тим, Генеральна Асамблея Міжнародної медичної асоціації вирішила своєрідним чином «відредагувати» текст клятви Гіппократа, взявши його за основу новоствореної декларації (так званої Женевської), що в 1949 році стала частиною Міжнародного кодексу медичної етики. Такі дії медичної спільноти виглядали цілком закономірними в умовах повоєнного світу, коли тільки закінчилася битва народів проти німецького фашизму.

Рис. 2.1. Система цінностей лікарів за Гіппократом

З огляду на те, що під час Другої світової війни було зафіксовано низку злочинів проти людяності, у тому числі, із використанням медичного персоналу, Генеральна Асамблея Міжнародної медичної асоціації вирішила юридично закріпити норми медичної етики, які стверджують неприпустимість подібної практики. Основними нововведеннями Женевської декларації стали такі позиції: цінність здоров'я і життя кожного пацієнта; неупередженість у виконанні професійного обов'язку лікаря незалежно від його/її релігійних, національних, расових, політичних чи соціальних мотивів; неприпустимість (навіть під загрозою) використання своїх знань проти законів людяності (*Женевська декларація*, б.д.).

Таким чином, початок другої половини ХХ ст. ознаменував юридичне оформлення гуманістичної парадигми розвитку медичної науки, освіти, практики на міжнародному рівні, що передбачала формування системи цінностей лікарів на засадах загальнолюдської моралі, толерантності, мультикультуралізму.

Однак, у середовищі вищої медичної освіти УРСР не було сприятливих умов для реалізації такого підходу до формування особистості майбутніх фахівців.

Натомість, характеризований нами субперіод вирізнявся упровадженням своєрідної моделі «радянського лікаря», для якої було притаманним підпорядкування всіх цінностей медичного фахівця ідеологічним пріоритетам (див. рис. 2.2), що, певною мірою, могло змінюватися у бік посилення чи послаблення (як, наприклад, під впливом часткової лібералізації суспільно-політичного життя в СРСР унаслідок «хрущовської відлиги»), втім, це не означало послідовної радикальної трансформації ідеологічної спрямованості освітньої політики в цілому.

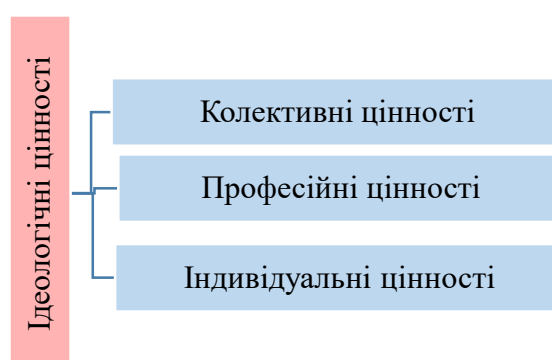

Рис. 2.2. Система цінностей «радянського лікаря»

Розвиток системи цінностей майбутніх медиків відбувався у контексті домінування ідеології марксизму-ленінізму й матеріалістичної діалектики як загальної методології наукового пошуку, що детермінувало акцентуацію на біологічній та суспільній сутності людини/пацієнта; пріоритеті фізичного здоров'я, популяризації фізичної культури тощо.

Наступним у «радянському» періоді виокремлено «*громадсько-просвітницький*» субперіод (1960-ті – поч. 1970-х років), для якого характерною була артикуляція демократичних, гуманістичних та національних цінностей представниками медичної інтелігенції – викладачами медичних інститутів, лікарями, учасниками руху «шестидесятників». Відтак, у його хронологічних межах яскравою сторінкою постає творення науково-педагогічної спадщини, практична лікарська й громадська просвітницька діяльність репрезентаторів медичної еліти України (Василя Лісового, Олени Антонів, Миколи Плахотнюка,

Степана Хмари, Миколи Амосова та ін.), які кожен на своєму місці сприяли впровадженню фундаментальних загальнолюдських цінностей у сферу вищої медичної освіти, апріорі будучи прикладом для студентів та викладачів медичних інститутів УРСР.

Відтак, можемо говорити про акцентуацію у той час на духовній сутності людини, актуалізацію цінності «гідність людини/пацієнта», що стало закономірним наслідком активної добросовісної професійної та громадської позиції низки діячів медичної науки й освіти в українській радянській державі.

Завершується даний субперіод фактично 1972-м роком, коли радянська влада вчинила так званий «великий погром» проти українських інакодумців, дисидентів, яких було заарештовано й засуджено до ув'язнення/заслання, що перервало подальшу активну діяльність, власне, представників медичної інтелігенції, хоча опозиційний рух «шестидесятників» у республіці загалом згодом перейшов у формат правозахисного (створення Української Гельсинської Спілки).

Й останнім у характеризованому періоді у межах досліджуваного нами хронологічного відтинку постає «науково-дослідницький» субперіод (1970-ті – 1980-ті роки), що відзначався обґрунтуванням радянськими вченими необхідності вивчення ціннісних пріоритетів студентської молоді; соціологічними дослідженнями ціннісних орієнтацій студентів вищих медичних навчальних закладів тощо. Про це свідчать колективні праці за редакцією Л. Рувинського (1979), М. Фіцули (1982), Е. Якуба (1988) та ін., які ми використовуємо, досліджуючи теоретичні й методичні засади розвитку системи цінностей майбутніх лікарів у вищих медичних навчальних закладах УРСР.

У зазначених наукових розвідках, серед іншого, виявлено істотні розбіжності між переконаннями студентів про моральні цінності та їх реалізацією на практиці в тогочасному суспільстві, що можна пояснити перерваною до певної міри традицією формування духовних цінностей в радянській вищій школі та країні у цілому внаслідок обмежень тоталітарного режиму, який базувався на протилежних загальнолюдській моралі засадах. У другій половині 1980-х рр. спостерігаємо акцентуацію на громадянській сутності людини/студента/пацієнта,

певну демократизацію навчально-виховного процесу у вищих медичних навчальних закладах УРСР, що було пов'язано зі змінами державної політики після проголошеного курсу на «перебудову».

Щоб досліджувати розвиток системи цінностей майбутніх лікарів у вищих медичних навчальних закладах, нам потрібно з'ясувати сутність основних понять, що в своїй сукупності відображають своєрідну термінологічну «матрицю», в межах якої вони формуються, взаємодіють, розвиваються, трансформуються. Це дозволить одночасно показати специфіку предмета нашого дослідження у науковому дискурсі упродовж різних етапів досліджуваного періоду. Для розуміння особливостей структури і змісту відповідних і необхідних для нашого дослідження понять, вважаємо доцільним охарактеризувати сам процес їх творення, вимоги, критерії, «методологію» конструювання понять як таких.

Зрозуміло, наукові підходи до понятійного апарату відображали особливості розвитку науки на конкретному етапі, тому ми враховуємо, насамперед, принцип історизму в межах досліджуваного нами періоду.

У науковій думці другої половини ХХ ст. «поняття» репрезентовано, з одного боку, як спосіб розуміння та абстрактного уявлення результатів пізнання певної предметної галузі через усвідомлення істотних характеристик її об'єктів; з іншого боку – як форму мислення, що характеризується відображенням закономірних відношень та властивостей об'єктів у вигляді думки про їх загальні та специфічні ознаки (Шинкарук, 1986, с. 507). При цьому утворення поняття передбачало складний процес, у якому застосовують такі засоби пізнання, як порівняння, аналіз і синтез, абстрагування, ідеалізація, узагальнення, умовиводи. Йшлося про те, що до обсягу поняття входять не лише реальні, в даний момент існуючі предмети, а й усі ті, що коли-небудь мали ознаки, що входять до змісту поняття. Відтак, актуалізувалася теза про «сталість» поняття, незалежність його від окремих змін у матеріальному світі.

Власне, з філософської точки зору, поняття поставали суперечливими за своєю природою. Оскільки вони абстрактні, створюється видимість відходу мислення в поняттях від дійсності. Насправді, наголошували мислителі, поняття,

відображаючи сутність, поглиблюють знання людини про навколишню дійсність і є не менше, ніж засобом пізнання істини (Шинкарук, 1986, с. 507). Тому й вимогами до «поняття» була, насамперед, їхня здатність знаходити істину й формулювати її відповідним чином. Зауважимо, що згодом авторський колектив під керівництвом В. Шинкарука створив неперевершений до наших днів Філософський енциклопедичний словник, у якому знаходимо низку понять, які використовує сучасна педагогічна наука.

Подібно, у психологічному дискурсі вчені тлумачили «поняття» як одну з основних форм абстрактного мислення, відображення істотних ознак досліджуваного об'єкта. Закономірно, що трактування «поняття» вченими обумовлювалося відповідними методологічними засадами. Так, автори «Психологічного словника» підкреслювали, що, на противагу ідеалізму, який розглядає «поняття» лише як умовний знак, ієрогліф, символ, філософія вчить, що «поняття» – це результат узагальнення властивостей одиничних конкретних предметів і явищ. найабстрактніші поняття пов'язані з відчуттями, які виникають у результаті впливу матеріальних предметів на наші органи чуття. Реальність поняття виявляється у мові через слово (Войтко, 1982, с. 127).

Зі свого боку, педагогіка позиціонувала поняття як категорії, що є універсальними базовими для відображення та пояснення основних процесів, явищ, елементів об'єктивної реальності, пов'язаних із розвитком педагогічного наукового знання та освітньої сфери суспільного життя у широкому розумінні.

Ураховуючи вищезазначені особливості конструювання понять у науковому дискурсі, перейдемо безпосередньо до аналізу сутності поняття «цінності» у системі базових педагогічних понять.

Отже, наукова думка досліджуваного періоду репрезентувала цінність як соціально-філософську категорію, що позначає позитивне чи негативне значення явищ природи, продуктів суспільного виробництва, форм суспільної організації, історичних подій, моральних учинків, духовних витворів (носіїв цінностей) для людства, окремого суспільства, народу, класу, соціальної групи чи особи (адресатів цінностей) на конкретному етапі історичного розвитку. Було

розроблено й класифікацію цінностей, поділяючи їх на позитивні й негативні; реальні й потенційні; безпосередні й опосередковані; абсолютні й відносні; соціально-політичні, моральні, естетичні, наукові, релігійні. А залежно від рівня організації адресата цінностей – загальнолюдські, загальнонародні, класові, групові та особисті цінності (Шинкарук, 1986, с. 757).

Також йшлося про те, що поняття «цінність» відображає один із найсуттєвіших моментів практичної взаємодії людини з навколишнім середовищем та іншими людьми, а саме: спрямованість зрушення, яке відбувається у життєвому стані і розвитку конкретної особи/спільноти під впливом відповідного носія цінностей (Шинкарук, 1986, с. 756).

Власне, однією з провідних була теза про динамічність, змінність, розвиток цінностей у контексті соціально-історичної практики, науково-технічного прогресу, революційних змін у соціально-класових відносинах, що відображала ідеї діалектичної логіки, теорії пізнання і діалектичного матеріалізму, репрезентовані низкою радянських філософів 60-80-х років ХХ ст. (Ф. І. Георгієв, Е. В. Ільєнков, Б. М. Кедров, П. В. Копнін, В. С. Лебець, С. Ю. Лукаш, М. Н. Руткевич, Е. П. Сітковський, А. Г. Спіркін, Б. С. Українцев та ін.).

Зокрема, В. С. Лебець та С. Ю. Лукаш указували на провідну роль громадської думки в морально-виховній сфері та формуванні цінностей «радянської людини», адже вона впливала на поведінку та життєву позицію як окремої особи, так і соціальних груп/спільнот. Учені також наголошували, що формування громадської думки було неможливим без політичної просвіти, яка базувалася на матеріалах партійної преси та будувалася на основі діалектико-матеріалістичного світогляду з відповідною системою цінностей (Лебець & Лукаш, 1989, с. 5).

Мислителі періоду «перебудови», трактуючи поняття «цінність», не вдавалися до безпосереднього використання спадщини класиків марксизму-ленінізму, але, тим не менше, незмінно акцентували увагу на тому, що у класово-антагоністичному суспільстві «класам-антагоністам» притаманні різні уявлення про цінності одних і тих самих історичних подій і соціальних явищ. Тому,

пояснювали, й навколо поняття «цінність» точиться гостра боротьба світоглядів у площині різних геополітичних кон'юктур (західного світу й СРСР).

Аналізуючи історико-політичні детермінанти розвитку поняття «цінності», учені (І. В. Бичко, К. А. Бичко, Н. О. Боднар та ін.) зазначали, що марксистсько-ленінська філософія постійно боролася проти філософських теорій, які формували світоглядно-методологічні орієнтири всієї ідеологічної системи Заходу на визначеному історичному етапі. Автори підкреслювали, що, зазвичай, до таких одіозних наукових напрямів відносили позитивізм, екзистенціалізм, неотомізм, фрейдизм та інші, що відображали сутність західної цивілізаційної моделі, яку в СРСР традиційно позиціонували ворожою до радянської науки та суспільства (Бичко та ін., 1984, с. 26).

Учені різних галузей (філософії, культурології, психології, педагогіки), усвідомлюючи роль аксіологічного компонента у вихованні молодого покоління, обґрунтовували педагогічний потенціал суспільства соціалістичного типу, яке прагнули будувати на засадах колективізму, соціальної рівності тощо.

Порівнюючи характер відмінних від радянського суспільств, Ю. В. Петров зазначав, що в західних теоріях культури перспективи розвитку культури, культурних процесів були залежними від суб'єктивного, від волі індивідів, їхнього схвалення результатів соціального знання. На відміну від цього, марксистська теорія культури, критикуючи недоліки західної культури, виділяла в ній антагоністичні протиріччя, що проявлялися у змінних типах і формах комунікації, споживання, в економічній нестабільності капіталістичної системи, що могло ускладнювати процес формування особистості, призводити до пасивності і розчарування. Відтак, учені моделювали, що в радянському суспільстві, яке було соціально однорідним, виникає принципово нова система культурних цінностей, удосконалюються форми й організація дозвілля людини, а весь культурно-освітній простір може будуватися і розвиватися на засадах системності, послідовності й гуманістичної спрямованості (Петров, 1985, с. 42).

Аналогічно, в психологічному дискурсі поняття «цінності» порівнювали з основними концепціями західної психології. Йшлося про те, що об'єктивні

ідеалісти за цінність беруть ідею як таку, а суб'єктивні – твердять, що цінність – це суб'єктивно зацікавлене ставлення людини до речей, явищ, процесів. Учені обґрунтовували, що цінність має об'єктивний характер, залежить від об'єктивних умов; у ній поєднуються і класове, і загальнолюдське; її слід розглядати як моменти відносного й абсолютного в її розвитку (Войтко, 1982, с. 209).

Поділяючи цінності на матеріальні та духовні, науковці визначали їх характеристику. Так, матеріальні цінності виступали як перетворені людьми природні багатства, а ось духовні – як витвір інтелекту й почуттів. Тісно пов'язуючи цінності з потребами людини, психологи водночас наголошували на тому, що вчення про цінності посідає чільне місце в соціології та соціальній психології, оскільки зазначені галузі науки були покликані сприяти розв'язанню проблем особи як соціальної істоти (Войтко, 1982, с. 209). Відтак, наукове обґрунтування цінностей з позиції філософії, культурології, психології мало слугувати теоретичною основою творення релевантної системи цінностей вченими-педагогами та подальшої її імплементації в освітній сфері країни.

Стосовно ж репрезентації поняття «цінності» в педагогічній науці, зауважимо, що аналізуючи духовні цінності соціалізму, Ю. В. Петров зазначав про певний тиск на педагогів, які не надто радикально втілювали постулати офіційної ідеології в науково-педагогічну діяльність.

Йшлося навіть про те, що осмислення радянськими вченими ролі педагогіки в громадянському вихованні молоді відбувалося одночасно з нищівною критикою «буржуазної» педагогіки, яку звинувачували в пропаганді західних соціологічних теорій конвергенції і деідеологізації, у спробі ідеологічного «роззброєння» важливих методологічних принципів комуністичного виховання і насадження антикомунізму (Петров, 1985, с. 42). Це засвідчує особливі складні виклики, які поставали перед теоретиками педагогічної науки та практиками освітньої галузі досліджуваного періоду.

Аналіз різнопланових джерел засвідчує, що впродовж другої половини ХХ ст. структура поняття «цінності» поступово трансформувалася в радянському науковому та освітньому дискурсах, як це представлено в таблиці 2.1.

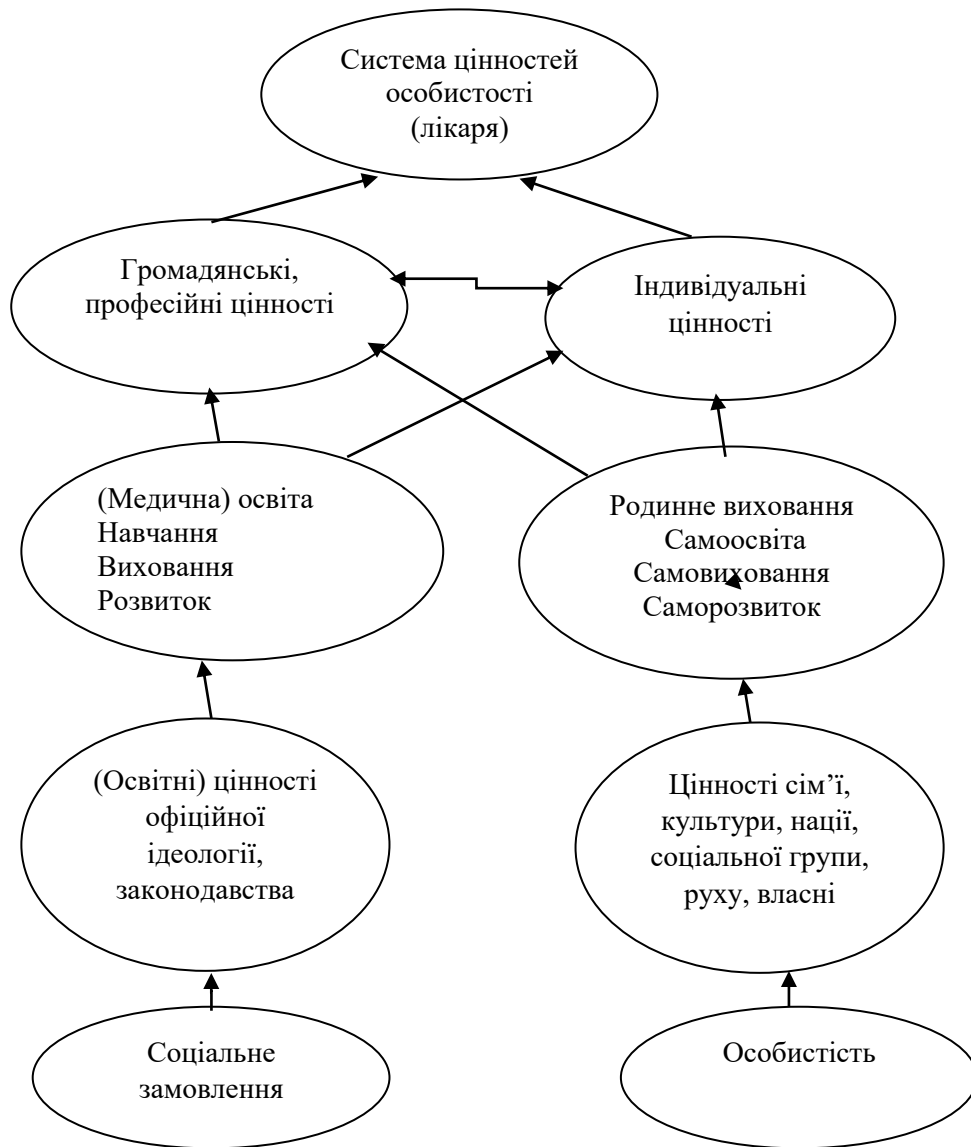
Таблиця 2.1

Еволюція поняття «цінності» в радянському науковому та освітньому дискурсах (друга половина ХХ ст.)

Період	Трактування поняття «цінності»	Приклади цінностей	Цінності у сфері медичної освіти
60-ті рр.	Властивості матеріальних об'єктів, явищ суспільної свідомості, ідей, значущі для суспільства, класу, людини.	Ідея комунізму (в офіційному середовищі); ідеї культурного плюралізму, пріоритету загальнолюдських цінностей над класовими (в громадському середовищі шістдесятників).	Підготовка лікарів до профілактичної, громадської, просвітницької (пропагандистської) роботи.
70-ті рр.	Визначення об'єктів оточуючого світу, що виявляли їхнє позитивне або негативне значення для суспільства.	Благо, добро і зло, прекрасне і потворне.	Здоровий спосіб життя на противагу шкідливим звичкам; лікар як політично свідомий фахівець, на відміну від індиферентних членів суспільства.
80-ті рр.	Вказання на людську, соціальну, культурну вартісність явищ дійсності (історичних подій, моральних учинків, продуктів суспільного виробництва, форм соціальної організації); об'єкт конфлікту, боротьби між марксистсько-ленінською та західною («буржуазною») ідеологіями.	Допустиме чи заборонене, справедливе чи несправдливе, колективізм чи індивідуалізм; «людина праці», робітники і селяни.	Соціальний паритет у сфері охорони здоров'я як «справдливе» на противагу соціальній нерівності («несправдливе»), яку асоціювали з недоліками західної медицини.

Оскільки, відображаючи істотні ознаки предметів матеріального світу, зв'язки і відношення між ними, поняття вступають у взаємозв'язки одне з одним, становлячи систему понять певної науки (Войтко, 1982, с. 127), в контексті нашого дослідження важливо з'ясувати сутність поняття «цінності» у системі основних педагогічних понять.

Для реалізації даного дослідницького завдання ми, опираючись на систему базових педагогічних понять, запропоновану О. Вишневським (2006), розробили схему, зображену на рисунку 2.3., яка допоможе чітко простежити специфіку конструювання поняття «цінності» та ключові детермінанти процесу їх формування відповідно до предмета нашого дослідження.

Рис. 2.3. Цінності в системі базових педагогічних понять

Отже, на рис. 2.3. бачимо два ключових поняття, які виступають відправними «точками» розвитку, власне, системи цінностей людини, конкретно, здобувача вищої медичної освіти: соціальне замовлення та сама особистість, що відповідно

відображать відносно об'єктивну та суб'єктивну сфери конструювання поняття «цінності».

Соціальне замовлення, за О. Вишневським (2006), це, власне, ті вимоги, які суспільство, зважаючи на свої історичні цілі, висуває перед системою освіти; й у контексті радянського періоду розвитку системи цінностей студентів вищих медичних навчальних закладів воно набирало особливо виразного змісту й цілеспрямованості. Адже, впродовж усього існування СРСР (1917–1991) його офіційною ідеологією був марксизм як «система поглядів на природу, суспільство та знання, що базується на засадах матеріалізму й діалектики; на трактування соціально-історичного процесу як послідовної закономірної зміни соціально-економічних формацій, що завершується переходом до комунізму шляхом радикальної соціалістичної (пролетарської) революції», а, точніше, його радянська версія – марксизм-ленінізм, який обґрунтовував необхідність боротьби за владу та встановлення диктатури пролетаріату) (Поліщук та ін., 2018). Згодом упровадження цих ідей спричинило перетворення радянської держави на країну тоталітарного режиму, що, в свою чергу, обумовило жорстке підпорядкування освіти (як і решти сфер суспільного життя) ідеологічним канонам (принцип партійності).

Марксистська філософська та соціологічна концепція особистості мала важливе значення для етики, педагогіки й інших наук, а також для практики комуністичного будівництва і виховання «нової людини». У цьому контексті ключовим поставало поняття «всебічно й гармонійно розвинута особистість», формування якої було проголошено «вищою ціллю» комуністичного суспільства, мовляв, ідеал марксистського гуманізму – не розчинення особистості у безособовій «масі», а гармонійне поєднання особистого й суспільного. Важливою передумовою формування «нової людини» вважали розвиток творчої активності кожного, адже з культурою нерозривно пов'язане почуття соціальної і моральної відповідальності.

Закономірно, ідеалом виховання в СРСР була особистість з розвиненою класовою та революційною свідомістю, віддана справам правлячої Комуністичної

партії й, водночас, здатна виконувати різні соціальні ролі (як громадянин, трудівник («людина праці» у певній галузі), учасник ідейно-політичного, громадського життя тощо). При цьому, «класова свідомість» означала поділ і сприйняття людей відповідно до їх соціального походження (з робітників, селян, службовців) чи політичної благонадійності («куркулі», «вороги народу», «буржуазні націоналісти» тощо). З позиції підготовки, власне, майбутніх медичних фахівців, це потенційно створювало передумови для певної політичної заангажованості.

Соціальне замовлення у сфері вищої медичної освіти вимагало системного цілеспрямованого впровадження офіційної ідеології, яку мали прийняти й реалізовувати всі учасники навчально-виховного процесу. Йшлося, передусім, про те, щоб майбутні медики були «озброєні» марксистсько-ленінським світоглядом та готові будувати комуністичне суспільство (*Справка ректората інститута*, 1961, арк. 1). Це загалом відповідало освітній політиці радянської влади, що, на думку Г. Ващенка, не сприяла формуванню повновартісної людської особистості з властивими їй індивідуальними рисами; а, навпаки, ідеалом більшовицького виховання був «бездушний робот, що думає, відчуває і діє так, як йому наказує керівництво комуністичної партії» (Ващенко, 1953, с. 26). Водночас, як зазначає О. Невмержицька (2013), оцінюючи ідеологію соціалізму з точки зору освітніх цінностей, все ж варто звернути увагу, що, попри авторитарні тенденції у вихованні, великої ваги надавалося соціальному захистові вихованців, забезпеченню їх освітніми, медичними, рекреаційними тощо послугами (с. 99).

Відповідно, охарактеризоване соціальне замовлення продукувало систему освітніх цінностей для вищих медичних навчальних закладів, зафіксованих у законодавчій базі, що закріплювала та оновлювала пріоритети офіційної ідеології. Це, зокрема: формування матеріалістично-діалектичного світогляду майбутніх фахівців; комплексний підхід до виховної роботи; реалізація комуністичного виховання в сукупності інтернаціонального, атеїстичного, морального, професійно-трудового компонентів; виховання студентської молоді в дусі неухильного дотримання радянських законів, соціалістичного співжиття,

бережливого ставлення до соціалістичної власності, комуністичного ставлення до праці, непримиренності до «буржуазної» ідеології і моралі тощо (Додаток Є).

Наступними елементами в системі базових педагогічних понять, через які відбувалося конструювання поняття «цінності» («система цінностей майбутніх лікарів»), виступали: освіта (медична освіта), навчання, виховання та розвиток. Закономірно, в радянському дискурсі ці поняття апріорі містили ідеологічний компонент, що визначав відповідний зміст медичної освіти, а також навчання, виховання і розвитку особистості майбутніх лікарів. Так, архівні джерела (*Протоколи засідання кафедри, 1965; Інформація о выполнении решения, 1970* та ін.) засвідчують виразну тенденцію перманентного посилення уваги до покращення викладання навчальних дисциплін ідеологічного спрямування: наукового комунізму, марксистсько-ленінської філософії, історії КПРС, наукового атеїзму тощо, які фактично не мали безпосереднього відношення до професійної орієнтації студентів медичних інститутів, але їхня присутність у навчальних планах разом зі змістом виховної роботи створювали передумови для розвитку особистості майбутніх лікарів на засадах матеріалізму, атеїзму, що, власне, обмежувало повноту, природовідповідність цього процесу.

Результатом імплементації освітніх цінностей в систему вищої медичної освіти УРСР, джерелом яких виступала офіційна ідеологія радянської держави, мало стати формування, насамперед, громадянських, професійних, а також індивідуальних цінностей майбутніх лікарів.

Громадянські цінності незмінно асоціювалися із радянським патріотизмом, інтересами робітничого класу, суспільно корисною працею, готовністю боротися за комуністичні ідеали, світовий соціалістичний порядок тощо, та були, фактично, з'єднаними з професійними цінностями, оскільки, студенти вищих медичних навчальних закладів мали бачити себе не просто лікарями, а «радянськими лікарями». Це поняття зустрічаємо в низці документів та матеріалів, які відображають цілі та зміст навчально-виховного процесу в медичних інститутах УРСР, коли мова йшла про найвищий авторитет комуністичної моралі для майбутніх фахівців сфери охорони здоров'я, їхню безпосередню участь у

пропагандистській роботі на користь радянського укладу життя тощо (*Справка о политико-воспитательной работе*, 1960, арк. 11; *Отчет о работе кафедры*, 1972, арк. 30; 34 та ін.).

Відтак, громадянські та професійні цінності (які повинні були виховувати в студентів вищих медичних навчальних закладів досліджуваного періоду) мали б, завдяки їх інтеріоризації, детермінувати формування відповідних, «споріднених» індивідуальних цінностей майбутніх лікарів, котрі уособлюють суспільство «нових людей», «радянських людей» (відданих комуністичній партії і соціалістичній Батьківщині, людей праці, законслухняних, атеїстичної світоглядної позиції, мужніх у захисті інтересів соціалістичного суспільства, непримиренних, войовничих у ставленні до ворогів радянської країни, «ворожих ідеологій» тощо).

При цьому, слід зауважити, що джерела засвідчують певні особливості розвитку системи цінностей студентів вищих медичних навчальних закладів УРСР, у зв'язку з участю в цьому процесі видатних представників медичної науково-педагогічної еліти, які, в умовах тоталітарного режиму й домінування соціального замовлення держави стосовно освітніх цінностей, здійснювали прогресивний вплив на формування професійних цінностей майбутніх медиків.

Йдеться про наповнення поняття «професійні цінності» (що вказує на певний освітньо-фаховий дискурс та звернення до ідеалів та цілей конкретної сфери професійної діяльності) гуманістичним змістом. Звернемо увагу на структурну ознаку цінностей, яка розкривається в понятті «зміст цінностей». Це суттєве питання, адже передбачає з'ясування особливостей тлумачення цінностей за певних детермінованих обставин. Тобто, кожна цінність може бути конкретизована, трактована зовсім не однаково або, принаймні, з кількома варіаціями. Що таке патріотизм як цінність? Що таке любов як цінність? Що таке справедливість як цінність? На ці та інші подібні запитання можемо знайти різні відповіді, які по-своєму розкривають зміст даних цінностей. Наведені нижче приклади сприяють розкриттю гуманістичного змісту професійних цінностей у сфері охорони здоров'я.

Так, унікальну систему професійних цінностей медичних (до речі, і педагогічних) фахівців можемо простежити в науково-винахідницькій та організаційній діяльності Івана Соколянського (1889–1960), який походив з української козацької родини на Кубані та отримав світове визнання за свої досягнення в царині дефектології.

Для вченого професійними цінностями стали особливі потреби людей, які в контексті медичної термінології називаються сліпими та сліпоглухонімими, що підкреслює моральну вершину його покликання як науковця. І. Соколянський сконструював читальну машину для сліпих, а також винайшов оригінальну методику навчання сліпоглухонімих, яка їм дозволила здобувати освіту, навіть вищу, й отримала визнання в усьому світі (Ганіткевич, 2009).

Будучи професором, організатором і керівником Українського науково-дослідного інституту педагогіки, згодом організатором і першим директором Інституту дефектології в Харкові, І. Соколянський (який в 1933 р. зазнав репресій комуністичного режиму, а після 1939 р. змушений був виїхати з України та працював поблизу Москви в школі-інтернаті для сліпоглухих дітей (Ганіткевич, 2009)), залишив добру традицію піклування про найбільш незахищених людей – осіб з особливими освітніми потребами, заради яких учені та практики в сфері медицини й корекційної педагогіки повинні здійснювати винаходи й надавати якісні медичні та освітні послуги.

Власне, предмет нашого дослідження передбачає акцентування уваги на специфічних аспектах змісту цінностей студентів медичних ЗВО відповідно до професійної орієнтації майбутніх лікарів. Тому, аналізуючи поняття «професійні цінності», наведемо також конкретні приклади, звернувшись до наукової, творчої спадщини Миколи Амосова (1913–2002), якому судилося жити і творити більшість років свого життя у радянський період (хоча, без сумніву, про його ідеї ми згадуватимемо й у наступних розділах, присвячених розвитку системи цінностей студентів медичних ЗВО в період Незалежності України, адже мислитель здійснив вагомий самобутній внесок у цей процес).

Отже, М. Амосов, видатний кардіохірург, основоположник біокібернетики, учений, письменник, філософ, був репрезентатором прогресивних аксіологічних ідей у царині медицини, а його ім'я стало «символом перемоги людини над собою та обставинами тогочасного життя, вірності служіння своєму покликанню» («Микола Михайлович Амосов», 2020, с. 17).

Вивчаючи його погляди, простежуємо, що він указує на тісний зв'язок фізичного, психічного та духовного здоров'я людини, особливу цінність її духовної сили й, водночас, недостатнє визнання та застосування психотерапії медичними фахівцями усіх спеціалізацій («у цілому плацебо блискуча ілюстрація до значення психіки у хворобах. А також – свідчення про важливість психотерапії. Лікують не ліки, а лікар» (Амосов, 1997)).

За результатами аналізу творчої спадщини вченого, можемо говорити про своєрідну систему цінностей сфери охорони здоров'я М. Амосова, яку унікальний за своїми талантами медик-мислитель репрезентував сучасникам, а також майбутнім поколінням (Додаток Ж).

Зміст цінностей майбутніх медиків мислитель розкриває через:

– професіоналізм, добротність і совісність (свою місію, зокрема, вбачав у тому, щоб навчити молодих хірургів робити роботу добре й чесно, слухаючи совість);

– доброту і благородність, позитивне мислення, віру в добрі якості людей, емпатію (так, М. Амосов глибоко, сердечно переживав біль і страждання людей, пацієнтів і їхніх родин, обумовлені нерідко невиліковними недугами, летальними випадками тощо (Амосов, 1967/2013));

– профілактику (як турботу про «здоров'я здорових», ключ попередження хвороб);

– повагу до людини (як ушанування людської гідності, здатність просити пробачення, не зазнаватися перед людьми).

Спостерігаємо позитивну установку медичного фахівця, яку М. Амосов артикулює в цінностях праці (як одного з чинників щастя), власне, професійної медичної діяльності (як джерела задоволення для лікаря), доброти, людяності,

віри в добрі якості людей тощо. При цьому, мислитель не абсолютизує людську природу, а старається досягнути істину внутрішньої сутності людини, що розкривається якраз у важких обставинах, виявляючи як цінності (наприклад, героїзм), так і антицінності, які він асоціює з чимось неприємним.

Звертаючи увагу на негативні риси людини, власне, пацієнта, М. Амосов виокремлює конкретні антицінності, скажімо, зловживання недугою. Медик зізнається: скільки доводиться бачити людей, що пішли у хворобу! Вони носять її, як коштовність, як виправдання всіх своїх невдач в житті, як підставу вимагати в оточуючих жалості і поблажливості (Микола Амосов, 2014). І така позиція викликає в лікаря неприємні враження.

Отже, бачимо, як поняття «цінності» / «професійні цінності» майбутніх медиків розкриваються через гуманістичний зміст, що конкретизує їх, наповнює і увиразнює. Зокрема, й наведений приклад із творчої спадщини М. Амосова підтверджує необхідність її вивчення теперішніми та майбутніми студентами медичних ЗВО, щоб вони могли розуміти зміст цінностей справжнього лікаря. Незважаючи на складні суспільно-політичні умови радянського періоду, представники медичної інтелігенції України другої половини ХХ ст. залишили нащадкам низку аксіологічних ідей, які репрезентують актуальні цінності сфери охорони здоров'я (див. рис. 2.4).

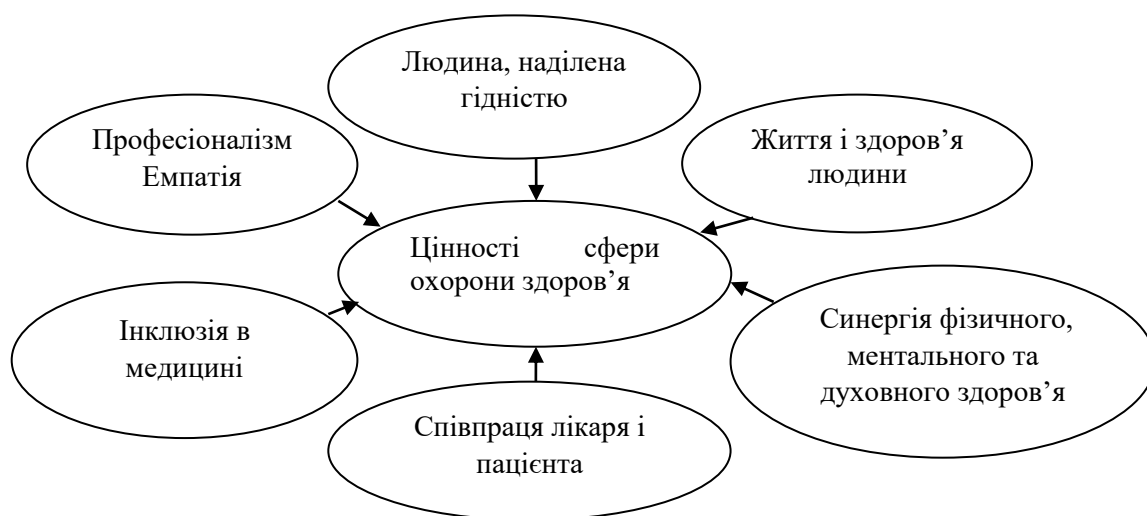

Рис. 2.4. Цінності сфери охорони здоров'я у спадщині видатних медиків

Паралельно з об'єктивною сферою конструювання поняття «цінності» (та безпосередньо системи цінностей майбутніх лікарів) – соціальним замовленням – слід звернути увагу й на суб'єктивну (чи, радше, приватну, громадську, неформальну) сферу цього процесу, що, навіть в умовах тоталітарного режиму радянської держави, певним чином впливала на розвиток індивідуальних, громадянських та професійних цінностей особистості студента/студентки медичного інституту. До цієї сфери ми відносимо ті чинники, які перебували поза межею офіційної ідеології/законодавства (наскільки це було можливо): сім'я, національна культура, релігійні традиції, соціальні групи, громадські рухи, особистий життєвий досвід тощо.

Отож, однією з важливих детермінант формування цінностей студентської молоді виступало громадське середовище (товариства, рухи, окремі ініціативи громадських діячів). У хронологічних межах досліджуваного періоду таким прикладом була діяльність «шестидесятників», дисидентів. Вони репрезентували опозиційний радянській владі рух української інтелігенції, що сповідувала інші, ніж це пропагувала офіційна комуністична ідеологія, цінності й прагнула конституційним мирним шляхом оновити політичний режим в країні, зробити соціалізм «із людським обличчям».

Така позиція «шестидесятників» формувалася під впливом гуманістичних, демократичних цінностей західної культури, які в умовах певної лібералізації суспільного життя в період «відлиги» проникали в українське середовище. Зокрема, завдяки відновленню в УРСР видання творів зарубіжних письменників, українська молодь мала змогу формувати свій світогляд через усвідомлення змісту загальнолюдських цінностей.

Йшлося про визнання пріоритету природних прав людини (на життя, свободу, гідність, безпеку), рівність кожного перед законом, верховенство суспільства над державною владою, свободу творчості тощо.

Зазвичай, цей феномен справедливо асоціюють із творчою молоддю – поетами, письменниками, митцями, які становили більшість, ядро цього

громадського руху. Але джерела засвідчують і про участь у ньому представників української наукової та медичної інтелігенції.

Одним із яскравих діячів українських «шестидесятників» – тих, хто брав активну участь у перетвореннях у національній, культурній та інтелектуальній царинах, і не хотів змиритися зі згортанням прогресивних змін, був асистент кафедри філософії Тернопільського державного медичного інституту в 1962–1966 роках, філософ, поет Василь Лісовий.

Під час проведення експертної оцінки виховної роботи в частині освітніх, педагогічних цінностей у радянських медичних вищих навчальних закладах (про що йтиметься у третьому розділі) ми отримали одну з відповідей від професора Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського, що засвідчує прогресивний позитивний вплив В. Лісового (з яким експерт працював, власне, в 1960-х роках) на студентів. Це, можливо той унікальний випадок, коли майбутнім медикам викладав філософію активний діяч руху «шестидесятників», який, як розповів експерт, зокрема, видавав твори українських поетів, письменників, котрі маніфестували цінності свободи, вільного самовираження, людської і національної гідності тощо.

Як людина твердих переконань і високого почуття власної гідності, В. Лісовий в 1972 році написав відкритого листа Комуністичній партії України з протестом проти її політики переслідувань української інтелігенції, за що його заарештували та засудили на сім років таборів і три роки заслання.

Згодом, у спогадах про нього також напишуть, що після повернення на волю, вже працюючи в інших наукових та навчальних закладах, В. Лісовий залишався прикладом незмінної твердої громадянської позиції і високої особистої гідності. «Для студентів, аспірантів та молодших колег спілкування з Василем Семеновичем було справжньою школою живого філософського інтересу до найрізноманітніших актуальних проблем та інтелектуальної принциповості аналізу цих проблем» («Василь Семенович Лісовий», 2012).

Зауважимо, що дисидентська молодь не мирилася з політикою викорінення національних традицій, атеїстичним засиллям українського культурного

простору, зокрема, заборною відзначення релігійних свят. І прикметно, що саме лікарка, учасниця правозахисного руху Олена Антонів стала ініціаторкою вертепу у Львові. Крім цього, її дім був «пунктом опори», куди поверталися люди з ув'язнення і знаходили там не лише матеріальну допомогу, а й моральну підтримку («душевне тепло») (Гриців, 2011).

Джерела засвідчують, що серед тих, за ким стежили, зокрема, впродовж усього 1971 р., окрім діячів культури, митців, публіцистів, філософів, були, власне, лікарі. Коли 12–14 січня 1972 р. в УРСР розпочали «операцію «Блок», то заарештували велику групу українських дисидентів. Серед найвідоміших і знакових постатей – поета і перекладача Василя Стуса, публіциста і літературного критика В'ячеслава Чорновола, мислителя і філософа Євгена Сверстюка та інших – знаходимо й ім'я Миколи Плахотнюка, який був лікарем і громадським діячем (*12 січня – 50-ті роковини*, 2022).

Власне, результати наукових розвідок підтверджують, що українська медична інтелігенція безпосередньо чи опосередковано була залученою до дисидентського руху й цим показувала взірець реалізації справжніх громадянських, національних та загальнолюдських цінностей. Лікар Василь Яківчик з міста Городенка (Івано-Франківщина), згадував: «Сумнозвісний січень 1972 р., коли на голови шестидесятників, наших друзів і близьких людей, посипалися жорстокі репресії – арешти, суди, ув'язнення. Багато тоді сімей ув'язнених залишилися без годувальників, багатьох репресованих було позбавлено роботи, залишено їх без засобів існування...» (Гриців, 2011). Але учасники руху «інакомислячих» вистояли, вказавши всьому суспільству гідну позицію на боці правди.

Серед найактивніших діячів дисидентського руху був випускник Львівського медичного інституту, лікар-стоматолог, політик Степан Хмара, який у 1960-1970-х роках поширював літературу самвидаву, переклав українською мовою працю А. Сахарова «Роздуми про мир, інтелектуальну свободу і прогрес», що репрезентувала базові демократичні цінності, написав фундаментальне дослідження «Етноцид українців в СРСР» з метою інформування світової

громадськості про антиукраїнську політику радянської влади та, відповідно, захисту рідного народу від тоталітарного режиму (працю тривалий час пересилало радіо «Свобода») (Каплун, 2005).

Така громадсько-просвітницька діяльність Степана Хмари, його гідний життєвий шлях, позначений семирічним засудженням у таборах суворого режиму за «антирадянську агітацію і пропаганду», свідчать про сповідування ним найвищих цінностей: правди, свободи української нації, захисту прав людини, які сьогодні є особливо актуальними та служать прикладом патріотизму й порядності для молодого покоління.

Як зазначають дослідники, своєю діяльністю «шестидесятники» зруйнували поширювані в СРСР утопії про так звану «нову» (уніфіковану) радянську культуру та «нову» радянську людину (що були, радше, штучними конструктами) і «повернули словам і поняттям їх природне розуміння, вони повернули загальнолюдські цінності: віру в Бога, прагнення свободи, милосердя, гідність. І ми сьогодні маємо засвоїти їхні головні уроки: ніколи не зраджувати своїм цінностям і щоденно захищати свою свободу» (Захаров, Б. & Захаров, Є., 2022). Відтак, і представники української наукової, медичної інтелігенції виступали носіями гуманістичних та національних цінностей, поширюючи їх у різний спосіб у вищих медичних навчальних закладах, інституціях охорони здоров'я та в українському суспільстві загалом.

У контексті нашого дослідження необхідно підкреслити цю значущість системи цінностей, яку репрезентували громадські рухи, власне, «шестидесятники», дисиденти, найкращі у моральному розумінні люди (за В. Морозом). Адже йшлося про щось найцінніше, важливіше за саме життя і свободу, якими й жертвували численні представники української інтелігенції, будучи ув'язненими, засланими чи засудженими до найвищої міри покарання. Це вічні цінності, до яких в українському історичному дискурсі належали: свобода народу, національна державність, рідна мова, віра, культура, людська і національна гідність тощо. Тому, аналізуючи поняття «цінності» в системі базових педагогічних понять, варто акцентувати увагу на формуванні системи

цінностей особистості (у нашому випадку, лікаря) через вплив громадського середовища, ті історичні ініціативи, які акумулювали виховний потенціал не лише для сучасників, а й прийдешніх поколінь. Сьогодні ж аналогічно особистість майбутніх медиків формується в умовах війни за захист вищезазначених цінностей, а не лише українських територій (детальніше про роль цього чинника в освітньому процесі медичних ЗВО йтиметься у п'ятому розділі).

Однозначно, рух «шестидесятників» слугував потужним поштовхом до критичної оцінки суспільством, у тому числі, медичною спільнотою, офіційної ідеології, «повернення обличчям» до загальнолюдських та національних цінностей. Та й, навіть, коли йшлося про комуністичне виховання особистості в СРСР, учені вже використовували поняття «соціалістичні духовні цінності» («високі духовні цінності») (Волкогонов, 1984, с. 146), які слід було формувати в молодого покоління через засвоєння норм радянського способу життя та комуністичної моралі.

У час «перебудови», що детермінувала декларування необхідності певних змін/удосконалення наукового обґрунтування державної політики, зокрема, в освітній сфері, спостерігаємо значну увагу до проблеми формування особистості, в тому числі, як носія та адресата індивідуальних та суспільних цінностей. У цьому контексті поняття «особистість» відрізняли від понять «індивідуум» (одиничний представник людського роду) та індивідуальність (сукупність індивідуально-неповторних властивостей, що відрізняють одного індивіда від усіх інших). А сама особистість поставала суб'єктом суспільних відносин, носієм системи суспільно значущих якостей, детермінованих конкретно-історичними умовами життя суспільства.

Таким чином, у радянському науковому дискурсі поняття «цінності» відображалось, з одного боку, через соціальне замовлення, яке детермінувало законодавчо закріплену систему цінностей офіційної ідеології, а з другого – через громадське неформальне середовище як джерело альтернативних аксіологічних ідей. Стосовно розвитку вищої медичної освіти, це виявлялося у науково-педагогічній спадщині, практичній діяльності окремих представників медичної

інтелігенції, які сприяли формуванню професійних гуманістичних цінностей сфери охорони здоров'я. Крім цього, унікальною детермінантою творення громадянських, національних та гуманістичних цінностей студентів медичних інститутів стала громадсько-просвітницька опозиційна діяльність лікарів, учасників руху «шестидесятників».

2.2. Пріоритетні завдання для вищої (медичної) школи в радянських нормативних документах

Специфіка радянської системи освіти полягала в тому, що її розвиток залежав від державної політики СРСР, де панував тоталітарний режим, а, відтак, безпосередньо від ідеології, волі та рішень правлячої Комуністичної партії. Прикметно, що радянська влада особливою чи, навіть, першочергову увагу приділяла сфері освіти, просвіти народу в широкому сенсі; і це було їй необхідно, насамперед, для власного самоствердження та укорінення як політичного монополіста біля керма величезної Країни Рад. Про це свідчить низка нормативних документів, які детермінували ідейні пріоритети вищої медичної освіти, що, в цілому, спрямовувалися на реалізацію програми Комуністичної партії УРСР/СРСР (*Комплексный план мероприятий*, 1986).

Аналіз відповідної законодавчої бази сприятиме розумінню об'єктивних чинників, суспільно-політичної кон'юнктури досліджуваного періоду, що впливали на функціонування радянських вищих навчальних закладів і визначали вектор виховного впливу на молодь, у тому числі, формування їхніх ціннісних орієнтацій. Також це допоможе формулювати висновки для «історичних уроків», які повинні бути засвоєні творцями освітньої системи сучасної незалежної Української Держави, яка на початку третього тисячоліття продовжує боротися проти спадкоємиці радянського тоталітаризму.

Серед базових нормативних документів, що закладали правову й ідеологічну основу регулювання суспільних відносин у СРСР, провідна роль належала

програмам Комуністичної партії ВКП(б)/КПРС, адже вони окреслювали завдання партфункціонерів у всіх галузях соціалістичного будівництва.

Наприклад, у Програмі ВКП(б), прийнятій ще в 1919 р., було дано чітке визначення класової суті Радянської соціалістичної держави, в якій уся влада належить робітникам і трудовому селянству – абсолютній більшості населення, диктатури пролетаріату як влади, що базується на союзі робітничого класу і селянства при керівній ролі в цьому союзі робітничого класу.

Відтак, радянська освітня політика поруч із запровадженням безплатного і обов'язкового навчання для всіх дітей до 17 років, створенням дошкільних закладів тощо, передбачала забезпечення широкого доступу до вузів усіх бажаючих і, насамперед, робітників (Бажан, 1983, с. 113). Тобто, йшлося про виокремлення «робітничого класу» як своєрідної суспільної цінності, на відміну від решти (наприклад, інтелігенції, діти якої, навпаки, часто не могли вступити до вищого навчального закладу через їхнє соціальне походження, недостатню «благонадійність» їхніх родичів, з-поміж яких могли бути репресовані політичні в'язні, «куркулі», священики тощо).

Після публікації постанови ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків» (1956) виникла певна суспільна напруга щодо специфічних тлумачень політики партії, і це не могло не вплинути на внутрішньовузівське життя вищих навчальних закладів УРСР. У зв'язку з цим, постало питання, зокрема, щодо способів інформування студентства про розвінчання культу Сталіна, переоцінку суспільних цінностей у цілому. Існували різні точки зору: від повного сприйняття студентами новітніх суспільно-політичних перетворень до започаткування діалогу з молодим поколінням (Лук'яненко, 2008, с. 56).

Але, однозначно, спостерігалися певні зміни у навчально-виховному процесі, що виявлялися вже в самій риторичній вузівської спільноти, яка була зобов'язана, принаймні, обговорити зміст зазначеної постанови, апелюючи до понять/цінностей на кшталт «правда», «гуманність», «людяність», «чесність», «справедливість», «відповідальність».

Верховна Рада СРСР 24 грудня 1958 року прийняла закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про дальший розвиток системи освіти в СРСР», згідно з яким вищі навчальні заклади становили кінцеву ланку встановленої системи освіти. Як стверджує дослідник М. Левківський, головним у перебудові системи народної освіти було поєднання навчання з продуктивною працею (Левківський, 2011, с. 167). Так, організація навчального процесу у вузах передбачала залучення студентів до суспільно корисної праці, яку проголошували загальносуспільною цінністю. Водночас, при прийомі, зокрема, у медичні інститути, перевагу повинні були надавати молоді, яка мала досвід роботи як молодший обслуговуючий персонал у лікувальних закладах; цим, власне, підкреслювалася пріоритетна цінність праці для радянського суспільства (Абакумов и др., 1974, с. 60).

У статті 27 даного закону зазначали, що завдання комуністичного будівництва вимагають наближення вищої школи до життя, виробництва, підвищення теоретичного рівня підготовки спеціалістів відповідно до нових досягнень науки і техніки. При цьому, вищі навчальні заклади були зобов'язані забезпечити значне посилення комуністичного виховання молоді, підготовку висококваліфікованих спеціалістів, вихованих на основі марксистсько-ленінського вчення. Стаття 36 вказувала на необхідність посилення ідейно-політичного виховання студентів, покращення викладання марксистсько-ленінської теорії, виховання молоді в дусі принципів високої комуністичної моралі, любові до праці, непримиренності до «буржуазної ідеології». Випускники радянської вищої школи мали бути взірцем виконання державних і суспільних обов'язків (Абакумов и др., 1974, с. 59–60).

Власне, всі питання освіти/виховання в СРСР регламентувалися на найвищому партійному/державному рівні та пов'язувалися, насамперед, із відповідною ідеологічною політикою. Ключовими точками її творення виступали з'їзди, конференції Комуністичної партії Радянського Союзу та УРСР, відповідних комсомольських організацій, що періодично організовувалися в Країні Рад, продукуючи низку директивних документів для обов'язкового прийняття і втілення радянською людиною та суспільством.

Так, XXI з'їзд КПРС, який відбувся у Москві 27 січня – 5 лютого 1959 р., постановив, щоб у галузі ідеологічній посилити ідейно-виховну роботу партії, забезпечити підвищення комуністичної свідомості трудящих, насамперед, підростаючого покоління, виховання їх у дусі комуністичного ставлення до праці, радянського патріотизму та інтернаціоналізму, подолання пережитків капіталізму в свідомості людей (оскільки соціалізм «переміг остаточно») (Бажан, 1966, с. 557).

Відповідно, XXI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України (16–19 лютого 1960 р., м. Київ) визначив низку завдань для партійних організацій, що, головним чином, стосувалися виховання «народних мас» через державні освітні інституції. Йшлося про зобов'язання докорінно поліпшити ідеологічну роботу, тісніше пов'язувати її із життям, виховувати суспільство в дусі дружби з «великим російським народом» і всіма народами радянської Батьківщини. Водночас, зусилля усіх причетних до виховного процесу мали спрямовуватися на ведення непримиренної боротьби зі всілякими проявами ворожої марксизму-ленінізму ідеології й, насамперед, ідеологією «українського буржуазного націоналізму» (таку «громадянську» позицію партійці, освітяни повинні були формувати в підростаючого покоління та й усього суспільства) (Бажан, 1966, с. 557). Як засвідчують архівні джерела, в медичних інститутах УРСР певною мірою втілювали зазначені директиви партії, зокрема, шляхом конструювання системи антицинностей майбутніх лікарів, до яких відносили згаданий «буржуазний націоналізм», його різновид «український буржуазний націоналізм», (*Отчет о работе кафедры*, 1982), релігію, церкву, християнську культуру (*Отчет о работе кафедры*, 1967) тощо.

Черговою ключовою точкою у правовому закріпленні державної політики Радянського Союзу, зокрема, в галузі освіти й виховання, стала нова програма правлячої партії, затверджена на XXII з'їзді КПРС 31 жовтня 1961 р. Оскільки, це була програма побудови комуністичного суспільства, в ній представили чітке визначення самого поняття «комунізм», що поставав як система ціннісних пріоритетів компартії і радянської держави; а чільне місце тут посідала «праця на благо суспільства» (комунізм – це безкласовий суспільний лад з єдиною

загальнонародною власністю на засоби виробництва, цілковитою соціальною рівністю всіх членів суспільства, де разом з всебічним розвитком людей виростуть і продуктивні сили на основі науки і техніки, що постійно розвиваються, всі джерела суспільного багатства «поллються» повним потоком і здійсниться великий принцип «від кожного – по здібностях, кожному – по потребах». Комунізм – це високоорганізоване суспільство вільних і свідомих трудівників, у якому утвердиться суспільне самоврядування, праця на благо суспільства стане для всіх першою життєвою потребою, усвідомленою необхідністю, здібності кожного будуть застосовуватися з найбільшою користю для народу (Бажан, 1983, с. 113)).

Як зазначалося в документі, дана програма окреслювала чіткі завдання в галузі ідеології – виховання, освіти, науки і культури (тобто, ці сфери мали бути ідеологічно «забарвленими», заангажованими). Отож, йшлося про необхідність виховання молодого покоління і, загалом, усіх трудящих у дусі високої ідейності (переконаності в істинності та позитивній сутності марксистсько-ленінської ідеології), комуністичного ставлення до праці (як найбільшої «чесноти»/цінності), повне подолання пережитків «буржуазних» поглядів і моралі (щоб не було іншої, крім комуністичної ідеології, ідейної альтернативи виховання), всебічний гармонійний розвиток особи (що своєю узагальненістю/універсальністю не передбачав чітких векторів становлення особистості, звісно, за винятком комуністично-ідеологічного), створення справжнього багатства духовної культури (яка в СРСР однозначно асоціювалася із обмеженим регламентованим пропагандистським «соцреалізмом», войовничим атеїзмом тощо).

При цьому, було підкреслено, що виконання зазначених завдань можливе лише за умови успішної роботи, спрямованої на формування у майбутніх фахівців наукового світогляду, ідейною основою якого є марксизм-ленінізм. У контексті навчально-виховного процесу в медичних інститутах це означало вихолощення змістового наповнення дисциплін шляхом критики та заперечення інтелектуально-духовних здобутків людської цивілізації, що вказували на духовність, релігійність як засоби досягнення гармонії фізичного й

психологічного благополуччя людини (*Отчет о работе кафедры, 1967; Протоколы заседания кафедры, 1965*).

У вищезгаданій програмі особлива увага була звернена на проблему моралі, адже стверджувалося, що в процесі комуністичного будівництва все більше зростає роль моральних факторів у житті суспільства. Апогеєм розвитку цієї теми стала презентація «Морального кодексу будівника комунізму», в якому відображено основні обов'язки радянської людини щодо суспільства, товаришів, сім'ї, трудящих усіх країн і народів. Оскільки даний документ системно впроваджували в освітній процес вищих медичних навчальних закладів, проаналізуємо його детальніше.

Базовою поставала теза, що людина не може бути носієм вроджених якостей, а формується історично даним укладом суспільства. У випадку СРСР, учених хвилювали проблеми формування особистості «радянської людини» відповідно до вимог «комуністичного морального кодексу», який поставав як укладена ідеологами марксизму-ленінізму система цінностей для громадян Країни Рад, зокрема, студентської молоді, майбутніх фахівців. «Моральний кодекс будівника комунізму» – це звід науково обґрунтованих принципів комуністичної моралі, сформульованих у програмі Комуністичної партії, в якому йшлося про те, що документ «народжений» самим життям, епохою будівництва комунізму, коли в суспільстві щоразу більше розширюється сфера дії моралі і зменшується сфера адміністративного регулювання відносин між людьми.

Усім потенційним будівникам комунізму пояснювали, що, по-перше, в даному документі втілені моральні принципи, які вироблялися прогресивними суспільними силами, особливо, робітничим класом, упродовж усієї історії людства; по-друге, відображено все найкраще, що завойовано соціалістичним суспільством у боротьбі за моральний прогрес; по-третє, вказано шлях подальшого морального вдосконалення будівника комунізму (див. *Планы работ кафедры, 1961*).

Якщо детальніше проаналізувати зазначений кодекс, то побачимо, що він передбачав такі базові принципи: відданість справі комунізму, любов до

соціалістичної Батьківщини, до країн соціалізму; добросовісна праця на благо суспільства; турбота кожного про збереження і примноження суспільних надбань; висока усвідомленість суспільного обов'язку, нетерпимість до порушень суспільних інтересів; колективізм і товариська взаємодопомога; гуманні відносини і взаємна повага між людьми; чесність і правдивість, моральна чистота, простота і скромність у суспільному й особистому житті; взаємна повага у сім'ї, турбота про виховання дітей; непримиренність до несправедливості, тунеядства, нечесності, кар'єризму, користолюбства; дружба і братерство всіх народів СРСР, нетерпимість до національної і расової неприязні; непримиренність до ворогів комунізму, справи миру і свободи народів; братерська солідарність із трудящими всіх країн, з усіма народами (див. *Планы работ кафедры, 1961*).

З позиції педагогіки даний документ мав доволі суперечливий характер, адже, з одного боку, окрім ідеологічних, у ньому декларували певні гуманістичні цінності, але, з іншого – увиразнювали антицінності для «радянської людини», що потенційно формувало упередженість як невід'ємну рису громадян тоталітарної держави. Втім, обов'язковість його реалізації була очевидною: вищі медичні навчальні заклади розробляли та впроваджували відповідні програми (комплекси заходів) виконання «Морального кодексу будівника комунізму» (*Отчет о работе кафедры, 1970*).

З огляду на завдання, які визначив XXIII з'їзд партії (1966), ЦК КПРС прийняв постанову «Про заходи щодо подальшого розвитку суспільних наук і підвищення їх ролі в комуністичному будівництві». Зокрема, йшлося про необхідність використання виховного потенціалу філософії та суспільних наук у навчально-виховному процесі у вищій школі. Для цього науково-педагогічні працівники вищих навчальних закладів зобов'язувалися здійснювати подальші розробки в царині матеріалістичної діалектики, діалектики соціалістичного суспільства і суперечностей тогочасного капіталізму, розвитку історичного матеріалізму як загальносоціологічної теорії, удосконалення соціалістичних суспільних відносин і їх переростання в комуністичні, проблем особистості і колективу, соціалістичного гуманізму, етики й естетики.

Відповідно, важливим завданням суспільних наук у контексті навчально-виховної роботи зі студентами вищих медичних навчальних закладів було визначено системну наступальну боротьбу проти антикомунізму; обґрунтовану критику тогочасної «буржуазної» філософії, соціології, історіографії, права й економічних теорій апологетів капіталізму; виявлення «фальсифікаторів» ідей марксизму-ленінізму, комуністичного і робітничого руху; рішуче протистояння проявам ревізійонізму, національної «обмеженості» у теорії і політиці. Науково-педагогічним працівникам медичного інституту вказували на необхідність «яскраво» розкривати інтернаціональне значення марксизму-ленінізму, показувати на конкретних фактах світової історії і досвіду соціалістичних країн переваги комуністичної ідеології над «буржуазною», «всепереможну» силу ідей наукового комунізму. Було підсумовано обов'язок представників суспільних наук – розгортати широку наукову і масово-пропагандистську роботу, поклавши в її основу рішення ХХІІІ з'їзду КПРС. Джерела засвідчують, що медичні інститути керувалися цією постановою в організації навчально-виховного процесу (*Отчет о работе кафедры*, 1973, арк. 4).

Питання ідеологічного виховання обговорювали й на ХХІІІ з'їзді Комуністичної партії (більшовиків) України, який відбувся 15–18 березня 1966 р. Зокрема, було підкреслено необхідність відповідної підготовки майбутніх фахівців у закладах середньої, професійно-технічної та вищої освіти, що передбачала «озброєння кадрів марксистсько-ленінською теорією». Вкотре правляча партія ставила чіткі завдання: наполегливо боротися за високу комуністичну ідейність радянських людей, насамперед, студентської молоді, виховувати її у дусі дружби народів, радянського патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму (Бажан, 1966, с. 558).

Зауважимо, що виховний вплив на молодих людей у Радянському Союзі здійснювали не лише в середовищі вищих навчальних закладів, а й, зокрема, через мережу т.зв. «народних університетів» – громадських навчальних організацій, які мали сприяти самоосвіті, культурному розвитку і підвищенню професійного рівня трудящих. Їхні цілі та завдання, визначені Постановою ЦК КПРС від 8

жовтня 1968 р. «Про поліпшення роботи народних університетів», передбачали організацію навчально-виховного процесу відповідно до потреб суспільного розвитку. Прикметно, що засновниками народних університетів виступали не лише Всесоюзне товариство «Знання», комсомол, міністерства освіти, культури, а й міністерство охорони здоров'я; народні університети «медичних знань» створювали на базі вищих медичних навчальних закладів УРСР (див. *План работы народного*, 1972).

Уся справа освіти й виховання студентської молоді, згідно з резолюцією XXIV з'їзду КПРС (1971), повинна була служити формуванню у нових поколінь комуністичних переконань і моралі, безмежної відданості «соціалістичній Батьківщині». На практиці вузівського життя медичного інституту це, зокрема, означало партійний, виховний характер кожного лекційного та семінарського заняття, зустрічі зі студентами інших вузів, молоддю підприємств, артистами музикантами в межах спільних політико-ідеологічних заходів, наочну агітацію в інститутах, студентських гуртожитках (наприклад, стенди типу «Ідеї Леніна живуть і перемагають») (*Лекции сотрудников кафедры*, 1975, арк. 19)).

Чергова Постанова ЦК КПРС «Про заходи щодо подальшого вдосконалення вищої освіти в країні» (1972) підтверджувала пріоритет ідейно-політичного виховання студентської молоді на засадах марксизму-ленінізму та необхідність посилення контролю за його реалізацією. Так, у вищих медичних навчальних закладах відповідні функції покладалися на ідеологічні комісії місцевих комітетів профспілки, а також кафедри марксизму-ленінізму.

Виконуючи дану постанову, медичні інститути УРСР розробляли положення про суспільно-політичну практику студентів (що передбачало проведення їхньої суспільно-політичної атестації) та керувалися ним упродовж наступних років (*Отчет о работе кафедры*, 1973, арк. 26).

Загалом, мету, завдання й основні принципи побудови освіти було викладено в «Основах законодавства СРСР і союзних республік про народну освіту» (1973). Стаття 41 «Вища освіта» «Основ законодавства...» визначала головне завдання вищих навчальних закладів, що полягало в підготовці висококваліфікованих

спеціалістів, озброєних марксистсько-ленінською теорією, глибокими теоретичними знаннями й практичними навиками. А, згідно з Постановою Верховної Ради СРСР «Про стан народної освіти і заходи щодо подальшого вдосконалення загальної середньої, професійно-технічної, середньої спеціальної і вищої освіти в СРСР» (1973), важливою передумовою реалізації вищезазначеного завдання було підвищення кваліфікації викладацького складу вузів, їх «ідейного гарту». Також даним документом вищі (медичні) навчальні заклади країни зобов'язувалися посилити роботу щодо здійснення навчально-виховного процесу на науковій основі, тогочасних досягненнях науки і техніки, з метою підготовки майбутніх фахівців зі сформованим науково-матеріалістичним світоглядом, здатних вирішувати проблеми наукової організації праці та виробництва (*Матеріали (протоколи, доклад)*, 1973, арк. 13).

Власне, народна освіта мала забезпечувати підготовку високоосвічених, всебічно розвинених активних будівників комуністичного суспільства. Також було передбачено, що виховання й освіта здійснюються спільними зусиллями держави, сім'ї, громадськості (Бажан, 1982, с. 232).

Організація безпосередньо вищої освіти проводилася відповідно до вищезгаданих «Основ законодавства СРСР і союзних республік про народну освіту», а також Закону Української РСР «Про народну освіту» (1974). Як частина єдиної системи освіти в СРСР вища медична освіта мала служити комуністичному вихованню, духовному і фізичному розвитку студентської молоді, підготовці її до суспільно корисної праці і громадської діяльності в царині охорони здоров'я.

Основні завдання вищої медичної освіти в УРСР в період будівництва комунізму визначалися й низкою інших нормативних актів, серед яких Постанова ЦК КПРС «Про роботу в Московському вищому технічному училищі ім. М. Е. Баумана і Саратовському державному університеті ім. М. Г. Чернишевського з підвищення ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних дисциплін» (1974). У документі наголошувалося, що у вищих навчальних закладах слід було проводити аргументовану критику буржуазних, реформістських і ревізійністських теорій, а також формувати в студентів

комуністичну свідомість, високі моральні якості та класовий підхід до оцінки подій і явищ тогочасного суспільного життя.

Адміністрацію та викладачів вищих медичних навчальних закладів зобов'язували посилювати розробку наукових основ, форм і методів політико-виховної роботи в інститутах; укріплювати творчий зв'язок академічних груп, курсів із виробничими колективами, школами, проводити спільні конференції, семінари суспільно-політичної тематики, культурно-масові заходи; організовувати міжвузівські заходи з питань комуністичного виховання студентської молоді, обміну досвідом ідейно-політичної роботи у вузах (*Организационно-массовые мероприятия, 1975, арк. 13*).

У 1974 р. також прийнято Постанову ЦК КПРС «Про роботу з підбору і виховання ідеологічних кадрів у партійних організаціях Білорусії», в якій, серед іншого, було зазначено вказівки стосовно виховання студентів у дусі комуністичної моралі, нетерпимості до будь-яких явищ, що суперечили радянському способу життя (який виступав еталоном/цінністю і до якого мали прагнути всі громадяни СРСР). Для реалізації поставлених завдань викладачі медичних інститутів мали добиватися постійного підвищення виховної ролі кожного лекційного та практичного заняття, забезпечувати єдність навчання і виховання (*Организационно-массовые мероприятия, 1975, арк. 15*).

Отож, згідно із законодавством СРСР і Української РСР про народну освіту, вищі медичні навчальні заклади повинні були організувати підготовку висококваліфікованих, ідейно загартованих спеціалістів, виховання у студентів високих моральних якостей радянського громадянина, виконання науково-дослідних робіт, що сприяють підвищенню рівня підготовки спеціалістів, суспільному і науково-технічному прогресові тощо. Додамо, що всі вищі навчальні заклади діяли на основі Положення про вищі учбові заклади СРСР, затвердженого Радою Міністрів СРСР, і статутів, які, відповідно до зазначеного Положення, розроблялися кожним інститутом та затверджувалися міністерством або відомством, у підпорядкуванні якого перебував конкретний вуз (Бажан, 1978, с. 256). Вищі медичні навчальні заклади підпорядковувалися Міністерству

охорони здоров'я УРСР і, водночас, керувалися нормативними документами освітянського відомства.

Консервативні тенденції із «закручування гайок» тоталітарної системи, що характеризували державну політику СРСР у 70-х – першій половині 80-х років ХХ ст. (йдеться, зокрема, про чергову велику хвилю арештів українських «шестидесятників», дисидентів), не минули й освітню сферу та безпосередньо виховний процес у радянських вищих навчальних закладах. Так, у Програмі КПРС, затвердженій у 1974 р., було актуалізовано завдання патріотичного й інтернаціонального виховання: патріотизм громадян соціалістичного суспільства мав не просто втілюватися у відданості і вірності своїй Батьківщині, всьому співтовариству соціалістичних країн, а й рішуче виступати проти «реакційної ідеології буржуазного націоналізму», расизму і космополітизму; до того ж, складовою інтернаціонального виховання студентів повинно було стати формування «марксистсько-ленінських ціннісних орієнтацій» в сфері національних культур, історії, традицій, національної самобутності народів (див. Рувинский, 1979, с. 135).

Щоб забезпечити системне всеохопне виховання студентської молоді на засадах комуністичної ідеології та здійснювати це змістовно, на науковій основі, було прийнято постанову Колегії Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР і Бюро ЦК ВЛКСМ «Про проведення VII Всесоюзного конкурсу студентських робіт із суспільних наук, історії ВЛКСМ і міжнародного молодіжного руху, присвяченого 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції» № 39/8а від 10 червня 1976 р. У документі зазначалося, що цей конкурс мав стати важливою формою ідейно-політичного виховання студентів, які у своїх наукових роботах повинні були застосовувати принцип партійності і класовий підхід до розуміння соціальних явищ (*Матеріали (протоколи, інформації)*, 1977, арк. 2). Матеріали про те, як медичні інститути УРСР виконували дану постанову, репрезентовано в третьому розділі нашого дослідження.

Треба зазначити, що комуністичні державні діячі найвищого рівня безпосередньо звертали увагу на проблему виховання молоді. Так, виступаючи на XXV з'їзді КПРС (1977), Л. Брежнєв говорив про завдання морального виховання, а саме: вироблення життєвої позиції, коли єдність слова і діла стає повсякденною нормою поведінки (Фіцула, 1978, с. 13). У цьому контексті базовою цінністю виступала комуністична мораль, яка, за трактуванням тогочасних радянських педагогів (Р. Т. Гром'як, З. Ю. Тихоход, Д. М. Скільський та ін.), передбачала формування в студентів ідейної переконаності (в істинність та досконалість комуністичної ідеології), моральної чистоти і фізичної досконалості. Специфіка комуністичної моралі полягала в тому, що свідоме оволодіння марксистсько-ленінською теорією в тісному зв'язку з життям визначалося як «єдиний шлях морально-етичного виховання студентської молоді» (Фіцула, 1978, с. 13).

Рішення XXV з'їзду КПРС про дальший розвиток народної освіти і вдосконалення навчально-виховного процесу (1977) зобов'язували забезпечувати підготовку майбутніх фахівців, формуючи в них передовий матеріалістично-діалектичний світогляд (Фіцула, 1978, с. 3). При цьому, у вищих (медичних) навчальних закладах повинен був застосовуватися комплексний підхід до виховної роботи, що полягав у поєднанні ідейно-політичного, трудового і морального виховання. А наскрізною домінантною освітньою цінністю виступало комуністичне виховання, конструйоване з інтернаціонального, атеїстичного, морального, правового, професійно-трудового, естетичного компонентів (Фіцула, 1978, с. 10). Зокрема, перед науково-педагогічними працівниками стояло завдання виховувати студентів у дусі войовничого атеїзму – не просто невіруючих людей, а свідомих, переконаних, войовничих атеїстів; відповідно, віру, релігію представляли як антицінності (Фіцула, 1978, с. 32).

Власне, нормативна база освітньої сфери позиціонувала готовність майбутніх медичних фахівців до ідейно-виховної роботи, вміння відстоювати свої ідеологічні комуністичні переконання як пріоритетні у системі професійних цінностей. З огляду на те, що особливу роль у комуністичній ідеології відводили

новій історичній спільності – радянському народу – цінність патріотизму виражалася любов'ю до «радянської Батьківщини», «радянського народу».

Зазвичай, вектори функціонування освіти визначалися черговими партійними директивами на кшталт Постанови ЦК КПРС «Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979), в якій простежуємо традиційні для радянського суспільства цінності («колективізм», «соціалістична власність», «непримиренність до «буржуазної ідеології» тощо); при цьому, серед них було навіть задекларовано ті, що називаємо демократичними – «права людини», «гідність людини». Власне, даним документом передбачалося здійснення виховання студентської молоді в дусі неухильного дотримання радянських законів, соціалістичного співжиття, бережливого ставлення до соціалістичної власності, комуністичного ставлення до праці, поваги прав і гідності людини, непримиренності до будь яких проявів «буржуазної ідеології» і моралі. Останні позиціонувалися як антицінності, з якими треба було вести «непримиренну боротьбу», так само, як і з користолюбством, хабарництвом, хуліганством, порушенням дисципліни й громадського порядку, «бездушним ставленням до людини», про що зазначалося в типовому звіті медичного інституту з приводу виконання згаданої постанови (*Отчет о работе кафедры*, 1980, арк. 7).

Також, організовуючи навчально-виховний процес, вищі медичні навчальні заклади повинні були керуватися постановою ЦК КПРС «Про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів» (1979), рішеннями Листопадового (1982) та Червневого (1983) пленумів ЦК КПРС, з'їздів Комуністичної партії України, в яких традиційно йшлося про базові пріоритети: науковий світогляд, безумовну відданість справі партії, комуністичним ідеалам, любов до «соціалістичної Вітчизни», масово-політичну роботу задля виконання завдань комуністичного будівництва, виховання студентської молоді на ідеях радянського патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму (Бажан, 1984; Фіцула, 1982).

Окрему нішу займали Постанова ЦК КПРС «Про підвищення ролі суспільних наук і посилення їх впливу на формування комуністичної свідомості студентів» та

рішення Колегії Мінвузу УРСР № 34-107/310 від 25 листопада 1981 р., що містили низку положень не лише стосовно подальшого підвищення якості навчально-методичної, науково-дослідної роботи, а й ідейно-політичної роботи задля покращення атеїстичного виховання студентів (*Отчет о работе кафедры*, 1982, арк. 8). Йшлося про те, що віра, Бог, релігія, церква позиціонувалися як антицінності для «радянської людини»; більше того, студентів медичного інституту мали виховувати не просто як невіруючих людей, а як войовничих атеїстів, борців проти будь-яких проявів релігійності.

Після проголошення М. Горбачовим курсу на «перебудову» (1985) певні зміни було задекларовано і в освітніх інтенціях Радянського Союзу, адже, як зазначалося у матеріалах з'їзду компартії (1986), які знання, цінності, моральні норми будуть закладені в інформування населення і систему освіти – проблема, насамперед, політична (*Материалы XXVII съезда*, 1986, с. 19).

У згаданому документі простежувався дещо ширший спектр професійних цінностей майбутніх фахівців: «суттєва марксистсько-ленінська підготовка», сучасне економічне мислення, навички управлінської роботи, висока загальна культура, ініціативність, відповідальність, здатність приймати новаторські рішення (*Материалы XXVII съезда*, 1986, с. 9).

Помітною була тенденція певної «етизації» виховання, яке трактували як систему якостей (цінностей): морально-політичних, ділових, власне моральних, психологічних, а в її основі – якості громадянськості і «комуністичної ідейності» (безмежна відданість справі партії, народу, активна громадянська позиція). У матеріалах з'їзду компартії підкреслювалося, що не можна бути людиною ідейною, не будучи чесною, совісною, порядною, вимогливою до себе (*Материалы XXVII съезда*, 1986, с. 9).

У контексті оновленої (в гуманістичному сенсі) концепції виховання, представленої в програмі КПРС (1986), комуністична мораль поставала як найбільш людяна, справедлива, благородна, заснована на вірності цілям революційної боротьби, ідеалах комунізму; котра увібрала в себе як загальнолюдські моральні цінності, так і норми поведінки, народжені народними

масами в багатовіковій боротьбі проти експлуатації, за свободу, соціальну рівність, щастя і мир (Бид-Бад и др., 1987, с. 17). –

Незважаючи на намір лібералізації суспільно-політичного життя й освітньої сфери в межах понять «гласність» – «критика» – «самокритика» – «демократія» (Рабоченко, 1987, с. 1), зміст комуністичної моралі, за яку продовжувала виступала КПРС, мав виразні особливості. Так, декларувалося, що комуністична мораль – це мораль колективістська і мораль гуманістична, яка возвеличує людину праці, пропагує доброзичливість, чесність, простоту, скромність, але, з іншого боку, передбачає нетерпимість до національної обмеженості і національного егоїзму, до звичаїв, які заважають комуністичному оновленню життя (Бид-Бад и др., 1987, с. 18). Навчально-виховний процес у медичних інститутах надалі де-юре був закритим для національних та демократичних цінностей, сконцентрованих у поняттях «національна свобода», «незалежність», «національна культура», «мова», «право на вибір», «свобода слова» тощо.

Також пріоритетним напрямом залишалось атеїстичне виховання; заохочувалася боротьба проти релігійних цінностей і практики шляхом запровадження нових радянських обрядів і звичаїв, навіть, незважаючи на 1000-річчя прийняття християнства в Київській Русі (*Матеріали Пленума Центр.*, 1988, с. 51). Програма КПРС (1986) чітко стверджувала, що комуністичне виховання невіддільне від боротьби з проявами чужої ідеології і моралі, а радянська людина мала вміти відстоювати ідеали і «духовні цінності» соціалізму (Бид-Бад и др., 1987, с. 18).

Таким чином, укотре освітнє середовище було піддане політичному експерименту зі штучного конструювання духовної культури студентської молоді. Як свідчать архівні джерела (див. *Отчет о работе кафедры*, 1972), в медичних інститутах УРСР розробляли відповідні заходи з організації «радянських свят», що націлювали особистість майбутнього лікаря на ціннісне ставлення винятково до радянської історії, історії соціалістичної революції, традицій комуністичних діячів, пролетарів тощо.

Окремий аспект декларування й реалізації державної політики, яка впливала на формування відповідних цінностей у соціальній, економічній, освітній та інших сферах УРСР у період «перебудови», був пов'язаний із проблемою забезпечення належних умов життя, навчання і виховання дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків. Так, у Постанові ЦК КПУ і Ради Міністрів СРСР «Про організацію виконання в республіці постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР по усуненню серйозних недоліків у роботі з дітьми-сиротами і дітьми, які залишилися без піклування батьків, докорінному поліпшенню їх виховання, навчання і матеріального забезпечення» від 25 серпня 1987 р. зазначалися пріоритетні в цьому контексті завдання і для вищих навчальних закладів УРСР.

Насамперед, йшлося про те, що державні інституції слабо використовували ідейно-моральний потенціал радянського суспільства в усуненні причин, що породжують сирітство; головним чином, недостатньою була робота щодо формування й реалізації в країні такої цінності як сім'я. Відтак, стверджувалося у згаданому документі, найважливішим завданням слід було вважати створення всіх необхідних умов для всебічного й гармонійного розвитку, надійного захисту інтересів дітей-сиріт, їх професійної підготовки та громадянського становлення на основі соціальної справедливості, гарантованої соціалістичним суспільством.

Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР разом з іншими інституціями зобов'язувалися, зі свого боку, визначити конкретні заходи щодо докорінного поліпшення виховання дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, формування у них високих моральних якостей і культури поведінки, комуністичних переконань і радянського патріотизму.

Зокрема, передбачалося залучення студентів вищих навчальних закладів до організації навчально-виховної, культурно-масової та спортивно-оздоровчої роботи з даними категоріями дітей; шефство вузів над дитячими будинками; направлення студентських загонів на будівництво, реконструкцію і ремонт будинків дитини, дитячих будинків та шкіл-інтернатів. Керівники вищих і

середніх спеціальних навчальних закладів повинні були виявляти постійну турботу про студентів – колишніх вихованців дитячих будинків та шкіл-інтернатів, створювати умови для їхнього професійного і культурного зростання.

Також вирішено вважати найважливішою суспільно значущою справою комсомолу республіки, всієї молоді постійну турботу про долю дітей-сиріт, їх виховання і навчання. Комсомольські організації мали стати справжніми наставниками кожного вихованця (Красовицький, 1971, с. 77).

Відтак, прийнято пропозицію ЦК ЛКСМ України про щорічне направлення за комсомольськими путівками до дитячих будинків і шкіл-інтернатів кращих комсомольців для роботи вчителями, вихователями та старшими піонерськими вождями, а також створення в цих закладах комсомольських педагогічних загонів для організації дозвілля дітей, розвитку їх технічної і художньої творчості (Про організацію виконання в республіці, 1987).

Реалізація такої освітньої політики в середовищі вищих медичних навчальних закладів УРСР мала позитивне значення, адже сприяла формуванню у студентської молоді, з одного боку цінностей, потенційно здатних попереджати явище сирітства (сім'я, духовне й моральне здоров'я сім'ї, батьківська відповідальність тощо), а з іншого – тих, які сприяють забезпеченню інтересів сиріт (гідність дитини-сироти, повага до дітей-сиріт, чуйність, гуманне, людяне, доброзичливе, турботливе ставлення до дітей-сиріт, допомога сиротам, увага до проблем сиріт). Зазначені цінності є подібними до інклюзивних та займають особливо важливе місце в системі професійних цінностей майбутніх лікарів.

Наприкінці 1980-х рр. радянське керівництво робило певні спроби щодо запровадження демократичних елементів у життя суспільства, що не могло не вплинути на загальну атмосферу у вищих навчальних закладах УРСР. Так, на XX з'їзді комсомолу (1987) ініціатор «перебудови» М. Горбачов особисто артикулював важливість використання демократичних цінностей в освітній сфері, мовляв, на реальному досвіді демократизації можна виховати громадянськість і комуністичний світогляд, патріотичну гордість, принциповість, твердість характеру (*Документи и материалы XX съезда*, 1987, с. 14).

Водночас, у Постанові ЦК КПРС «Основні напрямки перебудови вищої і середньої спеціальної освіти в країні» (1987) наголошувалося про невідповідність між вимогами соціалістичного суспільства та рівнем підготовки спеціалістів (Якуба и др., 1988, с. 4). Було визначено низку завдань: підвищити роль вищої освіти як важливого чинника довготермінового впливу на економіку, прогресивний розвиток усього соціалістичного суспільства; широко використовувати методи педагогічної та психологічної науки задля виявлення і розвитку задатків і здібностей молодих людей; організувати навчально-виховний процес, застосовуючи новітні досягнення науки. Також на XIX Всесоюзній конференції КПРС (1988) задекларували мету партії – сприяти підготовці молоді, готової брати на себе економічну, політичну і моральну відповідальність за долю країни і соціалізму; а виховання молоді мало відбуватися в дусі громадянськості, соціальної активності, творчої налаштованості (*Матеріали XIX Всесоюзної конференції*, 1988, с. 114).

Основні пріоритети й цінності, репрезентовані у радянській нормативній базі другої половини XX ст., ми узагальнили в Додатку Є. Водночас, на основі результатів дослідження, можемо простежити низку контраверсійних цінностей, декларованих у законодавчих документах (див. табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Контраверсійні цінності у радянському освітньому законодавстві

Цінності/«цінності»	Антицінності/«антицінності»
Комуністична мораль	«Буржуазна мораль»
Радянський народ	Західне «буржуазне суспільство»
Марксизм-ленінізм	«Буржуазні теорії» (ревізіонізм та ін.)
Інтернаціоналізм	«Буржуазний націоналізм»
Атеїзм	Релігійність, християнська мораль
Ідейно-політична активність громадян	Індиферентна громадянська позиція
Критицизм та войовничість по відношенню до опозиційних поглядів	Толерантне ставлення до іншої думки, переконань
Соціальні потреби окремих категорій (дітей-сиріт та ін.)	Байдужість до проблем потребуючих
Любов до праці	Тунеядство

Отже, для законодавчої бази, яка детермінувала тенденції розвитку системи вищої медичної освіти в УРСР, характерною була політико-ідеологічна

спрямованість, що часто суперечила науково-педагогічній доцільності її застосування. Такий досвід указує на неможливість ідеологізації освітньої галузі, яка повинна функціонувати на демократичних, гуманістичних та національних засадах (Христенко, 2023а). Водночас, окремі нормативні документи передбачали систему заходів у вищих медичних навчальних закладах, що сприяли формуванню у студентів актуальних цінностей соціального змісту (працелюбність, активна громадянська позиція, готовність до соціальної підтримки потребуючих тощо).

2.3. Теоретичне обґрунтування проблеми цінностей майбутніх медичних фахівців у педагогіці вищої школи УРСР

Розвиток педагогічної науки в УРСР у 50-80-х роках ХХ ст. характеризувався пошуками оптимальних підходів, більш досконалих форм, методів, засобів та змістового наповнення виховного процесу в навчальних закладах й різних громадських культурно-освітніх інституціях. Можна сказати, що поступово, з низкою труднощів, але все одно неухильно наукова педагогіка, а за нею і освітянська практика маленькими кроками відходили від авторитарності та втілювали певні демократичні елементи.

Цьому сприяли відповідні зміни у суспільно-політичному житті радянської країни, як ось «хрущовська відлига», прогресивний дисидентський рух тощо. Незважаючи на те, що витворена й утримувана комуністичною партією тоталітарна система СРСР у цілому ще доволі міцно самозберігалася, певна частина науковців, науково-дослідні установи, а також передові освітяни (вчителі, працівники дошкільних закладів, викладачі вузів) намагалися вносити нові творчі ідеї в педагогічну теорію і практику (Артемова, 2006).

Але, попри змінну динаміку розвитку освітньої галузі та її наукового підґрунтя, педагоги повинні були постійно актуалізовувати ідеологічні засади цих процесів. Відтак, учені незмінно обґрунтовували сутність «ідейного гарту» майбутніх фахівців як педагогічної цінності в системі вищої освіти УРСР/СРСР:

«Тісний зв'язок виховання з політикою комуністичної партії – ось у чому полягає ідейна спрямованість усього навчально-виховного процесу» (Ніколаєнко, 1971, с. 26; «Шляхом Великого Жовтня», 1970, с. 7).

Виховання молоді мало здійснюватися в дусі комуністичної ідейності, радянського патріотизму, інтернаціоналізму, непримиренності до проявів буржуазної ідеології. Промовистим було декларування завдань педагогічної науки в світлі рішень XIX з'їзду КПРС, які сформулювали з огляду на те, що «ЦК КП України справедливо критикує Український науково-дослідний інститут педагогіки за те, що досі не створено жодної солідної праці, де б була піддана критиці буржуазна педагогіка і передусім американська» (Чавдаров, 1953, с. 23).

Відтак, партія націлювала науковців радше на контрпропагандистську, ніж винятково дослідницьку діяльність, а ще – на впровадження ідеологічних засад марксизму-ленінізму в сферу освіти (зокрема, враховуючи встановлену Марксом об'єктивну закономірність виховання, його об'єктивну залежність від панівних економічних відносин на кожному етапі людської історії тощо) (Дзевєрін, 1953, с. 11; Шурубалко, 1953).

Міркуючи про шляхи підвищення якості професійної підготовки спеціалістів, автори публікації на сторінках «Радянської школи» писали, що «з вузу має вийти не просто фахівець, а людина всебічних знань, ідейно загартована і морально бездоганна («Поліпшити професійну підготовку...», 1971, с. 5–6). При цьому, моральний аспект виховання також передбачав опору на засади марксизму-ленінізму (Брилінський, 1970, с. 65; Чередниченко, 1970, с. 59). Молодь повинні були виховувати «в дусі комуністичної моралі» (Кобзар, 1970, с. 16; Хоменко, 1970, с. 33).

Власне, джерела засвідчують, що вчені-гуманітарії, перманентно використовуючи праці Леніна, акцентували увагу на цінності його ідей для розвитку педагогічної науки, освіти, формування світогляду й виховання молоді в цілому (Ставицький, 1970; Удовиченко, 1970; Чепелєв, 1970).

На обґрунтування ідеологічно орієнтованої радянської системи виховання спрямовувалася науково-видавнича діяльність безпосередньо самих вищих

навчальних закладів Української РСР. Так, у 1970 р. Київський університет видав працю «В. І. Ленін про освіту, навчання і комуністичне виховання» (Гомонмай, 1970, с. 100), а Львівський університет – «Методи навчально-виховної роботи у вищій школі» (Гусак, 1970, с. 101).

Учені-педагоги разом із освітянами-практиками працювали над проблемою ефективних шляхів реалізації поставлених перед вищою школою виховних завдань. Зокрема, йшлося про розробку показників вихованості майбутніх фахівців відповідно до радянської концепції виховання.

Як приклад, на шпальтах журналу «Радянська школа» було репрезентовано такі показники вихованості студента/студентки: комуністична переконаність і політична грамотність (знання творів марксизму-ленінізму, вміння відстоювати свої переконання, постійна увага до явищ суспільного життя нашої країни, до міжнародних подій); ставлення до навчання (сумлінність, інтерес, цілеспрямованість, активність і самостійність); бережливість; колективізм (участь у житті колективу, виконання його вимог, узгодження суспільних і особистих інтересів); ставлення до праці; морально-вольові якості (принциповість, цілеспрямованість, наполегливість, витримка, рішучість, дисциплінованість, сміливість); ставлення до себе (почуття власної гідності, самокритичність, здатність до самоаналізу, скромність); ставлення до людей (чуйність, уважність, вимогливість, принциповість); моральні ідеали (кого вважає зразком і чому, яким хоче стати, що робить для самовдосконалення); ставлення до аморальних вчинків (бажання утримувати від них товаришів, сміливо засуджувати їх); громадська активність (виконання доручень, ініціативність, організаторські здібності); ставлення до дітей (з любов'ю і вимогливо, з любов'ю і без вимогливості, вимогливо, але без поваги і любові) (Вугрич & Федорук, 1971, с. 17).

Учені-педагоги акцентували увагу на ідейно-політичному, військово-патріотичному, трудовому, естетичному, атеїстичному та фізичному вихованні студентської молоді, виокремлюючи їх як пріоритетні у контексті формування ціннісних орієнтацій майбутніх фахівців (Горбач, 1970; Губський & Дячко, 1970; Ільченко, 1970; Пруцько, 1970; Цимерінова, 1971). Так, типовим було

обґрунтування науково-педагогічними працівниками медичного інституту цінності патріотизму через висвітлення у доповідях науково-практичних і теоретичних конференцій матеріалів про роль медичної науки та медичних фахівців у Другій світовій війні (за радянською історіографією – у Великій Вітчизняній війні) (*Планы и программы научно-практических*, 1975, арк. 108). Традиційними стали й республіканські конференції з питань трудового виховання, на яких науковці, у тому числі, представники вищих медичних навчальних закладів, обговорювали винятковий вплив цінності праці на гармонійний та всебічний розвиток особистості (Сайдаківська, 1971).

Важливими для розуміння проблеми цінностей у педагогічному дискурсі досліджуваного періоду були наукові висновки психологів, які репрезентували базові психологічні закономірності, принципи, особливості розвитку та становлення особистості. Аналізуючи процес сприйняття людиною оточуючої дійсності, учені стверджували, що воно не є пасивним актом, а на ньому відбивається специфіка ставлення особистості до світу – її потреби, інтереси, стремління, почуття, що, по суті, є формуючим «матеріалом» для укладання системи відповідних цінностей.

Наголошувалося, що сфера мотивації людини не просто відображає спонукання до реалізації своїх потреб, а й пов'язана із моральними категоріями, на кшталт «моральна відповідальність», «моральний обов'язок». Останні діють, коли особистість має певного рівня сформованості систему цінностей, яка, зі свого боку, також асоціюється з поняттям «ідеалу». Через ідеал начебто «переломлюються» справжні цінності особи, адже він зазвичай не виступає ідеалізованим відображенням самої людини (може знаходитися навіть у антагоністично-компенсаторному відношенні до реальної сутності особи), а в ньому може бути підкреслено те, що вона особливо цінує і чого їй, власне, не вистачає. Тому ідеал відображає кращі тенденції, які, втілюючись в образі-взірці, стають стимулом і регулятором його розвитку (Рубинштейн, 2000).

Зі свого боку, науковці-педагоги підсумовували, що моральне самовиховання особистості може реалізовуватися через ціннісне ставлення до наукових фактів; а

моральне виховання під час навчального процесу – це роз'яснення етичних норм марксизму, моральності радянської ідеології і держави, переваг соціалістичного укладу, а також критика «буржуазних ідеологій» (Рувинский, 1979, с. 115-116). Джерела підтверджують, що це були, власне, ті педагогічні цінності, які, серед інших, упроваджували в медичних інститутах УРСР, імплементуючи пріоритети офіційної ідеології у сферу моралі (зазначені питання детально проаналізовані нами в третьому розділі).

Актуальними в контексті виховання цінностей молоді постають тези С. Рубінштейна про неоднорідність, а, відтак, і специфіку людських індивідів стосовно їхніх «внутрішніх світів». Так, образ особистості суттєво визначається, по-перше, рівнем, на якому знаходяться основні потреби, інтереси, взагалі, тенденції особистості. Цим, насамперед, визначається більша чи менша значущість або «вбогість», мізерність її внутрішньої сутності. В одних людей все зведено до елементарних, примітивних інтересів; у житті інших особистостей ці інтереси відіграють роль другорядних, підкорених: над ними цілий «світ» інших потреб, інтересів, пов'язаних із найвищими сферами людської діяльності. Оскільки, сутність людини змінюється, власне, залежно від того, яку частку в неї набувають ці вищі інтереси, завданням педагогів є сприяти, щоб молода особа усвідомила і прийняла їх (Рубинштейн, 2000).

Прикметно, що «вищі інтереси» в структурі особистості радянського студента як майбутнього радянського лікаря неодмінно поєднували з інтересами партії, соціалістичної Батьківщини, радянського народу тощо. Архівні джерела підтверджують, що науково-педагогічні працівники медичного інституту, в тому числі, викладачі-клініцисти, здійснювали дослідження, готували доповіді, тези, в яких обов'язково обґрунтовували зв'язок офіційної ідеології та медицини. Наприклад, типовими були публікації на теми «Формування матеріалістичного світогляду в студентів у процесі вивчення оториноларингології», «Комуністичне виховання студентської молоді у лекційному курсі загальної хірургії» тощо (*Планы и программы научно-практических*, 1975, арк. 115, 115 зв.).

Така формальна позиція педагогів, які працювали з майбутніми лікарями, відповідала «духові того часу», коли в радянському науково-освітньому дискурсі використовували поняття «всебічно і гармонійно розвинена особистість», обгрунтоване і з психологічної позиції. Зокрема, С. Рубінштейн зазначав, що з питаннями про рівень і багатство або змістовність потреб та інтересів особистості, її структури та образу тісно пов'язане питання про їх розподіл. Життя людини зосереджене на чомусь одному, на одній вузько обмеженій ділянці, весь розвиток особистості здійснюється односторонньо, однобоко, прямує в одному – в когось більш, в інших менш важливому руслі (Рубінштейн, 2000).

На думку вченого, буває і так, що в структурі особистості є дві чи взагалі декілька, начебто, вершинних точки, між якими деколи більш чи менш безконфліктно розподіляється, а іноді, роздвоюючись, розколюється життя людини. Зрештою, буває так – і це, очевидно, найсприятливіша з можливостей, – що особистість одночасно багатогранна і цілісна; її потреби та інтереси водночас не тільки змістовні і в цьому сенсі багаті, а й різноманітні і тим не менше зосереджені навколо єдиного центру. Як підсумовує автор, ідеалом постає всебічно і гармонійно розвинена особистість, яка своїми потребами та інтересами пов'язана з основними сферами людської діяльності, так що всі вони, відображаючись і поєднуючись у ній, утворюють справжню єдність (Рубінштейн, 2000). Таким чином, виховання у студентів вищих медичних навчальних закладів ціннісних пріоритетів партійного ідеологічного характеру мало бути виправданим необхідністю, власне, того «всебічного і гармонійного розвитку» особистості, навіть, якщо вони жодним чином не сприяли підвищенню рівня професійної підготовки майбутніх лікарів.

Характерно, що науково-педагогічні працівники медичного інституту здійснювали дослідження проблем педагогіки вищої школи, певною мірою, враховуючи специфіку профілю вищого медичного навчального закладу. Зокрема, вивчали ставлення студентів до теорії наукового комунізму, роль соціалістичного змагання в розвитку особистості, проблему системності естетичного виховання студентів, взаємозв'язок наукового прогресу і моральних цінностей, методи і

форми виховної роботи інтернів серед населення, специфіку релігійного відображення та шляхи його подолання, роль медицини в боротьбі проти релігійних обрядів тощо (*Планы и программы научно-практических*, 1975, арк. 5, 12, 18, 67 зв., 74, 74 зв.).

Крім цього, вчені, які працювали в системі вищої медичної освіти, обґрунтовували цінність колективу та педагогічну доцільність колективного виховання. Зокрема, науково-педагогічні працівники медичного інституту досліджували «комсомольську групу» як основну ланку соціального мікросередовища, через яке слід виховувати майбутніх лікарів (*Планы и программы научно-практических*, 1975, арк. 114 зв.) (до речі, наші експерти також підтвердили цю тенденцію в контексті оцінки переваг та недоліків виховання у радянських вищих навчальних закладах, про що зазначено в параграфі 3.3).

Колектив трактували як регулятор ціннісного ставлення студентів до своїх обов'язків (навчання, громадська активність, суспільно корисна праця, самовиховання тощо), один до одного та до себе особисто. Власне, стосовно поняття «самооцінка особистості», учені-психологи підкреслювали, що для радянської науки/суспільства людина визначається, насамперед, не її ставленням до її власності, а її ставленням до її праці, що позиціонувалася як пріоритетна суспільна цінність. Відтак, і самооцінку особистості слід було визначати відносно того, що «суспільний індивід» робить для свого суспільства (Рубинштейн, 2000).

Зокрема, твердження про те, що це свідоме, суспільне ставлення до праці є стержнем, на якому перебудовується вся психологія особистості, і яке саме стає основою і стержнем її самосвідомості (Рубинштейн, 2000), очевидно, обґрунтовувало, з психологічної точки зору, державну освітню політику в частині обов'язкового поєднання навчання з продуктивною працею. Закономірно, такі тези використовували освітяни-практики в процесі виховної роботи зі студентською молоддю, щоб формувати в неї усвідомлення мети праці та естетичне ставлення до неї (Якубанець, 1970, с. 41).

Самобутній внесок у теоретичне обґрунтування проблеми цінностей у психолого-педагогічному контексті здійснили вчені Науково-дослідного

інституту психології УРСР, головним завданням якого була наукова розробка актуальних проблем загальної, дитячої, педагогічної й спеціальної психології, а також дослідження питань з історії вітчизняної та зарубіжної психології. Так, свого часу голова інституту, видатний науковець, засновник цілої психологічної школи в УРСР Г. С. Костюк, не зважаючи на складні умови ідеологічної кон'юнктури (див. Костюк, 1970), досліджував питання, дотичні до проблематики формування особистості, у тому числі, її ціннісно-мотиваційної сфери, а його спадщина слугувала теоретичним підґрунтям для гуманізації освітнього процесу у вищих медичних навчальних закладах, наскільки це було можливим.

Наукові висновки дослідника базувалися, зокрема, на ідеях І. Павлова та І. Сеченова про походження та розвиток людської психіки (див. Костюк, 1950, 1963). Як зазначає В. Моляко, вчений цілком переконливо й коректно залучав, зокрема, фактологію І. Павлова до обґрунтування психічних процесів на межі із закономірностями психофізіологічної діяльності людського організму, впливу на суто психологічні особливості поведінки, проявів окремих функцій сприймання, пам'яті тощо (Моляко, 2019, с. 13). Відтак, результати досліджень Г. Костюка сприяли використанню досягнень психологічної науки в професійній підготовці майбутніх лікарів, кожен/кожна з яких були покликані цінувати людину, її психічне здоров'я та психологічне благополуччя в цілому.

Дослідник наукової спадщини вченого Г. Балл підкреслює, що, реагуючи на партійні, державні рішення у сфері освітньої політики, а, власне, щодо запровадження поєднання навчання і продуктивної праці старшокласників (згодом – студентів), Г. Костюк рішуче протидіяв відчутному антиінтелектуальному ухилові, яким була позначена практика реалізації цих рішень. Він підкреслював необхідність «всебічного насичення» виробничого навчання й праці вихованців інтелектуальним, творчим змістом, формування в них «якостей, які необхідні їм як майбутнім активним діячам технічного прогресу...» (Балл, 2010, с. 14). Адже в центрі уваги вченого були здібності, розвиток здібностей молодій людині, закономірності її психічного розвитку,

становлення особистості, розкриття ролі у їх детермінації суб'єктивних чинників та зовнішніх, зокрема, педагогічних впливів.

Для розуміння процесу формування ціннісних орієнтацій особистості важливими постають тези психолога про суттєву залежність змісту психічного розвитку від соціального середовища й, водночас, обумовленість діяльністю суб'єкта в суспільстві. Також він слушно наголошував на неефективності виховання, яке зводиться до сукупності «заходів», зовнішніх впливів на вихованців, ігноруючи їхню власну діяльність та ціннісно-мотиваційну сферу – потреби, почуття, прагнення, цінності студентів (Балл, 2010). У зв'язку з цим, виховання студентів у вищих медичних навчальних закладах УРСР потенційно не могло бути повною мірою ефективним, адже часто поставлені виховні цілі не мали спільних «точок дотику» до внутрішнього світу майбутніх лікарів, їхнього певного життєвого досвіду.

Стосовно здібностей та впливу навчання на них, узагальнення експериментальних результатів дало змогу вченому зробити висновок, що у стереотипізованих, автоматизованих компонентах розумових здібностей діапазон їх часто звужується, у гнучких їх компонентах розширюється. Саме в останніх найвиразніше виступає індивідуальна своєрідність розумового розвитку кожної особистості (Балл, 2010, с. 17). Дана теза психолога була співзвучною з ідеями «вільного виховання», але їх реалізація, зокрема, у вищій медичній школі в УРСР не могла відбутися з відомих об'єктивних причин.

Г. Костюк характеризував суспільну сутність особистості, що була безпосередньо закорінена в ціннісну сферу. За його тлумаченням, людина є природною і суспільною істотою, свідомим учасником; власне, індивід стає суспільною особою, особистістю, залежно від формування свідомості і самосвідомості, системи психічних властивостей, яка внутрішньо визначає його поведінку, дає змогу брати участь у суспільному житті, творенні суспільно необхідних матеріальних і духовних цінностей. При цьому, об'єктивна соціальна сутність особистості завжди реалізується суб'єктивними психічними засобами (Рибалка, 2002, с. 11).

Учений підкреслював, що соціальну сутність особистість виявляє з огляду на її місце в системі суспільних відносин, її соціальні ролі, усвідомлення нею свого суспільного становища та ставлення до цього. А біологічну сутність людини психолог репрезентував як потенціал загальних природних можливостей індивіда стати особистістю, які можуть бути реалізовані лише за умов життя в соціумі. Важливими в цьому контексті постають засвоєння людських «сутнісних сил», що сконцентровані у створених народами матеріальних і духовних цінностях, а також конструктивна участь кожного громадянина/кожної громадянки у творенні нових норм і вартостей (Рибалка, 2002, с. 11). Таким чином, Г. Костюк обґрунтовував взаємозв'язок між особистістю та людською спільнотою (народ, колектив тощо), який детермінував і процес розвитку системи цінностей молодого людини. У цьому контексті для студентів як майбутніх лікарів потенційним джерелом виховання, зокрема, професійних цінностей, була ідейна спадщина медичної інтелігенції та безпосередньо особистий приклад професорсько-викладацького складу медичних інститутів УРСР (про них ми згадували в попередніх параграфах).

Значущими для обґрунтування індивідуального підходу в навчально-виховній роботі задля формування ціннісних пріоритетів особистості є твердження Г. Костюка про те, що біологічне зумовлює індивідуальні розбіжності у природних можливостях людей. Саме через ці відмінності окремі особи по різному навчаються, з різною швидкістю, повнотою та глибиною оволодівають нагромадженими людством духовними цінностями, по різному залучаються до їх примноження і таким чином досягають різних рівнів розвитку своїх специфічних людських потреб і здібностей (Костюк, 1988, с. 80).

Оскільки, формуючись як особистість, людина повніше показує свою індивідуальну своєрідність, «поведінкову непересічність», учений приділяв увагу проблемі загального, типового й індивідуального в особистості, наголошуючи, що зрозуміти одиничне (властиві людині індивідуальні особливості) можна лише в зв'язку із загальним, яке, в свою чергу, виражається завжди в типовому та індивідуальному. Відтак, дослідник розглядав розкриття «діалектики психології особистості» як спосіб розв'язання проблеми побудови психологічної типології

особистостей (Костюк, 1988, с. 88). Додамо, що властивим для психолога було цілісне розуміння особистості в єдності її різних сторін та різноманітного ставлення до оточуючої дійсності, що обґрунтовувало відповідну цілісну модель особистості як методологічної основи дослідження цього унікального й дуже складного феномену – людини.

Г. Костюк асоціював особистість із системою психічних властивостей, що внутрішньо зумовлює певну стійкість її поведінки відповідно до наявних у неї поглядів, моральних переконань та індивідуальних цінностей. Актуальними в контексті історико-педагогічного дослідження розвитку системи цінностей студентів вищих медичних навчальних закладів УРСР постають висновки вченого про структуру особистості, до якої він відносив: підсистему спрямованості (ставлення особистості до навколишнього світу, що детерміноване її потребами, інтересами, ціннісними орієнтаціями, цілями, установками, моральними та іншими почуттями); підсистему освіченості (набуті особистісні знання); свідомість і самосвідомість (усвідомлення особистістю самої себе, своїх ставлень, обов'язків, буття у цілому); розумові якості (можливості особистості виокремлювати цілі своєї життєдіяльності); темперамент (спадковий, але підпорядкований соціально визначеним рисам особистості); характер (індивідуальна своєрідність психічного складу особистості, що виявляється у ставленні до себе, своїх обов'язків, праці, суспільства, інших людей) (Костюк, 1988, с. 82; Костюк, 1989, с. 64–66). Стосовно особистості майбутнього лікаря, усі зазначені структурні елементи мали б спрямовуватися до єдиної аксіологічної «платформи» розвитку громадянських, професійних, індивідуальних та інших цінностей. Утім, в радянському науковому, освітньому дискурсі предметно не йшлося про формування системи цінностей особистості, а лише про види/напрями виховання, кожен з яких потенційно передбачав низку відповідних цінностей, які спеціально не виокремлювали (Вишневський, 2006).

Результати досліджень Г. Костюка про психічний розвиток людини, що триває не лише в навчальній, ігровій, але й трудовій та професійній діяльності; і з віком пріоритетними поруч із засвоєнням постає творення суспільних цінностей –

сприяли розумінню закономірностей виховного процесу у вищій медичній школі. Адже провідна роль у психічному розвитку людини тієї особистої діяльності, яка спрямована на примноження матеріальних і духовних вартостей, головним чином, була детермінована професійним самовизначенням особи. Йшлося, насамперед, про ціннісне сприйняття бажаної майбутньої професії, а також психологічну готовність до навчання та засвоєння, творення відповідної системи професійних цінностей, пріоритетів (див. Костюк, 1967). І хоча ми не знаходимо цілісного комплексного дослідження стосовно зазначених питань у контексті розвитку вищої медичної освіти в Україні, все ж окремі аспекти ціннісного сприйняття майбутніми лікарями базових педагогічних та професійних понять, явищ репрезентовано в колективних наукових розвідках радянських авторів (див. Якуба и др., 1988).

Особливу провідну нішу в розвитку педагогічної теорії і практики займав Інститут педагогіки, який у 50–80-х роках ХХ ст. став визнаним центром педагогічних досліджень в Українській РСР. Науковці Інституту працювали над проблемами політехнічного та трудового навчання молоді (*Історія інституту*, б.д.в), що відповідали тогочасним тенденціям освітньої політики в частині декларування продуктивної праці студентів як невід'ємного елементу навчального процесу, а також педагогічної і суспільної цінності. У вищій медичній школі результати таких досліджень використовували в організації освітнього процесу («трудові семестри» та ін.), що детально охарактеризовано в третьому розділі дисертації.

Окрему увагу вчені-педагоги приділяли проблемам навчання і виховання осіб з особливими освітніми потребами. Відтак, можемо говорити про відповідну генезу інклюзивних цінностей у межах досліджуваного періоду, що займають особливе важливе місце в аксіологічній парадигмі вищої медичної освіти. Так, М. Д. Ярмаченко (1954) в дисертаційному дослідженні репрезентував методіку розвитку зв'язного мовлення у глухонімих дітей, що відображало орієнтацію на потреби та інтереси учнів молодшого шкільного віку, які мали особливі освітні потреби. Звернення учених до проблем зазначеної категорії осіб засвідчувало

підвищення їхньої цінності у тогочасному науковому дискурсі, а для майбутніх лікарів такі дослідження слугували теоретичним підґрунтям розуміння педагогічних аспектів професійної готовності до роботи із дітьми з особливими освітніми потребами.

Нагадаємо, свої розвідки дослідники формально скеровували, насамперед, на виконання партійних рішень, тому, власне, М. Д. Ярмаченко зазначав про пріоритетність XIX з'їзду КПРС, який поставив завдання – підвищити рівень освіченості вихованців закладів освіти, в тому числі, шкіл для глухонімих дітей. Цінність учня/учениці з особливими освітніми потребами полягала в тому, що вчені шукали ефективні шляхи оволодіння вихованцями зв'язного самостійного мовлення для вираження їхніх думок, почуттів, вражень; у центрі уваги був внутрішній світ цих дітей. Оскільки рівень їхньої підготовки не відповідав вимогам життя, педагогічною цінністю поставав високий культурний і освітній рівень глухонімих учнів (Ярмаченко, 1954).

У контексті дослідження ученого також рідна мова позиціонувалася як цінність, адже діти зазначеної категорії мали труднощі в оволодінні зв'язним мовленням саме через недостатнє засвоєння словникового запасу рідної мови. Звісно, з об'єктивних причин ідеологічного детермінізму, педагог трактував мову як цінність лише в суспільному дискурсі, мовляв, мова – це продукт певного колективу (Ярмаченко, 1954, с. 5–6), не акцентуючи на її національному вимірі. Але, тим не менше, в контексті професійної підготовки майбутніх лікарів очевидним був посил про цінність рідної мови як необхідного чинника ефективної співпраці з особами з особливими освітніми потребами.

Специфічними педагогічними цінностями в освітньому інклюзивному середовищі, за М. Д. Ярмаченком, були й «самостійні справи», «творчість», оскільки вони сприяли виробленню в осіб з особливими освітніми потребами навичок письмового й усного зв'язного мовлення. Учений доводив, що фахівці, працюючи з глухонімими дітьми, повинні урахувувати їхні потреби та інтереси, бо це забезпечить ефективність відповідних професійних послуг (Ярмаченко, 1954).

У наступних десятиріччях (60–70-ті роки ХХ ст.) науковець продовжував досліджувати й координувати педагогічні розробки з проблем дефектології, пов'язаних із навчанням, вихованням і розвитком осіб з особливими освітніми потребами (Ярмаченко, 1971), що підтверджувало актуальність та суспільну значущість окреслених питань як у сфері освіти, так і охорони здоров'я.

У досліджуваний період учені приділяли певну увагу різним видам виховання особистості. Наприклад, у контексті проблематики статевого виховання педагоги обґрунтовували формування моральних взаємин між юнаками та дівчатами як необхідну умову влаштування особистого життя молодій людині, базованого на високих моральних почуттях і відповідальності, котрі мали бути перенесені і в майбутню сім'ю (Данильченко, 1970, с. 77; Лемехова, 1970, с. 63). Деякі автори в своїх працях репрезентували проблематику, власне, «сімейного виховання», що охоплювало всі, а не лише статевої чи моральний аспекти підготовки юної особистості до сімейного життя (Смоліна, 1970). Зауважимо, що наші експерти, власне, виокремили промоцію сімейних цінностей як одну з переваг процесу виховання у радянській вищій школі.

Окремий пласт досліджень сприяв аналізу проблематики морального виховання, яке в радянському дискурсі декларували як один із освітніх пріоритетів. Так, Н. Монахов прагнув допомогти педагогам у справі формування високого рівня моральності молодого покоління. Цінними в практичному використанні стали рекомендації ученого щодо проведення діагностики моральної вихованості молодих людей шляхом аналізу інтелектуальних позицій (інтерв'ю, опитувальники, бесіди). При цьому, центральним поняттям виступала «моральна відповідальність» як усвідомлення свого морального обов'язку і готовність виконувати його; знання про значущість своєї моральної діяльності, виконаного обов'язку (Монахов, 1966). Наукові висновки дослідника мали особливе значення для забезпечення ефективного виховного процесу у вищих медичних навчальних закладах, адже в контексті формування особистості майбутніх лікарів єдність моральної та професійної відповідальності,

концентруючись навколо осі «людина – життя – здоров'я – гідність» (Додаток 3), постає як ключова педагогічна цінність.

Прикметно, що вчені досліджували проблему суспільно цінних ідеалів особистості як одну з центральних у педагогіці. Так, П. Я. Ярмоленко зазначав, що дієвою формою становлення і розвитку моральної свідомості і самосвідомості молоді, «керівництвом до дії» були «комуністичні ідеали». При цьому, як підкреслював автор, соціальну природу виникнення і значення комуністичних ідеалів розкрив Ленін: «перетворити комунізм у керівництво для вашої практичної роботи» (Ярмоленко, 1970, с. 45).

Моральний ідеал у комуністичному вихованні студентів пов'язували з вихованням на основі концепції формування «нової людини» – члена нової історичної спільності людей – радянського народу (Афонін & Борзих, 1985, с. 77). Суспільним ідеалом проголошували комуністичне суспільство на засадах колективізму (Шакуров, 1964, с. 17; Ярмоленко, 1970, с. 48). Відтак, тогочасна педагогічна думка обґрунтовувала громадську оцінку як засіб виховання моральних якостей молоді: твердо встановлено, що самооцінка особистості формується на основі оцінки інших людей (Шакуров, 1965, с. 48). Зауважимо, що результати проведеної нами експертної оцінки переваг і недоліків виховання у радянській вищій школі, а також інші джерела (*Отчет о работе кафедры*, 1982, арк. 29) підтвердили впровадження зазначених педагогічних ідей у середовищі медичного інституту, де створювали низку органів для профілактики правопорушень, громадського контролю (наприклад, так звані, товариські суди розглядали й оцінювали поведінку студентів, яка виходила за межі «норми»).

Навчальний процес як засіб морального виховання аналізувала Т. Дубровіна, обґрунтовуючи важливість морального знання для формування моральної орієнтації особистості. Згідно з її науковими висновками, моральне самовиховання відбувається через ціннісне ставлення студентів до науково доведених явищ, процесів. Ученою було представлено чітке визначення морального виховання під час навчального процесу, що передбачало тлумачення етичних засад марксизму, державної ідеології, радянської державності,

роз'яснення сильних сторін соціалістичного укладу й недоліків західного стилю життя. А завдання морального виховання полягало в тому, щоб навчити студентів вищих медичних навчальних закладів самостійно аналізувати питання марксистсько-ленінської теорії моралі (Рувинський, 1979, с. 116, 119).

Науково-методологічним орієнтиром для педагогів у царині морального виховання студентів як майбутніх фахівців мала стати колективна монографія, присвячена питанням управління процесом морального виховання за редакцією Л. Рувинського (1979), автори якої вирішення означених проблем пов'язували з необхідністю покласти даний процес на наукову основу.

Використовуючи як синонімічні поняття «моральне виховання» та «духовне виховання», педагоги визначали мету управління духовним життям суспільства, що передбачала формування комуністичної культури всебічно розвиненої людини – високоінтелектуальної, високоморальної, фізично досконалої. А моральне виховання в цьому контексті традиційно розглядали як цілеспрямований вплив на свідомість і поведінку людини задля формування її високих моральних якостей (Якуба и др., 1988, с. 3–4).

У контексті виховання студентів вищих медичних навчальних закладів актуальними поставали твердження авторів стосовно впливу цінностей колективізму на моральність людини. Зокрема, вони зазначали, що від того, наскільки подолають протиріччя між особистими і колективними інтересами (в колективі), залежить моральний розвиток особистості (Рувинський, 1979, с. 14); а для майбутніх лікарів такий підхід потенційно сприяв виробленню альтруїстичної моделі поведінки, коли інтереси людей (пацієнтів) є пріоритетними, порівняно з власними, наприклад, меркантильними інтересами (водночас, тут не йдеться про фундаментальні потреби медичного фахівця як людини).

На переконання ідеологів радянської освіти, управління процесом морального виховання повинно було здійснюватися шляхом організації суспільно цінної діяльності, під час якої виробляються моральні норми. Отже, в основу даного процесу було покладено принцип діяльності, що забезпечував формування моральної свідомості студентів. На практиці, зокрема, в середовищі медичних

інститутів УРСР, даний принцип реалізовували під час вступної кампанії, надаючи перевагу молодим людям, котрі вже мали певний досвід праці в медичних закладах держави (зазвичай, як санітари) (див. Абакумов и др., 1974). Та й увесь процес виховання у вищих медичних навчальних закладах спрямовувався на утвердження цінності праці в системі світоглядних переконань майбутніх лікарів. Теоретичними засадами такого підходу слугували й наукові висновки авторів вищезазначеної колективної монографії, які обґрунтовували, що моральні переконання постають через емоційне сприйняття знання, органічний зв'язок інтелекту й почуттів. Тому, задля забезпечення ефективності морального виховання, слід було доводити студентам важливість суспільно цінної діяльності і чому варто брати в ній участь (Рувинский, 1979, с. 20). Молоді люди, які виконували певну важливу з позиції соціального блага роботу, потенційно формували через свій власний досвід цінності відповідальності, організованості, особистої корисності іншим (для майбутніх лікарів така позиція була особливо вартісною, з огляду на соціальну спрямованість їхньої професії).

Прикметно, що ідея домінуючої ролі трудової діяльності в моральному становленні і розвитку особистості екстраполювалася на процес морального самовиховання, передбачаючи самодіяльність як цінність у єдності з моральною самооцінкою вихованців (Рувинский, 1979, с. 24). При цьому, декларувалося, що моральне самовиховання студентів залежить, з одного боку, від їхніх ціннісних орієнтацій, а з другого – від рівня розвитку колективу (тобто, здійснюється через активну участь молодої людини в суспільно цінній діяльності колективу). Відтак, аналіз у колективі якості виконаного комсомольцем громадського доручення мав сприяти моральному самовихованню студентів (Рувинский, 1979, с. 103). З огляду на це, для виховного процесу у вищих медичних навчальних закладах характерною поставала промоція морального самовиховання студентів через низку громадських доручень екологічного, правового, соціального тощо характеру, які часто не мали стосунку до професійної орієнтації майбутніх лікарів, проте сприяли виробленню у них соціальних навичок (сьогодні в міжнародному контексті ми їх називаємо «social skills»).

Учені-педагоги також згадували поняття «совість», трактуючи його як компонент моральної свідомості, коло принципів, якими керується людина, продукт конкретного суспільства з його ідеалами (Рувинський, 1979, с. 69). Важлива деталь: ідеологи радянської освіти стверджували, що людина, зазвичай, не усвідомлює сутності утворення совісті, тим самим замовчуючи альтернативні філософські/теологічні концепції, що пояснюють феномен совісті як ознаку божественного в людині (внутрішній моральний імператив за Кантом, «голос Бога» тощо). Для майбутніх лікарів таке сприйняття совісті/совісності як цінності обумовлювало звернення винятково до моральних вимог радянського народу, відповідальності перед радянською державою, що в історичному та світоглядному вимірах були незрівнянно далекими від таких духовно-історичних джерел цінностей, як загальнолюдська мораль, гуманістична християнська етика, моральні норми української національної культури, зрештою, етичні основи медицини, закладені Гіппократом ще в античну добу, які могли б повною мірою розкрити роль совісті в професійній діяльності медичних фахівців.

«У душі часу» радянські педагоги характеризували особливості морального виховання особистості в загальносуспільному вимірі, трактуючи його як вид соціального управління, а особисті інтереси людини як такі, що повинні бути підпорядкованими колективним (Рувинський, 1979, с. 43). У цьому контексті зрозумілими виглядали, наприклад, типові ціннісні характеристики особистості студента/студентки – членів будівельної бригади, які позиціонували, наче взірць для радянської молоді. До цих кращих якостей віднесено такі: позитивна рекомендація комсомольської організації; є прикладом у навчанні і дисципліні; активний учасник/учасниця у громадській роботі; самостійність і організованість у виконанні громадських доручень; наявність самохарактеристики; займається самовихованням таких моральних рис, як відповідальність, почуття обов'язку, дисциплінованість, організованість, працелюбність, витривалість. До речі, студентів, які претендували на роль піонервожатих, також вибирали за подібними критеріями, єдине, що було додаткове, це навички допомоги іншим студентам у самовихованні (Рувинський, 1979, с. 105).

Коллективна монографія за редакцією Л. Рувинського (1979) була чи не першою науковою працею, де підкреслювали загальні вимоги в системі морального виховання у радянських вищих навчальних закладах, до яких, власне, віднесено: з'ясування ціннісної орієнтації студента/студентки та формування їхньої позитивної мотивації (с. 128), що підтверджувало прагнення освітніх управлінців УРСР будувати процес виховання на науково обґрунтованій емпіричній основі. Раніше йшлося, зазвичай про питання виховання особистості через реалізацію різних його видів (військово-патріотичного, морального, інтернаціонального, колективістського, атеїстичного, естетичного тощо). Натомість, використання аксіологічного підходу в освіті мало б сприяти увиразненню цілей виховання через імплементацію конкретних цінностей як ключових невід'ємних елементів світогляду студента/студентки.

Як свідчать джерела, надалі науковці справді ґрунтовно досліджували теоретичні та практичні аспекти розвитку системи цінностей у студентів вищих (у тому числі, медичних) навчальних закладів УРСР. Зокрема, про це йшлося у колективній науковій праці за редакцією Е. А. Якуба та ін. (1988), присвяченій аналізу ефективності виховного процесу у вищій школі на основі результатів відповідних соціологічних досліджень.

Однією з ключових тез авторів було твердження про необхідність єдності морального і політичного виховання. Відтак, моральні потреби трактували як потреби діяти відповідно до інтересів суспільства: потреба в праці, у суспільно-політичній діяльності, у доброзичливому ставленні до людини, в активній боротьбі зі злом та негативними явищами тощо (Якуба и др., 1988, с. 33). У цьому контексті педагоги вважали організацію шефства студентів над важковиховуваними підлітками ефективним методом морально-політичного виховання завдяки виробленню відповідних навичок суспільно цінної праці. У цьому вони, очевидно, опиралися на результати емпіричних досліджень, адже, зокрема, аналіз навчально-виховного процесу у медичних інститутах УРСР засвідчує, що вищі медичні навчальні заклади мали певний досвід залучення

майбутніх медиків до педагогічної «опіки» над підлітками (*Отчет мединститута о политвоспитательной*, 1958).

Подібно автори дослідження обґрунтовували цінність самодіяльності та студентського самоврядування як своєрідної форми виховання майбутніх фахівців. Йшлося не лише про необхідність розвитку самодіяльності студентських колективів та студентського самоврядування у радянських вищих навчальних закладах в сенсі розширення їхньої компетенції щодо питань побуту, відпочинку, суспільно корисної праці, підтримки порядку в гуртожитках, їдальнях, корпусах вузів, бібліотеках тощо, але й про ініціативи студентів стосовно створення студентських деканатів, виборності старост, участі у розподілі стипендіального фонду. В цілому розвиток студентського самоврядування був покликаний стати середовищем формування громадської активності студентів, їхніх навичок соціальної, організаційної, ідейно-політичної роботи (Якуба и др., 1988, с. 45). До речі, один з наших експертів підкреслив негативний вплив відсутності дієвого студентського самоврядування у вищих (у тому числі, медичних) навчальних закладах на процес виховання в цілому (що було характерним для радянської системи освіти фактично до кінця 1980-х років); зміна такого стану речей вже стала завданням вищої медичної освіти в умовах Незалежності України.

Між тим, учені доводили взаємозв'язок між інтеріоризацією особистістю цінностей та її вихованістю, зазначаючи, що рівень прийняття студентами цінностей свідчив про їхню вихованість на раціональному, емоційному рівнях (Якуба и др., 1988, с. 12). Оскільки в центрі уваги радянських науковців продовжувало перебувати комуністичне виховання студентської молоді, автори визначили його основний показник (очікуваний результат), а саме соціальну зрілість особистості. У їхній інтерпретації змістова структура соціальної зрілості мала виразне аксіологічне спрямування, адже передбачала ціннісне відношення до світу, професійної і громадської діяльності (ставлення до ідеалів; до інших соціальних (суспільних) цінностей; мотивація; самооцінка; задоволеність діяльністю тощо) (Якуба и др., 1988, с. 13).

Характерно, що дослідників цікавило ставлення студентів вищих (у тому числі, медичних) навчальних закладів як майбутніх фахівців до індивідуальних та суспільних цінностей, що виражали пріоритети тогочасної радянської освіти/держави як такої. Серед них: непримиренність до недоліків, негативних явищ, що суперечили комуністичній ідеології; комуністична переконаність; колективізм; інтернаціоналізм; вимогливість до себе, самокритика; принциповість; творчий підхід до справи та ін. Отож, за результатами досліджень, студенти вважали, що найбільш поширеними були такі морально-ділові і морально-політичні якості: почуття товаришкості, працелюбність, відповідальність, інтернаціоналізм, комуністична переконаність, непримиренність до недоліків (Якуба и др., 1988, с. 26).

Науково вартісними для нашої праці постають результати порівняльного аналізу ціннісних орієнтацій студентів 70-х та 80-х років ХХ ст., які лише оглядово представимо. Зокрема, йшлося про те, що студенти в 1970-х роках більш орієнтувалися на професійну підготовку/цінності, а у 1980-х – на соціальні якості/цінності (готовність до активного суспільного життя, навички управління колективом та проведення ідеологічної роботи); раніше студенти в опитуваннях пропускали питання студентського самоврядування, а у 80-х – уже формулювали пропозиції стосовно його вдосконалення, що засвідчує вплив певних демократичних тенденцій суспільно-політичного життя в СРСР (у зв'язку з проголошеним курсом на «перебудову») на особистісну позицію учасників навчально-виховного процесу.

Водночас, дослідники виявили певне протиріччя між позитивною спрямованістю моральних орієнтацій і моральною активністю студентської молоді, яка лише декларувала свої моральні цінності, але доволі мляво реалізовувала їх у практичному житті. Та й самі респонденти, як, наприклад, студенти 1980-х, стверджуючи, що найбільше цінують чесність, правдивість, чуйність, уважність, повагу, скромність, простоту, вірність, відданість, надійність, почуття товаришкості, зазначали, при цьому, що ці якості недостатньо поширені в тогочасному суспільстві. З одного боку, це недивно, бо десятки років життя у

класичному тоталітарному режимі далися взнаки, люди не могли одразу змінитися; втім, позитивним було те, що студенти в даному опитуванні чесно про це зазначили.

За результатами аналізованого дослідження, порівняно з 1970-ми, у 1980-х роках більшість студентів усвідомлювали значущість майбутньої професії для блага суспільства. Водночас, вони, на відміну від попередніх поколінь, не надавали значення розвитку вольових якостей (не орієнтувалися на боротьбу з труднощами, соціальну активність і були недостатньо непримиренними з «негативними явищами», наприклад, «речизмом» (тут йшлося про надмірне захоплення матеріальними речами)). Власне, студентам пропагували думку про цілий набір антицінностей, яким треба протистояти: аполітичність, байдужість, формальне виконання громадських доручень, грубість, легковажність до шлюбу, трудова недисциплінованість тощо (Якуба и др., 1988, с. 29).

Особливий інтерес становлять результати репрезентованого дослідження, що відображають ціннісні орієнтації студентів вищих навчальних закладах різних профілів. Так, з'ясовано, що студенти медичних інститутів УРСР посідали перше місце за самооцінкою рівня їх професійної культури, інтересом до навчальних дисциплін і систематичністю занять ними; також майбутні лікарі найбільше з-поміж інших студентів цінували відповідальність, ініціативність, працелюбність, заняття науково-дослідною роботою. З іншого боку, вони менше, порівняно зі студентами немедичних спеціальностей, оцінювали такі позиції, як «загальна культурна ерудиція» та «вміння вести пропагандистську роботу» (Якуба и др., 1988, с. 251). Ці результати ілюструють та підтверджують висновки наших експертів, які зазначили про надмірну політизацію/ідеологізацію навчально-виховного процесу у вищих медичних навчальних закладах, що виявлялися, зокрема, в постійному залученні студентів до пропагандистської роботи, що жодним чином не сприяло їхній професійній підготовці та майбутній фаховій праці (детальніше про це йдеться у параграфі 3.3 нашого дослідження).

Важливими були оприлюднені висновки про те, що опитувані студенти вказали на відсутність істотних змін у вузівському середовищі, у зв'язку із

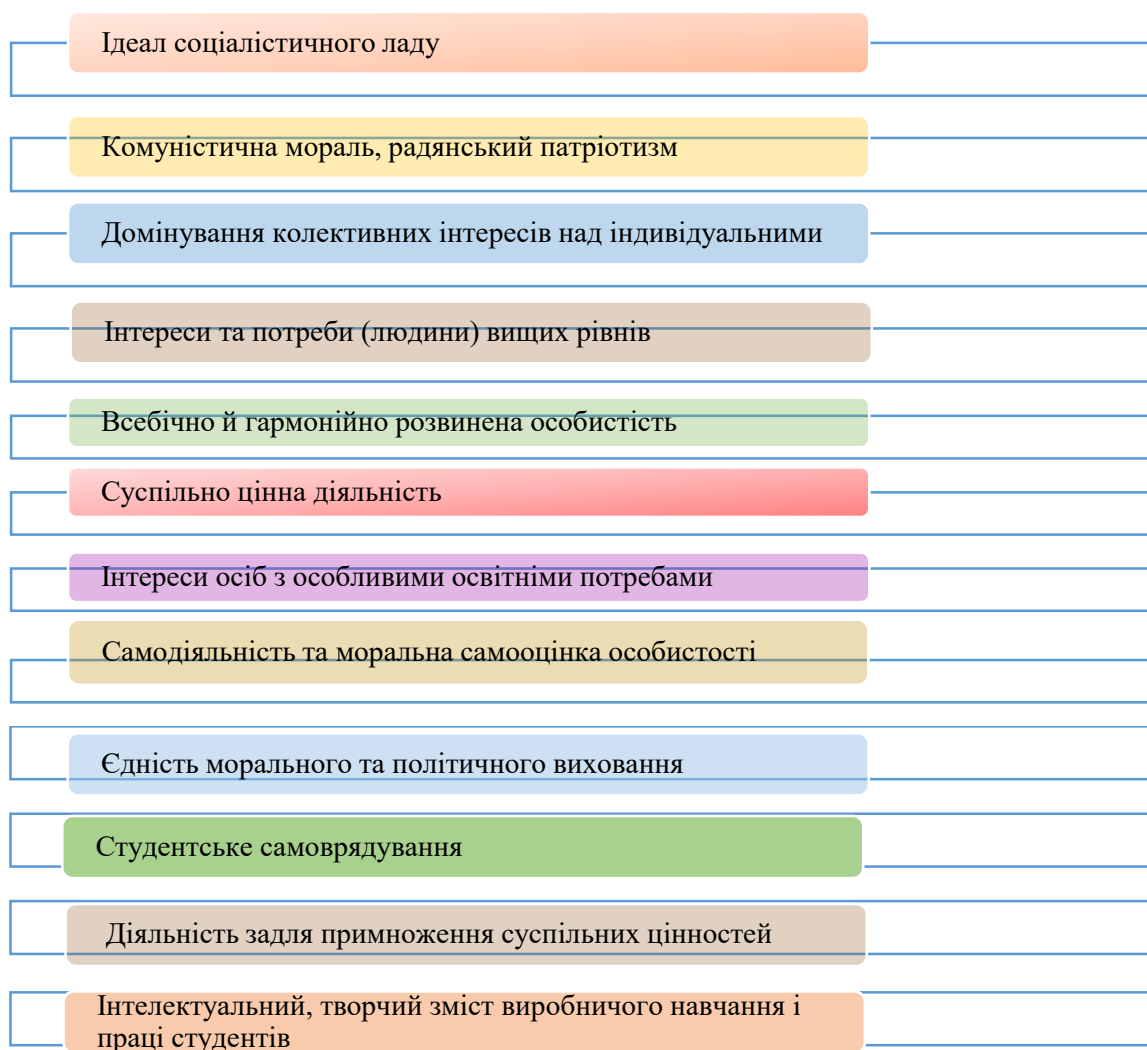

проголошеним курсом на «перебудову» (1985). Тому, зі свого боку, автори приділили особливу увагу питанням готовності, власне, викладачів до виховної роботи зі студентами відповідно до вимог часу. Йшлося, зокрема, про необхідність формування у майбутніх фахівців якостей у контексті творчого підходу до професійної підготовки: свідоме творче мислення, пошук чесних відповідей на проблеми, ініціативність тощо.

Учені констатували, що в умовах «перебудови» викладачі повинні були пройти період «глибокої ціннісної переорієнтації» на демократизацію суспільства, поглиблення соціально-політичних і особистих прав людини, дотримання «соціалістичної законності». Разом з тим, моральна культура викладачів позиціонувалася як невіддільна від їхньої політичної культури. Вони мали бути активними політичними діячами, «політичними бійцями», які (за все ж таки незмінною традицією) глибоко вивчили марксистсько-ленінську теорію і готові до масово-політичної роботи. А щоб вона була ефективною, науковці вказували освітянам-практикам на умову глибокого засвоєння марксистсько-ленінської ідеології – співпадіння її ідеалів і цінностей з реальним життєвим досвідом мас (Якуба и др., 1988, с. 45), яку слід було забезпечувати в професійній, громадській та приватній сферах. Власне, науково-педагогічні працівники вищих медичних навчальних закладів УРСР, часто разом зі студентами, виконували цю ідейно-політичну роботу в специфічних формах: викладачі-клініцисти в рамках фахових медичних виїзних зустрічей з людьми різних населених пунктів, а викладачі теоретичних кафедр (насамперед, марксизму-ленінізму) – на традиційних вечорах «запитань і відповідей», лекціях для працівників установ, підприємств тощо (про це предметно зазначено в третьому розділі нашого дослідження).

Проаналізувавши теоретичне обґрунтування проблеми цінностей майбутніх медичних фахівців у радянському науково-педагогічному дискурсі другої половини ХХ ст., ми визначили низку педагогічних цінностей, які мали служити орієнтирами для організації навчально-виховного процесу у вищих медичних навчальних закладах УРСР (див. рис. 2.5).

Підсумовуючи, зазначимо, в 50-80-х роках ХХ ст. радянські вчені здійснювали наукові розвідки, спрямовані на розв'язання низки актуальних питань педагогіки й освітньої практики в УРСР: ідейно-політичне виховання, моральне виховання, трудове виховання тощо. Їхні дослідження сприяли обґрунтуванню проблеми суспільних, професійних, індивідуальних цінностей, що відображали, з одного боку, ідеологічні пріоритети правлячої Комуністичної партії, а, з іншого – прагнення педагогічної спільноти внести конструктивні тенденції у процес формування особистості майбутніх фахівців.

Рис. 2.5. Педагогічні цінності радянської вищої медичної школи

Для прогресивного розвитку вищої медичної освіти особливо вартісними були висновки вчених стосовно педагогічних принципів роботи з особами з

особливими освітніми потребами, що виступали прообразом актуальних до сьогодні інклюзивних цінностей); акцентуації морального виховання, що, попри ідеологічну забарвленість, потенційно сприяло формуванню особистості майбутніх лікарів, готових реалізовувати у професійній діяльності цінності гуманізму, емпатії, тощо.

Висновки до другого розділу

Аналізуючи релевантний нашому дослідженню понятійний апарат, ми з'ясували, що визначення понять, репрезентованих радянськими науковцями, повинні були базуватися на теоретичних положеннях марксизму-ленінізму й методології, яка обґрунтовувала матеріалістичне розуміння об'єктивної реальності, усіх її елементів, явищ, процесів.

Відповідно, трактування поняття «цінності» у радянському офіційному науковому дискурсі здійснювали з урахуванням історичного детермінізму, що позиціонувало їх винятково як «продукт» конкретного суспільства; і це апіорі передбачало управління ними з боку того ж суспільства/влади, без урахування категорій на кшталт «абсолютних», «вічних» цінностей.

У контексті розвитку медичної науки та вищої медичної освіти такий підхід обумовлював інтерпретацію людини як біологічної істоти, визначення її цінності винятково в матеріалістичному вимірі, акцентуацію на фізичних потребах особи, що відповідно унеможлиблювало спрямування професійної підготовки майбутніх лікарів на розв'язання проблем, пов'язаних із внутрішнім світом людини, її психологічним благополуччям, духовним здоров'ям тощо.

На основі системи базових педагогічних понять, запропонованої О. Вишневським (2006), ми розробили схему наукового пошуку, основні структурні елементи якої відображають: з одного боку, об'єктивну сферу розвитку цінностей майбутніх фахівців (соціальне замовлення; освітні цінності офіційної ідеології та законодавства, вища медична освіта як середовище навчання, виховання і розвитку фахівців, система громадянських та професійних

цінностей); а з іншого – суб'єктивну чи неформальну сферу, яка перебуває поза державним регулюванням (особистість, цінності її сім'ї, культури, нації, соціальної групи, громадських рухів, власні; родинне виховання, самовиховання; індивідуальні цінності особистості). Використання даної схеми допомогло чітко простежити особливості конструювання поняття «цінності» та ключові детермінанти процесу їх формування в контексті розвитку вищої медичної освіти в Українській РСР.

Визначено, що в радянському науковому дискурсі поняття «цінності» відображалось, з одного боку, через соціальне замовлення, яке детермінувало законодавчо закріплену систему цінностей офіційної ідеології, а з другого – через громадське неформальне середовище як джерело альтернативних аксіологічних ідей. Так, з'ясовано ідеологічну детермінованість аксіологічної парадигми радянської вищої медичної освіти, що передбачала виховання майбутніх лікарів як особистостей із матеріалістичним світоглядом, для яких такі поняття, як «душа», «духовність», «духовне здоров'я» тощо не могли стати елементами системи їхніх професійних цінностей. Для пацієнтів це означало відсутність можливостей отримувати медичну допомогу із урахуванням їхніх духовних потреб, що в умовах панування атеїзму виглядало логічним закономірним явищем і підтверджувало ігнорування духовної складової в аксіологічному та антропологічному вимірах радянської науки, освіти, виховання й медицини.

Проаналізувавши еволюцію поняття «цінності» з позиції соціального замовлення, офіційної радянської наукової та освітньої парадигм, виокремлено цінності у сфері вищої медичної освіти: підготовка лікарів до профілактичної, громадської, просвітницької (пропагандистської) роботи; здоровий спосіб життя на протигагу шкідливим звичкам; лікар як політично свідомий фахівець, на відміну від індиферентних членів суспільства; соціальний паритет у сфері охорони здоров'я як «справедливе» на протигагу соціальній нерівності («несправедливе»), яку асоціювали з недоліками західної медицини тощо.

Встановлено, що для законодавчої бази, яка детермінувала тенденції розвитку системи вищої медичної освіти в УРСР, характерною була ідеологічна

спрямованість, що часто суперечила науково-педагогічній доцільності її застосування (наприклад, ідейно-політичне виховання майбутніх медиків, що передбачало, зокрема, пропагандистську/контрпропагандистську роботу студентів із населенням); водночас, окремі нормативні документи декларували систему заходів у вищих медичних навчальних закладах, що сприяли формуванню у студентів актуальних цінностей соціального змісту (працелюбність, активна громадянська позиція, готовність до соціальної підтримки потребуючих тощо).

З іншого боку, де-факто, самобутнім потужним чинником упровадження комплексного підходу до формування особистості майбутнього лікаря постала неформальна/громадська сфера, яка виявилася у науковій та практичній діяльності представників медичної інтелігенції, котрі своїм взірцем виховували студентів вищих медичних навчальних закладів у складний суперечливий радянський період. Крім цього, унікальною детермінантою творення національних, громадянських та гуманістичних цінностей студентів медичних інститутів стала громадсько-просвітницька опозиційна діяльність лікарів, учасників руху «шестидесятників».

Результати аналізу аксіологічних ідей на прикладах світоглядної позиції і професійної діяльності видатних педагогів, медиків, громадських діячів підтверджують, що актуальним для формування особистості сучасних медичних фахівців є розуміння та виховання таких цінностей: людина, її природне право на життя, свободу; гідність людини, що виявляється у її моральності; душевна рівновага, мир; синергія фізичного, ментального та духовного здоров'я; співпраця лікаря і пацієнта; здоровий спосіб життя (для фізичного здоров'я): фізична активність, поміркованість; духовні ресурси (духовне здоров'я) як рушійна сила, мотивація людини; професійна медична діяльність як джерело щастя; професіоналізм, доброчесність, совісність; емпатія; позитивне мислення, віра в добрі якості людей; повага до людини, її гідності, смиренність, здатність просити пробачення; самовідповідальність за власну людяність; мислення як сенс життя / щастя; медична етика й моральність; інклюзія в медицині. Репрезентовані вартості відображають актуальний аксіологічний компонент професійної

підготовки медиків, здатних вирішувати проблеми охорони здоров'я в Україні, що вимагають комплексного підходу, інтегративного мислення, опертя на фундаментальні основи буття людини як біологічної, духовної та соціальної істоти, котра потребує медичної допомоги в широкому гуманістичному сенсі.

Обґрунтовано наукову цінність досліджень радянських учених з проблем корекційної педагогіки, морального виховання та ін., що потенційно сприяли формуванню особистості майбутніх лікарів, готових реалізовувати у професійній діяльності цінності гуманізму, емпатії тощо.

Основні наукові результати, які викладено у другому розділі дисертації, відображені у наукових працях автора (Христенко, 2022e; 2022f; 2023a; 2023c).

РОЗДІЛ 3

ОРГАНІЗАЦІЯ ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ У ВИЩИХ МЕДИЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УРСР (1950 – 1991): АКСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

3.1. Зміст виховної роботи у вищих медичних навчальних закладах

Проблема дослідження цінностей майбутніх лікарів у недалекому минулому, коли Україна входила до складу тоталітарної радянської держави, є актуальною, щонайменше, з двох причин. По-перше, дане питання відображає специфіку історичної спадщини – концептуальних підходів, цілей, виховних пріоритетів у процесі формування особистості лікаря, яка певною мірою впливає на гуманітарну сферу сучасної вищої медичної освіти в Україні. Відтак, щоб нині виховувати майбутніх лікарів як фахівців із відповідною системою цінностей, необхідно розуміти історичні витоки та контексти, котрі потребують переосмислення, критичного аналізу й адекватної оцінки з точки зору потреб конструювання ціннісного аспекту гуманітарної підготовки сучасних медиків.

По-друге, проблема розвитку цінностей є актуальною в умовах війни та інших сьгоднішніх викликів, що спонукають медичних працівників часто робити, власне, моральний вибір і нести моральну відповідальність.

Оскільки досі нерозкритими залишаються історичні аспекти процесу формування цінностей майбутніх лікарів у такий складний період панування радянського тоталітарного режиму на українських теренах, у даному параграфі ми здійснили історико-педагогічний аналіз змісту виховної роботи щодо формування цінностей майбутніх лікарів у радянських вищих медичних навчальних закладах та дали свою оцінку впливу цієї історичної спадщини на гуманітарну концепцію сучасних закладів вищої медичної освіти.

Аналіз архівних джерел радянського періоду засвідчує розвиток системи виховання та гуманітарної підготовки майбутніх лікарів в УРСР на засадах партійності, радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму, діалектичного матеріалізму та атеїзму. Перед педагогами ставили завдання

виховувати високоідейних, морально стійких, дисциплінованих, відданих справі будівництва комунізму людей, здатних глибоко і свідомо вирішувати всі питання, пов'язані з роботою радянського лікаря (*Справка о политико-воспитательной работе*, 1960). Відтак, усі зусилля повинні були спрямовуватися на підготовку висококваліфікованих, озброєних марксистсько-ленінським світоглядом медиків (*Материалы (протоколы, доклад)*, 1973, арк. 31).

Зазначену інтенцію обґрунтовували тим, що засвоєння марксистсько-ленінської теорії може сприяти розвитку творчого мислення молодих фахівців, допомагати їм глибоко розуміти закони і перспективи суспільного розвитку, формувати вміння пов'язувати теоретичні питання з діяльністю партії та народу, щоб майбутній лікар був не лише висококваліфікованим спеціалістом, а й активним бійцем за «наши коммунистические идеалы» (*Лекции сотрудников кафедры*, 1975, арк. 51). Майбутніх медичних фахівців не соромилися називати й, відповідно, прагнули виховувати як «будівничих комунізму», відданих компартії та радянському народу (*Отчет о работе кафедры*, 1967, арк. 7).

Заідеологізованість педагогічного процесу в радянських вищих медичних навчальних закладах виражалася у спробі сконструювати нову концепцію формування особистості, яку стисло можна позначити специфічними (спеціальними) термінами: «нова людина», «радянська людина» (а не просто людина як повсюдно вживаний концепт), «радянський лікар» (якщо це за аналогією «американський лікар», «французький лікар», то характеристика «радянський» претендує на вигадану національну ознаку), «марксистсько-ленінська етика», «марксистсько-ленінська естетика», «комуністична мораль», «комуністична свідомість», «марксистсько-ленінський світогляд»...

За результатами дослідження, ми визначили змістову структуру виховної роботи у вищих медичних навчальних закладах УРСР, яка містить політико-ідеологічний, пропагандистський, контрпропагандистський, філософсько-етичний, атеїстичний, культурно-мистецький, фаховий та суспільно-трудоий компоненти, що різною мірою відображали відповідні цінності (див. рис. 3.1).

Рис. 3.1. Базові цінності у контексті змістової структури виховної роботи зі студентами вищих медичних навчальних закладів УРСР

Пріоритетним, звісно, виступав політико-ідеологічний компонент, адже метою медичного інституту було дати студентам другу спеціальність – суспільно-політичну; пропагувалася ідея, що радянський лікар – це лікар-суспільник, тому треба залучати студентів до культурно-масової та громадської роботи, і викладачі не мають морального права випускати вузьких спеціалістів. Відтак, професорсько-викладацький склад вищих медичних навчальних закладів зобов'язувався виховувати фахівців, здатних вершити справи організаторів охорони здоров'я в ім'я торжества великих ідей марксизму-ленінізму (*Лекції сотрудников кафедри, 1975, арк. 29*).

Цьому слугувала суспільно-політична практика – система заходів для вироблення у студентів навичок роботи в колективі. Відповідно до очікуваних результатів, майбутній лікар повинен був володіти вміннями організатора, вести

політико-виховну роботу, і сам бути людиною з високою політичною та загальною культурою.

Тому велика увага приділялася гуманітарній підготовці здобувачів вищої медичної освіти, а формування особистості тогочасних спеціалістів передбачало суспільно-політичне комуністичне виховання як важливу складову фахової підготовки. Прикметно, що цьому повинні були сприяти всі члени колективу медичного інституту незалежно від спеціальності (*Переписка с Министерством здравоохранения, 1966*).

Отож, виховна робота у вищих медичних навчальних закладах спрямовувалася на формування у студентів відданості комуністичній партії шляхом прищеплення комуністичної моралі, почуття відповідальності перед суспільством та патріотичного обов'язку. Тут йшлося про виховання «радянського патріотизму» з дуже конкретним змістом, а саме: в сенсі відданості, любові до соціалістичної Батьківщини, ненависті до імперіалістичних верств та їх буржуазної комуністичної пропаганди (*Отчет о работе кафедры, 1969, арк. 15; Отчет о работе кафедры, 1970, арк. 9*).

Характерно, що в контексті виховних інтенцій поняття «радянський патріотизм» часто використовували в парі із «соціалістичним інтернаціоналізмом» (*План политмассовой работы, 1958, арк. 4*). Радянська влада прагнула формувати фактично особистість космополіта, відданого ідеям Комуністичної партії, керівна роль у якій належала російському істеблішменту. Це забезпечувало політичну, економічну та культурну гегемонію російської нації в межах СРСР у той час, коли державна пропаганда голосила про соціалістичний інтернаціоналізм як громадянську цінність, хоча реально це було нівелювання національної ідентичності української та інших союзних республік під привабливим гаслом «дружби народів СРСР».

Для реалізації поставлених завдань студентам читали спеціальні лекції, доповіді, організовували семінари політико-ідеологічного змісту, скажімо, на такі теми: «Величественный план коммунистического строительства», «Борьба пролетариата на современном этапе», «Новый этап коммунистического

строительства и некоторые вопросы марксистско-ленинской теории», «Внешняя политика СРСР и современные международные отношения», «Достижения Чехословацкой республики в строительстве социализма», «Строительство социализма в Китайской народной республике» (*Отчет мединститута о политвоспитательной*, 1958, арк. 2; 7 зв.), а також про братерську дружбу народів СРСР (*Материалы (протоколы, доклад)*, 1973, арк. 7).

Громадянську позицію студентів у вищих медичних навчальних закладах постійно моніторили, щоб відповідно корегувати навчально-виховний процес. Так, знаходимо дані про те, що станом на 1958 рік у Тернопільському державному медичному інституті 793 студенти були комсомольцями, 22 – комуністами, 53 – безпартійними (*Отчет мединститута о политвоспитательной*, 1958, арк. 33). Політико-ідеологічний компонент виховного впливу на студентів мав бути всеохопним, тому лекції та практичні заняття також пов'язували з тематикою комуністичного будівництва, переконуючи, що засвоєння комуністичного світогляду, оволодіння основами марксизму-ленінізму, глибше розуміння політики партії стає «життєвою необхідністю кожної радянської людини» (*Планы работ кафедры*, 1961, арк. 1).

Як свідчать джерела, в численних виступах, бесідах студентам указували на роль партії як керівної спрямовуючої сили в боротьбі за побудову комунізму, переваги комунізму над капіталізмом, репрезентували питання, які розглядали на партійних з'їздах, виховували майбутніх лікарів на героїчних подвигах радянських людей за дострокове виконання плану семирічки, ріст могутності СРСР і його боротьбу за мир у світі і подолання колоніальної системи (*Планы работ кафедры*, 1961, арк. 1).

Так, типовими були теми доповідей перед студентами медичного інституту: «Партія в період Великої вітчизняної війни», «Комуністична партія – натхненник і організатор перемоги Великої жовтневої соціалістичної революції», «Діяльність КПУ з організації українського народу на боротьбу з німецькими загарбниками в 1918 р.», «КПЗУ – організатор революційної боротьби робітничих мас західноукраїнських земель» (*Протоколы заседания кафедры*, 1965, арк. 69).

Спеціальні виховні чи, радше, популяризаторські заходи організовували для майбутніх лікарів з метою вивчення ними та пропаганди доповідей партійних лідерів. Зокрема, з приводу виступу Л. Брежнєва перед виборцями Бауманського виборчого округу м. Москви для студентів проводили бесіди, лекції, а тези доповіді включали до навчальних матеріалів із суспільних дисциплін (*Организационно-массовые мероприятия*, 1975, арк. 1). Характер виховної роботи також визначали різні зовнішні чинники. Так, в умовах посилення антикомуністичної критики в світі, активізації розкольницьких дій антимарксистської групи Мао Цзедуну від медичних інститутів вимагали посилити ідейно-політичне виховання студентів у дусі радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму (*Отчет о работе кафедры*, 1970, арк. 2).

Політико-ідеологічний компонент пронизував усі напрями формування особистості майбутніх лікарів, у тому числі, сферу студентської наукової роботи. Так, лейтмотивом Всесоюзного огляду-конкурсу серед студентських наукових товариств медичних інститутів була теза про те, що майбутній фахівець повинен бути і бійцем ідеологічного фронту (Гудована, 1976, с. 2).

Аналізуючи джерела, спостерігаємо, що велика увага приділялася ідеологічній підготовці викладачів, які були зобов'язані виховувати здобувачів вищої медичної освіти. Ідейно-політичний рівень професорсько-викладацького складу підвищували на вечірньому університеті марксизму-ленінізму, де впродовж року функціонували історичний та філософсько-атеїстичний відділення; тут розглядали коло філософських питань біології/медицини, зовнішньої політики СРСР, міжнародного комуністичного і робітничого руху тощо (*Справка о политико-воспитательной работе*, 1960, арк. 6).

Цікаво, що в контексті звітної документації про виховну роботу знаходимо показові зауваги стосовно її реальної практики, коли педагоги працювали поза ідеологічними рамками. Наприклад, викладачі, відвідуючи студентів у гуртожитках, спілкувалися на господарські і побутові теми, а «рецензенти» вказували, що треба було говорити про комуністичні ідеї (*Справка о политико-воспитательной работе*, 1960, арк. 13).

Такий контроль здійснювали, зокрема, члени місцевих комітетів КПРС, створених на базі вищих медичних навчальних закладів, які декларували про глибоке вивчення теоретичної спадщини «класиків марксизму-ленінізму» та її застосування у вихованні студентів, утілення в життя рішень партійних з'їздів, розглядаючи ідейно-виховну роботу як складову частину навчально-методичної (*Материалы (протоколы, доклад)*, 1973, арк. 19). До речі, самі члени місцевих комітетів Комуністичної партії організовували для всього професорсько-викладацького складу медичного інституту систематичні лекції на політичні, юридичні та атеїстичні теми (*План работы МК*, 1969, арк. 2).

У контексті політико-ідеологічного компонента виховання майбутніх лікарів простежуємо економічний аспект, який відображав кілька тез пропагандистського характеру: на Заході бідніють, а в СРСР – багатіють; недопустимість волонтаризму, а монопольне право держави на централізоване управління економікою; капіталізм – ворог робітничого класу.

Щоб підкріпити зазначені ідеї у процесі формування специфічної «радянської економічної культури», для студентів організовували екскурсії на виставки сільськогосподарських машин, на підприємства і комбінати (*Информация института об участии*, 1961). А ще майбутні лікарі повинні були збирати матеріали про місцеві підприємства, їхні досягнення, роль медичних працівників у народному господарстві (*Отчет о работе кафедры*, 1971, арк. 21).

Загалом, вища медична освіта в Українській РСР не стояла осторонь пропагандистської «візії», яку радянська влада насаджувала освітній сфері, котра, будучи «кузнею умів», мала працювати на перманентну підтримку правлячої партії і тоталітарного режиму. При цьому, зауважимо, що в системі «народної освіти» Країни Рад молоде покоління озброювали навичками пропагандистської і громадсько-політичної діяльності ще зі старших класів школи, а далі – у середніх спеціальних та вищих навчальних закладах (Щербань, 1971), що мало забезпечити послідовність і системність відповідного виховного впливу.

Отож, далі охарактеризуємо пропагандистський компонент змістової структури виховної роботи в медичних інститутах, який розгортався у двох

напрямах: цілеспрямована й системна пропаганда серед студентів ключових ідей державної ідеології та підготовка майбутніх лікарів до громадської пропагандистської роботи із населенням.

Перший напрямок передбачав формування у здобувачів вищої медичної освіти стійких переконань про формування комуністичної формації як закономірність, досягнення і переваги комунізму над капіталізмом, заповіти Леніна як правдиві, допомогу з боку СРСР народам у їхньому національно-визвольному русі, атеїзм як ціннісну громадянську позицію, «соціалістичну демократію» в СРСР, міжнародний комуністичний рух (щоб не думали, начебто лише в Країні Рад живуть за комуністичною ідеологією) і т.д.

Незважаючи на те, що в контексті аналізу виховного спрямування лекцій для майбутніх лікарів могли задекларувати рекомендацію давати відповіді на питання, які хвилюють молоду людину (*Лекции сотрудников кафедры, 1975, арк. 20*), єдино правильними вважалися саме вищезазначені ідеї. Відтак, перед педагогами ставили чітке завдання: ліквідувати «помилкові погляди», «нездорові настрої» і вдосконалювати, закріплювати «правильні», щоб кожен випускник інституту став активним будівничим комуністичного суспільства (*Социалистические обязательства коллектива, 1976, арк. 3; Протоколы заседаний кафедры, 1979–1980; Протоколы производственных и научно-методических, 1979–1980; Протоколы заседаний кафедры, 1985–1986*).

Другий напрям у межах пропагандистського компонента стосувався «відточування» думки студентів, щоб підготувати їх як майбутніх пропагандистів марксизму-ленінізму (*Отчет о работе кафедры, 1970, арк. 17*). З цією метою для студентів читали спеціальні лекції з основ ораторського мистецтва, а старшокурсники входили до лекторської групи обкому ЛКСМУ й самостійно виступали з лекціями перед населенням. На зимових канікулах та під час проходження виробничої практики майбутнім лікарям доручали читати лекції про матеріали з'їздів партії і нові партійні програми (*Планы работ кафедры, 1961, арк. 2–3*).

Типовою формою залучення здобувачів вищої медичної освіти до пропагандистської роботи була їхня участь у заходах місцевого, республіканського чи всесоюзного рівнів. Наприклад, майбутні лікарі виступали на мітингу-маніфестації «Студентство всього світу у боротьбі за мир», яким завершувався обласний студентський тиждень молоді, присвячений XXVI з'їзду Комуністичної партії та Міжнародному дню студента. Лейтмотивом заходу було проголошення братерської солідарності з «демократичною молоддю», виступ проти гонки озброєнь разом з усією «революційною і прогресивною молоддю». Учасники пропагували ідеї патріотизму, соціалістичного інтернаціоналізму, гордості за Батьківщину (яка позиціонувала себе як миролюбна країна), а також декларували свою готовність стати на захист завоювань «Великого Жовтня» («Ідуть студентські загони», 1980, с. 1).

Прикметно, що студенти вищих медичних навчальних закладів брали участь у всесвітніх кампаніях на кшталт «Юність звинувачує імперіалізм», «Молодь за антиімперіалістичну солідарність, мир і прогрес» та ін., що в контексті холодної війни залучали студентство по один (прорадянський) бік барикад, які постали між тоталітарним СРСР і його сателітами (радянським табором) та США, західним демократичним світом, який не сповідував комуністичних ідей і не виступав прихильником диктаторського режиму («Ідуть студентські загони», 1980).

Загалом, йшлося не просто про формальну спорадичну присутність студентства на подібного штибу акціях, але системне цілеспрямоване «вкорінення» у свідомість молодих людей радянських пропагандистських цінностей чи, радше, антицінностей, позаяк їхній зміст реалізовувався у антигуманній практиці тоталітарного режиму.

Цікаво, що студентські загони збирали й передавали кошти у фонд солідарності з прогресивною молоддю світу; це відбувалося під гаслами за мир і свободу, які позиціонувалися як реальні цінності лише в умовах радянської системи організації суспільного життя. Так, комсомольці медичного інституту в Тернополі у 1986 році зініціювали студентські будівельні загони безкорисливої праці. Кошти, які майбутні фахівці заробили, віддали на будівництво меморіалу

на Поклонній горі у Москві, адже така поведінка – «зразок справжньої комуністичної свідомості», бо робилася в ім'я справи, до якої не могла бути байдужа жодна чесна людина – зміцнення миру на Землі (так описував трудове благодійництво майбутніх лікарів журналіст на шпальтах газети «Молодь України») (Бриндас, 1986, с. 3).

Отже, майбутнім лікарям старалися прищепити цінності радянської пропагандистської системи заради підтримки існуючого тоталітарного ладу в СРСР та його авторитету на міжнародній арені. Окремим аспектом у цьому контексті було втілення відповідної інтернаціональної політики у вищих медичних навчальних закладах.

Так, у Київському Ордена Трудового Червоного Прапора медичному інституті ім. О. О. Богомольця Міністерства охорони здоров'я УРСР функціонувала Рада інтернаціональної дружби, головним завданням якої визначено зміцнення дружніх відносин між радянськими студентами та студентами-іноземцями (з Лівану, Південно-Західної Африки, Німецької Демократичної Республіки, Болгарії, Іраку, Гани, Йемена й ін.), надання останнім ефективної допомоги в навчанні, а також виховання їх як справжніх друзів радянського народу. Для цього було створено академічну, культурно-масову, спортивно-масову і житлово-побутову секції, що займалися реалізацією визначених завдань (*Отчет о работе совета*, 1965, арк. 1–3).

Суміжним виступав контрпропагандистський компонент виховної роботи у вищих медичних навчальних закладах, якому приділяли суттєву увагу. Однією з цілей виховання було формувати ненависть і непримиренність до імперіалістичних верств (розуміємо, що йшлося про суспільства, які не сповідували комуністичну ідеологію, а вибрали демократичний шлях розвитку, на відміну від тоталітарного СРСР) і їх «буржуазної антикомуністичної пропаганди», націоналістичної, реформістської ідеологій (Штейнберг, 1971; *Отчет о работе кафедры*, 1969, арк. 15; *Отчет о работе кафедры*, 1979–1980, арк. 19).

Контрпропагандистський компонент відображав ідеї боротьби проти «буржуазного націоналізму», «неофашизму», «мілітаризму», «Мао Цзедуна»,

ревізіонізму, реформістських теорій розвитку капіталістичної системи, правого і лівого опортунізму, «шкідливих» поглядів націоналізму і сіонізму, релігійної моралі тощо. Цю боротьбу проти «буржуазної пропаганди» обґрунтовували тим, що вона констатує «вічне благополуччя і процвітання капіталістичного світу» і, «вуалюючи» свої справжні політичні наміри «безневинними» матеріалами про мораль, мистецтво, спорт, прагне прищепити «чесноти» західного світу: аполітичність, егоїзм, прагнення до наживи (*Лекции сотрудников кафедры, 1975, арк. 20*).

Для того, щоб виробляти в майбутніх лікарів навички протистояти буржуазній ідеології та ідеалістичному світогляду (*Отчет о работе кафедры, 1970, арк. 17; Отчет о работе кафедры, 1971, арк. 23*), для них організовували семінари, наприклад, «Ленінські принципи ідеологічної боротьби і їх застосування для критики буржуазних і опортуністичних концепцій», лекції про критику ідеології «українського буржуазного націоналізму», спецкурси, як, скажімо, «XXVI з'їзд та актуальні проблеми боротьби проти буржуазних і ревізіоністських ідеологій», де вивчали форми і методи ведення контрпропаганди (*Отчет о работе кафедры, 1982, арк. 22*).

Прикметно, що «творчий підхід» у вивченні, скажімо, суспільних дисциплін полягав у тому, щоб «студенти готували реферати з викриття ворожої ідеології антикомунізму» (Серебряніков & Мороз, 1970, с. 88).

Власне, контрпропагандистський компонент входив до структури педагогічної майстерності викладачів вищих медичних навчальних закладів УРСР, яких зобов'язували відвідувати семінари на кшталт «Критика буржуазних фальсифікаторів ленінської теорії соціалістичної революції і характеру сучасної епохи» з метою підвищення рівня педагогічної майстерності (*Материалы (протоколы, доклад), 1973, арк. 15*). Хоча звіти про реалізацію контрпропагандистського компонента виховної роботи не засвідчують її великої ефективності.

Наприклад, під час викладання політекономії у студентів мали формувати відповідні контрпропагандистські переконання, втім, як свідчать джерела,

сутність «буржуазної теорії» майбутні лікарі ще розповідали, а ось критикувати її не могли (*Отчет о работе кафедры, 1972, арк. 52*) (мабуть, розуміли й відчували, що радянська контрпропаганда базувалася не на логічних аргументах, а ідеологічних інтересах компартії); подібно, категорію «грошові відносини» студенти ще знали, а їх особливості при соціалізмі – ні (це показує штучність, неприйнятність радянської ідеології).

Загалом, на початку 80-х років ХХ ст. в архівних документах зазначалося про необхідність посилення класового виховання й контрпропаганди (*Отчет о работе кафедры, 1982, арк. 22*), що вказує на недостатню результативність виховної роботи в цьому напрямі, який безпосередньо стосувався політичних інтересів тоталітарної влади.

Далі перейдемо до аналізу філософсько-етичного компонента змістової структури виховного впливу на майбутніх лікарів. Метою вищих медичних навчальних закладів УРСР та СРСР у цілому було виробляти в студентів марксистсько-ленінський світогляд, високу ідейність (у сенсі відданості ідеям Комуністичної партії), колективізм, класовий підхід до явищ сучасності, формувати особу духовну багату (*Материалы (протоколы, доклад), 1973, арк. 21; Планы работ кафедры, 1961, арк. 1*).

Остання зазначена ціль звучала б ідеально, якби це деклароване «духовне багатство» одразу не розшифровували відповідно до інтересів партії-монополіста в СРСР, застосовуючи категорію моральності у власній інтерпретації. Так, у статті 41 «Вища освіта» Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту зазначалося про необхідність виховання у студентів духовної культури та «високих моральних рис»: комуністичної свідомості, культури, соціалістичного інтернаціоналізму, радянського партіотизму (*План и отчет об учебно-методической, 1983, арк. 1; Материалы (протоколы, доклад), 1973, арк. 13*).

Таким чином, «високі моральні риси» майбутніх фахівців у СРСР ототожнювалися із комуністичними ідеологічними інтересами; формування «нової людини» / «радянської людини» мало відбуватися поза фундаментальною

шкалою загальнолюдських моральних цінностей, а, радше, в системі координат «соціалістичної демократії» (*Отчет о работе кафедры*, 1971, арк. 10) – декларованої «влади народу», що сповідує комуністичну/соціалістичну ідеологію тоталітарного радянського режиму.

До речі, подібно концепт «свобода» виступав як цінність саме в контексті соціалістичних революцій, наприклад, у творчості болгарських революційних демократів (*Протоколы и планы работы*, 1976, арк. 3), «національна незалежність» – лише тоді, коли йшлося, скажімо, про В'єтнам чи Ізраїль, де протистояли дві геополітичні системи, США та СРСР, (і саме останній позиціонувався як рятівник національних держав у боротьбі проти англо-американського імперіалізму), «мир» та «демократія» – у зв'язку із опозицією до німецького фашизму та мілітаризму, а «любов» – то обов'язково до «соціалістичної Батьківщини» (*Отчет о работе кафедры*, 1967, арк. 1; 11).

Стосовно поняття «нова людина» (*Материалы (протоколы, информации)*, 1977, арк. 32) зауважимо, що в контексті історії СРСР воно означало намір тоталітарного режиму стерти зі свідомості особи та конкретного народу/нації все «старе» – національність, ментальність, індивідуалізм, унікальність та органічну єдність із цивілізаційною духовною основою – загальнолюдською мораллю...

Натомість, радянська освітня доктрина передбачала цілеспрямоване формування у майбутніх лікарів матеріалістичного світогляду, переплетеного з положеннями апологетів марксизму-ленінізму (*Информация о выполнении решения*, 1970). Цьому безпосередньо сприяли, щонайменше, дві навчальні дисципліни: «Діалектичний матеріалізм» та «Історичний матеріалізм». Власне, майбутніх лікарів переконували, що людину слід розглядати як втілення біологічної форми руху матерії (*Отчет о работе кафедры*, 1969, арк. 13), а про духовну складову, звісно, не могло бути й мови. Це мало винятково негативне значення для формування поколінь українських медиків в УРСР, яких не навчали звертати увагу на глибокий духовний світ людини, цілий мікрокосм за Сковородою, внутрішню сутність особи, що реально визначає її практичні дії, вибір, поведінку, а ще виступає потужним чинником фізичних недуг пацієнтів.

Щоб у студентів радянських вищих медичних навчальних закладів не закрадалися подібні думки, їх завчасно виховували в дусі відповідної пропаганди. Одним із типових прикладів є тема семінарського заняття для третьокурсників Тернопільського державного медичного інституту з історичного матеріалізму: «Основні принципи ленінської теорії пізнання. Критика теорії символів, ієрогліфів і фізіологічного ідеалізму Мюллера, Гельмгольца» (*Протоколи засідання кафедри*, 1965, арк. 21). Науково-методичним підґрунтям такого підходу зазвичай ставали наукові роботи викладачів кафедр марксизму-ленінізму медичних інститутів УРСР (*Сборник научных трудов*, 1957, арк. 1–44).

Власне, гуманітарна підготовка майбутніх лікарів здійснювалася в дусі популяризації комуністичної моралі та моральності (*Отчет о работе кафедры*, 1973, арк. 61; *Отчет о работе кафедры*, 1979–1980, арк. 25) та, з іншого боку, різкої критики «реакційної буржуазної філософії і моралі» – крім вище згаданих філософських концепцій, це стосувалося неотомізму, теорії еліти (*Отчет о работе кафедры*, 1967, арк. 7; 11), екзистенціалізму, феноменологічної філософії Гуссерля, ірраціоналізму... А на загал, студентам стверджували, що «метафізичне обмеження предмету філософії є виявом кризи сучасного ідеалізму» (*Протоколи и планы работ*, 1977, арк. 21).

Про ефективність, чи, радше, неефективність такого партійного, ідеологічного підходу до виховання особистості майбутніх фахівців у вищих медичних навчальних закладах УРСР свідчить, наприклад, витяг із рецензії на лекцію з основ марксистсько-ленінської естетики на тему «Види мистецтва», де рецензент вказує, що лекції з цієї навчальної дисципліни мали б давати хоча б елементарні уявлення про марксистсько-ленінську естетику (*Протоколи засідання кафедри*, 1965, арк. 64). Очевидно, лектори не зуміли знайти якогось раціонального зерна, яке могло б допомогти пізнавати сутність естетичної галузі філософії з позицій зазначеної штучно створеної «методології».

Результати дослідження показують, що певну увагу звертали на формування етики радянської людини та етики радянського лікаря у медичних інститутах УРСР. А конкретно, зміст морального виховання відображав норми поведінки

відповідно до «Морального кодексу будівників комунізму» (*Отчет мединститута о политвоспитательной*, 1958, арк. 2; *Отчет о работе кафедры*, 1970, арк. 8), оскільки завданням педагогів було «добиватися», щоб «Моральний кодекс будівника комунізму» (а не загальнолюдська, християнська мораль або ж моральні цінності українського народу) став для кожного студента «законом його життя» (*Планы работ кафедры*, 1961, арк. 19).

У контексті аналізу наступного – атеїстичного – компонента підкреслимо, що, за словами О. Сухомлинської, «важливою складовою радянської педагогічної науки стає атеїзм як його складова, який тлумачиться як «партійний» матеріалізм. Це також відмінна, специфічна риса радянської освіти, яка, задекларувавши світський характер, далеко перейшла межу світськості, поставивши знак рівності між матеріалізмом і атеїзмом, до того ж «радянський» матеріалізм став войовничим, агресивним» (Сухомлинська, 2014, с. 14).

І результати нашого дослідження засвідчують, що зміст виховної роботи у вищих медичних навчальних закладах УРСР відображав атеїстичний компонент, відокремлення і протиставлення моралі та релігії, антагонізм моральних цінностей та релігійних цінностей. При цьому, комуністичну мораль представляли в найкращому світлі, а релігійну – як щось негативне, шкідливе, вороже (Ерезарцев & Приходько, 1970; Косуха, 1970).

Відкинувши всі здобутки, наприклад, християнської культури, ідеологи радянської освіти пропагували ідею про те, що атеїзм може забезпечити суспільний прогрес, у той час, як релігія начебто його стримує (*Протоколы и планы работ*, 1977, арк. 4). У навчально-методичній документації використовували поняття «науково-атеїстичне виховання», також існувала спеціальна навчальна дисципліна «науковий атеїзм», за допомогою якої прагнули формувати антирелігійні погляди майбутніх лікарів. Для кращої «мотивації» вивчення наукового атеїзму послуговувалися тезою про те, що, мовляв, «релігійні упередження» шкодять людині та є ворожими до медичної науки; при цьому, намагалися використати «атеїстичні погляди» Гіппократа і Авіцени (*Отчет о работе кафедры*, 1967, арк. 9; *Протоколы заседания кафедры*, 1965, арк. 6).

Щоб цілеспрямовано дискредитувати християнство як історичну релігію з часів Київської Русі-України, яка, власне, є джерелом універсальних найвищих моральних цінностей, сконцентрованих у законі любові (до Бога і людей), атеїстична пропаганда в сфері радянської вищої медичної освіти застосовувала різні фальсифікації, клеми, не дотримуючись принципів науковості та об'єктивності (Христенко, 2022e, с. 24). Відверто упередженими були, наприклад, формулювання екзаменаційних питань з наукового атеїзму для студентів медичного інституту: «Успіхи космосу і релігії», «Боротьба православної церкви проти революційного руху», «Робота Леніна «Соціалізм і релігія», «Християнська міфологія» (*Протоколи засідання кафедри*, 1965, арк. 23).

Завданням радянської вищої школи було забезпечити, щоб усі студенти стали атеїстами (Повар, 1970); і хоча педагогам настійно рекомендували керуватися настановами ідеологів «в галузі атеїстичного виховання молоді» на кшталт Н. Крупської (Бикова, 1970), не завжди це вдавалося. Власне, недоліком виховної роботи вважали той факт, що атеїстична робота проводилася недостатньо, скажімо, коли виявляли студентів, які були «членами релігійних сект» (*Справка о политико-воспитательной работе*, 1960, арк. 13).

Специфіка виховної роботи полягала в тому, що майбутні лікарі не просто повинні були мати сформовані тверді атеїстичні переконання, а й пропагувати їх серед населення. Так, кожен студент четвертого, п'ятого курсів Тернопільського державного медичного інституту був зобов'язаний підготувати з викладачем кафедри марксизму-ленінізму реферат на антирелігійну тему й виступити з ним перед «трудящими» міста/області (*Планы работ кафедры*, 1961, арк. 2). Майбутні лікарі повинні були брати участь у роботі медико-атеїстичних бригад, писати статті на науково-атеїстичну тематику, виступати на радіо з цієї проблематики (*Социалистические обязательства коллектива*, 1976, арк. 3).

Чи могла бути ефективною ця «атеїстична просвіта», яку здобувачів вищої медичної освіти в УРСР зобов'язували проводити? В одному з архівних документів, де зафіксовано аналіз роботи медико-атеїстичних бригад, зазначалося, що деякі студенти слабо уявляють собі методику читання лекцій з

атеїзму серед віруючих (*Отчет о работе кафедры, 1972, арк. 22*). Таким чином, можемо розуміти, що нав'язування майбутнім лікарям ролі атеїстичних пропагандистів не мало відношення до їхньої професійної підготовки, не сприяло формуванню моральних цінностей, і самі студенти не були особливо зацікавленими в даному досвіді.

Отже, науковий атеїзм як навчальна дисципліна вихолощував із душі студента прагнення до віри, духовного життя, і лише та молодь, яка мала міцні християнські традиції у сім'ї, могла розвивати свою релігійну культуру підпільно, в родинному колі. Обмеження духовної свободи в радянській вищій школі не сприяло утвердженню переконання, що кожна людина, її життя, здоров'я, безпека, гідність є найвищими цінностями, а, відтак, не можна було говорити про належні умови для виховання особистості з високим рівнем моральності, самоповаги, гуманності, духовної міцності, що закорінені в релігійній культурі.

Майбутні лікарі не вивчали на філософії проблеми спілкування медичного фахівця із пацієнтами, які були, наприклад, невиліковно хворими, та не готувалися до комунікації з людиною як духовною, а не лише біологічною істотою. Такі базові поняття як «душа», «совість», «віра», «духовний світ людини» мали б перебувати в центрі навчально-виховної роботи зі студентами медичних інститутів, щоб майбутні лікарі розуміли необхідність сприйняття кожного пацієнта з його/її індивідуальним рівнем духовності.

За результатами дослідження ми виокремили й фаховий компонент змістової структури виховної роботи, який відображав специфіку професійної підготовки майбутніх лікарів. У студентських гуртожитках організовували низку бесід і диспутів з метою виховання любові до обраної спеціальності й, водночас, відданості справі партії і народу. Так, викладачі клінічних і теоретичних кафедр повинні були пропагувати закони діалектичного й історичного матеріалізму в медицині та сприяти, щоб студенти чітко осмислили поняття партійності сфери охорони здоров'я та «правильно» розуміли громадські обов'язки лікаря у практичній роботі.

Виховання майбутніх лікарів здійснювалося під гаслом ідеологічної боротьби в медичних і біологічних науках; так, засуджувалися наукові теорії, філософські течії, які претендували на роль спільного методу всіх природничих наук, у т.ч., медичної науки (персоналізм, психосоціологія, теорія факторів, фрейдизм) (*Отчет о работе кафедры, 1970, арк. 13*). Натомість, пропагували марксистсько-ленінське вчення для обґрунтування причинності в медицині (*Отчет о работе кафедры, 1971, арк. 30*).

Типовими були доповіді та лекції в ленінських кімнатах у гуртожитках на теми: «Ленін і методологічні проблеми медицини», «Перспективи розвитку радянської морфології у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС», а також про працю Леніна «Детская болезнь «левизны» в коммунизме», роль медиків у Великій вітчизняній війні, заслуги компартії в охороні здоров'я в СРСР, зростання цін на медичні послуги в західних країнах, що вело до «зубожіння народних мас» (*Отчет о работе кафедры, 1970, арк. 14; 26; Материалы (протоколы, доклад), 1973, арк. 4; Отчет о работе кафедры, 1972, арк. 10*).

Базовими виступали закони та цінності діалектичного матеріалізму, зокрема, екстраполюючи закон переходу кількості в якість на медицину, в студентів формували переконання, що порушення фізіологічної норми (міри в медицині) приводить до нової якості – патологічного стану (*Отчет о работе кафедры, 1970, арк. 10*). При цьому, фактори психологічного, духовного характеру не бралися до уваги, що звужувало професійний світогляд майбутніх медиків.

Наступний компонент змістової структури виховної роботи у вищих медичних навчальних закладах, який ми аналізуватимемо – культурно-мистецький, зосереджений у художній самодіяльності ідеологічного спрямування. Студентів залучали до гуртків, серед яких: хоровий, драматичний, художнього читання, хореографічний, естрадного та духового оркестру. Приклад репертуару студентського хору відображає ідейні засади виховання в радянський період (без натяку на національну незалежність, автентичність, свободу, а пропагування любові до абстрактної інтернаціональної «Батьківщини», звеличення «комуністичної праці», вкраплення побутової культури): «Родина великая моя»

Тушкова, «Марш бригад коммунистического труда» Филипенко, югославская народная песня «Адриатическое море», украинская народная песня «Соседка» (*Отчет о работе художественной*, 1959, арк. 2).

Майбутні лікарі виступали на партійних, міських, обласних, інститутських заходах до Дня артилерії, Дня радіо і преси, 8 Березня, 1 Травня, на заводах, підприємствах тощо. Типовими були виступи студентів: «Пісня про рушник» з фільму «Літа молодії», уривок з опери Бізе «Кармен», пісні «В день рожденья», «Тихо над річкою», «Шумит волна, дзвенит струна», «Возвратятся домой корабли», «Прощай, Рим», інструментальні номери «Соло на балалайці», «Вариации на тему русских народных песен» (*Отчет о работе художественной*, 1959, арк. 3–4), що, зокрема, засвідчували пропагування російської культури серед української молоді. Студенти, які були учасниками гуртків художнього читання, писали, наприклад, такі твори: «Біля нової лікарні», «Ленин», «Рассказ Вити Малеева» (*Отчет о работе художественной*, 1959, арк. 4), а загалом для здобувачів вищої медичної освіти організовували тематичні вечори з питань партійності радянської літератури і мистецтва (*Отчет о работе кафедры*, 1967, арк. 7), тобто, поняття «українська культура і мистецтво» замінювали «радянськими» штучно створеними «аналогами».

Але природна сила української культурної ідентичності виявлялася і в таких несприятливих умовах, свідченням чого став феномен поета, композитора, музиканта й виконавця, одного з основоположників української естрадної музики, лауреата Державної премії імені Тараса Шевченка (помертньо) Володимира Івасюка. Навчаючись у Чернівецькому медичному інституті, цей талановитий українець написав одну із найвідоміших пісень «Червона рута»; як зазначається на сайті закладу вищої медичної освіти, студент Володимир Івасюк створив цю українську пісенну візитівку 15 вересня 1970 року під час лекції з дерматовенерології (*Історія університету*, б.д.). У період навчання в Чернівецькому медичному інституті «розкрився й розквітнув усіма барвами» талант й інших митців: поета-пісняра, громадського діяча Михайла Ткача, піаніста, композитора, лауреата Золотої медалі ЮНЕСКО і звання «Золоте ім'я

світової культури» Йосипа Ельгісера (*Історія університету*, б.д.). Власне, всі вони поєднували успішне навчання із заняттями в гуртках художньої самодіяльності, розвиваючи свої таланти.

Цікавим прикладом аналізу ефективності естетичного виховання у вищих навчальних закладах були результати соціологічного дослідження, проведеного серед тернопільської студентської молоді, у тому числі, медичного інституту в 1972 році. Підкреслюючи роль музики як могутньої впливової сили, яка діє на емоції, настрої людини, авторка звітної статті констатувала недостатній рівень музичної освіченості як складової естетичного виховання студентів. Натомість, було виявлено, що засобами музичного мистецтва (пропагуючи пісні азербайджанців, росіян, татар, білорусів, грузинів) у молодіжному середовищі вищих навчальних закладів цілеспрямовано формували інтернаціональні цінності.

Такий підхід обґрунтовували необхідністю виховання у студентів «здорових художніх смаків», що мало допомогти їм виробити вибіркоче ставлення до музики та створити імунітет до творів «малохудожніх», «безідейних», які «буржуазний Захід нерідко використовує як один із засобів пропаганди своїх ідей» (Комарова, 1972, с. 4).

У контексті аналізу культурно-мистецького компонента зауважимо, що спортивно-масова робота також підпорядковувалася ідеологічно-пропагандистським цілям, адже проходила під промовистим гаслом «будь готовий до праці та оборони СРСР» (*Матеріали (протоколи, доклад)*, 1973, арк. 23; Сухомлинський, 1971, с. 11), що передбачало спрямування фізичної підготовки і сил молодих людей на забезпечення потреб тоталітарного режиму.

Власне, наступний компонент змістової структури виховання майбутніх лікарів – суспільно-трудова – стосувався формування у молоді таких цінностей, як «праця», «суспільно корисна праця», «робітничий клас», а також її безпосереднє залучення до громадських робіт (Левченко & Матюша, 1971).

Для студентів медичних інститутів організовували лекції про молодіжні бригади, які під час Другої світової війни працювали під гаслом «в труде, как в бою», намагаючись у такий спосіб виховувати в молоді любов до праці заради

«Родини» (*Лекции сотрудников кафедры, 1975, арк. 8*). Загалом, прикладом для студентів мав бути робітничий клас, якого репрезентували як найбільш цінний елемент радянського суспільства за його революційність, дисциплінованість, організованість, колективізм, готовність до обмежень і жертв на благо соціалістичної Батьківщини.

Одним із виховних завдань було формування у здобувачів вищої медичної освіти трудової дисципліни, навичок систематичної праці, почуття колективізму і творчої взаємодопомоги (*Материалы (протоколы, доклад), 1973, арк. 4*). У 80-их роках ХХ ст. першочергову увагу приділяли вихованню відповідального ставлення студентів до навчання, громадської роботи, свідомої дисципліни (*Отчет о работе кафедры, 1982, арк. 29*).

Суспільно-трудоий компонент виховної роботи прагнули реалізовувати на практиці. Скажімо, в «Соціалістичних зобов'язаннях колективу Тернопільського державного медичного інституту» зазначалося, що студенти й викладачі повинні активізувати роботу з перетворення Тернополя в місто високопродуктивної праці, високої культури та взірцевого суспільного порядку, а перед студентськими будівельними загонами ставили завдання зайняти перше місце серед будівельних загонів області (*Социалистические обязательства коллектива, 1976, арк. 4*). І, власне, як свідчать джерела, майбутні лікарі працювали на «комсомольському будівництві» (наприклад, долучаючись до будівництва заводів), допомагали колгоспам збирати врожай, брали участь у Всесоюзному дні благоустрою міст, висадженні «комсомольського саду», очищенні вулиць, працювали як піонервожаті у школах, прибирали гуртожитки і навчальні корпуси тощо (*Отчет мединститута о политвоспитательной, 1958, арк. 8*).

Щороку майбутні лікарі брали участь у так званому трудовому семестрі – працювали в будівельних загонах, сільськогосподарських загонах із збирання врожаю, на консервних заводах. Студенти працювали не лише на українських теренах, а й зводили об'єкти в Магаданській, Кустанайській, Пензенській, Тюменській областях радянської Росії, збирали врожай на цілинних землях Казахстану. Прикметно, що переможцем соціалістичного змагання у суспільно

корисній праці серед закладів вищої освіти в 1976 року став медичний інститут («Автографи третього трудового», 1976, с. 4).

Важливим елементом залучення студентської молоді до трудової діяльності була мотивація. Так, відзиваючись на заклик партії перетворити 1980 рік у рік «ударної праці», учасники зборів студзагонів дали слово взяти участь у «патріотичному русі» під гаслом «П'ятиріччі ефективності і якості – ентузіазм і творчість молодих». При цьому, планувалося, що частина об'єктів буде здана зі студентським знаком якості (Галій, 1980, с. 3). Сформовані з українських студентів загони безкорисливої праці «Медик», «Романтик», «Комсомолец» та інші трудилися не лише в Українській РСР, а й поза її межами, наприклад, у Сургуті (Файфура та ін., 2007, с. 85).

Отож, учасників студентських будівельних загонів заохочували працювати не заради власної вигоди, а й щоб перераховувати кошти у Фонд миру для допомоги народам, які боролися проти «імперіалістів». Майбутніх лікарів, як і інших представників студентської молоді, переконували, що сенс їхньої благодійної праці – не дати підірвати планету, підтримувати тих, хто обстоює свободу і незалежність (це при тому, що сам Радянський Союз номінувався як «в'язниця народів»), а також віддячити старшим людям, які боролися з фашизмом і, нарешті, подарувати тогочасному поколінню мирне, щасливе майбутнє. Студентів виховували, що безкорислива праця – це, власне, і виконання рішень Комуністичної партії, адже, щоб втілити «намічені партією завдання», слід було жити державними інтересами в ім'я загального добра (Бриндас, 1986, с. 3).

Формування культури суспільно корисної праці тут частково поєднувалося із екологічним вихованням, яке розглядали через категорії «труд», «здоров'я»; усі ж питання екології трактували в світлі марксистсько-ленінського вирішення проблеми суб'єкта-об'єкта (*Протоколи и планы работы*, 1977, арк. 23).

Таким чином, змістові компоненти виховної роботи у вищих медичних навчальних закладах Української РСР відображали цілі освітньої політики радянського тоталітарного режиму, які були визначені винятково інтересами правлячої Комуністичної партії з ідеологічними засадами марксизму-ленінізму,

атеїзму, інтернаціоналізму. Відтак, зміст виховання особистості майбутніх лікарів набував виразного політичного «забарвлення», а його педагогічна доцільність та обґрунтованість залишалися нереалізованими формальними принципами.

3.2. Форми і методи формування ціннісних орієнтацій студентів

У цьому параграфі ми розглянемо, які форми й методи використовувалися у вищих медичних навчальних закладах Української РСР для формування особистості майбутніх лікарів, головним чином, їхніх ціннісних орієнтацій. Адже саме відповідні шляхи, способи та засоби донесення необхідної інформації до розуму і серця людини часто є запорукою ефективного виховного впливу, на що й розраховували ідеологи та виконавці освітньої політики радянської доби.

За результатами аналізу архівних та інших джерел, ми класифікували форми виховної роботи з майбутніми лікарями на *традиційні* та *специфічні*, які були сконструйовані відповідно до ідеологічних інтересів правлячої Комуністичної партії. Насамперед, проаналізуємо *традиційні* форми виховного впливу, що сприяли формуванню певних ціннісних орієнтацій студентів. Серед масових форм вирізнялися конференції (фестивалі, свята), в яких брали участь майбутні лікарі. Зазвичай, ці заходи були приурочені до дня Перемоги, річниці створення СРСР, дня народження Леніна тощо, і мали сприяти формуванню комуністичних ідеалів тогочасної молоді, адже їхній формат забезпечував спрямування великого концентрованого потоку інформації ідеологічного змісту на свідомість майбутніх лікарів (*Переписка с Министерством здравоохранения, 1967; Переписка с Министерством здравоохранения, 1968–1969; План мероприятий по подготовке, 1975*). Так, студентам доводилося слухати низку доповідей на кшталт «Жити і працювати за Іллічем», «Простота і скромність Леніна», «Ленінський стиль в роботі», «Любити літературу і мистецтво, як любив Ленін», «Ленін про завдання молоді в будівництві соціалістичного і комуністичного суспільства», «Ленін і охорона здоров'я», «Розвиток охорони здоров'я на Тернопіллі – живе втілення ленінських ідей» (*Справка о политико-воспитательной работе, 1960, арк. 4*).

Бачимо, що репрезентоване в доповідях «розсіювання» культу Леніна на всі сфери життя суспільства не могло не торкатися й моделювання ідеалу особистості у свідомості студентів, яких спонукали орієнтуватися на декларовані «чесноти» вождя комуністів. Тому конференції виступали однією з масових форм виховної роботи задля якомога ширшого впливу на формування ціннісних орієнтацій майбутніх медиків.

Аналогічну місію виконували читацькі конференції, під час яких виховні цінності для радянських студентів доносили за допомогою відповідних літературних персонажів, сюжетів та емоцій, викликаних письменницьким хистом прорецензованих та угодних компартії авторів. Досліджувані джерела підтверджують, що поширеною формою виховання ціннісних орієнтацій майбутніх лікарів були реферати, коли один студент готував доповідь, інші – висловлювалися, що їм сподобалося, що ні, усі були залучені до обговорення (*Отчет о работе кафедры, 1972, арк. 15*).

Здобувачі вищої медичної освіти часто готували доповіді з нагоди річниць Жовтневої революції та Конституції СРСР. Прикметно, що з метою формування комуністичного світогляду майбутніх медиків, їх залучали збирати краєзнавчий матеріал про земляків, які здійснили певний внесок у комуністичне будівництво, та використовувати при підготовці доповідей. У такий спосіб, студентам наче мала стати ближчою марксистсько-ленінська ідеологія та стиль життя комуністичних «будівників», які були пов'язані з їхньою малою батьківщиною.

Крім цього, майбутніх медиків привчали критикувати все те, що могло похитнути стабільність ідеологічної монополії КПРС, якщо хтось дозволив би собі подібну позицію, готуючи або виголошуючи реферат.

Невід'ємною складовою ідейно-виховної роботи була культурно-масова, що виражалася у колективних відвідуваннях театру, кіно. Студентам пропонували насичений репертуар вистав, наприклад, «Бережи своє ім'я», «Невігадана повість», «Іркутська історія», «Країна Айгуль», «Дівчина з легенди», «Роман з міжгір'я», «Квадратура кола»). Майбутніх лікарів заохочували до систематичних переглядів кінофільмів, як правило, заідеологізованого змісту про «героїчні

сторінки історії» (написаної, звісно, радянськими істориками), дружбу радянських народів, Леніна, боротьбу комуністів за владу (наприклад, «Кривава неділя», «Полум'яний революціонер», «Ленін в Польщі», «Сталінградська битва», «Ленін в жовтні», «Ленін в 1918 році», «Велика Вітчизняна війна», «На Курській дузі», «По Ленінському плану», «Вирок виносить історія», «Ленін, останні сторінки», «Торжество ленінських ідей», «Трагедія про подвиг народу», «Брати навіки», «В'єтнам у боротьбі» (*Отчет о работе кафедры, 1972, арк. 15–16*).

Для студентів демонстрували низку кінофільмів російською мовою: «Так починалась Искра», «Яковь Свердлов», «Коммунисты вперед», «Обыкновенный фашизм», «Знамя над миром», «Техника и красота», «Народа верные сыны», «Пятьдесят героических лет», «Экономическое и культурное сотрудничество СРСР с развивающимися странами», «XXIV съезд открылся», «Страна мая», «Москва, Москва», «Наша Украина», «С тобой Россия», «Сколько счастьем лет», «Союз равноправных», «Закавказье», «Прибалтика», «Средняя Азия», «Воссоединение западных областей Украины с Украинской СРС» (*Отчет о работе кафедры, 1972, арк. 41*).

Типовими були хронікально-документальні фільми про позитивну роль Комуністичної партії в житті суспільства та «соціалістичну реальність», яка вигравала всіма барвами суцільних успіхів, радості і щастя як перманентних характеристик буття в СРСР. У читальних залах бібліотек працювали кінолекторії, наприклад, «В братній сім'ї народів СРСР» (*Отчет о работе кафедры, 1982, арк. 23*).

Театр і кіно як засоби формування цінностей «радянської людини», «радянського студента», «радянського лікаря» відігравали особливу роль у становленні особистості в цілому. Позаяк за посередництвом спеціально відібраних сюжетів, образів, лейтмотивів драматичних творів і кінематографа свідомість студента/студентки цілеспрямовано була піддана впливу радянської пропаганди. Адже відповідні ідеологічні «точки» доволі невимушено та опосередковано перепліталися з художніми образами, цілісно зачіпаючи емоційно-вольову сферу юних глядачів.

Різноманітні вечори як форма виховного впливу на студентів були широко використовувані в практиці вищих медичних навчальних закладів Української РСР. Насамперед, йшлося про вечори, присвячені знаменним історичним подіям, наприклад, ювілейні вечори з нагоди утворення СРСР.

Типовими були тематичні вечори з прослуховуванням музики, обговоренням книг, музичних творів, пам'яток образотворчого мистецтва.

Подібно, для майбутніх медиків систематично організовували вечори запитань і відповідей на політичні, міжнародні, антирелігійні та медичні теми. Популярними були виїзди просвітницьких бригад, до яких залучали студентів, майбутніх лікарів, у райони для проведення вечорів запитань і відповідей. Серед іншого, вони пропагували й здоровий спосіб життя.

Звичними стали спортивні вечори з такими типовими елементами: доповідь, виступ гімнастів, акробатів, боксерів, фехтувальників. Так само, як і вечори відпочинку, які, попри номінальну форму дозвілля, відзначалися «серйозною» структурою (лекція, виступ колективу художньої самодіяльності, зустріч з воїнами місцевого гарнізону, письменниками, членами бригад комуністичної праці тощо) (*Справка о политико-воспитательной работе*, 1960, арк. 11)).

Власне, зустрічі були окремою популярною формою формування ціннісних орієнтацій майбутніх лікарів. До студентів «у гості» запрошували учасників «Великої Вітчизняної війни», передовиків комуністичного виробництва, лікарів, майорів медичної служби, письменників (наприклад, Павла Тичину), військових (зокрема, тричі Героя Радянського Союзу, льотчика О. І. Покришкіна) (Корда & Федонюк, 2017, с. 337).

З метою виховання молоді на революційних, бойових, трудових традиціях радянського народу, організовували зустрічі з літніми комуністами, які безпосередньо спілкувалися з Леніним. У звіті про роботу кафедри марксизму-ленінізму можна побачити цитату студентки, майбутньої медикіні, яка поділилася враженнями від однієї з таких зустрічей: «Події, які нам сьогодні нагадали, наче знов ожили переді мною. Скільки героїзму і мужності проявили в

ті дні наші діди! Ми повинні гордитися ними, брати з них приклад» (*Отчет о работе кафедры*, 1972, арк. 20–21).

Спільно з радами ленінських кімнат організовували в гуртожитках зустрічі з народними та заслуженими артистами УРСР, які як актори виступали в ролі Леніна і його соратників. У формуванні ідейних переконань та відповідних ціннісних орієнтацій студентів велике значення мала пропаганда трудових традицій радянського народу. Відтак, часто влаштовували зустрічі з доярками, бригадирами, робітниками, машиністами (наприклад, з машиністкою депо, яка в роки Другої світової війни водила бойові ешелони під Сталінградом, чи матросом крейсера «Аврора»), а також народними депутатами УРСР. Виступи трудівників були «просякнуті» любов'ю до праці і свого підприємства. Передовики праці розповідали майбутнім лікарям про успіхи трудових колективів, плани на чергову п'ятирічку (*Отчет о работе кафедры*, 1972, арк. 32–33).

Організатори зустрічей у процесі виховання особистості майбутнього лікаря сподівалися на їх ефективність, що мала б обумовлюватися безпосереднім комунікативним чинником, наочністю досвіду, свідченням реалістичності та втілення конкретних ідей (стосовно праці як цінності, революційної боротьби як цінності тощо). Бачимо, що навіть відсутність можливості влаштувати студентам зустріч із Леніним та його соратниками (бо їх уже не було серед живих) не стали остаточною перешкодою для педагогів вищих медичних навчальних закладів, які вирішили запрошувати акторів з метою репрезентації головного вождя комуністів перед майбутніми лікарями, принаймні, на театральній сцені.

Ураховуючи потужний вплив мистецтва на формування ціннісних орієнтацій молоді, для студентів влаштовували концерти, щоб спрямовувати естетичне виховання майбутніх лікарів у необхідне партії русло. Зокрема, це були концерти народних артистів Росії Гуляєва, Кобзона, естрадних колективів Ленінграда, Києва, Кишинєва, Чехословаччини, ансамблю під керівництвом народного артиста УРСР Павла Вірського, танцювального колективу під керівництвом М. Сатіновського (*Материалы (протоколы, доклад)*, 1973, арк. 21; *Історія інституту*, б.д.а).

Таким чином, переплітаючи в змістовому наповненні концертів для студентської молоді різнонаціональні культурні явища, колективи, а також здійснюючи виразну промоцію російських артистів, організатори цих заходів цілеспрямовано формували отой інтернаціональний (на протигагу ріднонаціональному, українському ідентичному) вектор ціннісної орієнтації майбутніх лікарів. Такий підхід неминуче детермінував тією чи іншою мірою «осідання» відповідного стилю мислення, пріоритетів, акцентів у свідомості, розумі студентства, формуючи ширше утворення/властивість цієї спільноти – молодого покоління – а саме суспільну свідомість, менталітет, мислення із неодмінними прикметниками «радянська», «радянський», «радянське» (Христенко, 2022f, с. 230).

Задля формування радянського патріотизму як цінності молоді людини, у вищих медичних навчальних закладах практикували екскурсії до пам'ятних історичних місць. Наприклад, «партизанськими стежками Карпат», у музей, на підприємства (*Материали (протоколи, доклад)*, 1973, арк. 22). Певною мірою використовували краєзнавчий потенціал, скажімо, майбутні лікарі відвідували локації, пов'язані з періодом у 1920 році, коли Тернопіль був тимчасово столицею Галицької радянської соціалістичної республіки і діяв Галревком, очолюваний В. Затонським (*Отчет о работе кафедры*, 1972, арк. 31).

Загалом, екскурсії як форма виховної роботи допомагали педагогам вирощувати молоді розуми і серця студентів у середовищі властиво історії радянської влади в Україні, що однозначно обмежувало гуманітарний світогляд майбутніх лікарів, відмежованих від інтелектуально-духовної спадщини та фундаментальних цінностей їхніх предків як репрезентаторів самобутньої української нації.

Поширеною формою виховання майбутніх медиків були тематичні збори, які, ймовірно, запозичені з досвіду дитячо-юнацької скаутської організації «Пласт», яка виникла на українських теренах у 1911 році й спрямовувала свої зусилля на національно-патріотичне й духовне виховання підростаючого покоління українців; а головною формою роботи з пластунами була «збірка» (в

сенсі «збиратися разом»), яку організовували на конкретну тему під загальним пластовим гаслом «Бог і Україна».

А тематичні збори у радянських вищих навчальних закладах, де навчалися майбутні лікарі, проходили під відповідними ідеологічними назвами, скажімо, «Роль радянського лікаря у вихованні молодого покоління» чи «Мій край, моя ти Батьківщина». На тематичних зборах обговорювали книги, статті, кінофільми. Типовими елементами були диспути, наприклад, на тему «Мій ідеал», обговорення фільму «Один день життя», статей «Білий халат солдата», «Перші кроки до перемоги» (*Отчет о работе кафедры, 1972, арк. 34*).

Відтак, тематичні збори, які охоплювали невелику групу студентів, відігравали доволі суттєву роль у формуванні ціннісних орієнтирів майбутніх лікарів завдяки можливості залучення кожного учасника/учасниці до спілкування, вираження своєї думки з приводу конкретної теми, що була заздалегідь обрана з метою впровадження радянської ідеології у світоглядні основи особистості майбутніх фахівців охорони здоров'я.

Завдяки періодичному проведенню тематичних семінарів з вивчення марксистсько-ленінської теорії, а також семінарів економічної освіти педагоги вищих медичних навчальних закладів УРСР намагалися формувати й закріплювати базові уявлення студентів про марксизм-ленінізм, радянську політекономію. Адже тематичні семінари слугували своєрідним «майданчиком» розгортання базових ідеологем комунізму, коли майбутніх лікарів заохочували слухати аналіз вербальних конструктів на кшталт «братні народи», «світле майбутнє», «соціалістичний інтернаціоналізм» та позиціонувати їх як найвищі громадянські цінності.

Серед форм виховної роботи з майбутніми лікарями були й спортивно-оздоровчі табори, спрямовані на популяризацію спорту і здоров'я як цінностей тогочасних студентів, а також реалізації цих вартостей на практиці. Учасники таборів мали змогу долучатися до таких видів спорту і відпочинку, як: гра в шахи, плавання на човнах, ходіння на лижах і бігунах, походи в ліс. І хоча на спортивно-оздоровчих таборах ідеологічна пропаганда номінально й безпосередньо не була

пріоритетною, але навіть тут фізичне благополуччя декларувалося як необхідне для служіння «радянській Батьківщині» (*План полит-массовой работы*, 1957, арк. 6).

Традиційною формою виховного впливу на майбутніх медиків виступали огляди-конкурси художньої самодіяльності студентів. Молоді люди мали змогу виявити свої творчі здібності як учасники ансамблів української пісні, скрипалів, бандуристів, танцювального, вокально-інструментального, бального танцю, народної музики, а також хорової капели, духового оркестру, театру мініатюр тощо. У такий спосіб формувалися естетичні цінності майбутніх лікарів, що відображали прагнення молодої людини хоча б якось забезпечувати потреби особистісного духовного розвитку в середовищі матеріалістичного атеїстичного колективістського інтернаціоналістичного радянського тоталітаризму.

Як свідчать джерела, в 50–60-х роках ХХ ст. у творчих гуртках, як правило, було 5–6 студентів-ентузіастів, окремі з них брали участь і в гуртках художньої самодіяльності, і в наукових (Файфура & Хара, 2007, с. 11). Кількість гуртківців помітно збільшилася вже у 70-х роках, тому студенти, учасники гуртків художньої самодіяльності медичних інститутів активно виступали зі своїми концертами перед мешканцями міст і сіл краю (Зайченко та ін., 1976, с. 2; «Заснування і становлення інституту (1957–1963)», 2007, с. 8).

Також характерними були взаємні виступи між творчими студентськими колективами різних вищих навчальних закладів. Наприклад, хори, вокальні, духовні, естрадні ансамблі та ансамблі народних інструментів Тернопільського державного медичного інституту, Чернівецького і Кременецького педагогічних інститутів у 60-х роках ХХ ст. здійснювали взаємні культурні візити зі своїми творчими програмами (Конопелько, 1999, с. 8). Таке спілкування між студентами водночас сприяло розвитку цінностей дружби, взаємонавчання молодих людей, власне, майбутніх медиків.

Виступи в ЗМІ не були перманентною формою виховання особистості радянського студента, але майбутніх лікарів заохочували періодично брати участь як гості радіопрограм та, більш частіше, писати статті до місцевих друкованих

видань. Як свідчать джерела, студенти та викладачі виступали на радіо та публікували дописи в пресі, зазвичай, із антирелігійною пропагандою (*Справка о политико-воспитательной работе*, 1960, арк. 10). Таким чином, у майбутніх лікарів не лише старалися формувати атеїстичні погляди (що релігія є антицінністю), а й, залучаючи їх до сфери мас-медіа, «четвертої влади», спонукали студентів виявляти свою світоглядну позицію публічно (хоча нерідко це могло суперечити їхнім внутрішнім переконанням).

Далі перейдемо до аналізу *специфічних* форм виховної роботи (що були притаманні винятково радянській системі освіти/просвіти), використовуючи які, організатори педагогічного процесу у вищих медичних навчальних закладах УРСР намагалися впливати на формування ціннісних орієнтацій майбутніх лікарів. Підкреслимо, що велике значення у «покращенні ідейно-виховної роботи» мало створення курсових партійних організацій Комуністичної партії, які керували виховною роботою на кожному курсі медичного інституту (*Справка о политико-воспитательной работе*, 1960, арк. 5), визначаючи її безальтернативний вектор розвитку.

При цьому, в межах вищих медичних навчальних закладів функціонували вечірні університети марксизму-ленінізму (школи основ марксизму-ленінізму), де слухачі історичного та філософського факультетів готувалися до відповідної організаційно-педагогічної діяльності зі студентами, щоб пропагувати їм ціннісні пріоритети панівної ідеології. Як зазначали наші експерти, котрі ще з кінця 60-х років ХХ ст. працювали в системі вищої медичної освіти Української РСР, проводився жорсткий контроль за відвідуванням усіма педагогами цих вечірніх університетів. Для викладачів-клініцистів це було особливим викликом, адже вони витрачали дорогоцінний час не на свою фахову роботу, професійне вдосконалення чи відпочинок, а на вислуховування політичної пропаганди, яка жодним чином не сприяла ні підвищенню якості надання освітніх послуг майбутнім лікарям, ні медичних послуг населенню.

Паралельно для студентів із 50–60-х років ХХ ст. організовували гуртки з підвищення політичного і культурного рівня (*План полит-массовой работы*,

1957, арк. 6), які фактично діяли з метою формування в майбутніх лікарів ціннісних орієнтацій щодо громадянської відданості ідеям марксизму-ленінізму та настановам Комуністичної партії.

Загалом, у медичних інститутах, окрім, власне, студентських наукових гуртків з різних галузей медичної науки (*План работы студенческого*, 1981, арк. 1; *Отчет о работе студенческого*, 1983, арк. 1–2), типовими були гуртки політпросвіти, філософсько-атеїстичні, з історії КПРС, із вивчення життя і революційної діяльності Леніна, політекономії (*Тезисы докладов по итоговой*, 1965, арк. 1–65; *Планы работ местного*, 1972, арк. 1). На засіданнях гуртків студенти зазвичай слухали доповіді, які готували їхні колеги. Наприклад, перед учасниками філософсько-атеїстичного гуртка доповідачі виступали на такі теми, як: «Гносеологічні і соціальні корені релігії», «Критика релігійно-ідеалістичних течій на сучасному етапі», «Форми і методи боротьби з релігійними упередженнями в СРСР», «Наука і релігія про походження людини» (*Отчет о работе кафедры*, 1972, арк. 30).

Лейтмотивом засідань гуртків політекономії була критика «буржуазних» теорій про відсутність криз у розвитку капіталістичного суспільства.

Учасники гуртків із вивчення життя і революційної діяльності Леніна готували доповіді «Ленін – творець партії нового типу», «Ленін про роль революційної теорії», «Ленін і міжнародний революційний рух» тощо (*Отчет о работе кафедры*, 1973, арк. 20).

Ціннісні орієнтації майбутніх лікарів також формували за посередництвом гуртків з філософських проблем науково-технічної революції і її впливу на медико-біологічні науки. Архівні матеріали засвідчують, що для цих гуртків характерними були доповіді, наприклад, на такі теми: «Проблеми соціального і біологічного в процесі адаптації людини в умовах сучасної НТР», «Роль географічного середовища в розвитку суспільства». Також ми натрапили на тему: «Творча сила абстрактного мислення. Роль інтуїції в діагностиці» (*Отчет о работе кафедры*, 1973, арк. 21), яка в радянському дискурсі виглядає досить

незвично й сміливо, на протипагу усталеному матеріалістичному світогляду, що виключав будь-які апеляції до ірраціонального, інтуїтивного.

Власне, у вищих медичних навчальних закладах студентів виховували через систему антирелігійних гуртків, суспільно-політичних клубів, наприклад, під назвою «Войовничий атеїст». І хоча в документах декларували, що їхніми завданнями є ідейне, моральне, трудове загартування («закалка») студентів, вироблення навичок масово-політичної, організаційної роботи в колективі, утвердження активної життєвої позиції (*Отчет о работе кафедры, 1979–1980, арк. 20*), майбутнім лікарям пропонували готувати й слухати доповіді пропагандистського змісту, наприклад, «Реакційна роль сучасного баптизму», «СРСР – країна справжньої свободи совісті» та інші (*Отчет о работе кафедры, 1973, арк. 22*).

Як бачимо, студентам представляли не просто тези про шкочу однієї з релігійних течій, а й абсолютно лицемірне парадоксальне твердження стосовно «справжньої свободи совісті» у той час, коли в Радянському Союзі непримиренно «воював атеїзм», християнство як традиційна релігія була заборонена, християн (насамперед, духовний клір) переслідували й нищили.

У середині 70-х років ХХ ст. створюють нові гуртки: гурток з «вивчення аграрної політики партії на сучасному етапі», гурток «соціальне і біологічне в людині» (духовної складової не виділяли), гурток з проблем соціальної структури розвинутого соціалістичного суспільства (*Лекции сотрудников кафедры, 1975, арк. 18*). Отже, гуртки як форма виховного впливу на становлення особистості дозволяли зосереджувати увагу студентської молоді на ключових «точках» комуністичної ідеології, що мала б «розгорнутися» в конкретні ціннісні орієнтації майбутніх лікарів, звернені на атеїзм, колективізм, інтернаціоналізм, авторитет Леніна і КПРС...

Але якщо гуртки відвідували по різному (не всі сто відсотків студентів у кожному гуртку), то для тотального поширення необхідної ідеологічної пропаганди та її систематичної «присутності» перед студентським розумом і серцем, використовували політінформацію. Дана форма виховної роботи

вирізнялася тим, що окрім огляду важливих новин, практикували обговорення кінокартин, прочитаних художніх творів, вечорів відпочинку студентів (*Справка о политико-воспитательной работе*, 1960, арк. 5). Такий підхід наче трішки завуальював цілеспрямованість формування довіри та підтримки радянської влади як базових цінностей студентської молоді.

Щоб прихильність до Комуністичної партії мала якесь історичне опертя, для майбутніх лікарів організовували Дні революційних традицій. У вищих школах відроджували свято «маевка», яке, за розповіддю літніх комуністів, підпільно відзначали в роки царату. Студенти організовано приходили до «вічного вогню» і на тому місці «маевки» виступали з промовами та зобов'язувалися не заплямувати пам'ять дідів, а продовжувати їхню боротьбу за «великі ідеали комунізму» (*Отчет о работе кафедры*, 1972, арк. 31). Специфічними формами виховання студентів на засадах марксизму-ленінізму були ленінський залік та ленінські читання, що також не дозволяли забувати вождя комуністів і його науку, яка виражала (анти)цінності тоталітарної ідеології СРСР.

Обов'язковою була участь майбутніх лікарів у Всесоюзному конкурсі студентських наукових робіт із суспільних дисциплін, присвяченому історії комсомолу, міжнародного молодіжного руху тощо.

Згідно з Постановою колегії Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР і бюро ЦК ВЛКСМ щодо проведення Всесоюзного конкурсу студентських наукових робіт із суспільних дисциплін від 10 червня 1976 року, даний конкурс повинен був стати важливою формою ідейно-політичного виховання майбутніх фахівців. Головним завданням визначено поглиблене і творче вивчення кожним студентом доповіді генсека ЦК КПРС Брежнєва «Отчет Центрального комитета КПСС и очередные задачи партии в области внутренней и внешней политики» і документів рішень XXIV з'їзду КПРС. Конкурс повинен був сприяти формуванню у майбутніх спеціалістів навичок самостійного глибокого і творчого вивчення творів класиків марксизму-ленінізму, наукового марксистсько-ленінського світогляду, комуністичної ідейності, свідомості, твердих життєвих ідеалів (*Материалы (протоколы, информации)*, 1977, арк. 1 зв.).

Загалом, учасників зобов'язували готувати доповіді у контексті марксистсько-ленінської філософії, політекономії, історії Комуністичної партії, комсомольського руху. Для цього на етапі підготовки майбутнім лікарям указували на необхідність вивчення праць Леніна і його соратників, фактологічного матеріалу про перемоги СРСР на світовій арені, історичний досвід Радянського Союзу стосовно революційного перетворення суспільства, особливості дружби молоді, комсомольців з різних країн СРСР і соціалістичного табору. Ця дружба позиціонувалася як одна з базових ідеологічних цінностей радянської системи виховання.

У своїх роботах студенти мали застосовувати класовий підхід і принцип партійності до розуміння сучасних соціальних явищ (про це підкреслював міністр В. Елютін) (*Матеріали (протоколи, інформації)*, 1977, арк. 1 зв.).

Прикметно, що в процесі підготовки до конкурсу майбутні лікарі повинні були попередньо виступати з лекціями на обрані теми на підприємствах, клубах перед різними колективами. Ці лекції, доповіді відзначалися ідеологічним спрямуванням відповідно до культури Леніна, «ленінознавства», адже йшлося про Леніна як приклад «беззаветного служення Родине, народу», ідеї Леніна щодо диктатури пролетаріату, світової соціалістичної революції, ліквідації суттєвих відмінностей між фізичною та розумовою працею, ролі жінки в комуністичному будівництві, комуністичного виховання трудящих, війни і миру, принципів радянського патріотизму і пролетарського націоналізму, необхідності війни проти «буржуазного націоналізму», ролі літератури і мистецтва у вихованні «нової людини», необхідності виховання ідейної переконаності молоді, етики та актуальних проблем етичного виховання радянської молоді, партійності соціалістичного мистецтва.

Також майбутні лікарі готувалися, щоб розповісти аудиторії про роль Леніна в створенні системи радянської охорони здоров'я, втілення ленінських ідей стосовно дружби народів «нашей страны», критику Леніним суб'єктивно-ідеалістичних поглядів на розвиток суспільства і обґрунтування матеріалістичного розуміння історії, тези Леніна про всебічний розвиток

особистості в умовах комуністичного суспільства, його інтерпретацію сутності «соціалістичної демократії».

Тематичний спектр конкурсу доповнювали питання, які розкривали «досягнення» та цінності радянського суспільства: єдність Комуністичної партії, міжнародне значення створення СРСР з одночасною критикою «антиленінських теорій імперіалізму», успіхи Країни Рад в економічній, соціальній, культурній сферах, всенародна освіта як показник розвиненості СРСР, ефективність радянської системи соціального забезпечення, роль соціалістичного укладу в охороні здоров'я «трудящих», виховання комуністичного ставлення до праці як основа всебічного і гармонійного розвитку особистості, моральне виховання, роль форм і методів ідеологічної роботи КПРС у комуністичному вихованні «мас».

Частина студентів представляли роботи, в яких висвітлювали міжнародне «лідерство» СРСР, різні форми допомоги, що він надавав народам, котрі боролися за свою незалежність; а також характеризували кризу тогочасної «буржуазної ідеології» як ворожої інтересам «трудящих» всього світу. Підготовка майбутніх лікарів до Всесоюзного конкурсу студентських наукових робіт із суспільних дисциплін була спрямована на формування у них відповідних ціннісних орієнтацій, адже студенти вивчали й репрезентували в своїх працях проблеми етичного, філософського, загальнокультурного характеру.

Наприклад, йшлося про трактування комуністичної моралі як вищого ступеня морального прогресу людства, взаємозв'язок права і моралі в соціалістичному суспільстві, незамінну роль комсомолу в інтернаціональному вихованні молоді, що позиціонувалося як цінність, трудові подвиги комсомолу, вчення Леніна щодо діалектики як «душі» марксизму, роль праці у виникненні свідомості і мови, походження життя на Землі у контексті матеріалістичної філософії, естетичні принципи соціалістичного реалізму. Прикметно, що студенти готували навіть окремі виступи щодо основних категорій моралі, таких як: добро, зло, совість, обов'язок, честь, щастя, але їхнє змістове наповнення й тлумачення не могли виходити поза межі матеріалістичної діалектики, марксизму-ленінізму (*Матеріали (протоколи, інформації)*, 1977).

Поодинокими зустрічалися теми доповідей, що розкривали потенціал професійної підготовки майбутніх медиків через освоєння гуманітарних і суспільних наук (наприклад, «Використання закономірностей зв'язку причини і наслідку в практичній діяльності лікаря» (*Матеріали (протоколи, інформації)*, 1977, арк. 36) чи «Моральне обличчя радянського лікаря» (*Отчет о работе кафедры*, 1972, арк. 30)). Натомість, студентам рекомендували представляти роботи з метою критики «ворожих» концепцій та/чи ідеологій. Відтак, майбутні медики для участі в конкурсі вивчали неотомізм як офіційну ідеологію Ватикану, особливості критики екзистенціалізму – суб'єктивно-ідеалістичної концепції існування і свободи, «буржуазно-реформістської» концепції мирного співіснування комуністичної і буржуазної ідеологій, «буржуазних теорій» про співвідношення особистості і суспільства (проти індивідуалізму як протиположності колективізму) тощо.

Звісно, що студентів зобов'язували репрезентувати на конкурсі низку доповідей задля засвоєння ними самими та поширення тез наукового атеїзму. Зокрема, майбутні лікарі готували дослідження про гносеологічні і соціальні корені релігії і шляхи подолання релігійних «пережитків» як необхідну передумову утвердження наукового світогляду, наукові й релігійні засади походження життя на Землі (тут підкреслено протиставлення релігії та науки, що було характерно для радянської пропаганди в частині войовничого атеїзму), «реакційну» роль релігії в суспільстві, походження і соціальну сутність християнства, класовий характер російського православ'я, соціальну сутність і кризу тогочасного католицизму, реакційну роль «греко-уніатської» церкви, міжнародного сіонізму, Почаївської Лаври, розвиток атеїзму як закономірність «соціалістичного прогресу», а також провідну в цьому контексті тезу, що Радянський Союз – країна «дійсної свободи совісті» (*Матеріали (протоколи, інформації)*, 1977, арк. 38).

З метою формування атеїстичного світогляду майбутніх лікарів, їх залучали вивчати теми, що мали б відображати непримиренність чи, радше, ворожість науки, зокрема, медицини та релігії. Так, типовими були конкурсні роботи про

роль природознавства в боротьбі проти релігії, атеїстичне значення вчення І. Павлова про вищу нервову діяльність, атеїстичну сутність робіт І. Сеченова, роль медицини в боротьбі проти релігії, «лжегуманізм» релігійної моралі, наукові основи політики КПРС стосовно релігії і церкви, науково-атеїстичне виховання студентської молоді, роль атеїзму в тогочасній ідеологічній боротьбі та науковий світогляд як цінність для Комуністичної партії (на відміну від релігійного світогляду, що, серед іншого, містить моральні засади формування особистості через такі фундаментальні цінності, як гідність, свобода, індивідуальна й національна ідентичність).

Відповідно до постулатів політекономії, майбутні лікарі готувалися до конкурсу, засвоюючи ідеї про провідну роль держави в економіці, особисту власність при соціалізмі та її економічну структуру, комуністичну працю, необхідність економічної освіти для радянського лікаря. До того ж, студенти повинні були зосереджувати увагу на проблемах збідніння робітників і селян, «загнивання» капіталізму в нерадянських суспільствах Західної Європи та Америки (типовою була доповідь на тему «Капіталізм – суспільство без майбутнього» (*Матеріали (протоколи, інформації)*, 1977, арк. 44)), охорони здоров'я в капіталістичних країнах (яка мала б відставати від досягнень радянської медицини), незамінну роль Комуністичної партії у будівництві ефективної системи охорони здоров'я, суспільне значення праці медиків і тези Леніна про суспільну цінність здоров'я, «Перемогу Жовтня», що розглядалася як історична умова розвитку сфери охорони здоров'я, соціалістичні змагання як цінні методи прогресу в СРСР (*Матеріали (протоколи, інформації)*, 1977).

Процес підготовки до конкурсу спрямовувався на формування в майбутніх лікарів твердих переконань про паритетне геополітичне становище України, точніше, Української РСР, яку так і назвали «Рівна серед рівних» (*Матеріали (протоколи, інформації)*, 1977, арк. 41) (тут рівність республік, які входили до СРСР, декларували як цінність, до речі, в той час, коли країни Західної Європи та Америки небезпідставно називали Радянський Союз «в'язницею народів»). Та, незважаючи на таку репутацію, ідеологи тоталітарної системи СРСР не

втомлювалися пропагувати, й, насамперед, у освітньому середовищі, тезу про вболівання за демократичні цінності. Наприклад, учасники конкурсу могли представляти роботу на тему «Ангольський народ на шляху демократичних перетворень» (*Матеріали (протоколи, інформації)*, 1977, арк. 42).

Тематичні напрями конкурсу охоплювали й питання, безпосередньо пов'язані з цариною виховання молодого покоління на засадах радянської ідеології. Зокрема, майбутніх лікарів заохочували вивчати проблему єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання, реалізації комплексного підходу в ідеологічній роботі. Студенти готували доповіді, які вже в самій назві звучали аксіоматично, претендуючи на роль сентенцій для аутогенного тренування «радянської людини», наприклад, «Радянський спосіб життя – велике завоювання соціалізму» (*Матеріали (протоколи, інформації)*, 1977, арк. 43). Власне, не дивно, що майбутні фахівці медичної галузі повинні були розповідати аудиторії і про настанови з'їзду КПРС стосовно ролі переконання у формуванні комуністичного світогляду.

У республіканському турі конкурсу взяли участь студенти медичних інститутів Української РСР: Київського, Запорізького, Львівського, Івано-Франківського, Тернопільського, Харківського, Донецького, Ворошилоградського, Дніпропетровського, Чернівецького, Кримського, Вінницького, Одеського, а також Полтавського стоматологічного й Харківського фармацевтичного інститутів (*Матеріали (протоколи, інформації)*, 1977, арк. 21). Таким чином, всесоюзний конкурс сприяв формуванню в студентів переконання про те, що вся молодь, яка репрезентувала вищу школу, мала чи, принаймні, декларувала спільні цінності – в межах радянської ідеології. Ця світоглядна «солідарність» повинна була закріплювати вчення марксизму-ленінізму і партійну політику в свідомості майбутніх лікарів.

Вечори наукового атеїзму як специфічна форма виховної роботи зі студентами передбачали залучення їх до пропагандистської роботи серед населення. Так, окремі здобувачі вищої медичної освіти готували співдоповіді із викладачами-клініцистами, які проводили прийом хворих, а потім виступали в

сільських клубах з лекціями на атеїстичні теми, розвінчуючи «релігійні догмати і забобони». Власне, студенти разом із викладачами та лаборантами були постійними агітаторами серед населення в закріплених місцевостях (*Справка о политико-воспитательной работе, 1959–1960*, арк. 8; 10). За цих умов майбутні лікарі мали ввійти в роль популяризаторів атеїзму, що, у випадку відсутності інтеріоризації антирелігійних ідей, могло детермінувати серйозний внутрішньо особистісний конфлікт.

Між тим, велику увагу приділяли позааудиторній роботі в групах і гуртожитках вищих медичних навчальних закладів. Так, «ленінські кімнати» в гуртожитках виступали як одні зі стратегічних «виховних локацій» майбутніх лікарів, де їм пропагували матеріали з'їздів Комуністичної партії, доповіді генеральних секретарів, а також зосереджували увагу на інтернаціональному, військово-патріотичному й естетичному вихованні. Наприклад, типовим був «Вечір дружби народів» за участю викладачів різних національностей, які розповідали студентам про свою трудову діяльність, дружбу народів, їхню взаємодопомогу та, основне, про великі перетворення, які відбулися в країні за часи радянської влади (*Отчет о работе кафедры, 1973*, арк. 29). Такий підхід засвідчував тотальний і постійний контроль над світоглядною сферою студентів, поширення необхідних ідеологічних цінностей.

Важливою формою «ідейного виховання» було залучення студентів до суспільно корисної роботи серед населення. Для цього використовували літню практику майбутніх лікарів, під час якої вони читали лекції для «трудящих», проводили бесіди профілактичного характеру, а також політінформації для працівників лікарень і поліклінік, готували стінні газети й бюлетені, дописи в місцевих газетах (*Отчет о работе кафедры, 1972*, арк. 33).

Тематика лекцій, з якими студенти виступали на літній практиці, відображала ідеологічні потреби радянської влади в царині інтернаціональних ціннісних орієнтацій (Колосова, 1970, 1971; Лашкарашвілі, 1971), наприклад, «Роль інтернаціонального виховання у формуванні комуністичного світогляду»,

«XXIV з'їзд КПРС про проблему збереження навколишнього середовища» (*Отчет о работе кафедры, 1973, арк. 29*).

У контексті радянської пропаганди був такий специфічний напрямок як викриття українського «буржуазного націоналізму». Щоб залучити майбутніх лікарів до цієї справи, використовували, власне, літню виробничу практику. Так, архівні джерела засвідчують, що в 1981 році студентам Тернопільського державного медичного інституту доручили вивчити в районах Тернопільської та Рівненської областей факти «о кровавых злодеяниях украинских буржуазных националистов» (*Отчет о работе кафедры, 1982, арк. 23*). За результатами «досліджень» на основі зібраних матеріалів, під керівництвом викладачів організовували для всіх курсів конференції під назвою «Украинские буржуазные националисты – злейшие враги украинского народа». На них виступали студенти, викладачі, учасники «борьбы с националистическими бандами». Загалом було проведено 15 таких конференцій, у яких взяли участь 2278 майбутніх лікарів (*Отчет о работе кафедры, 1982, арк. 23*).

Прикметно, що студентів залучали викривати не лише діяння «украинских буржуазных националистов», а й «униатской церкви» (*Отчет о работе кафедры, 1982, арк. 28*) (мова йшла про Українську Греко-Католицьку Церкву, яка з 1946 року була заборонена радянською владою, оскільки завжди сприяла обороні національних інтересів українства, що не збігалось з інтересами тоталітарної системи СРСР).

Навіть, якщо майбутні лікарі перебували в літньому таборі, до них приїжджав спеціально викладач для проведення ідейно-виховної роботи, привозив бібліотечку («ленінську», звісно), газети, журнали, проводив політінформації... Таким чином, навіть улітку, поза інститутом, у майбутніх фахівців продовжували формувати переконання, що партійна ідеологія є цінністю, яку треба «передавати» народним масам. А краєзнавча робота з «викривання» «ворогів народу» претендувала на звання «специфічної форми виховання лицемірства й упередженості», які апріорі є антицінностями, проте не визнавалися такими в радянській реальності.

Як ефективна форма виховання студентів розглядалася суспільно-політична практика майбутніх лікарів (*План научных исследований*, 1975, арк. 2). Провідною структурною ланкою інститутської системи суспільно-політичної практики був факультет суспільних професій з дев'ятьма відділеннями: комсомольського активу, молодого лектора, суспільних кореспондентів, організаторів художньої самодіяльності, художників-оформлювачів, правових знань, інструкторів з технічних засобів пропаганди, спортивних суддів та інструкторів, організаторів і виконавців радянських обрядів і свят (*Отчет о работе кафедры*, 1979–1980, арк. 23). Цей перелік засвідчує комплексний, системний підхід до формування ціннісних орієнтацій студентів через їхню роль безпосередніх виконавців політико-ідеологічної пропагандистської діяльності.

У самій школі молодого лектора функціонували чотири секції: біологічна, наукового атеїзму, суспільно-політична і медична. Наприклад, учасники секції наукового атеїзму організовували атеїстичний кінолекторій для учнів і вчителів шкіл та профтехучилищ. Також майбутні лікарі активно виступали з атеїстичною пропагандою в гуртожитках підприємств, комбінатів, залізничних станцій, де проживали робітники. Студентські агітбригади медичних інститутів періодично виступали перед здобувачами вищої освіти, учнями, населенням міст і областей, у тому числі, й поза межами Української РСР. Скажімо, вони відвідали молодих будівельників Всесоюзних ударних комсомольських будівництв у Воронежській та Липецькій областях РРСФР (*Отчет о работе кафедры*, 1982, арк. 29).

Студентів залучали тримати «шефство» і над дитячими школами міліції (*Отчет о работе кафедры*, 1979–1980, арк. 25), що, в свою чергу, підтверджує тенденцію екстраполяції світоглядних цінностей майбутніх лікарів на різні соціальні середовища.

У розмаїтті форм виховного впливу на студентів вищих медичних навчальних закладів завдяки відповідній професійній орієнтації особливо вирізнялися медичні лекторії, участь у товариствах Червоного Хреста УРСР, санітарні дружини, Дні просвіти, Дні здоров'я тощо (*Переписка с Министерством здравоохранения*, 1969).

Медичні лекторії передбачали, що студенти були залучені до читання лекцій для населення. І хоча йшлося про тематику медичного характеру, її неодмінно рекомендували поєднувати з ідеологічною пропагандою. Так, типовими були лекції на кшталт «Ленін і охорона здоров'я трудящих» (*Справка о политико-воспитательной работе*, 1959–1960, арк. 2). Принаймні, ця форма виховання сприяла розвитку в майбутніх лікарів певних професійних цінностей, базових для такого напрямку професійної підготовки, як відповідальність лікаря за профілактично-просвітницьку роботу.

Студентів медичних інститутів залучали до співпраці з осередками Червоного Хреста Української РСР (*План полит-массовой работы*, 1957, арк. 6), що означало нагоду розвивати навички волонтерської діяльності з метою охорони здоров'я населення і формувати відповідні ціннісні орієнтації, звернені на людину, її фізичне благополуччя, служіння лікаря, а також екологічну безпеку. В зв'язку з цим, традиційними були санітарні дружини, учасники яких мали виступати взірцями своєрідних охоронців середовища, сприятливого для здоров'я людини.

Особливо, у 80-ті роки ХХ ст. спостерігалася більша увага до професійної спрямованості виховного процесу у вищих медичних навчальних закладах. Так, серед специфічних форм і методів формування ціннісних орієнтацій студентів вирізнялися Дні здоров'я (*Історія інституту*, б.д.а).

Це були заходи, з одного боку, організовані для поширення інформації про проблеми здоров'я серед громадськості, а, з іншого – вони сприяли виробленню у майбутніх лікарів навичок просвітницької роботи, зокрема, представлення здоров'я, здорового способу життя, профілактичних заходів як цінностей для людини, суспільства та держави.

Джерела засвідчують, що суттєву роль у «політвиховній» роботі з майбутніми лікарями відігравали створені курсові й загальноінститутські товариські суди («товарищеские суды»), які розглядали особові справи студентів. А загалом існувала загальноінститутська рада з профілактики правопорушень (*Отчет о работе кафедры*, 1982, арк. 29). Ці форми чи, радше, органи виховного

впливу детермінували розвиток ціннісних орієнтацій майбутніх медиків у сфері правової культури, яка в умовах тоталітарного режиму позиціонувалася доволі неоднозначно. І студенти це, ймовірно, відчували.

Завершуємо характеристику специфічних форм виховної роботи у вищих медичних навчальних закладах комуністичними суботниками, що виражали культ праці, точніше культ суспільно корисної (і безкорисливої з боку виконавців) роботи в СРСР на практиці. Отож, студенти як учасники комуністичних суботників допомагали лікарням, колгоспам, ремонтно-будівельним організаціям, розвиваючи в своєму особистісному досвіді такі цінності, як повага до праці, взаємодопомога, солідарність, альтруїзм.

Ця специфічна форма трудового виховання майбутніх медиків набувала загального характеру, коли влаштовували Всесоюзний ленінський суботник, учасники якого мали розуміти, що того дня з ними безкорисливо трудяться мільйони «співгромадян» Радянського Союзу на його ж благо. Тоді цінностями знову поставали: колективізм, інтернаціоналізм, радянська Батьківщина, праця, що «облагороджує» і, власне, за класовою теорією Маркса-Енгельса, начебто зробила людину людиною...

Характеризуючи методи виховання студентів у вищих медичних навчальних закладах, зазначимо, що активно використовували методи формування свідомості особистості, які сприяли розвитку ціннісних орієнтацій майбутніх лікарів. Зокрема, це метод лекції: на атеїстичну тематику, про бойовий шлях радянської армії, міжнародне становище СРСР. Характерною рисою застосування методу лекції була обов'язковість і всеохопність. Так, лекції про відзначення ювілейних дат в історії Країни рад читали в усіх академічних групах. У таких лекціях «закладали» провідні ідеї радянської пропаганди, зокрема, про непорушну єдність і дружбу «братніх народів» СРСР, а також подавали відповідні «докази»: в будівництві бавовняного комбінату в Тернополі брали участь представники тридцять однієї національності, а виробничого об'єднання «Ватра» – двадцяти шести (*Отчет о работе кафедры, 1973, арк. 5*).

У Донецькому державному медичному інституті ім. О. М. Горького упродовж 1967–1971 рр. діяв народний університет «Юний медик», де систематично організовували лекції ідеологічно-фахового спрямування, скажімо, на такі теми: «В. І. Ленін і радянська система охорони здоров'я», «Майбутнє без хвороб». Окрім цього, як зазначали автори статті про дану ділянку «просвітницької роботи», багатий матеріал для антирелігійного виховання і формування діалектико-матеріалістичного світогляду молоді містилися лекції на кшталт «Проблеми пам'яті і психологія людської особистості», «Біологія і медицина», «Парапсихологія, гіпноз» (Конфеткін & Ороховський, 1971, с. 54).

Власне, такий контент був типовим для просвітницького лекторію «народних університетів», які діяли в структурі вищих медичних навчальних закладів, наприклад, при Вінницькому державному медичному інституті імені М. І. Пирогова, слухачі якого отримували не лише «медичні знання», а й піддавалися атеїстичній та політико-ідеологічній пропаганді (*План роботи народного*, 1972, арк. 1–5).

Також практикували метод диспуту на літературні теми. Як зазначали автори звітної документації стосовно виховної роботи, проведення дискусій та диспутів за участю студентів медичного інституту сприяло формуванню їхньої ідейної переконаності (*Отчет о работе кафедры*, 1971, арк. 24).

Прикметно, що таким методом як індивідуальні та групові консультації користувалися, серед іншого, і для того, щоб допомогти майбутнім лікарям краще засвоїти ідеологічні, партійні теми.

Особливістю методу демонстрування в контексті виховного процесу вищої медичної школи Української РСР було те, що студентам часто демонстрували записи виступу комуністичного вождя Леніна на магнітофонній стрічці. Із цих автентичних ідеологічних першоджерел майбутні лікарі дізнавалися, наприклад, про такі питання: що таке радянська влада, як урятувати трудящих від гніту капіталістів, III комуністичний інтернаціонал, пам'яті Я. Свердлова, звернення до Червоної армії (*Отчет о работе кафедры*, 1972, арк. 41). Бачимо, даний метод також служив цілям формування ідеологічних цінностей у студентів, які,

слухаючи виступи Леніна, могли безпосередньо почути риторику вождя стосовно тих речей, про які їм неодноразово наголошували на різних виховних заходах.

Метод індивідуальної бесіди педагоги застосовували, насамперед, для вивчення особистості майбутніх лікарів, їхніх ціннісних орієнтацій, з якими вони прийшли до вищої медичної школи. В ході бесіди викладачі намагалися з'ясувати особливості поведінки студента, щоб виявити причини академічного «невстигання», недисциплінованості, «відставання в підвищенні ідейно-політичного рівня» і своєчасно їх усувати (*Справка о политико-воспитательной работе*, 1960, арк. 5). Водночас, педагоги дізнавалися, що студенти читали, як над собою працювали, які питання їх хвилювали, які їхні потреби, настрої, побажання. Індивідуальні бесіди проводили зі студентами, які були недостатньо підготовлені до самостійного вивчення творів класиків марксизму-ленінізму (*Планы работ кафедры*, 1961, арк. 14).

У звітній документації засвідчено ефективність такого методу формування ціннісних орієнтацій студентської молоді за умови серйозного ставлення і настирливості викладача. Водночас, індивідуальні бесіди відкривали широкі можливості у набутті педагогами досвіду організаційно-виховної роботи зі студентами, більш глибокого вивчення тогочасної молоді, її запитів, що, безумовно, пов'язувалося із навчальною роботою, яку викладач здійснював на кафедрі (*Справка о политико-воспитательной работе*, 1960, арк. 5).

Групові бесіди проводили з метою виховання якостей «радянського студента і майбутнього лікаря». Типовими темами групових бесід були такі, що стосувалися боротьби радянського народу за виконання п'ятирічних планів розвитку народного господарства, вивчення постанов пленумів ЦК КПРС, матеріалів сесій Верховної Ради СРСР, рішень з'їздів КПРС. Групові бесіди носили всеохопний характер, адже їх організовували в усіх студентських групах і гуртожитках (*Справка о политико-воспитательной работе*, 1960, арк. 6).

Метод наочної агітації виражався в облаштуванні кабінету атеїзму, виставок «Життя і діяльність Леніна», виданні курсових та інститутських стінгазет під промовистими назвами, наприклад, «За радянського лікаря», в яких представляли

інформацію та фото передовиків навчання, активістів громадської роботи. З іншого боку, характерною була гостра критика порушників дисципліни і тих, хто погано навчався – відповідну інформацію розміщували в сатиричних стінгазетах (*Справка о политико-воспитательной работе*, 1960, арк. 11; «Заснування і становлення інституту», 2007, с. 7).

Також створювали наочну пропаганду у вигляді вітрин, наприклад, «Моральний кодекс будівника комунізму», на якій був лозунг: «Партія запевняє, що нинішнє покоління житиме при комунізмі» (*Планы работ кафедры*, 1961, арк. 15). Кафедра педагогіки і педагогічної психології Київського ордена Трудового Червоного Прапора медичного інституту ім. О. О. Богомольця Міністерства охорони здоров'я УРСР виготовляла спеціальні таблиці «Система комуністичного виховання студентської молоді» як наочні засоби виховання майбутніх лікарів (*Отчет об учебно-методической работе*, 1978, арк. 2).

Наочною агітацією слугували «ленінські бібліотечки». Також студентам настійно рекомендували оформити підписку на періодичні видання, наприклад, газети «Правда», «Вільне життя», «Медицинская газета». Прикметно, що, аналізуючи підсумки передплатної кампанії, було виявлено тенденцію зменшення мотивації студентів випускних курсів до цієї справи. Так, зазвичай, найактивніше рекомендовану пресу передплачували майбутні лікарі, які навчалися на першому, другому, третьому, четвертому курсах, чого не можна було сказати про шестикурсників (*Материалы (протоколы, доклад)*, 1973, арк. 11).

Втім, у контексті тотальної російської пропаганди, здійснюваної, у тому числі, завдяки методам наочної агітації, траплялися поодинокі винятки, коли педагоги поширювали інформаційні продукти невластивого змісту, радше, навпаки, опозиційного, українського національно стверджуючого характеру.

Так, філософ, правозахисник Василь Лісовий, який упродовж 1962–1966 років викладав гуманітарні дисципліни у Тернопільському державному медичному інституті, видавав оригінальні нестандартні для радянського вузу стінгазети, а також специфічні літературні додатки з творами Ліни Костенко, Василя

Симоненка, Миколи Вінграновського, Івана Драча та віршами тогочасних студентів Георгія Петрука-Попика і Степана Батія.

Закономірно, що за це викладач, учений Василь Лісовий став в'язнем радянських концтаборів (Крицька, 1998, с. 2). Але, організоване ним використання методу наочності через поширення справжньої вільної творчості українських поетів та письменників, однозначно сприяло формуванню у майбутніх лікарів відповідних демократичних, українських національних та загальнолюдських цінностей: гідність людини, свобода, національна самобутність, правда, Україна як Батьківщина та ін.

Серед методів організації діяльності та формування досвіду суспільної поведінки майбутніх лікарів у вищих медичних навчальних закладах чільне місце належало методу особистого прикладу. Проголошували і відповідний девіз для викладача: «Виховувати – бути прикладом» (*Матеріали (протоколи, доклад)*, 1973, арк. 22).

У своїх профілактичних виступах стосовно питань моралі і побуту завідувач кафедри біології Тернопільського державного медичного інституту, доцент Яременко зазначав: «...яким прикладом можуть бути для студентів викладачі, які випивають або проявляють моральну нестійкість. У вихованні немає дрібниць. Ми повинні бути зразком, тільки тоді наша робота підніметься на належний рівень» (*Матеріали (протоколи, доклад)*, 1973, арк. 8). Відтак, йшлося про потребу читання лекцій про боротьбу з алкоголізмом.

У контексті виховної роботи з майбутніми лікарями використовували метод прикладу, опираючись на досвід місцевих організацій Комуністичної партії, зокрема, їх «досягнення» в атеїстичній пропаганді. Таким чином, намагалися формувати атеїстичні переконання студентів, щоб вони одночасно ставали пропагандистами антирелігійної риторики в тогочасному суспільстві.

Широко застосовували методи стимулювання діяльності й поведінки. Наприклад, метод заохочення через організацію виставок кращих наукових робіт студентів, експертно-дослідницьких і реферативних робіт студентського наукового товариства, фотоконкурсів, олімпіад (*Отчеты о работе научных*, 1959,

арк. 2–4). Характерними були конкурси на краще знання творів Карла Маркса, Фрідріха Енгельса, Володимира Леніна.

Ідеологи радянської освіти намагалися налаштувати суспільство на перманентні змагальницькі рейки: в усіх сферах проголошували «конкурс» за «високі досягнення» у праці, навчанні, перетворюючи життя «радянської людини» на всеохопний спортивний змаг. Метод змагання практикували й у вихованні майбутніх лікарів. Скажімо, у соціалістичних зобов'язаннях колективу медичного інституту на 1976 рік зазначалося, що слід широко розгорнути змагання за кращий гуртожиток, кімнату, кафедру, курс, «комсомольську групу», за звання «Ударник комуністичної праці» (*Социалистические обязательства коллектива*, 1976, арк. 4).

Даний підхід, з одного боку, мав сприяти формуванню у студентів таких цінностей, як успіх, першість, конкурентоспроможність (чи суперництво?), активність, з іншого – долаючи шлях до «першості», молоді люди закономірно виконували певну ділянку різної роботи, що, можливо, без такого заохочення і не виконувалася б із великим ентузіазмом...

Зауважимо, що ранкова гімнастика в гуртожитках як форма/метод формування культури здоров'я майбутніх лікарів мала свій ефект у вибудуванні їхньої системи цінностей, у якій знаходили місце фізична культура особистості, дисциплінованість, самоорганізованість.

Як підтверджують джерела, застосування різних форм та методів виховної роботи здійснювалося з огляду на забезпечення інтегративних зв'язків з іншими кафедрами, щоб ідейно-політичне виховання охоплювало весь навчальний процес вищої медичної школи.

Використання традиційних і специфічних форм виховної роботи детермінувало системне формування у майбутніх медиків низки антицінностей: радянський патріотизм (як відданість комуністичній партії, котра уособлювала тоталітарну владу й чинила злочини проти людяності), войовничий атеїзм (як почуття/поведінку ненависті до релігії, церкви, духовних провідників), лицемірство (як рису політичної культури радянського суспільства, яке не

отримувало від влади інформацію про об'єктивну реальність, а таку, що була спотворена в інтересах правлячої партії). Ці результати дослідження засвідчують необхідність формування системи цінностей сучасної молоді на демократичних, національних та духовно-моральних засадах, що виступають запорукою виховання гідної людини.

3.3. Експертна оцінка переваг і недоліків виховання студентів у системі вищої освіти

В умовах зниження суспільної моралі, духовності, культури поведінки частини учнівської та студентської молоді (Про Національну стратегію розвитку, 2013), актуальною є проблема пошуку ефективних методик, стратегій виховання підростаючого покоління, залучення до педагогічного процесу всіх дітей та молоді. З огляду на це, освіта завжди залишатиметься рушієм розвитку суспільства, оскільки покликана забезпечувати належну підготовку молодих громадян до життя в соціумі.

На нашу думку, щоб реалізувати поставлені завдання, відповідно до вимог, потреб, запитів та викликів сучасності, заклади вищої освіти повинні сприяти формуванню особистості студента/студентки, доцільно використовуючи багатовікову педагогічну спадщину та інноваційні технології виховання. Така інтеграція історичного актуального досвіду й результатів сучасних виховних концепцій забезпечуватиме оптимальне застосування ідей, змісту, цінностей, методів, засобів виховання студентів в умовах вищої школи.

Задля об'єктивного розуміння сутності виховання в радянський період, варто здійснити його критичне осмислення з позиції історичних уроків та педагогічної значущості. При цьому, слід зосередити увагу на дослідженні тих аспектів окресленої проблеми, які знаходять відображення у законодавчих і програмних документах, що визначають сьгодні освітню політику української держави. В такий спосіб ми зуміємо доповнити потенціал сучасної освітньої, виховної стратегії, зокрема, у вищій школі.

Власне, проблема поєднання історико-педагогічної спадщини з новітніми освітніми тенденціями відображена в Законі України «Про вищу освіту», де зазначається, що одним із принципів державної політики в сфері вищої освіти є принцип міжнародної інтеграції та інтеграції системи вищої освіти України у Європейській простір вищої освіти, за умови збереження і розвитку досягнень та прогресивних традицій національної вищої школи (ст. 3) (Про вищу освіту, 2014/2023).

Подібну тезу знаходимо в Національній доктрині розвитку освіти, яка визначає засади інтеграції вітчизняної освіти в міжнародний освітній простір, зокрема, збереження та розвиток інтелектуального потенціалу нації (Про Національну доктрину розвитку, 2002).

Крім цього, в законодавчих документах задекларовано, що завдання закладу вищої освіти полягають у формуванні особистості шляхом патріотичного, правового, екологічного виховання, утвердження в учасників освітнього процесу моральних цінностей, соціальної активності (Про вищу освіту, 2014/2023), а також ефективної і дієвої системи профілактики правопорушень, дитячої бездоглядності та безпритульності (Про Національну стратегію розвитку, 2013).

Оскільки вищезазначені напрями виховання реалізовувалися у вищій школі досліджуваного періоду, очевидним є безпосередній науковий інтерес до цього педагогічного досвіду. Його вивчають О. Сухомлинська (2014) – радянська педагогіка як ідеологія; А. Поливана (2020) – громадянське виховання в радянський період; В. Кульчицький (2020) – радянська система патріотичного виховання у загальноосвітніх школах; І. Розман (2021) – біографічна парадигма радянської педагогіки та ін.

Водночас, відсутнє цілісне дослідження виховання студентів у системі вищої школи України, зокрема, в останні десятиріччя перед проголошенням Незалежності. За цих умов та, враховуючи необхідність критичного осмислення досвіду виховання в радянський період з перспективи сучасних викликів перед освітою, ми репрезентуємо в даному параграфі результати порівняльного аналізу

експертної оцінки українськими вченими переваг і недоліків виховної роботи у вищих навчальних закладах Української РСР.

Для оцінювання педагогічної значущості досвіду виховання у вищій школі з точки зору потреб сучасного суспільства, важливою є експертна оцінка. Даний метод наукового пошуку поєднує опосередковане спостереження і опитування із залученням для оцінювання явищ компетентних фахівців. З цією метою проводиться опитування спеціально дібраної групи експертів, щоб вивчити значення певних змінних величин, необхідних для оцінки досліджуваного питання (Сисоєва & Кристопчук, 2013, с. 214).

Зазвичай, дослідники використовують різні експертні методи, серед яких індивідуальні й колективні експертні оцінки, наприклад, «мозковий штурм», метод евристичного прогнозування, метод Дельфі, метод комісії, метод узагальнення незалежних характеристик, метод індивідуального експертного опитування (здійснюється у формі інтерв'ю або у вигляді аналізу експертних оцінок). Власне, індивідуальне експертне опитування де-факто означає бесіду дослідника з експертом, в якій перший ставить запитання, відповіді на які суттєві для досягнення дослідницьких цілей. Аналіз експертних оцінок передбачає індивідуальне заповнення експертами питальника, розробленого дослідником відповідно до окреслених проблем дослідження, за результатами якого буде проаналізовано й змодельовано можливі шляхи вирішення проблемної ситуації.

У контексті дослідження ми застосували метод аналізу експертних оцінок, що передбачає проходження певних етапів: 1. Визначення цілей дослідження, формулювання відповідних запитань для експертів (тут слід пам'ятати, що запитання варто виражати як якісне, а не чисельне твердження; для численних оцінок недоцільно задавати більше, ніж п'ять градацій; експерти оцінюють можливі опції, виражають свою позицію щодо проблеми відповідно до власного професійного досвіду, а вже завдання дослідника – узагальнити міркування експертів і здійснити кількісний аналіз їх оцінок). 2. Вибір форми дослідження. На цьому етапі визначаємо форму участі експертів: очну чи заочну (очне оцінювання сприяє зосередженню уваги експерта на проблемі, що покращує

якість результатів, зі свого боку, заочне – дозволяє забезпечити об'єктивність експерта). 3. Підготовка бланків анкет (вони можуть містити відкриті й закриті питання, відповіді подаються у різних формах: судження, парне порівняння, ранговий ряд, бали, абсолютна оцінка). 4. Підбір експертів (варто зібрати досвідчених фахівців у відповідній галузі, які не мають особистої зацікавленості у дослідженні, що проводиться, і зможуть висловити об'єктивні судження). 5. Проведення оцінювання (слід забезпечити умови без зовнішнього тиску на експертів, визначити регламент). 6. Аналіз результатів (визначаємо узагальнену оцінку та оцінку узгодженості думок експертів, формулюємо висновки). 7. Підготовка звіту за результатами експертного оцінювання (вказуємо мету дослідження, склад експертів, отримані оцінки й аналіз здобутих результатів) (див. Орлов, 2002).

Отже, з метою оцінки виховання студентів у медичних інститутах Української РСР у 70-80-х роках ХХ ст., ми запропонували експертам, які працювали в цей час у різних вищих навчальних закладах, висловити своє бачення переваг, недоліків виховної роботи, особливостей формування системи цінностей студентів, які залишаються актуальними й педагогічно вартісними. Експертна оцінка українськими вченими, педагогами передбачала відповіді на таких п'ять запитань:

1) Які були переваги в організації виховної роботи в умовах вищої школи в Україні досліджуваного періоду?

2) Які, на Вашу думку, недоліки властиві для вищої школи в Україні досліджуваного періоду?

3) Які цінності з виховного досвіду вищої школи в Україні досліджуваного періоду варто формувати в сучасній студентській молоді?

4) Які форми і методи виховного впливу минулих років (до 1991 р.) не втрачають актуальності?

Експертами виступили доктор медичних наук, професор, академік, ректор (1981–1997), нині ветеран Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського Сміян Іван Семенович; доктор медичних

наук, професор, академік Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського Андрейчин Михайло Антонович; доктор медичних наук, професор Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського Боднар Ярослав Ярославович; доктор медичних наук, професор Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського Посохова Катерина Андріївна; кандидат геолого-мінералогічних наук, професор, академік, нині ветеран Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка Свинко Йосип Михайлович; доктор педагогічних наук, професор Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського Вихрущ Анатолій Володимирович; кандидат філософських наук, доктор філософії Українського Вільного Університету (Мюнхен, Німеччина), доцент, нині ветеран Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького Берко Павло Григорович; кандидат філософських наук, доцент, нині ветеран Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького Поліщук Володимир Дмитрович; кандидат історичних наук, доцент, нині директор Тернопільського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти Петровський Олександр Миколайович; педагогиня із 40-річним стажем, викладачка кафедри педагогіки та менеджменту освіти, нині ветеран Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка Купина Надія МIRONІВНА.

Стосовно переваг виховної роботи у вищій школі, І. Сміян називає системний підхід, хоча одразу зауважує, що ця системність комуністичного виховання носила формальний характер і для студентів була обов'язковим, але не бажаним напрямом їхньої активності/участі. Водночас, експерт позитивно оцінює здійснення трудового виховання майбутніх лікарів, що сприяло розвитку в них почуттів згуртованості, дружелюбності, поваги до праці, готовності до взаємодопомоги, наполегливості у досягненні спільної мети.

На думку М. Андрейчина, «сильними сторонами» радянського виховання можна було б назвати такі: чітко визначена й універсальна мета, забезпечення

високого рівня дисципліни в навчальних закладах, як і загалом у професійній сфері, а також постійний контроль за виховним процесом, що сприяло забезпеченню певної результативності педагогічної роботи. Сюди відноситься і моральне виховання, але його здійснювали із урахуванням загальної мети – формувати й зміцнювати комуністичний світогляд.

Я. Боднар вважає позитивною реалізацію трудового виховання студентської молоді на засадах колективної співпраці. Такий підхід забезпечував розвиток у майбутніх лікарів почуттів дружелюбності, навіть своєрідної «родинної» згуртованості. На його думку, культ праці, культ трудівника / трудівниці спрямовувалися на формування у студентської молоді таких позитивних якостей, як старанність, цілеспрямованість, відповідальність, винахідливість, творчість. Залучення молодих людей до фізичної праці автоматично означало, що певною мірою мала бути забезпечена готовність студентів до трудової діяльності.

Й. Свинко підкреслює значимість екологічного виховання, яке здійснювалося у вищій школі досліджуваного періоду. Експерт додатково надав низку документальних матеріалів, що засвідчують зміст та основні тенденції розвитку екологічного виховання.

Так, промовистими є науково-методичні розробки, представлені, зокрема, на Всесоюзній науково-практичній конференції з питань екологічної освіти й виховання у Таллінні (Естонія) у 1980 році. Серед доповідей знаходимо і присвячені таким питанням: екологічне виховання як нова галузь педагогічної теорії і практики (що підкреслює інноваційний підхід до виховної роботи), екологічні аспекти і комуністичне виховання (що вказує на прагнення розширити зміст ідеологічної виховної роботи екологічною складовою; у такий спосіб екологічне виховання «удостоюється» бути в системі державної ідеології), комплексний підхід до формування у студентів вузу готовності до природоохоронної просвіти населення (що засвідчує намагання поширювати в суспільстві екологічні знання/цінності й залучати до цього процесу молодих фахівців), екологізація трудової підготовки (що показує міждисциплінарну інтеграцію з метою виховання культури в гармонії з природою та задля

забезпечення екологічного благополуччя), взаємозв'язок природничо-наукових та етичних знань та формування екологічної культури (що увиразнює мотиваційний та морально-ціннісний компоненти в структурі екологічної культури, які стосуються усвідомлення та прийняття навколишнього середовища як скарбу, за який людина несе, насамперед, моральну відповідальність), місце і роль ставлення людини до природи в системі моральних відносин (що підтверджує достовірність виявлення рівня моральності, гідності, духовності людини залежно від її особистої позиції щодо охорони природи; гідний вчинок обов'язково асоціюється з бережливим ставленням до природи), взаємозв'язок естетичної та екологічної свідомості (що зосереджує увагу на глибокій духовній сутності екологічної культури, яка переплітається із естетичними цінностями людини; переживання прекрасного, видимим еталоном якого є природа, перебуває у тісному зв'язку з екологічною свідомістю), проблеми теорії і практики позитивного ставлення до природи (що становить науково-методичну складову формування почуттів любові до природи й вироблення відповідних моделей поведінки).

К. Посохова позитивним досвідом виховання у досліджуваній період вважає його системний, цілеспрямований характер, коли сто відсотків студентів були охоплені виховним впливом, а декларовані виховні цілі випливали з чітко окресленої мети освітньої державної політики. Тут не йдеться про зміст виховання, а про комплексний підхід у його реалізації. Оскільки жодна особа не залишалася поза виховним впливом у медичному інституті, то було легше й реалістичніше досягати освітніх цілей. Порівнюючи принципи й характер виховання у вищій школі до і після проголошення Незалежності України в 1991 році, експертка зазначає, що в умовах демократизації і національно-культурного відродження українського народу важливим є наповнювати виховний процес новим змістом, але, при цьому, не варто нехтувати принципом всеохопності виховання, що завжди виступав запорукою результативності його впливу на становлення особистості. Слушними є думки К. Посохової про важливість принципу неперервності виховання, який реалізовувався через виховну роботу в інституті, сім'ї, різних колективах і середовищах, але «головною скрипкою» все ж

була організаційно-виховна діяльність педагогів вищих медичних навчальних закладів.

В. Поліщук наголошує, що хоча в радянській вищій школі був комуністично-ідеологічний зміст виховання, проте виховна робота зі студентами відзначалася цілеспрямованістю, змістовністю і контролем за педагогічним процесом. Такий підхід забезпечував немалий ефект, бо цілеспрямованість означала постійність, визначеність, точність, однозначність у виховній діяльності, послідовність – сприяла міцності формування відповідних переконань, цінностей, установок, моделей поведінки, змістовність – була запорукою мотивації студентської молоді до участі у виховних заходах, а також реалізації принципу зв'язку з життям. Головна перевага в тому, вважає експерт, що був постійний контроль за виховним процесом і це унеможливило або мінімізувало прояви негативних соціально-педагогічних явищ у студентському середовищі.

Якщо відкинути ідеологічну сутність виховання у вищих навчальних закладах радянського періоду, то здійснення контролюючої функції відіграло чільну роль у досягненні виховних цілей, вважає експерт. Маючи змогу з власного досвіду порівняти організацію виховної роботи у вищій школі до і після проголошення Незалежності України, В. Поліщук констатує, що, на відміну від минулої практики, сьогодні виховний процес «відпустили на самоплив». На його переконання, виховання сучасної студентської молоді безпосередньо залежить від конкретних викладачів, а, точніше, від того – наскільки вони люблять Україну. Бо через відсутність системного контролю за виховним процесом у вищій школі результат виховання майбутніх фахівців обумовлюється суб'єктивним фактором, а не визначеною цілеспрямованою виховною стратегією незалежної української держави. А, оскільки, не кожен викладач/викладачка є свідомими патріотами, котрі розуміють потребу потужної виховної роботи зі студентами, то ми не можемо очікувати на формування високого рівня культури, патріотизму, духовності молодого покоління.

Слушним є висновок В. Поліщука, що, відкинувши радянський ідеологічний зміст виховання, сучасна система вищої освіти не повинна протиставляти

контрольній функції виховного процесу повністю протилежний, а, по суті, анархічний підхід, коли на рівні держави, освітніх інституцій немає належного контролю за реалізацією чітких виховних завдань з конкретною метою формування гідної духовної національно свідомої особистості майбутніх фахівців. Адже, якщо ми прагнемо виховати щось позитивне в наших дітях, молоді, то повинні робити це уважно, цілеспрямовано, контролюючи виховний процес задля запобігання негативним явищам (цькування, наркоманія, алкоголізм, суїциди, злочинність тощо), які з'являються через брак або слабкість конструктивного виховного впливу не лише з боку сім'ї, а й закладів освіти та інформаційного простору держави.

П. Берко стверджує про певні позитивні сторони колективного виховання у вищій школі досліджуваного періоду. На його думку, колектив слугував своєрідним інструментом громадського впливу на окрему особистість. З одного боку, авторитет і думка колективу сприяли утвердженню добрих традицій, поширенню гідного прикладу, запобіганню негативним моделям поведінки, культивуванню цінностей дружби, взаємодопомоги, співпраці і, навіть, колективної відповідальності за моральне «обличчя» окремої людини, яка належала до конкретного колективу. Але, з іншого боку, підкреслює експерт, середовище колективу апріорі не було орієнтованим на індивідуалізацію виховного процесу, що мало б передбачати урахування окремих особливостей особистості й формування диференційованої моделі інтерперсональної та колективної взаємодії членів колективу.

Оцінюючи організацію виховного процесу в умовах вищої школи в 70–80-х роках ХХ ст., А. Вихрущ акцентує увагу на таких її перевагах, як системність, неперервність виховного впливу і трудове виховання молоді. Виховання тогочасних студентів не виявилось спорадичним, випадковим чи хаотичним, а була розроблена й доволі успішно функціонувала ціла система виховної роботи у вищій школі, чітко визначена ідейно, але ще більше організаційно, своєрідний менеджмент виховання.

Системний підхід до виховання, на думку А. Вихруща, означав постійну присутність виховного впливу на студентів у середовищі вищих навчальних закладів. Адже молодих людей виховували всюди: на лекціях, практичних заняттях, у позааудиторний час, на інститутських чи загальноміських святах, на колгоспних полях, будівельних майданчиках; тобто, весь простір, у якому жила студентська молодь, був «просякнутий» виховним ідеалом і завданнями, які ставилися тоді перед вищою школою. За таких умов, виховання як один з головних факторів формування особистості відіграло свою роль якнайповніше. Це вже інше питання, який був зміст виховної роботи, але саме системність максимально допомагає досягти очікуваних результатів виховання.

Експерт зазначає, що системність виховного процесу нерозривно пов'язана з іншими принципами, а саме логічністю й послідовністю, які також реалізовувалися в організації виховної роботи в умовах вищої школи в Українській РСР досліджуваного періоду. Якщо виховним завданням було, наприклад, формувати почуття поваги і любові до праці, Батьківщини, старшого покоління, то це «відчитувалося» всюди: від підручників до літературних творів, від газет і журналів до кінофільмів. За його словами, системний підхід у організації виховної роботи у вищій школі доповнювався принципом неперервності, що в хронологічному (біографічному) відношенні передбачав цілеспрямоване виховання особистості від дитячого віку, упродовж усього життя і, фактично, до старості, а в інституційному контексті – це було виховання у сім'ї, дитячому садку, середній, вищій, вечірній школі, у професійному колективі, у громадських просвітницьких об'єднаннях тощо.

Суттєвою перевагою вищої школи, вважає А. Вихрущ, було трудове виховання, якому приділяли значну увагу. Адже суспільно корисна робота на благо народу, держави слугувала засобом формування працелюбності, відповідальності за добробут родини, громади, країни, а також уміння раціонально розподіляти час. Експерт стверджує, що реалізація трудового виховання у формі створення і функціонування будівельних загонів сприяла

утвердженню в молодіжному середовищі таких цінностей: повага до важкої праці, до трудівників, дружба, взаємопідтримка.

На думку О. Петровського, треба пам'ятати, що у 1980-х рр. відбувалися різні важливі події, які впливали на організацію та зміст виховної роботи серед «широких мас трудящих» і, звичайно, молоді, зокрема учнівської, студентської. Характер виховної роботи з молоддю залежав, в основному, від тих завдань, що ставили від імені компартії та комсомольської організації. Експерт відзначає системність виховної роботи, її масовість та інтенсивність.

Н. Купина наголошує, що важливим було виховання особистості через колектив. Ця виховна стратегія гарно виявлялася через гурткову роботу, спільне виконання студентами громадських доручень. Так, організація допомоги літнім людям сприяла формуванню у молоді поваги до старших, чуйності, милосердя, розуміння потреб немічних, готовності їм допомогти. Таке шефство над старенькими членами громади забезпечувало вироблення у студентів навичок соціальної роботи й гармонійно поєднувалося із трудовим вихованням (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

**Переваги в організації виховної роботи в умовах вищої школи в Україні
(70–80-ті роки ХХ століття)**

Експерти	1	2	3	4	5	6	7
І. Сміян	+	+	+				
М. Андрейчин	+			+			
Я. Боднар	+	+	+		+	+	
К. Посохова	+	+			+		+
Й. Свинко			+	+			
А. Вихрущ			+			+	
П. Берко	+	+					
В. Поліщук	+				+		
О. Петровський	+						+
Н. Купина		+	+			+	

Примітки. 1. Цілеспрямованість, системність, масовий (тотальний) характер виховання. 2. Неперервність та контроль за виховним процесом. 3. Трудове виховання як шлях соціалізації студентської молоді. 4. Екологічне та моральне виховання як напрями формування загальної культури особистості. 5. Пріоритет патріотичного виховання. 6. Колектив як сприятливе виховне середовище. 7. Забезпеченість виховного процесу культурним, мистецьким контентом.

Стосовно недоліків організації виховної роботи у вищій школі І. Сміян зазначає чотири ключових точки. Перша – обов'язковість виконання усіх наказів і постанов «зверху» (де-факто від партійних функціонерів) без урахування думки про них «знизу» (власне, освітян). Друга – оновлення навчальних планів не залежно від необхідності, а через настання чергової «п'ятирічки». Третя – обов'язковий зв'язок викладання усіх навчальних дисциплін із політикою Комуністичної партії, постійна вимога до викладачів-клініцистів виховувати в студентів комуністичний світогляд. Четверта – обов'язкова участь усіх студентів і викладачів у всіх державних і партійних заходах, які організовували в містах Української РСР.

Такий підхід знецінював вищу освіту, яку змушували служити інституційним засобом реалізації партійних інтересів, підпорядковуючи свої ресурси потребам тоталітарної системи.

За словами Й. Свинка, недоліком вищої школи радянського періоду було те, що не рекомендувалося наголошувати на всьому, що стосувалося України, навіть у назві треба було писати «радянська Україна», а ще не акцентувати увагу на її природних багатствах (земля, корисні копалини...). Так здійснювалося навмисне викорінення чинників, які могли впливати на формування національної свідомості студентської молоді. Все українське вилучали, знецінювали, робили невидимим і це мало деструктивні наслідки для юної особистості, яка потребувала розвиватися на природовідповідних національно-культурних засадах.

Експерт наголошує, якщо викладач говорив чи писав щось позитивне про Україну, то обов'язково потрібно було вказувати, що це все завдяки допомозі «братнього» російського народу або радянської влади. У такий спосіб формували комплекс меншовартості українців та образ особливо «благочинної» радянської Росії, яка всіляко «допомагала» іншим республікам «тоталітарної імперії».

На думку К. Посохової, засадничим недоліком організації виховної роботи був низький рівень демократичності, що унеможливлювало втілення таких громадянських цінностей, як поступ, розвиток, свобода вибору, участь громадян у здійсненні влади, ініціативність народу тощо. За таких умов чимало ідей,

проектів, які могли б забезпечити прогрес освіти й виховання, просто не мали ґрунту для проростання.

В. Поліщук вважає, що головним недоліком, властивим вищій школі, було нав'язування російської мови, культури та необ'єктивної, заангажованої, фальсифікованої інтерпретації історії України на радянський лад. Просування російської мови в освітньому просторі детермінувало негативні наслідки, а саме витіснення української мови та створення умов для заміщення зосереджених у мові (та свідомості студентів, викладачів) українських ментальних цінностей чужими, російськими.

Якби популяризація російської культури відбувалася на фоні розвитку й поширення культури титульної української нації, ми б могли говорити про якусь мультикультуральність. Але в радянський період це було спрямовано на домінування російської культури та формування комплексу культурної меншовартості українства.

Також експерт розповідає про міфологізацію історії з метою возвеличення, героїзації російського народу та перекручування й замовчування минулого українського народу в контексті трактування його як «молодшого брата», з історії якого вирвали все автентичне, українське, свободолюбиве, революційне, жертвне, національне, що б указувало на героїчні події, багату історичну спадщину, й, основне, самобутність, унікальність, окремішність, достойність, політичну, державницьку традицію української нації, яка своїми історичними коренями сягає трипільської культури (а це близько 4 тис. років до Христа).

Аналізуючи специфіку відносин суб'єктів навчально-виховного процесу, П. Берко говорить про брак раціонального методу (звернення до розуму студента) та емоційного методу (врахування емоційно-вольової сфери студента). Експерт пояснює, що ігнорування індивідуальних особливостей майбутніх фахівців, їхніх особистісних запитів і потреб, природних прав на вільний розвиток негативно впливало на формування особистості студентів.

На переконання П. Берка, середовище вищої школи не було сприятливим для емоційного благополуччя молодій людині, адже де-факто такі поняття, як

«емоції», «почуття», «переживання», «особисте ставлення», «особисті переконання» студенти та й викладачі не могли застосувати на практиці, тобто, виразити їх чи захистити. Такий підхід був непрофесійним щонайменше з педагогічної перспективи, оскільки не враховували об'єктивні закони природного гармонійного розвитку особистості як біологічної, духовної та соціальної істоти.

Н. Купина міркує про недоліки виховання у вищій радянській школі в контексті особистісної парадигми. Так, скромний тихий студент був «на задвірках» колективу, неактивний. Через переповненість класів, груп не було доступу до індивідуальності здобувача вищої освіти. Водночас, давався взнаки державний запит: кого хотіла виховати тоталітарна система? – законслухняного (покірного) громадянина, тому, як партія закерувала, так комсомол відповідав, а ініціатива була наказана.

Як підкреслює А. Вихрущ, кон'юнктура вищої школи України у 70-80-их роках ХХ ст. характеризувалася такими негативними явищами/рисами: знищення національних особливостей, атеїзм, замкнутість, партійно-ідеологічний терор, тоталітарний характер, що не сприяло формуванню особистості студента/студентки як національно свідомих, духовно зрілих громадян, вільних цивілізованих людей.

Зберігати свою ідентичність, щоб черпати з неї сили для саморозвитку – це закономірність історичного буття нації, а тому нівелювання специфіки українського народу як самобутнього суб'єкта геополітичних відносин з часів Київсько-Руської держави мало негативні наслідки для виховання молодого покоління в середовищі вищої школи.

Багатовікова історична спадщина українського народу, яка виявляється, зокрема, в національних цінностях, традиціях, становить своєрідну школу підготовки дітей і молоді до життя, наголошує експерт. Сюди відносимо і особистісне зростання, і фахову підготовку, і громадянське становлення молоді людини, яка потребує поради й досвіду своїх предків. Традиція сімейних відносин, традиція і культура праці, традиція громадського співжиття – усе це мало першорядне значення для формування особистості, а, оскільки, вища школа

не створювала умов для застосування національно-культурного потенціалу українського народу, то ця справа переадресовувалася у родинне виховне середовище або залишалася нездійсненою.

Вкрай негативним А. Вихрущ вважає поширення атеїзму та знищення релігійних традицій, що детермінувало вилучення з навчально-виховного процесу цілого пласту духовної культури українства. Християнські цінності, мораль є ідейно та історично близькими українському народові ще з X ст.; на етичних засадах християнства виховувалися цілі покоління патріотів, діячів різних сфер суспільного життя, але в радянський період спостерігалася, навпаки, боротьба проти християнської релігії, духовних провідників, які дбали про духовне та й матеріальне благополуччя українців.

Недоліком організації виховної роботи було те, що крім вилучення християнських цінностей зі сфери вищої освіти, радянська освітня політика передбачала цілеспрямовану пропаганду атеїзму як складової комуністичного світогляду. Це здійснювалося через викладання наукового атеїзму та насичення навчально-виховного процесу антирелігійним змістом. Як пояснює експерт, молода особа апріорі повинна орієнтуватися на вищі ідеали морального, божественного, вічного, що підносить людину до висот духовності, гуманності, де присутні поняття «свобода», «людська гідність», «віра», «моральний декалог», «Бог як джерело мудрості і любові» тощо.

Натомість студентів виховували в координатах «людина – колектив – партія – держава» без опції «вийти за межі цього ланцюга», який «по периметру» обмежував середовище буття особистості вузькими ідеологічними директивами, спрямованими на благо партії, «радянського народу», а, водночас, проти окремої людини, яку клеймували «ворогом», «контрреволюціонером» чи «буржуазним націоналістом».

Як зазначає М. Андрейчин, суттєвим недоліком, властивими для вищої школи в Українській РСР, було нераціональне використання часу (в тому числі, позааудиторного, особистого), який змушено витрачали на виконання вказівок Комуністичної партії, участь у численних заходах політичного характеру тощо.

Негативним був і надмірний однобокий ідеологічний вплив суто комуністичного змісту на весь навчальний і виховний процес у вищих навчальних закладах.

Також, на думку експерта, важливим недоліком виступала необ'єктивність у визначенні пріоритетів, коли йшлося про особисті досягнення студента чи викладача. Власне, якщо хтось був посереднім фахівцем, але дуже «ревним» пропагандистом, останнє зараховувалося як самодостатня перевага.

Я. Боднар вважає основним «мінусом» організації виховної роботи у радянській вищій школі відсутність органів студентського самоврядування на кшталт сучасного студентського парламенту, що позбавляло молодь можливості вносити свій голос, свої побажання, свої ініціативи в життя вузу; відтак, це унеможливлювало формування особистості студентів як лідерів, із самостійним мисленням та власною думкою.

Міркуючи про негативні сторони виховання в досліджуваній період, О. Петровський наголошує на витісненні української мови з виховного середовища вищої школи, що не сприяло тому, аби студенти відчували тісний зв'язок з історичними коренями рідної нації – самобутньої, волелюбної, потужної. На думку експерта, суттєвим недоліком виховання молоді було ігнорування емоційно-вольової сфери, індивідуальних особливостей студентів, їхніх особистісних запитів і потреб, їхніх природних прав на вільний розвиток, власну думку, що негативно впливало на формування особистості випускників вищої школи досліджуваного періоду (див. табл. 3.2).

Стосовно цінностей, які формували в радянській вищій школі і які заслуговують на увагу сьогодні, І. Сміян наголошує про любов до свого фаху (лікаря), адже це пріоритетна професійна цінність, без якої неможливо підготувати гідне покоління майбутніх фахівців. Навіть в умовах радянської системи мудрі педагоги намагалися прищепити студентам почуття глибокого усвідомлення значущості обраної професії, до якої може бути покликана людина, здатна співпереживати і любити. Також експерт виокремив любов та повагу до своїх учителів, наставників як важливу для особистісного становлення студента/студентки цінність.

Таблиця 3.2

Недоліки, властиві для вищої школи в УРСР у 70–80-их роках

XX століття

Експерти	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
І. Сміян	+	+		+			+					
М. Андрейчин		+		+			+					+
Я. Боднар						+	+		+			
К. Посохова					+				+		+	
Й. Свинко			+		+		+	+			+	
А. Вихрущ			+								+	+
П. Берко			+					+	+			
В. Поліщук							+			+		
О. Петровський								+		+		
Н. Купина	+		+			+	+		+			

Примітки. 1. Обов'язкове виконання всіх директивних вказівок влади без урахування про них думки освітян. 2. Оновлення нормативної бази навчально-виховного процесу не залежно від необхідності, а від настання наступної п'ятирічки. 3. Визначення змісту виховання ідеологічними догмами владної партії. 4. Обов'язкова участь усіх студентів та викладачів у всіх державних і партійних заходах. 5. Замовчування інформації про Україну як самобутню країну з її національними особливостями, природними багатствами. 6. Відсутність індивідуального підходу у вихованні. 7. Авторитарний стиль управління освітою, в т.ч., виховним процесом. 8. Нав'язування чужої (російської) мови, культури, історії у виховному середовищі. 9. Позбавлення суб'єктів навчально-виховного процесу права на ініціативність. 10. Ігнорування раціонального й емоційного чинників формування особистості. 11. Знищення національних особливостей, релігійних традицій, пропагування атеїзму. 12. Замкнутість, партійно-ідеологічний терор, тоталітарний характер освітньої політики.

М. Андрейчин зазначає, що виховний процес у вищій школі сприяв формуванню у студентів таких цінностей, як дисциплінованість, працелюбність, порядність; їх сьогодні насправді бракує і вони завжди залишатимуться актуальними в контексті фахової підготовки та взагалі готовності молоді людини до життя. Але при цьому, експерт зауважує, що саме поняття «порядність» тоді мало двозначний контекст: наприклад, у сімейних відносинах справді порядність пропагувалася й реалізовувалася як цінність (у зв'язку із такими поняттями як подружня вірність, міцність сім'ї), а вже в професійному середовищі – говорити про порядність було важко (скажімо, працівник був посереднім за своєю фаховістю чи рівнем моральності, але дуже ревним прихильником пануючої комуністичної ідеології, і саме ця остання обставина була визначальною

«заслугою», «ключем» до кар'єрного росту та його всебічної підтримки) (Христенко, 2021а, с. 22).

На думку Я. Боднара, в сучасних умовах слід звернути увагу на виховання у студентів патріотизму, але тепер як щирої відданості своїй Батьківщині – Україні, що означає любов до рідного народу, краю, природи, людей; взаємодопомогу, якісне виконання професійних обов'язків, життя на засадах національних пріоритетів; це громадянська цінність, яка має бути в основі виховання молоді.

Й. Свинко виокремив такі досі актуальні цінності «з радянського досвіду виховання» як працелюбність та природолюбність. Експерт констатує, що сьогодні любов до праці не вважається модною, але не йдеться про «трудова експлуатацію» сучасної молоді. Натомість, варто формувати в студентів культуру праці, повагу до праці, що сприятиме їхньому розвитку як особистостей, здатних самостійно вирішувати проблеми свого багатогранного життя, раціонально використовувати час, та, зрештою, сумлінно, з радістю і натхненням виконувати свою майбутню фахову працю. Любов до природи, яка в сучасних умовах також відійшла «на другий план», допоможе сучасній молодій людині відновити зв'язок із природним середовищем, зміцнювати здоров'я, плекати культуру прекрасного.

Як зазначає К. Посохова, важливим є формування у сучасних студентів таких цінностей, як патріотизм, професіоналізм і порядність. У радянський час зміст патріотизму набував відповідного звучання, але та цілеспрямованість і системність, з якою його формували, заслуговує на увагу з боку сучасних педагогів, які покликані виховувати українських патріотів. Відповідальне ставлення до свого навчання і майбутньої праці разом із порядністю є унікальними професійними цінностями, які потрібно розвивати в студентів медичних університетів сьогодні, переконує експертка, адже це умова підготовки справжніх лікарів-професіоналів.

На думку А. Вихруща, педагогічно вартісними постають такі притаманні радянському вихованню цінності: працелюбність, уміння дружити, культ сім'ї, скромність, повага до старших. Експерт пояснює, що спілкування студентів у «форматі» будівельних загонів сприяло формуванню дружелюбності, взаємної

підтримки, поцінування праці як такої. Сьогодні розвивати цінність працелюбності можна в інших формах: волонтерство, насамперед...

У сучасних умовах гостро не вистачає відповідального ставлення молоді до творення сім'ї, цінування сім'ї, тому це потрібно виховувати в студентів, подаючи їм базові поняття підготовки до сімейного життя. Щодо загальної культури особистості, експерт стверджує про виняткове значення скромності та щирої поваги до старших, у яких криється глибинна цінність людяності.

В. Поліщук наголошує на тому, що для виховного процесу в радянський період характерним було формування у студентів цілеспрямованості та відповідальності. На його думку, це особливо важливі індивідуальні цінності, які переходять у ранг і професійних, і громадянських, відтак, для сучасного покоління студентів вони є просто необхідними. Експерт переконаний, цілеспрямованість і відповідальність допомагають молодій людині стати гідною та успішною особистістю.

Любов до професії та чесне виконання своєї фахової праці, за твердженням П. Берка, є тими цінностями, що будуть завжди актуальними в справі виховання молоді. Відтак, слід посилити увагу до їх системного формування у сучасних студентів, які є амбітними, активними, прагнуть до самореалізації, і тут важливо прищепити їм почуття любові до фаху, самовідданості справі, яку робиш, доброзичливого ставлення до людей, з якими співпрацюєш.

Як стверджує Н. Купина, в контексті колективного виховання студентської молоді можна виокремити цінності взаємодопомоги, співпраці, колективної відповідальності. Експертка вважає, що й сучасний український молодіжний рух також є своєрідним колективним вихованням, адже члени громадських організацій збираються, обговорюють проблему, реалізують проекти; і все це роблять разом, із урахуванням різних думок та спільних інтересів.

О. Петровський наголошує на особливій значущості таких цінностей, як відповідальність, дисциплінованість, повага і любов до наставників, що забезпечують формування соціально зрілої, гуманної порядної особистості

майбутнього фахівця. Висловлені з цього приводу відповіді експертів ми узагальнили в таблиці 3.3.

Таблиця 3.3

**Цінності з історичного досвіду вищої школи в Україні, які варто
формувані в сучасній студентській молоді**

Експерти	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
І. Сміян	+			+		+	+					+		+	
М. Андрейчин				+		+			+						+
Я. Боднар	+			+	+			+		+	+	+			+
К. Посохова			+		+	+	+					+		+	
Й. Свинко		+		+				+			+		+		
А. Вихрущ	+	+		+		+			+						
П. Берко						+								+	
В. Поліщук					+								+		+
О. Петровський													+	+	+
Н. Купина			+							+			+		

Примітки. Індивідуальні цінності: 1. Вміння дружити. 2. Скромність. 3. Співчутливість. 4. Працелюбність. 5. Цілеспрямованість. 6. Порядність. Громадянські цінності: 7. Повага до наставників. 8. Природолюбність. 9. Культ сім'ї. 10. Взаємодопомога. 11. Доброчинність. 12. Патріотизм. 13. Громадська співпраця й колективна відповідальність. Професійні цінності: 14. Любов до свого фаху. 15. Дисциплінованість.

І. Сміян зазначає, що «додаткове» виховання майбутніх лікарів проводилося у формі щотижневих, а, іноді, щоденних політінформацій, комсомольських засідань, походів у кіно, театр, участі у демонстраціях 1, 9 травня, 7 листопада тощо. За словами Й. Свинка, характерними формами виховної роботи екологічного спрямування у вищій школі радянського періоду виступали «малі лісові академії», «літні школи», різні види суспільно корисної праці. Відтак, на його переконання, реальною перевагою в організації виховання майбутніх фахівців було налагодження мережі своєрідного громадського екологічного руху, коли створювали так звані «голубі патрулі» – для охорони водних ресурсів, «зелені патрулі» – для охорони рослинного світу, юнацькі лісництва тощо.

Погоджуємося з думкою експерта про те, що зазначені форми виховної роботи з метою формування екологічної культури студентської молоді не втрачають актуальності й донині. Адже різноманітні громадські об'єднання

виступають ефективною формою вироблення навичок стосовно природоохоронної діяльності, створення позитивного іміджу громадських активістів, які дбають про довкілля. До речі, питання екологічного виховання є одним із найважливіших на початку третього тисячоліття.

М. Андрейчин виокремлює такі прикметні форми виховної роботи у вищій школі, як «народна дружина», патрулі (що з міліціонерами чи без них стежили за дотриманням громадського порядку); студентські трудові загони; зустрічі з ветеранами Комуністичної партії, героями соціалістичної праці.

Колективні форми виховання, як зазначає Я. Боднар, сприяли розвитку в майбутніх фахівців почуттів дружби, співпраці, поваги до громадської думки. Разом з тим, у вузах практикували «видання» стінгазет, що певним чином відображали тогочасний ідеал студента/студентки, а, з іншого боку, виявляли негативні риси, що засуджувалися освітянським колективом.

К. Посохова виокремила як найбільш значущі з-поміж форм виховної роботи творчі гуртки, а також тематичні зустрічі, під час яких студенти обговорювали різні книги, фільми, твори мистецтва. Експертка наголошує, що таким чином забезпечували підвищення культурного рівня молодих людей. Метод особистого прикладу К. Посохова вважає особливо ефективним, адже, як і раніше, так і тепер, це безпомилковий спосіб вплинути на свідомість студентів з боку педагога.

Як зазначає А. Вихрущ, радянська система виховання характеризувалася широким застосуванням методів самовиховання, а також змагання й заохочення. Фактично весь навчально-виховний процес було покладено на «змагальницькі рейки» і це спрямовувало мислення та зусилля молодих людей на постійний розвиток, самодосконалення. Більше того, жоден студент, жодна студентка не залишалися поза розмаїттям конкурсів, творчих і наукових, які систематично організовували в інституті, що водночас сприяло їхньому самовихованню, адже стати переможцями могли лише ті, хто наполегливо працювали над собою.

На думку П. Берка, певний виховний вплив на студентів мали екскурсії історичними місцями, зустрічі з історичними діячами, які брали участь у революційних подіях, війні тощо. Ці форми виховної роботи сприяли розвитку

політичної свідомості молоді, хоча, звичайно, їхній зміст був однобоким, адже відображав героїку минулого винятково з точки зору радянської історіографії.

Експерт додає, що особистий приклад викладачів та громадська думка виступали найбільш ефективними методами виховання, що забезпечували «авторитетний» вплив на студентів радянських вузів.

Н. Купина згадує про такі форми виховної роботи, як участь студентів у художній самодіяльності (хор, ансамбль, театральні студії), загони «макаренців», які допомагали дитячій кімнаті міліції тримати шефство над неповнолітніми порушниками й неблагополучними сім'ями.

Цінною у виховному контексті була методика «швидкої допомоги» невстигаючим студентам. Частково такий підхід подібний до методу «взаємного навчання», коли вихованці навчають один одного в межах малої групи. У радянській вищій школі успішні студенти залишалися після занять і допомагали своїм однокурсникам, які погано навчалися, долати труднощі, заповнювати прогалини в знаннях.

Як зауважує В. Поліщук, студенти в радянських навчальних закладах піддавалися постійному спонуканню до різних змагань, конкурсів – від призових місць за кращу кімнату в гуртожитку чи найбільше зібраної картоплі в колгоспі – до перемог за успішну доповідь на конкурсі студентських наукових робіт чи найкращий результат у спортивних змаганнях. За словами експерта, в контексті ідейно-політичного виховання, що було невід'ємним елементом виховної роботи в інституті, певно, найбільше використовували метод переконання.

О. Петровський розповідає, що з другої половини 1980-х рр. активно впроваджували радянську обрядовість (безалкогольну, насамперед), пропагували необхідність організації раціонального та змістовного дозвілля студентської молоді, в тому числі, шляхом залучення до різноманітних гуртків – літературних, музичних, клубів за інтересами, спортивних секцій тощо.

Водночас приділяли увагу змістовому наповненню виставок, культурно-масових заходів, проводили відповідну «репертуарну політику» (кіно, телебачення, театр, естрада, концерти, молодіжні дискотеки). Особливо

прискіпливою ця політика була в першій половині 1980-х рр. З плином часу, виховна робота набирала «формального» характеру, для звітності, «картинки».

Експерт наголошує, що з початком «перебудови» тотальний контроль поступово послабився і якраз на зміни та «пом'якшення» у формах і змісті виховної роботи серед молоді найшвидше відреагувало молодіжне середовище вищих навчальних закладів. Це було пов'язано, зокрема, і з більшою мобільністю студентства, його ініціативністю, швидшим розкріпаченням свідомості молодих людей, готовністю до радикальних настроїв та дій.

Як зауважує О. Петровський, у вузах було багато викладачів, які вже знаходилися під впливом нових ідей стосовно майбутнього України в складі чи поза СРСР, що екстраполювалися й на студентську молодь. Відтак, з'являлися молодіжні за складом, «неформальні» музичні групи і гурти, літературні та естрадні театри (театри студентських мініатюр, наприклад), громадські об'єднання, зокрема, культурологічного, етнографічного характеру (товариство Лева, Вертеп), науково-пошукові товариства і групи (товариство «Обереги», науково-пошукова експедиція «Забуті могили»). Безумовно, вони створювалися і під впливом, за участю, допомогою викладачів, часто з наперед обумовленим неафішуванням такої участі.

За словами експерта, серед студентських ініціатив було створення періодичних «гуморин», організаторами та активними учасниками яких виступали члени комітету комсомолу інституту, молоді викладачі (безпартійні). А, починаючи з 1987–1988 рр. молодь починає брати участь у політичних акціях, як правило, всупереч політиці адміністрації вузу. Наприкінці 1980-х рр. позиція керівництва окремих вищих навчальних закладів змінюється і студентське дозвілля наповнюється заходами «громадянського і політичного звучання».

Проаналізувавши представлені експертами форми й методи виховної роботи зі студентами в минулому, ми виокремили ті, які, на їх думку, досі залишаються актуальними (див. табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Форми й методи виховного впливу минулих років (до 1991 р.), які не втрачають актуальності

Експерти	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
І. Сміян		+			+			+		
М. Андрейчин	+	+								
Я. Боднар		+			+	+				
К. Посохова				+	+					
Й. Свинко	+					+				+
А. Вихрущ			+	+				+	+	
П. Берко		+			+		+			+
В. Поліщук			+						+	+
О. Петровський		+		+	+					
Н. Купина		+			+	+	+			

Примітки. Форми виховної роботи: 1. Природоохоронні молодіжні формування «зелені патрулі», «голубі патрулі», «народні дружини», «загони макаренців». 2. Тематичні вечори, «гуморини», екскурсії, зустрічі з видатними особами, свята. 3. Конкурси, олімпіади, змагання. 4. Творчі гуртки, обговорення фільмів, книг. Методи виховної роботи: 5. Метод особистого прикладу. 6. Метод громадських доручень. 7. Метод громадської думки. 8. Методи самовиховання. 9. Методи змагання й заохочення. 10. Метод переконання.

Підсумовуючи, зазначимо, що оцінка експертами виховного процесу в радянській вищій школі у 70-80-х роках ХХ ст. засвідчує наявність певних переваг і низки недоліків у його організації, що було детерміновано специфікою освітньої політики СРСР, яка загалом визначалася ідеологічними інтересами комуністичного тоталітарного режиму.

Висновки до третього розділу

Досвід організації виховної роботи у вищій школі радянського періоду може слугувати певним прикладом для сучасних закладів освіти в частині дотримання принципів системності, цілеспрямованості, але не за ідеологізованим змістом. Адже нині є потреба в послідовному, системному, чітко окресленому в ідейно-ціннісному плані вихованні – щоб формувати, обов'язково в співпраці зі студентами, найкращі риси, цінності, необхідні корисні навички гідної

цивілізованої творчої патріотичної високодуховної особистості майбутніх фахівців.

Своєрідний культ праці, який пропагували серед студентів та в Українській РСР загалом, з точки зору педагогіки, відіграв конструктивну роль. Принаймні, звична до праці молода людина цінуватиме матеріальні й духовні блага, буде здатною дати раду в житті й не матиме «порожнього» часу на шкідливі речі, що часто призводять до різного виду залежностей.

Сьогодні сучасній молоді все ж бракує цього трудового виховання як раціонального формату становлення особистості. Адже, з психолого-педагогічної перспективи, залучення юнацтва до праці, виховання у праці несуть позитивні наслідки, що виявляються у таких цінних рисах людини, як відповідальність, точність, акуратність, дисциплінованість, організованість, естетизм, творчість... Зрештою, результатом трудового виховання є культура праці, яка виступає складовою загальної культури особистості майбутнього фахівця/майбутньої фахівчині.

Встановлено, що експерти засвідчують актуалізацію ідеї трудового виховання, яка є своєчасною та обґрунтованою. Це можуть бути не обов'язково будівельні загони, а відповідні сучасним умовам та потребам форми організації праці студентів – волонтерська, громадська робота, що передбачає формування певних трудових, соціальних умінь та навичок.

Доведено, що директивний підхід до організації виховної роботи у вищій школі радянського періоду унеможлилював забезпечення гармонійного розвитку освітньої сфери відповідно до закономірностей навчання і виховання, а, навпаки, створював штучно насаджені умови, які сковували природну творчу атмосферу, яка є необхідним чинником прогресу.

При цьому, частково знівельовані принципи об'єктивності й науковості навчально-виховного процесу. Так, з одного боку, неможливо було використовувати ті наукові знання, які «не вписувалися» в існуючу ідеологічну доктрину з відповідними ідеями, цінностями чи, частіше, антицінностями. З іншого – ідеологічні «вкраплення» супроводжували алгоритм формування змісту

навчання і виховання, незалежно від того, чи була в цьому потреба чи ні. Це виключало будь-яку альтернативу формування особистості, як окрім на засадах комуністичної ідеології.

Виявлено, що студентам насаджували систему цінностей/антицінностей, яка, здебільшого, негативно впливала на внутрішній, духовний світ людини, викривлювала розуміння реальності, позбавляла доступу до цілих пластів інтелектуально-культурної спадщини українства (національної (української) історії, мови, мистецтва, християнської релігії тощо). До того ж, у навчально-виховному процесі не використовували здобутки класичної науки в галузі психології, філософії, культурології, етнології, а також нові тогочасні дослідження вчених Європи та Америки, що, на думку партійних лідерів, могли суперечити офіційній ідеологічній доктрині правлячої в СРСР політичної сили. Самій вищій школі в УРСР не дозволено стати сприятливим середовищем для вироблення наукового супроводу проблем психологічного здоров'я, національної свідомості, духовного розвитку особистості.

Зроблено висновок, що через обов'язкову постійну участь суб'єктів навчально-виховного процесу в партійних заходах майбутні лікарі розуміли, наскільки особистість викладача і студента не є вільною, шанованою, а, навпаки, залежною від політики партії, лідери якої вивищувалися над вузівською інтелігенцією – науковою, педагогічною елітою, освіченою спільнотою медичних фахівців. У таких умовах було нелегко розвивати в студентів почуття людської гідності, сприяти, аби молодь виростала чесною, самодостатньою, водночас, залишаючись у середовищі тоталітарного режиму. Адже студенти спостерігали, що, насамперед, не враховуються освітні, наукові, виховні потреби вищого навчального закладу, а інтереси Комуністичної партії, яка підкорила собі всі сфери життя суспільства й окремої людини.

Особистості студента/студентки вищої медичної школи бракувало почуттів національної гордості, усвідомлення самодостатності рідної української нації, котрі б надихали й морально зміцнювали молоде покоління.

Результатом колективного виховання, неприйнятності ініціативності студентів стало формування майбутніх поколінь покірних, виконавчих громадян, а не самостійних ініціативних лідерів. З іншого боку, громадська співпраця й колективна відповідальність, що виступали складовими системи цінностей в минулому, можуть певною мірою послугувати прикладом формування у сучасних студентів навичок соціальної роботи.

Усвідомлюючи історичний урок відсутності демократичності в організації виховного процесу, нині слід всіляко розвивати й підтримувати вільну творчу атмосферу в закладах вищої освіти, щоб об'єднаний інтелектуально-духовний потенціал науково-педагогічних працівників та студентів щоразу народжувався у поколіннях молодих фахівців із високим рівнем загальної культури та духовності.

Вилучення національно-культурного та релігійно-етичного аспектів зі змісту виховної роботи у вищій школі радянського періоду закріплювалося такими негативними проявами, як замкнутість політичної системи, партійно-ідеологічним терором, диктатурою в цілому. По-перше, в умовах закритої політичної системи був неможливий обмін інформацією, досвідом з іншими країнами позарадянського блоку, в яких освіта розвивалася на демократичних принципах, з урахуванням індивідуального підходу. По-друге, тоталітарний характер Радянського Союзу детермінував безальтернативність та безвідповідальність владних структур, які продукували й утілювали диктаторські ідеї Комуністичної партії і не могли бути оскаржені чи відкинуті суспільством. Відтак, вища освіта була змушена функціонувати в заданому напрямі без альтернативного шляху і творчої ініціативи «знизу».

Основні наукові результати, які викладено в третьому розділі дисертації, відображені у наукових працях автора (Христенко, 2021a; 2022e; 2022f; 2023a; 2023c).

РОЗДІЛ 4

РОЗВИТОК СИСТЕМИ ЦІННОСТЕЙ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ НАУКИ ТА ГУМАНІТАРНОЇ ПАРАДИГМИ МЕДИЧНОЇ ОСВІТИ (1991– 2000)

4.1. Теоретичні основи формування цінностей у науково-педагогічному дискурсі незалежної України

У четвертому та п'ятому розділах ми аналізуватимемо особливості розвитку системи цінностей студентів медичних ЗВО в межах умовно виділеного другого – «національно-державницького» – періоду (1991–2020-ті роки). Даний хронологічний відтинок охоплює такі субперіоди:

– «законодавчо-біоетичний» (1991–2009), у межах якого відбулося юридичне закріплення базових принципів функціонування медичної галузі в незалежній Україні, переорієнтування з ідеологічної системи цінностей медичних фахівців на гуманістичну (див. Основи законодавства України про охорону здоров'я, 1992/2023); упровадження біоетики як міждисциплінарної галузі наукового знання та навчальної дисципліни у медичних ЗВО, спрямованої на формування біоетичних цінностей (життя людини від зачаття до природної смерті, гідність людини як суб'єкта медичних правовідносин, здоров'я і безпека пацієнта в умовах розвитку інноваційних медичних технологій тощо);

– «концептуальний» (2009–2014), пов'язаний із обґрунтуванням та затвердженням ціннісних засад медичної професії в Етичному кодексі лікаря; подальшим розвитком різних концептуальних моделей біоетики (персоналістичної, ліберальної), що актуалізувало проблему їх відповідного вибору в контексті укладання змісту даної навчальної дисципліни для студентів медичних ЗВО;

– «глобально-трансформаційний» (2014–2022), позначений пошуком шляхів адаптації та/чи зміни системи цінностей майбутніх медичних фахівців відповідно до нових умов освітнього процесу (впровадження вибіркової компоненти, завдяки чому відбулося розширення переліку елективних курсів, у тому числі,

гуманітарних із відповідним аксіологічним змістом (згідно з Розділом X Статті 62 Закону України «Про вищу освіту» (2014/2023)); а також нових глобальних викликів: війни (з 2014 р., що детермінувала необхідність гуманітарної, професійної підготовки медичних фахівців до роботи в умовах воєнного стану; трансформацію ієрархії цінностей з-поміж «життя»/«свобода»/«професійний обов'язок»/«моральна відповідальність»/«громадянська відповідальність» тощо); впливу гендерної теорії (з 2016 р., коли Міністерством охорони здоров'я України затверджено уніфікований протокол надання медичної допомоги при гендерній дисфорії, що вимагає від медичних фахівців готовності до прийняття складних рішень, пов'язаних із цінностями природи людини, гідності людини, психічного благополуччя людини тощо (див. Уніфікований клінічний протокол, 2016); пандемії коронавірусу (з 2019 р., що загострила питання цінності тілесної раціональності, безпеки людини, дотримання біоетичних принципів медичними фахівцями, та їх імплементації у сфері вищої медичної освіти України).

Аналізуючи генезу системи цінностей студентів у медичних ЗВО відповідно до розробленої періодизації, ми визначили низку зовнішніх та внутрішніх чинників, які впливали на досліджуваний процес. До *зовнішніх* факторів віднесено:

– геополітичні зміни та виклики (розпад СРСР, відродження незалежної української держави, війна росії проти України);

– державна політика, законодавство у сфері освіти, вищої медичної освіти, охорони здоров'я, соціальної політики тощо;

– соціальне замовлення (вимоги суспільства до професійної підготовки майбутніх медиків як носіїв гуманістичних цінностей, гідних представників медичної еліти з високим рівнем інклюзивної культури тощо);

– глобальні медико-соціальні явища (в межах досліджуваного періоду це пандемія), що детермінують зміну ціннісних пріоритетів медичних фахівців, нові вимоги до їх професійних цінностей, загострення проблеми моральної відповідальності та ціннісного вибору;

– розвиток інноваційних технологій у медицині та міжгалузевих сферах, що впливають на ціннісне сприйняття людини, її тілесності/духовності, здоров'я та безпеки, актуалізують біоетичні цінності;

– нові теорії, що конструюють буття людини/суспільства на відмінних від традиційних принципах, впливаючи на сферу охорони здоров'я через легалізацію безпрецедентного втручання у тіло людини з метою зміни статі (гендерна теорія), стратегію регулювання народжуваності населення, у тому числі, поза сферою впливу біоетичних цінностей (теорія сталого розвитку);

– історична спадщина медицини, культури, національних традицій (науковий, публіцистичний, творчий доробок педагогів, медиків, громадсько-просвітницьких діячів України та світу; фундаментальні пам'ятки історії медицини (Клятва Гіппократа), духовної культури (Біблія)) тощо.

Також виокремлено *внутрішні* чинники:

– наукові дослідження проблематики вищої медичної освіти, аксіологічних засад розвитку медицини та ступінь їх упровадження у вищій медичній школі;

– зміст освітнього процесу в медичних ЗВО, що відображає ціннісний компонент (вплив даного чинника простежуємо через аналіз навчальних планів, програм, методичне забезпечення нормативних та вибіркового дисциплін, а також систему заходів у межах виховної роботи зі студентами, майбутніми медиками);

– наукова, викладацька, громадська діяльність викладачів медичних ЗВО, лікарів-практиків як приклад творення і реалізації системи цінностей майбутніх фахівців медичної галузі;

– методика формування цінностей студентів у медичних ЗВО (застосування інноваційних педагогічних технологій, міждисциплінарного підходу тощо).

Отже, всі дії людини, події, явища та процеси в суспільстві відбуваються з єдиної, не завжди відкритої, але постійно присутньої причини – пошуку, формування, утвердження, боротьби індивідуальних / суспільних цінностей. Тієї унікальної рушійної сили, яка визначає поведінку людини та людства. Метою освіти є / має бути підготовка особи до життя, а, отже, до розв'язання

особистісних, професійних, суспільних проблем, до певної позиції у конфліктах, до прийняття рішень, до співпраці, до творення власної життєвої стратегії...

Така постановка питання веде нас до феномену цінностей як прийнятих особистістю «керівництв до дії». З огляду на складні реалії сьогодення, освіта стоїть перед низкою викликів, першим з яких є: що запропонувати підростаючому поколінню в якості цінностей, щоб молоді люди були здатними жити в сучасних умовах, творити, бути щасливими й корисними суспільству? Перманентне прагнення до осягнення концептуальної сутності цінностей у науковому вимірі вимагають аналізу даного поняття з позиції міждисциплінарного підходу.

Водночас, в умовах воєнного стану пріоритетним напрямом виховної роботи в університеті виступає формування/розвиток національних, громадянських цінностей студентів, завтрашніх медичних фахівців. Адже, від гуманітарного світогляду майбутніх лікарів суттєво залежить усвідомлення ними професійної відповідальності в контексті суспільних геополітичних національно-державницьких викликів.

Завданням нашого дослідження є проаналізувати поняття «цінності» у психолого-педагогічних міждисциплінарних дослідженнях українських учених та окреслити їхній вплив на вирішення проблеми формування системи цінностей у сфері медичної освіти. Звернувшись до філософських пошуків, знайдемо дефініцію цінності, насамперед, у Філософському енциклопедичному словнику, де цей термін позначає «належне та бажане, на відміну від реального, дійсного» (Лісовий, 2002b, с. 707). Автор підкреслює специфіку цінності як високої мети чи ідеалу, до яких треба прагнути людині та суспільству. Розумінню терміна «цінність» сприяє й теза про її співвідношення з істиною, яка відображає, описує реальність; натомість цінність «відповідає на питання, що є бажаним або яким щось повинно бути» (Лісовий, 2002b, с. 707). Відтак, головний висновок про природу цінності сконцентровано у Законі Г'юма: неможливо вивести цінності з опису того, що існує. У зв'язку з цим, постає наступне важливе питання: хто / що є джерелами творення цінностей?

В. Лісовий (2002b) підкреслює існування двох основних груп концепцій стосовно пояснення природи цінностей – об’єктивістську та суб’єктивістську (с. 707), котрі репрезентують відповідні фундаментальні підстави ціннісного вибору людини й суспільства. В історичній ретроспективі об’єктивістський підхід до інтерпретації походження цінностей (представлений у ідеалізмі Платона, томістській теології) виводить поняття цінності з духовного світу ідей та їх божественного авторства, засвідченого «через явлення Христа – зокрема через Божий Заповіт» (Лісовий, 2002b, с. 707). Об’єктивістське трактування цінностей виявляє їх найвищий авторитет, універсальний характер та реалістичність.

Опираючись на об’єктивістські концепції щодо пояснення природи цінностей, можна формувати ієрархію особистісних та суспільних цінностей, що відображатимуть ідею Добра у найточнішому та найширшому значенні. З цього приводу влучно висловився Любомир Гузар: «Для того, щоб застосовувати таланти позитивно, треба мати певну шкалу цінностей. Щоб робити добро – треба любити людей, шанувати їх, бажати їм добра. Всі інші цінності входять до загального великого образу «любити ближнього»» (Гузар, 2010).

Стосовно суб’єктивістського розуміння цінностей (репрезентованого в новочасній філософії), то у відповідності з цим поглядом, цінності належать до психічних об’єктів – їх джерелами є наші бажання, інтереси, почуття, ставлення (Лісовий, 2002b, с. 707). Тобто, «автором» цінностей виступає людина, з усіма її здібностями, схильностями, поглядами на світ, «плюсами» і «мінусами», людина, як вона є... Підтвердження тези про те, що суб’єктивістська концепція цінностей «містить у собі загрозу релятивізму та нігілізму» (люди часто цінують те, що не варте поцінування) (Лісовий, 2002b, с. 707–708), знаходимо в історичній радянській дійсності, конструйованій з позицій матеріалізму. Один із співавторів «Большой советской энциклопедии» О. Дробницкий наголошує, що, відкидаючи ідеалістичні уявлення про позаісторичну і надсоціальну природу цінностей, марксизм підкреслює суспільно-практичну сутність, історичність і пізнаваність цінностей, ідеалів, норм людського життя. Відтак, дослідник безпосередньо вказує на конкретно історичну детермінацію системи цінностей, визнаних даним

суспільством, на основі яких розгортаються конкретніші спеціалізовані системи нормативного контролю, відповідні суспільні інститути і самі цілеспрямовані дії людей – як індивідуальні, так і колективні (Дробницький, б.д.).

Отож, аналізуючи не лише теоретичні засади ціннісних концепцій, але водночас і відповідні наслідки їх упровадження на практиці, більшість сучасних мислителів у поясненні природи цінностей прагнуть не впадати у крайнощі, а поєднати позитивні елементи об'єктивістського та суб'єктивістського підходів. Відповідну думку знаходимо в духовній спадщині Любомира Гузара: «Цінності – це досвід людства, який зберігається в церкві, релігії, науці, мистецтві, культурі, але головне – в людях. І немає когось одного, хто може диригувати цінностями і вказувати на їхню правильність. Цінність – це колективний продукт випробуваний життям, досвідом протягом багатьох років. Немає монополії над цінностями. Цінне – це мудрість, яка прийшла нам від Бога і мудрих людей на землі» (Гузар, 2010).

Власне філософський дискурс забезпечує сучасній людині розуміння цінностей у їх поділі на дві великі групи: матеріальні і духовні. Як зазначає В. Лісовий, духовні цінності є переважно внутрішніми, самодостатніми. Самодостатні цінності володіють більшою мірою ознаками об'єктивних цінностей: їхнє буття як цінностей не залежить від того, цінуємо ми їх чи ні – від них іде «заклик» цінувати і захищати їх; якщо не чують цього заклику, то наслідком цього є духовна деградація людей (Лісовий, 2002b, с. 708). Наприклад, життя ненародженої дитини виступає об'єктивною цінністю, але через масове вчинення у світі абортів сучасна цивілізація, за висловлюваннями Йоана Павла II, пропагує «культуру смерті» (Йоан Павло II, 1995, с. 6).

Власне, дослідники підкреслюють значимість моральних цінностей, які розглядаються як осмислені етично обґрунтовані належні добродетності й відповідні їм норми поведінки (мудрість, мужність, толерантність, вірність, правдивість, щирість); узагальнений зміст основних етичних понять (добро і зло, справедливість, щастя, гідність, честь, обов'язок тощо) і принципів (альтруїзм, гуманізм, благоговіння перед життям та ін.); безпосередньо значимі для людини

універсальні зразки, вимоги, ідеали моралі, які мають самостійний статус, схвалюються суспільною думкою, знаходять втілення у праві, релігії, мистецтві, філософії (Аболіна, 2002, с. 708).

Звертаючись до ціннісних дефініцій в педагогічних енциклопедичних виданнях, зауважимо акцентування уваги на формуванні особистості як ключовому процесі реалізації цінностей. Так, С. Гончаренко пропонує розглядати ціннісні орієнтації як вибірккову, відносно стійку систему спрямованості інтересів і потреб особистості, зорієнтовану на певний аспект соціальних цінностей (Гончаренко, 1997, с. 357). Як бачимо, головною характеристикою ціннісних орієнтацій людини виступає їх відповідна спрямованість, схильність до певних моделей поведінки, вибору, ініціатив...

Винятковий вплив на ціннісні орієнтації особистості, вважає автор, належить все ж таки вихованню. Відтак, і основна відповідальність за ціннісні пріоритети молоді апріорі покладена на тих, хто виховує: батьків, педагогів тощо. Виховання людини можна розглядати як керування становленням або (навіть) зміною її ціннісних орієнтацій (Гончаренко, 1997, с. 357).

Репрезентуючи поняття «цінності» в академічному виданні «Енциклопедія освіти», В. Киричок підкреслює їх антропоцентричний та екзистенційний характер, адже вони «значною мірою відтворюють саму людину» й водночас наповнюють сенсом існування людини і суспільства (Киричок, 2008, с. 991). Оскільки в контексті теорії цінностей однойменна категорія («цінності») виступає як залежна від історичного розвитку, суспільних відносин, соціальних умов, діалектики абсолютного й відносного, об'єктивного й суб'єктивного (Киричок, 2008, с. 991), то можемо констатувати її динамічний характер. Стосовно ж змістового наповнення даної категорії, варто враховувати наявність сталих, фундаментальних, апріорних елементів та змінних, що трансформуються і виникають відповідно до нових вимог та викликів соціальної дійсності.

Власне, В. Киричок пояснює сутність цінностей як опосередкованого культурою еталону належного у досягненні потреб, котрий має трансцендентний характер, що виходить за межі індивідуальної свідомості (Киричок, 2008, с. 991).

Відтак, процес формування цінностей окремої особистості та суспільства в цілому тісно пов'язаний з осягненням культурної скарбниці нації та людства, в якій акумульовано духовно-інтелектуальний потенціал модерної цивілізації.

Розуміння концепту «цінності» для сучасної педагогіки й освіти суттєво розширюють соціологічні дослідження. Згідно з тлумаченням соціологічного словника, цінність представляється як духовне формоутворення, що існує через моральні та естетичні категорії, суспільні ідеали і виступає критерієм оцінки дійсності людиною; до того ж, за допомогою цінності систематизується соціальний досвід, на її основі виробляються соціальні норми (Біленький & Козловець, 2006, с. 330).

Зрозуміло, що в центрі уваги соціологічної науки перебувають власне соціальні цінності як відображення значущості явищ і предметів реальної дійсності з погляду відповідності чи невідповідності їх потребам суспільства, соціальних груп та особистості (Біленький & Козловець, 2006, с. 330). Крім цього, предметом дослідження соціологів-науковців виступають інші види цінностей як духовних, так і матеріальних, а також тенденції їх розвитку, трансформацій...

Особливу увагу дослідники приділяють питанню про те, а як здійснюються на практиці ті цінності, що людиною сповідуються? Відповідні соціологічні дослідження засвідчують певні розбіжності між визнанням і реалізацією цінностей, що залежить від об'єктивних життєвих умов та можливостей, які можуть сприяти або ні їх імплементації (Ручка & Наумова, 2013, с. 285).

На рубежі тисячоліть науковий контекст суттєво увиразнюється в понятті-інтенції «сталий розвиток суспільства», що мусить опиратися на відповідну систему цінностей. Характерно, що вчені обґрунтовують, у першу чергу, цінності освіти та праці як передумову сталого розвитку українського суспільства. У зв'язку з цим, від освіти очікується спроможність реалізувати нову ціннісну парадигму та продукувати ціннісну інновацію, орієнтовану на бажане майбутнє країни (Огнев'юк, 2003, 2011).

Йдеться про продукування цілісної системи цінностей, яка озброює людину постійно протягом життя відповідати на виклики: як забезпечити свій (родини)

добробут, як взаємодіяти з іншими людьми в умовах мультикультуралізму, як набути і підтримувати внутрішню рівновагу, гармонію з власним «Его», як бути з вірою в Бога тощо (Балакірева та ін., 2012, с. 24).

Таким чином, освітня політика мала б бути ціннісно зорієнтована на нагромадження людського капіталу, включаючи навчання впродовж життя та виховання здорового покоління патріотично налаштованих громадян, здатних «переструктуризувати» українське суспільство, вважають соціологи (Балакірева та ін., 2012, с. 24).

Дослідження психологічного виміру цінностей допомагають розуміти дане поняття як невід'ємну частину внутрішнього світу людини, глибоку мотиваційну сферу її поведінки та життєдіяльності в цілому.

М. Боришевський, вивчаючи цінності як феномен, найтісніше пов'язаний зі сферою потреб людини, що безпосередньо стосується мотивів самоактивності індивіда (Боришевський, 1997, с. 22), трактує їх як мету життєдіяльності особистості. Відтак, у педагогічному контексті цінності виступають детермінантою всіх напрямів виховання.

Наприклад, коли йдеться про духовне виховання, то автор визначає першою ознакою духовності особистості переважання у людини піднесених життєствердних настроїв завдяки багатогранності та перспективності системи морально релевантних *ціннісних орієнтацій*, які спрямовані на досягнення реальних, особисто привабливих і суспільно значущих цілей у теперішньому та більш віддаленому часовому континуумі (Боришевський, 2011, с. 33).

У репрезентованих М. Боришевським характеристиках духовності можемо знайти низку цінностей: віра в Бога-творця, у безсмертя душі людської, моральність, справедливість, самовдосконалення, покаяння, самоповага, повага до іншої людини, її людської гідності, толерантність, добродійність, чуйність, естетизм, патріотизм, вдячність тощо (Боришевський, 2011, с. 33–34). Вони становлять змістову основу духовності особистості, яка твориться шляхом прищеплення відповідних почуттів, розвитку навичок, формування готовності здійснювати конкретні моделі поведінки.

Власне, духовні цінності, які виконують функцію орієнтації у світі та особистісного самовизначення, становлять особливий предмет дослідницьких робіт І. Беха. На переконання автора, духовно зріла особистість опирається на зазначені цінності, коли йдеться про вирішення смисложиттєвих проблем, які постають перед людиною як система «вічних питань» онтологічного й екзистенційного характеру (Бех, 2008, с. 196).

Дослідник зазначає, що ціннісна система особистості є складним регулятором людської життєдіяльності, який відображає у своїй структурній організації та змісті особливості об'єктивної дійсності, що охоплює і зовнішній для людини світ, і власне людину в усіх її об'єктивних характеристиках (Бех, 1998, с. 15).

Автор вирізняє два типи цінностей: оперативні, які виявляються спонтанно, в реальній поведінці, та базові – високого ступеня узагальнення, які, зазвичай, не бувають безпосередньо пов'язаними з конкретною поведінкою. Відповідно, базові цінності виступають джерелом оперативних і пов'язані з ними значною кількістю опосередковуючих ланок, дія яких, зауважує, І. Бех, є складною і недостатньо вивченою (Бех, 1998, с. 15). Таким чином, механізми реалізації базових цінностей людини можуть бути предметом перспективних міждисциплінарних досліджень.

Щодо розуміння процесу формування духовних цінностей особистості, то І. Бех пропонує брати до уваги психологічні особливості їх інтеріоризації. Дослідник зазначає, що в основі генези кожної духовної цінності лежать механізми свідомості та самосвідомості, які у процесуальному розгортанні діють як єдине ціле, послідовно переходячи від свідомості до самосвідомості (Бех, 2012, с. 9). З огляду на те, що вихованець виступає носієм духовної цінності, кожна нова духовна цінність як спонука з'являється у внутрішньому світі вихованця, детермінуючи відповідні моделі поведінки.

На думку Т. Бутківської (1997а, 1997b), цінності складають основу життєдіяльності особи, постають як системотворче ядро її програми, задуму, духовного життя, як своєрідні способи зв'язку свідомості й буття людини і світу,

що чітко вказує на їх ключову мотиваційну, рушійну силу в контексті поведінки/життєвого шляху особистості.

Отож, за результатами дослідження праць низки українських вчених (Андрущенко, 2006; Васянович, 2014, 2021; Вишневецький, 2005, 2006; Губерський, 2013; Дубасенюк, 2012; Л. Єршова, 2018; Жуковський, 2000; Зязюн, 2002; Кремень, 2013; Сухомлинська, 2015, 2019 та ін.) визначено сутнісну структуру поняття «цінності» у контексті вітчизняної науки (див. табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Дефініція поняття «цінності» у працях українських педагогів та академічних енциклопедичних виданнях / словниках

Автор	Структура поняття							
	1	2	3	4	5	6	7	8
В. Андрущенко					+			
І. Бех			+			+		
М. Боришевський				+		+		
Т. Бутківська						+		
Г. Васянович		+				+	+	+
О. Вишневецький	+	+				+		+
Л. Губерський						+	+	
О. Дубасенюк			+			+		
Л. Єршова					+			
В. Жуковський		+				+	+	
І. Зязюн		+				+	+	
В. Кремень			+		+			
О. Сухомлинська			+			+	+	
Філософський енциклопедичний словник (В. І. Шинкарук, Ред.)	+	+		+				
Український педагогічний словник (С. Гончаренко)			+	+				
Енциклопедія освіти (В. Кремень, Ред.)			+	+				

Примітки. 1. Найвища мета, ідеал, до якого прагне людина і суспільство. 2. Духовний феномен божественного авторства. 3. Соціальний та культурний орієнтир (еталон) для інтересів і потреб особистості. 4. Психічні об'єкти, джерелами яких є сфера потреб людини. 5. Системна основа функціонування освіти. 6. Змістова основа духовності/життєдіяльності людини. 7. Противага антицінностям, наділений негативними, від'ємними рисами. 8. Система, в яку виховання має «ввести» дитину.

Ми розглядаємо *цінності* як найбільш значущі істинні ідеї, феномени, поняття, що акумулюють у собі частину об'єктивної реальності, якій притаманні властивості необхідного, корисного, досконалого; у процесі формування особистості вони можуть ставати її суб'єктивними пріоритетами як результат засвоєння культури конкретного суспільства/нації (Христенко, 2021f, с. 269).

Стосовно поняття «система цінностей», то воно позиціонується у філософському дискурсі як внутрішній стрижень культури, єднальна ланка всіх сфер духовного буття людства та форм суспільної свідомості. За словами О. Стасевської, система цінностей, що характеризує певну культуру, є результатом тієї духовної праці, яку здійснює все суспільство, але насамперед, «еліта». Поняття «система цінностей» відображає той дієвий бік суспільної свідомості, що складається із різних компонентів: філософського, світоглядного, морального, естетичного, і має синкретичний характер (Стасевська, 2014, с. 66).

На нашу думку, для педагогічної науки і практики *система цінностей* постає як ідейне ядро всього освітнього процесу, що має зорієнтувати й організувати його учасників у спільний аксіологічний простір, поєднати його цілі та результати, що забезпечить якість вищої освіти, в т.ч., вищої медичної освіти. Поняття «система цінностей студентів медичних ЗВО» розглядаємо як взаємопов'язану сукупність цінностей, що становлять ідейну основу професійного світогляду майбутніх медиків, яка забезпечує якість і гуманістичний зміст їхньої фахової підготовки. Відтак, *розвиток системи цінностей студентів медичних ЗВО* означає становлення, трансформацію, удосконалення базових професійних, індивідуальних та інших цінностей майбутніх медиків на основі історичної спадщини медичної науки й освіти та відповідно до актуальних для певного хронологічного періоду суспільно-політичних, соціально-культурних, науково-педагогічних та інших детермінант.

Оскільки вища медична освіта в Україні вирізняється залученням значної кількості іноземних студентів, вартою уваги є думка дослідників про нерозробленість у постбіполярному світі ціннісно-моральних концептуальних моделей співіснування (Губерський, 2013, с. 17). Власне, з цього приводу

актуальними постають результати дослідження Н. Лавриченко (2006), яка виокремлює транснаціональну узгодженість як характерну цінність ХХІ ст.

Ціннісно-моральні концептуальні моделі співіснування різних держав/цивілізацій повинні формуватися у ціннісному дискурсі нематеріальних сфер суспільного буття, насамперед, освітньої. Відтак, засадничою є теза О. Локшиної про те, що, порівнюючи досягнення й напрацювання щодо реалізації ціннісних стратегій в освіті, варто розглядати їх в історико-соціально-економіко-культурному контексті (Локшина, 2010); і такий підхід ми обрали для виконання наших дослідницьких завдань.

Зі свого боку, В. Жуковський (2000) акцентує увагу на проблемі моральних цінностей в українському суспільстві перехідного періоду. Щоб чітко розуміти, про що йдеться, звернемося до дефініції моральних цінностей. По-перше, це осмислені моральною свідомістю, етично обґрунтовані належні доброчесності й відповідні їм норми поведінки (мудрість, мужність, толерантність, вірність, правдивість, щирість та ін.); по-друге, вони становлять узагальнений зміст основних етичних понять (добро і зло, справедливість, щастя, гідність, честь, обов'язок тощо) і принципів (альтруїзм, гуманізм, благоговіння перед життям та ін.); по-третє, моральні цінності виступають як безпосередньо значимі для людини універсальні зразки, вимоги, ідеали моралі, які мають самостійний статус, схвалюються суспільною думкою, знаходять втілення в праві, релігії, мистецтві, філософії (Шинкарук, 2002, с. 708).

Отож, В. Жуковський підкреслює кризу моральних цінностей в українському суспільстві, викликану руйнуванням комуністичної моралі. Дослідник наголошує на необхідності зміни цінностей відповідно до вимог демократичного суспільства. Стосовно вибору характеру і змісту моральних цінностей, автор обґрунтовує як самодостатні християнські та гуманістичні цінності.

Аналізуючи сучасний стан українського суспільства, Г. Васянович підкреслює суперечність між змістом духовних цінностей та формами їх забезпечення. Так, невідповідність традиційної культурної інфраструктури потребам студентської молоді обумовлює відхід останньої від її послуг. Натомість

засилля масової культури низького гатунку призводить до руйнації гуманістичних цінностей української молоді (Васянович, 2014, с. 5).

Щоб сприяти виправленню ситуації, зокрема, засобами педагогічної науки, сучасні вчені (Оршанський та ін., 2017) загалом зосереджують особливу увагу на проблемах естетичного виховання, педагогічної естетики, покликаної формувати у суб'єктів освітнього процесу цінність краси в сенсі духовної досконалості.

Розкрити взаємозв'язок, взаємодетермінованість та взаємозалежність цінностей та виховання в широкому розумінні, а також цінностей та культурної спадщини конкретного суспільства суттєво допомагають ґрунтовні дослідження О. Вишневського. Автор зазначає, що виховання і розвиток будуються на досвіді народу, спираються на різні форми культури, на досягненнях наук тощо. Проте в усіх цих чинниках завжди визначальне місце займають втілені в них цінності, які через культуру, через традиції, філософію, релігію тощо вказують на вектор виховних зусиль, формують виховний ідеал. А сам процес виховання дослідник розглядає як «приєднання до ієрархії вартостей, добровільно обраної, засвоєної і реалізованої шляхом відповідної діяльності» (Вишневський, 2006, с. 121). Таким чином, цінності виступають центральним поняттям у теорії виховання і визначають його зміст та напрями.

Важливо, що О. Вишневський трактує саме виховання як введення дитини в систему цінностей, прийнятих у суспільстві, а серед загальновідомих традиційних методів виховання найперше називає «навчання цінностей» (даний метод передбачає «системні або принагідні розповіді і роз'яснення, що є добро, і що є зло, як розуміємо поняття Бог, що таке Батьківщина, поняття демократії, на чому тримається фундамент родини, як окремій людині діяти в цьому реальному світі, чому треба оберігати життя на землі тощо») (Вишневський, 2005, с. 23; 123).

Власне, в контексті досліджень ученого зустрічаємо дефініцію цінностей як певної ієрархічної системи ідеалів, фундаментальних понять і цілей, якими живе суспільство і в здійсненні яких вбачає сенс свого існування (Вишневський, 2006, с. 121). Таке трактування цінностей обґрунтоване їх ідеальною природою. Адже, як зазначає О. Вишневський, цінності стосуються також тих найпотаємніших

глибин людської душі, які не можна досягнути раціоналістичним мисленням; вони репрезентують і стан духовності людини та суспільства, а відтак носять і містичний (ірраціональний) характер (Вишневський, 2006, с. 122).

Цей ідеалізм цінностей у світлі об'єктивістського підходу, репрезентованого в даному випадку О. Вишневським, відображають абсолютні, вічні цінності, джерелом і моральним Авторитетом яких є Бог. До них відносять: віру, надію, любов, сумлінність, правду, справедливість, доброту, чесність, гідність, милосердя, прощення, красу, свободу, нетерпимість до зла, служіння, оберігання життя, мудрість (Вишневський, 2006, с. 126). Цінності такого рівня апріорі носять універсальний характер і мали б бути основою морального виховання людини, незалежно від її статі, національної, релігійної чи расової приналежності. Зазначений підхід забезпечує належне моральне виховання особистості як жителя/жительки Всесвіту.

Абсолютні вічні цінності увінчують ієрархію соціальних вартостей, які, на переконання О. Вишневського, необхідні людині для гармонійного життя у таких середовищах: сім'я, громада, нація (держава), природа (автор називає їх цінностями виховання), а ще індивідуальних, які «відповідають» за особистісний саморозвиток (цінності розвитку).

У такий спосіб педагог прагне класифікувати цінності й вибудувати цінності в чітку універсальну систему, на базі якої повинно здійснюватися виховання у широкому сенсі. Водночас, О. Вишневський конкретизує цінності кожного середовища / рівня: соціальні й індивідуальні.

Погоджуємося з переконанням дослідника стосовно того, що основними сімейними цінностями виступають: подружня вірність, піклування про дітей, батьків і старших у сім'ї, пошана предків, взаємна любов батьків, злагода та довір'я між членами сім'ї, демократизм стосунків, повага до прав дитини і старших, відповідальність за інших членів сім'ї, здоровий спосіб життя, дотримання народних звичаїв, багатодітність (Вишневський, 2006, с. 130).

Серед громадянських цінностей О. Вишневський виділяє, зокрема, такі: свобода, відстоювання соціальної і міжетнічної справедливості, культура

соціальних і політичних стосунків, свобода слова, самовідповідальність людини, права людини – на життя, власну гідність, безпеку, приватну власність, свободу думки, совісті, вибору, готовність до захисту індивідуальних прав і свобод, толерантне ставлення до чужих поглядів, якщо вони не суперечать абсолютним і національним вартостям.

Власне, автор увиразнює національні цінності, до яких належать: українська ідея, державна незалежність України, самопожертва в боротьбі за свободу нації, патріотизм, готовність до захисту Батьківщини, почуття національної гідності, історична пам'ять, любов до рідної культури, мови, традицій, орієнтація власних зусиль на розбудову Української держави і розвиток народного господарства, протидія антиукраїнській ідеології та ін. (Вишневецький, 2006, с. 129).

Належної уваги потребують валео-екологічні цінності, які відображають засади природовідповідності розвитку людини: увага до власного здоров'я, гарт організму в процесі сімейного і громадянського виховання, здоровий спосіб життя і протидія згубним звичкам (алкоголізму, наркоманії, палінню тощо), любов і дбайливе ставлення до всього живого на Землі, відчуття краси природи як Божого творіння, дбайливе і економне ставлення до природних ресурсів і національних багатств тощо (Вишневецький, 2006, с. 130).

Наводимо й чотири групи індивідуальних цінностей – цінностей розвитку – які О. Вишневецький репрезентує у власному дослідженні: *цінності життєспрямованості і мотивації життєдіяльності* (домінуюча життєва мета, визначеність життєвих пріоритетів, підпорядкованість повсякденних цілей головній меті (цілеспрямованість) та ін.), *цінності сфери усвідомлення змісту, мети і процесу діяльності* (розум, мудрість, здібності, талант, творча активність, винахідливість, спостережливість, світогляд та ін.), *цінності реалізації процесу діяльності* (воля, рішучість, мужність, наполегливість, витривалість, самодисципліна і самоконтроль, самовпевненість та ін.), *цінності, репрезентовані індивідуальними якостями суб'єкта діяльності* (внутрішня свобода, амбітність, ідеалізм, самоповага, оптимізм, бадьорість, життєрадісність, самокритичність та ін.) (Вишневецький, 2006, с. 130–131).

Можемо стверджувати, що зазначені соціальні й індивідуальні цінності охоплюють усі сфери буття людини в єдності її основних соціальних ролей. Вони становлять аксіологічну базу виховання й можуть узгоджуватися, доповнюватися, наприклад, професійними цінностями (коли йдеться про виховну роботу в закладах вищої освіти). Стосовно ідейного змісту обґрунтованих О. Вишневським цінностей, то вони відображають принципи гуманізму й духовності як «наріжних каменів» побудови цивілізованого суспільства.

З огляду на динамічні зміни, що характеризують розвиток сучасного суспільства в світі та Україні, багатоаспектна проблема цінностей перманентно потребує відповідного наукового супроводу. Яким чином концептуалізація ідей про виховання моральності в Незалежній Україні сприятиме активізації наукових пошуків щодо укладення, створення необхідної ціннісної стратегії в освітньому та й загальносуспільному середовищі в модерних умовах «плинної» реальності, у чому полягає сутність патріотизму як цінності, що визначено концептуальними засадами формування особистості на основі християнських моральних цінностей – ці та низка інших актуальних проблем стали предметом дослідження О. В. Сухомлинської (див. Сухомлинська, 1996, 1997, 2002а, 2010, 2015), яка на основі історичного та сучасного, українського та зарубіжного досвіду репрезентує цілісне бачення освітньої політики в частині виховання морального цивілізованого молодого покоління українства.

Щоб конкретизувати ідейні засади виховання моральності, дослідниця, зокрема, звертається до християнського світогляду, який, крім віри в Бога, включає моральні цінності, як релігійні, так і ті, які можна класифікувати як загальнолюдські (справедливість, повага до людей, сміливість, любов до ближнього, правдивість, милосердя, вірність, щирість, довір'я, самовідданість, жертвність, терпимість...), підкреслюючи індивідуалізований характер цієї моралі, яка «звертається до особистості» (Сухомлинська, 2015, с. 17).

З огляду на сучасні тенденції світового розвитку, О. Сухомлинська відзначає, що толерантність (терпиме ставлення до культурних відмінностей у широкому розумінні) трактують як головне етичне досягнення новоєвропейської

культури, яка власне є інноваційною, порівняно з класичною етикою. Відтак, учена пропонує для наукової дискусії питання, сформульоване А. Гусейновим: чи не є класична етика, представлена у працях, підручниках, етикою вчорашнього дня? (Сухомлинська, 2015, с. 20). З цього приводу можна зауважити, що коли терпимість розглядати як один із проявів вираження толерантності, то остання закоріненена якраз у загальнолюдських цінностях, серед яких (ми їх вище перелічували) знаходимо власне терпимість. Тому, вважаємо, класична етика є необхідним ґрунтом, на якому можуть вирости ідеї та цінності відповідно до нових умов та вимог.

Інша проблема, що вимагає першочергової уваги, це репрезентативна присутність у нашому суспільному житті концепту цінностей, який можна класифікувати як антицінності (цінності з негативним змістом, протилежні до загальнолюдських): справедливість – несправедливість, правдивість – брехня, щирість – лукавство, вірність – зрада, довіра – недовіра, любов – ненависть, повага – зневага, милосердя – жорстокість. Як зауважує О. Сухомлинська (2015), вони вже стали «певною нормою життя» (с. 17).

Також учена визначає ще одну характеристику антицінностей – на їх основі формується певна станова мораль відповідно до майнового статусу (цінності олігархів, цінності середнього класу, цінності вбогих) чи за професійною ознакою (медики, педагоги, держслужбовці, політичні діячі) (Сухомлинська, 2015, с. 18). У зв'язку з цим, постає нове завдання морального виховання в сучасній Україні: формування особистості на засадах загальнолюдських етичних, національних цінностей в умовах існування антицінностей. Шляхом витіснення, заміни, розвінчання «авторитету» останніх або, використовуючи іншу дієву стратегію...

Репрезентуючи концептуальні засади виховання моральності в сучасній Україні, О. Сухомлинська зазначає, що присвоєння етичних норм і правил молодшим поколінням відбувається за різних підходів, серед яких власне *академічні* (традиціоналістські, класичні, загальні), де головним виступає зміст навчання, спрямований на формування загальної культури, критичного мислення, демократичні цінності й громадянську відповідальність, а також *аксіологічний*

підхід як процес засвоєння цінностей, їх інтеріоризації, що відбувається поступово за певними етапами (Сухомлинська, 2015, с. 21–22).

Щоб виховання було ефективним, необхідно поруч із інноваціями використовувати історико-педагогічний досвід формування цінностей молоді людини. В цьому контексті дослідниця представляє класичну спадщину Василя Сухомлинського, який класифікував ціннісні детермінанти особистісного, родинного, шкільного, ідейного життя дитини, запропонував і обґрунтував систему педагогічних ціннісних імперативів і детермінант, а саме: Природа, Сім'я, Праця, Любов, Батьківщина, категорії Добро, Зло, Краса, Повинність, шкільні цінності (Школа, Знання, Праця, Учитель (до речі, як провідник і носій моральних цінностей), Товариш, Книжка) (Сухомлинська, 2010, с. 6).

Виглядає, що в сучасних реаліях означені категорії та цінності не є максимально реалізовуваними, хоча їхню об'єктивну значущість можемо назвати очевидною. Не втрачає актуальності й система екзистенційно-гуманістичних цінностей дитини в контексті шкільної моральності, обґрунтована Василем Сухомлинським, оскільки в центрі її уваги перебувають особистісні приватні людські ідеали, які беруть витоки із внутрішнього світу дитини, її переживань, прагнень, самоідентифікації та самоствердження (Сухомлинська, 2010, с. 7). І педагоги покликані вирощувати ці добрі цінні зерна, ховати їх від зла, бо в такий спосіб є можливим формувати особистість із апріорі позитивними ціннісними пріоритетами.

Водночас, предметом досліджень науковців мають стати, крім освіти, ще й інші фактори/середовища, які впливають на ціннісний вибір молодого покоління. Адже, якщо вузівські програми однакові, то чому констатуємо відмінності у громадянській позиції студентської молоді, скажімо у східному та західному регіонах у переломні моменти сучасної історії України? Що виступає тоді чинниками виховного процесу – соціальне середовище, вплив мас-медіа та Інтернет, мікросоціокультурні та політико-ідеологічні процеси, молодіжна субкультура та специфіка її змістового наповнення чи усі разом? (Сухомлинська, 2015, с. 17–18).

З такої позиції питання виховання у широкому розумінні, що, зокрема, передбачає формування відповідної системи цінностей особистості, максимально набуває державницького значення й вимагає узгодженого єдиного ідейного підходу з боку всіх органів державної влади, місцевого самоврядування, політичних, громадських, релігійних організацій, суб'єктів інформаційної політики та власне закладів освіти. І ця ідейно-виховна монополія повинна бути не політично-ідеологічною, а опертою на фахове обґрунтування науковців-педагогів, які покликані акумулювати усі необхідні дослідницькі результати й трансформувати їх у цілісну концепцію виховання українського суспільства.

Стосовно цінностей студентів, майбутніх медиків, безпосередній інтерес становлять аксіологічні ідеї видатних представників медичної науки, сфери охорони здоров'я. Так, у науковій, публіцистичній, творчій спадщині М. Амосова неординарно переплелися біологічні, медичні, соціологічні і філософські проблеми (Трахтенберг, 2020, с. 19). Академік Я. Яцків пише в своїх спогадах, що Микола Амосов як мислитель працював і над проблемами державного розвитку України. Скажімо, в 1995 р. на зібранні Української асоціації Римського клубу М. Амосов виступив з доповіддю про причини й шляхи подолання болючих проблем становлення української демократії.

У контексті його доповіді можемо простежити базові громадянські цінності, які, на думку вченого, мали б забезпечити стабільність України як самостійної цивілізованої держави: 1) віра 60-ти відсотків населення в ідею; 2) душевний комфорт у 60-ти відсотків населення; 3) повага до влади та законів; 4) права людини; 5) особиста безпека; 6) достатня мораль; 7) соціальна допомога тощо (Яцків, 2020, с. 18). Як бачимо, М. Амосов надавав суттєвого значення духовним засадам розвитку суспільства – вірі, ідейній натхненності людей, їхньому психологічному здоров'ю («потрібно шукати резерви у власній психіці» (Трахтенберг, 2020)) та моралі, що вказує на їхню цінність як для окремої особи, так і для народу в цілому. Тому процес формування системи цінностей сучасних студентів медичних ЗВО варто будувати на таких міцних підвалинах, про які зазначає, справді, один з моральних авторитетів медицини Микола Амосов.

Оскільки середовищем формування й реалізації певних цінностей виступає освітня сфера, то дослідження безпосередньо цінностей освіти набувають особливої актуальності. В. Г. Кремень (2005, 2013, 2015), вивчаючи проблеми якості української освіти в контексті сучасних цивілізаційних змін, аналізує типи освітніх систем, що мають різні підходи до формування/вибору цінностей. Відтак, корисними для творення парадигми вищої медичної освіти постають висновки автора про те, що в контексті традиційної освітньої системи цінності моральності виступають одними із пріоритетних; раціоналістична концепція – сприяє становленню нового типу людини (мережної/глобалістської), для якої ціннісними постають володіння інформаційно-комунікативними технологіями, англійською мовою, мобільність; гуманістичний підхід – створює умови для відродження людяного в людині, підготовки особистості до вибору морального способу життєдіяльності, вибору на користь позитивних цінностей (Кремень, 2005, с. 18; 37). Студенти медичних ЗВО України потребують «озброєння» цінностями з усіх трьох типів освітніх систем, адже вони заповнюють моральний, інформаційний та гуманістичний кластери особистості лікаря XXI ст.

Досліджуючи засади розвитку якісної національної освіти, вітчизняні вчені наголошують, що освітні цінності повинні відповідати суспільно-політичним трансформаціям, державотворчим процесам в Україні, а також цивілізаційним особливостям XXI століття. При цьому, як зазначає О. Локшина, гуманізація освіти має бути найвищою соціальною цінністю суспільства (Lokshyna, 2022). Адже, актуальним постає формування у сучасної молоді відповідних світоглядних пріоритетів: усвідомлення цінності людського життя та гідності, розуміння власної ідентичності та поваги до ідентичності інших, поваги до інституту сім'ї, промоція цінностей культурного різноманіття, усвідомлення поваги і толерантності до культурних відмінностей, відкритість до міжкультурного діалогу тощо (Roznyak et al., 2022). Такий підхід є релевантним для медичних ЗВО України, де навчаються іноземні студенти і де відбуваються активні процеси інтеграції у європейський та світовий освітній/науковий простір.

Власне, українські вчені обґрунтовують педагогічну й суспільну значущість виховання нового типу громадянина – інтелектуала з високим рівнем моральності та фізичної підготовки (Dziubenko et al., 2021, p. 177), що в екстраполяції на особистість майбутнього лікаря актуалізує педагогічні цінності, серед яких: готовність до інноваційної професійної діяльності (телемедицина, гендерна медицина та ін.), особиста моральна культура та культура здоров'язбереження.

4.2. Розвиток системи цінностей майбутніх лікарів: науково-методичний аспект

З відновленням української державності в 1991 році першочерговим у сфері освіти постало питання ціннісної переорієнтації виховного процесу, творення і реалізації якісно іншої концепції формування особистості громадянина/громадянки Незалежної України. Зокрема, ця проблема актуалізувалася в умовах закладів вищої освіти, покликаних забезпечити підготовку майбутніх фахівців відповідно до нових вимог часу, потреб українського суспільства та інтересів самих здобувачів освіти.

Закономірно, в своїх інтелектуально-творчих пошуках українські учені разом із педагогами-практиками зосередили увагу на питаннях ціннісних орієнтирів для освітньої системи в Україні та методики їх реалізації на практиці. При цьому актуальними постають проблеми академічної доброчесності (Фішман, 1999), формування цінностей майбутніх фахівців у процесі гуманітарної підготовки (Винничук, 2019), культурних цінностей (Лісовий, 2011; Скуратівський, 2016), феномену людини в цілому (Квас та ін., 2017) тощо.

Різноманітність теоретичних засад вивчення системи цінностей значно ускладнюється при переході на особистісний рівень. Адже навіть відома тріада: *людина – індивід – особистість* так і не знайшла одностайного вирішення. А. В. Вихруц пропонує розглядати людину як живу істоту, здатну до розвитку і самопізнання; індивіда – як людину, яка має систему неповторних якостей;

особистість – як індивіда, готового до відповідальності, самовдосконалення і творчості (Вихрущ & Христенко, 2022).

Важливо, що проблема розвитку системи цінностей особистості досягла глобального рівня, знайшла відгук у міжнародній медичній спільноті. Так, представники Світового лікарського товариства підготували підручник, в якому звернули увагу на проблеми лікарської етики, особливості стосунків лікарів і хворих, поваги і рівності, спілкування, питання початку і кінця життя, конфлікти ролей, стосунки з колегами, викладачами, студентами, громадськістю. Лікарі, які зібралися на 51-ше світове лікарське зібрання в 1999 році, рекомендували обов'язкове вивчення лікарської етики та прав людини. Очевидно, що ці питання розглядалися і раніше, але таке рішення набуло системного спрямування.

Автори підкреслюють, що хворий має бути на першому місці. Моральність розглядається як «ціннісний вимір людських рішень і поведінки». Мова моральності включає іменники («права», «відповідальності» і «чесноти») та прикметники («хороший» і «поганий» (або «злий»), «правильний» та «неправильний», «справедливий» і «несправедливий»). Відповідно, етика є питанням знаття (тоді як моральність є питанням діяння). Їх тісний взаємозв'язок полягає у важливості етики, яка надає людям критерії вибору рішень/поведінки з обґрунтуванням причин та наслідків певного вибору (Піріг, 2009, с. 15).

У контексті нашого дослідження виокремимо проблему зниження статусу лікарів, а також важливість співчуття, що розглядається як розуміння і відношення до страждань іншої особи та є особливо необхідним у практичній діяльності медиків. Так, фахівці наголошують, що лікар повинен не просто ідентифікувати симптоми, які турбують пацієнта та причини, що лежать в їхній основі, а й прагнути допомогти хворій людині досягти полегшення. Пацієнти краще піддаються лікуванню, якщо вони помічають, що лікар цінує їхнє ставлення і лікує їх, а не тільки їхнє захворювання (Піріг, 2009, с. 23).

Серед етичних цінностей лікарів і дослідників у галузі медицини пріоритетними задекларовано співчуття, компетентність, незалежність. У контексті академічних цінностей виокремлено проблему наукового достоїнства,

плагіату, етичні аспекти участі пацієнтів у дослідницьких проєктах, проаналізовано захист інформації про особисте життя, добровільність, оцінку ризиків, співробітництво, вирішення конфліктних ситуацій, евтаназії, медичного обслуговування злочинців, допомоги пацієнтам з психічними розладами, суспільної цінності дослідницьких проєктів у медицині (Піріг, 2009).

Окремої уваги, на думку фахівців, потребують невирішені проблеми етики, обумовлені тим, що «медична наука продовжує просуватись у таких галузях, як генетика, нейронауки та трансплантація органів і тканин, постають нові питання у зв'язку з етичною прийнятністю технік, процедур і способів лікування, для яких немає готових відповідей. Крім того, деякі давні питання все ще становлять предмет продовження етичних протиріч, наприклад, за яких умов плацебо повинно бути включене в клінічні випробування і якої тривалості догляд повинен надаватися учасникам у медичних дослідженнях» (Піріг, 2009, с. 110).

Для реалізації цілей нашого дослідження релевантним видається використання концепції інтегративного мислення, яке здатне сприймати, організовувати, узгоджувати та знову об'єднувати складові елементи та прийти до більш правдивого розуміння реальності, що лежить в його основі, – воно виходить за межі системного мислення так само, як інтеграція виходить за межі агрегації. Погоджуємося з думкою авторів концепції, представників Римського клубу, що освіта повинна представляти саме такий інтегрований погляд студентам, незалежно від їхніх конкретних галузей спеціалізації. Кожна дисципліна повинна так само навчитися досліджувати себе у світлі соціального цілого (von Weizsäcker & Wijkman, 2018, с. 199).

У нашому випадку застосування концепції інтегративного мислення допоможе студентам медичних ЗВО розуміти проблему взаємозв'язку тілесності й духовності людини цілісно, в контексті індивідуального та суспільного буття.

Отож, насамперед, зазначимо, що поняття «тілесність» і «духовність» відповідним чином представлені й трактовані у біблійному контексті, де людина постає як вінець природи, найкраще творіння Бога, створене за божественним образом і подобою. Водночас, йдеться про зовнішнє і внутрішнє єство людини

(«Є тіло звичайне, є й тіло духовне» (I Кор. 15: 44) (Біблія або Книги Святого Письма, 2011, с. 1282)). До речі, Григорій Сковорода чітко вирізняв «внутрішню людину» (духовність), яка відображає справжню її суть, на відміну від «зовнішньої» (тілесність).

Логічно, що творці й прихильники теологічної концепції людини підкреслювали вищість, незрівнянно більшу цінність духовності над тілесністю, адже йшлося про вічну безсмертну душу й, навпаки, обмежене в часі земного буття, «тлінне» тіло («Через те ми відваги не тратимо, бо хоч нищиться зовнішній наш чоловік (людина – О.Х.), зате день у день відновляється внутрішній (II Кор. 4: 16) (Біблія або Книги Святого Письма, 2011, с. 1286)).

Для майбутніх лікарів тут не буде головною ідея протиставлення цих двох природ людини, позаяк важливим є знаходити «точки дотику», взаємозалежність, зрештою, гармонію тіла і душі, які кожен по-своєму потребують відповідної допомоги медичних фахівців.

Тим не менше, Біблія також указує на цінність тіла, через яке людська душа оприсутнюється і може існувати в світі («Ще поки вформував тебе в утробі матерній, Я пізнав був тебе, і ще поки ти вийшов із нутра, тебе посвятив, дав тебе за пророка народам!» (Єр. 1: 5) (Біблія або Книги Святого Письма, 2011, с. 836). Отже, тут підкреслюється цінність людини в єдності тіла і душі з моменту зачаття, а також генетична детермінованість покликання людини, її харизми, що походить від божественного провидіння.

Оскільки, ми беремо до уваги концепцію інтегративного мислення представників Римського клубу, потрібно зазначити і про їхню теорію сталого розвитку, що, серед іншого, пропагує ідею регулювання чи стримування народжуваності задля економічного прогресу й загального добробуту. І тут для студентів медичних ЗВО необхідно акцентувати увагу на контраверсійності теорії сталого розвитку стосовно «регулювання» демографічної ситуації, що передбачає втручання у сферу охорони здоров'я, зокрема, популяризацію штучного переривання вагітності. Адже в цьому контексті якраз актуалізується цінність людини в єдності тіла і душі з моменту зачаття (про що ми згадували вище) як

одна з базових професійних цінностей майбутніх медиків. І хоча виникатимуть різні специфічні ситуації, студенти медичного університету повинні засвоїти, що вони зобов'язані апріорі стояти на сторожі людського життя.

Повертаючись до біблійного контексту трактування тілесності й духовності людини, слід підкреслити, що християнське вчення в особливий спосіб артикулює також тілесність як цінність. Власне, йдеться про цінність тіла завдяки духовній складовій особи («Хіба ви не знаєте, що ваше тіло – то Храм Духа Святого, що живе Він у вас, якого від Бога ви маєте, і ви не свої? Бо дорого куплені ви. Отож прославляйте Бога в тілі своєму та в дусі своєму, що Божі вони! (1 Кор. 6: 19–20) (Біблія або Книги Святого Письма, 2011, с. 1273)). Відтак, тілесність людини пов'язується із сакральністю, що, зі свого боку, обґрунтовує її цінність.

Для студентів, майбутніх медиків, безпосередній інтерес становить питання тілесного й духовного благополуччя людини, що виражається у здоров'ї як цінності. Результати контент-аналізу засвідчують, що тематика здоров'я також присутня в Книзі книг (напр., «Улюблений, – я молюся, щоб добре велося в усьому тобі, і щоб був ти здоровий, як добре ведеться душі твоїй» (III Ів. 1: 2) (Біблія або Книги Святого Письма, 2011, с. 1354)). Головна ідея полягає в тому, що здоров'я фізичне і духовне є відповідно взаємопов'язаними: «Серце радісне добре лікує, а пригноблений дух сушить кості» (Пр. 17: 22) (Біблія або Книги Святого Письма, 2011, с. 726).

Звісно, автори однозначно вказують на більшу значущість духовного вдосконалення, порівняно з фізичним, обґрунтовуючи це необхідністю підготовки до вічності саме духовного ества людської істоти, «внутрішньої людини» («Бо вправа тілесна мало корисна, а благочестя корисне на все, бо має обітницю життя теперішнього та майбутнього» (I Тим. 4: 8) (Біблія або Книги Святого Письма, 2011, с. 1319)). Але й стверджують про вплив духовності на фізичний стан особи.

Цікаво, що фізичне здоров'я трактується як «світлість» тіла, яка залежить від духовного стану людини, її внутрішнього бачення, її світогляду, що біблійному тексті асоціюється із зором: «Око твоє – то світильник для тіла; тому, як око твоє буде дуже, то й усе тіло твоє буде світле. А коли б твоє око нездатне було, то й

усе тіло твоє буде темне. Отож, уважай, щоб те світло, що в тобі, не стало темрявою! Бо коли тіло твоє все світле, і не має жадної темної частини, то все буде світле, неначе б світильник осяяв блиском тебе» (Лк. 11: 34–36) (Біблія або Книги Святого Письма, 2011, с. 1157). Відтак, очевидним постає зв'язок між «духовним зором», світоглядними переконаннями людини та її здоров'ям – фізичним і духовним. З цього приводу для студентів, майбутніх медиків актуальним бачиться питання просвітницької, профілактичної роботи з населенням, спрямованої на формування культури здоров'язбереження.

У межах даного дослідження ми також аналізували специфіку співвідношення тілесності і духовності в сучасному науковому дискурсі. Як зазначає дослідниця О. Дольська, наприкінці ХХ ст. мислителі почали активно описувати феномен тіла (наприклад, роботи французької школи «Анналів», яка трактує історію як набір практик та дій людини). Структуралізм використовує вже не просто поняття «тіло», а говорить про тілесність як особливий тип організації та структурування досвіду (коли структура переживання людини є не лише індивідуальним, а й колективним, пов'язаним із самовідчуттям суспільства) (Дольська, 2020b, с. 250).

Відтак, у ХХІ столітті актуалізувалася тема людського тіла і тілесності, що виражається у найрізноманітніших контекстах: соціальному, спортивному, медичному, гендерному, медійному тощо. Та найбільш гостро постає проблема конструювання тіла і тілесного в умовах розвитку наукових і технологічних інновацій, адже усвідомлення уразливості людського тіла стає все більш реальним (Дольська, 2020a, с. 10). Пандемія коронавірусу актуалізувала тему беззахисності людського тіла. Її одразу артикулювали критики, вказуючи на жорстку позицію владних інституцій стосовно здоров'я людей. Наприклад, Єва Іллуз, звертаючись до ідей М. Фуко (який позиціонував здоров'я як центр модерного управління («біовлади»)), виступила проти «нестерпності» такої влади, що ігнорує тілесну раціональність (Дольська, 2020b, с. 250). Авторка наголошує, що для подолання подібних викликів необхідною є міжнародна кооперація нового виду, зокрема, стосовно дослідження хвороб, упровадження інновацій у медичне обладнання,

перенаправлення значних коштів, накопичених приватними структурами, на загальні потреби; і «це умова збереження світу» (Іллуз, 2020).

Зі свого боку, вітчизняні вчені (Соколова, 2021; Ісаєва & Шумило, 2020; Isayeva et al., 2020; Isayeva & Khmilyar, 2022 та ін.) обґрунтовують необхідність трансформації медичної освіти, удосконалення освітнього процесу в медичних ЗВО під впливом подібних соціально-медичних детермінант. Для майбутніх медиків важливо розуміти відповідальність за цінність людини як тілесно-духовної істоти в екстремальних обставинах, коли навіть виникає питання першочерговості надання медичної допомоги (за віковим критерієм...). Такі ситуації свідчать про потребу внутрішнього морального імперативу як умови прийняття рішення в межах професійної етики лікаря.

За словами О. Дольської, «цинізм використання біовлади як продовження ідей Модерну став дійсно несподіваним поштовхом до необхідності перегляду будь-яких цінностей, і, перш за все, моралі, етики, центральною віссю яких має стати ідея: будь-які процеси та технології не можуть бути реалізовані без урахування тілесної раціональності» (Дольська, 2020а, с. 10). Тема цінності людського тіла актуалізується в контексті розвитку нових галузей науки і техніки (генна інженерія, еволюційна психологія, когнітивна нейронаука, біотехнологія, науки з побудови штучного інтелекту, біокібернетика), які спрямовані на «вдосконалення» свідомості й тіла людини. Як зауважує О. Дольська (2020b), нині теза Гайдеггера про неприпустимість відмови від техніки (мовляв, це призведе до загибелі людства), яку він висловив на початку кризи епохи модерну, повинна бути вписана в новий проєкт людини: розвиток техніки й технологій без урахування тілесної раціональності та цінності – тіла – неможливий (с. 251).

Особливої уваги заслуговують інновації в сфері медицини, генна інженерія, репродуктивні технології, експерименти над людським тілом, beauty-індустрія та ін., що безпосередньо впливають на людину з її тілесністю і духовністю як безумовними цінностями. Вчені вважають, що конвергентний розвиток когнітивних, соціогуманітарних, біо-, інфо- та нанотехнологій сприяє неймовірній трансформації особи і суспільства. Але, як слушно зазначає Л. Сидоренко (2012),

соціальні чинники в цілому не можуть перекреслити біологічну сутність людини та її природньо детерміновану поведінку; щонайменше (але це, насправді, найважливіше), народження і смерть людини свідчать, що вона апріорі є частинкою природного, біологічного світу й мимоволі підкоряється впливу біологічних законів. Власне, на думку дослідників, навіть, якщо певні естетичні й функціональні зміни людського тіла суттєво впливають на самоідентифікацію особи, все ж вони не скасовують повністю людину як таку (Кобзева, 2018, с. 94).

Між тим, як підкреслює А. Возний (2017), створення нових медичних технологій народжують безліч проблем, які вимагають юридичного та морального регулювання (с. 22). Наприклад, генна інженерія продукує технології, які становлять реальну загрозу людського генофонду планети. За словами Г. Терешкевич (2014), надзвичайно небезпечною є генна терапія статевих клітин, бо вона пов'язана зі зміною геному в ряді поколінь, що може викликати непередбачені нові мутації і порушення рівноваги між людським суспільством і довкіллям (с. 165–166). І тут вступає у свої права біоетика, яка покликана захищати людину як найвищу цінність в її цілісності, з невід'ємними природними правами на життя, збереження здоров'я, гідність, свободу (П'яста та ін., 2016). Захищати в тих випадках, коли існує загроза маніпуляції, зловживання тілом і свідомістю людини, зневаги її гідності, обмеження прав, у зв'язку із упровадженням певних інноваційних технологій. Відтак, і тілесність, і духовність особи постають як ключові біоетичні цінності майбутніх медиків.

Окремим викликом для фахівців є професійна діяльність, пов'язана із проблемою гендерної ідентичності й втручання в тіло людини аж до зміни статі. Як пише Ю. Тимошенко (2009), в час, коли тіло перестало бути константою, є всі підстави говорити про реалії доби посттілесності, де людина може народитися чоловіком, а померти жінкою (с. 45). Складнощі полягають у тому, що сучасні лікарі потребують розуміння проблеми, щоб зайняти професійну позицію згідно з актуальною системою цінностей. Якщо для постмодерного світу дійсним є лише те, що визнано дійсним, і навіть свою тілесність необхідно доводити (Тимошенко,

2009, с. 45), то медики повинні володіти компетентностями задля захисту цінності людини в її тілесній і духовній цілісності, закладеній природою.

За результатами дослідження, ми розробили модель формування системи цінностей майбутніх медиків в теологічному й науковому дискурсах (рис. 4.1).

Рис. 4. 1. Модель формування системи цінностей майбутніх медиків у науковому й теологічному дискурсах

Головна думка полягає в тому, що невід'ємною складовою підготовки студентів медичних ЗВО повинно бути виховання у них професійних цінностей на основі ключових аксіологічних ідей, репрезентованих у теологічному та сучасному науковому інтелектуально-духовному досвіді людства. Власне, врахування теологічного дискурсу сприятиме формуванню у студентів таких цінностей: *людина в єдності душі і тіла з моменту зачаття* (що націлює позицію медиків на захист/збереження людського життя апіорі); *духовність особи як фактор фізичного здоров'я* (що передбачає інтегрований підхід до людини як цілісної духовно-тілесної істоти; надання професійної допомоги лікаря з огляду

на взаємозв'язок фізичного, психічного, психологічного й духовного здоров'я особи; духовність тут постає як стан благополуччя людини завдяки чистоті сумління, наповненню внутрішнього світу особи позитивними почуттями).

Водночас, сучасний науковий дискурс є тією важливою детермінантою, що сприяє вихованню у майбутніх медиків професійних цінностей, серед яких: *природа людської істоти й екосистеми планети* (що визначає пріоритет природних законів буття людини й навколишнього середовища з метою їх збереження в умовах загроз технологічного характеру, нових теорій, які потенційно суперечать об'єктивним фундаментальним засадам розвитку людської істоти як такої); *тілесність людини як унікальна форма її буття* (що концентрує увагу на потребі максимального захисту, створення умов безпеки для людини у фізичному вимірі; особливо, майбутні лікарі повинні бути готовими до викликів воєнного стану, коли багато учасників бойових дій мають порушення функціональності тіла через втрату чи пошкодження його частин; у цих умовах ціннісне ставлення до тіла, яке є особливо вразливим, повинно будуватися на ціннісному ставленні до людини як такої – з її гідністю, душевними переживаннями, духовними потребами тощо).

Крім цього, такі цінності, як *культура здоров'язбереження, просвітницька робота лікарів* є недостатньо популяризованими й поширеними в українському суспільстві (хоча, завдяки їм можна попереджати захворювання, підвищувати рівень здоров'я людей), тому їх слід формувати в студентів медичних ЗВО, опираючись, як на теологічні/філософські основи здоров'я, так і на сучасні наукові досягнення в галузі клінічної медицини, біоетики, громадського здоров'я та ін. (Христенко, 2023а).

Підсумовуючи, наголосимо, що слухними є думки вчених про збереження людської істоти: «Недооцінювати те, що дає нам сама природа, означає недооцінювати і саму природу. Людина не може відриватися від природи, а тим більше протиставляти себе їй. Вона не повинна забувати, що сама вона – природна істота, сама – продукт її розвитку» (Тимошенко, 2009, с. 45). На цьому тлі повернення людини до практики розмірковування про власний тілесний

потенціал постає необхідною умовою створення нею чітких життєвих проєктів, забезпечення дійсно цілісного процесу самопізнання (Тимошенко, 2009, с. 45).

У нашому дослідженні ми розглядаємо проблему формування цінностей майбутніх лікарів у контексті актуальних суспільних реалій. Сучасний розвиток України супроводжується низкою проблем соціального, медичного, біоетичного, духовного характеру (важкі недуги, алкоголізм, аборти, депресії, суїциди тощо). Як правило, вони детерміновані низьким рівнем культури духовного і фізичного здоров'я населення, недостатнім забезпеченням умов для реалізації прав людини (особливо, жінок, сиріт, дітей, людей з особливими потребами). Вагомий внесок у вирішення зазначених проблем можуть зробити фахівці (лікарі-психологи, сімейні лікарі та ін.) у межах роботи закладів охорони здоров'я та як волонтери.

У зв'язку з цим, актуальною є потреба гуманітарної підготовки майбутніх медиків на засадах національних, гуманістичних, морально-етичних цінностей, що сприятиме формуванню в них демократичного способу мислення, зміцненню знань, які є ключовими для сучасних громадян, готовності до професійної, профілактичної, просвітницької діяльності задля вирішення проблем охорони здоров'я на регіональному та всеукраїнському рівнях.

Дане дослідження сприятиме розв'язанню освітньої проблеми підготовки кадрів сфери охорони здоров'я, які мають високий рівень громадянської освіченості і є здатними до професійної діяльності в умовах низки відомих та непередбачуваних медичних (біоетичних), соціальних, духовних та інших викликів. Адже, наше завдання у межах історико-педагогічного дослідження – сприяти вдосконаленню змісту й методики формування системи цінностей майбутніх медичних фахівців як основи їхньої гуманітарної освіченості.

У ході дослідження ми проаналізували зміст суспільно-гуманітарних, етичних, біоетичних навчальних дисциплін, які викладають у медичних ЗВО, визначили проблеми, пов'язані із використанням їхнього виховного потенціалу для формування системи цінностей майбутніх лікарів, та запропонували пропозиції щодо їх вирішення.

Так, з'ясувавши структуру контенту програми навчальної дисципліни «Історія України» для здобувачів вищої освіти спеціальності «Медицина» (Історія України. Програма, 2010), ми визначили, що розвитку системи цінностей майбутніх лікарів особливо сприяють теми, в яких репрезентовано досвід демократичних традицій творення громадянського суспільства (Христенко & Перевізник, 2013; Христенко, 2015а) та роль медичної інтелігенції у вирішенні соціально-медичних та духовно-політичних проблем українського народу.

Відтак, у контексті педагогічної роботи на заняттях з історії України та української культури ціннісний компонент ефективно реалізується через вивчення традицій благодійної (харитативної) діяльності різних громадських організацій світського та релігійного спрямування, що допомагає формувати в студентів *компетентність доброчинності*, а саме:

знання про покликання людини творити добро, відповідальність здорових і багатих членів суспільства за слабших і бідніших, національний і міжнародний досвід доброчинності, а також велику потребу в допомозі соціально незахищеним верствам населення (формування позитивної мотивації служіння потребуючим);

уміння аналізувати проблеми людей з особливими потребами, визначати способи, зміст, умови, можливості для допомоги різним категоріям потребуючих, використовуючи власний життєвий / професійний досвід, ресурси, талант;

цінності – повага і милосердя до соціально незахищених категорій населення, осіб з особливими потребами; особистісне духовно-моральне зростання шляхом практикування доброчинності;

комунікація – навички організації благодійної, волонтерської діяльності малих/великих груп, а також виховної роботи з метою формування в молодіжному середовищі цінностей практичного милосердя; налагодження співпраці з органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян;

автономія та відповідальність – здатність творити та реалізовувати власні ініціативи щодо вирішення проблем потребуючих людей у певному населеному пункті/регіоні/країні; готовність приймати рішення у конкретних життєвих ситуаціях, пов'язаних із відношенням до особливо потребуючих людей, нести

відповідальність за них; брати безпосередню участь у добродійних соціальних проєктах) (Христенко, 2018а).

Такий підхід співзвучний з ідеями основоположника етики добродійності Е. Макінтайра, який рекомендує формувати моральні цінності (чесноти) шляхом творення й утвердження локальних форм соціальності – невеликих місцевих громад, шкіл, шпиталів, парафій (Сухомлинська, 2015, с. 9). Якщо розглядати подібні концепції в педагогічному дискурсі (див. Квас, 2012; Курляк, 2016), то вони сприяють реалізації освітніх завдань щодо формування компетентності добродійності, яка суттєво вдосконалює професійну підготовку майбутніх фахівців (лікарів) через безпосередню практичну участь у відповідних заходах, акціях. Так, одним з ефективних шляхів формування компетентності добродійності в умовах ЗВО виступає волонтерська діяльність студентів у співпраці з викладачами, адміністрацією університету (Христенко, 2021с, с. 19).

Окрема увага належить формуванню національних цінностей майбутніх фахівців шляхом використання виховного потенціалу історичної науки (відповідні змістові компоненти на основі власних наукових розвідок репрезентовано в Додатку С).

За результатами контент-аналізу програми інтегрованого курсу «Демократія: від теорії до практики» (запровадженого в межах пілотного проєкту в Тернопільському національному медичному університеті імені І. Я. Горбачевського та кількох інших українських закладах вищої освіти з 2019 року) та однойменного підручника авторки курсу (Берроуз, 2018), підкреслимо, що дана навчальна дисципліна спрямована на формування громадянської освіченості студентів – майбутніх лікарів.

Так, можемо зазначити, що змістовими компонентами громадянської освіти в контексті вивчення даної навчальної дисципліни виступають: *правозахисний*, *національний* та *гендерний*, що передбачають формування у студентів відповідних цінностей. Далі пояснимо кожен із них.

Правозахисний компонент відображає теми, пов'язані із міжнародними нормативно-правовими актами, що регулюють забезпечення прав людини,

особливо, соціально вразливих груп (Конвенція про права дитини (*Convention on the Rights of the Child*, 1989/1990), Рамкова конвенція про захист національних меншин (*Framework Convention for the Protection*, 1995), Конвенція про права осіб з інвалідністю (*Convention on the Rights of Persons*, n.d.)).

У контексті проблеми захисту прав дітей варто зосередити увагу майбутніх лікарів на питаннях професійної допомоги дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, наприклад, просвітницькі лекції/бесіди/зустрічі щодо гігієни, статевої культури і загалом культури здоров'я дітей та підлітків у закладах інтернатного типу.

До речі, в 2021 р. здобувачі вищої освіти спеціальності «Медицина» Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського виконували завдання з підготовки есе «Спілкування лікаря з дітьми-сиротами» (Додаток Л.1). Зауважимо, що міждисциплінарний підхід, в основі якого поєднання української мови за професійним спрямуванням, медицини, педагогіки, психології, змінює атмосферу практичних занять, підвищує зацікавленість, результативність роботи. Методика «раннього наукового старту» (А. В. Вихрущ) підтверджує свою ефективність (Вихрущ та ін., 2021, с. 80–81).

Стосовно захисту прав дітей з особливими потребами в Україні зазначимо, що студенти медичних ЗВО повинні бути обізнаними про проблеми доступу дітей до навчальних закладів та стандартів їх безпеки. Згідно з дослідженнями, лише 11 % шкіл, принаймні, частково пристосовані для учнів з особливими освітніми потребами. Ситуація з відповідністю стандартам безпеки та безперешкодним пересуванням ще гірша: у багатьох школах відсутні пандуси, ліфти, спеціалізовані гігієнічні кімнати, відповідні двері, меблі та освітлення. Ці проблеми особливо серйозні в селах (Yasenovska, 2016).

У студентів слід формувати базові цінності в контексті культури спілкування майбутніх лікарів з дітьми з особливими освітніми потребами: пацієнтоцентричність, особистісний підхід, повага людської гідності осіб з особливими потребами, реалізація їх прав та інтересів, створення усіх відповідних умов для ефективної діагностики, лікування та консультації дітей з особливими

потребами, співпраця з фахівцями інших сфер та громадськістю щодо всебічної підтримки дітей даної категорії та їх родин. Особлива роль належить підготовці майбутніх фахівців до психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами, створення адаптивного освітнього середовища в цілому (Бахмат & Сидорук, 2019; Садова, 2023).

Корисним є ознайомлення із зарубіжною практикою формування інклюзивних цінностей у студентів ЗВО. Зокрема, за результатами нашого стажування в University of Bielsko Biala (Республіка Польща) в межах програми «Система освіти в Європейському Союзі: перспективи співпраці та розвитку» (Науковці ТДМУ пройшли стажування, 2017), з'ясовано, що діяльність колективу цього європейського ЗВО сприяє розв'язанню сучасних проблем дитини, сім'ї та суспільства завдяки науково-практичному обґрунтуванню таких питань: організація педагогічної роботи з дітьми з особливими освітніми потребами, способи життєдіяльності дитини в умовах постмодерну і з точки зору впливу нових медіа на її розвиток, різні аспекти здоров'я дітей, роль педагога у діагностиці і профілактиці ризиків для здоров'я дітей, дослідження сучасної сім'ї, її зміни і загрози з метою протидії соціальній маргіналізації. Дана тематика є актуальною, зокрема, в межах підготовки студентів медичного ЗВО, які навчаються за освітньо-професійними програмами «Фізична реабілітація» та «Лікувальна справа» й потребують формування фахових компетентностей лікаря як педагога-психолога-соціального працівника.

Перспективними постають такі напрями впровадження досвіду польських колег: модифікація змісту педагогічних дисциплін для майбутніх фахівців сфери охорони здоров'я на основі результатів сучасних наукових досліджень з проблем педагогіки здоров'я та інклюзивної освіти; розробка навчальних завдань проектного характеру; дослідницька діяльність у руслі європейських тенденцій розвитку педагогічної науки (педагогіка здоров'я, методика впровадження інклюзивної освіти в Україні тощо) (Гвоздецька & Христенко, 2017, с. 41).

Серед інклюзивних цінностей, необхідних майбутнім медикам, виняткову роль відіграють педагогічна компетентність у контексті педагогіки здоров'я (див.

Лук'янченко, 2012) та моральна готовність професійно допомагати дітям з особливими освітніми потребами. На наше переконання, підтверджене певним власним досвідом, розвивати зазначені цінності варто в автентичних умовах, застосовуючи контекстний підхід. Як приклад, за підсумками вивчення дисципліни «Корекційна педагогіка» (до речі, нами підготовано відповідний навчальний посібник для майбутніх лікарів-реабілітологів (Христенко, 2019b)) студенти Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського проводили заняття з вихованцями обласного навчально-реабілітаційного центру. Опинившись в оточенні молодших школярів з особливими освітніми потребами, майбутні лікарі-реабілітологи мали змогу на практиці застосувати свої педагогічні уміння та майстерність. Налагодити контакт з особливою дитиною, залучити її до посильної навчальної та ігрової діяльності, забезпечити дружню атмосферу в дитячому колективі – такі були завдання четвертокурсників, з якими вони справилися на «відмінно». Перше, що відчують діти, це любов і доброзичливість педагогів, лікарів, переконалися майбутні реабілітологи. Тільки так можна викликати довіру дитини, знаходити сили і натхнення працювати з нею. Під час заняття вихованці з допомогою нових наставників виконували вправи лікувальної гімнастики, співали, відгадували загадки, вчилися представляти себе (Додаток Н.1). «Оцінкою» за дитячі зусилля стали солодкі гостинці, а студенти отримали цінний досвід педагогічної практики в автентичних умовах, що забезпечують оптимальний розвиток інклюзивних цінностей майбутніх медичних фахівців (*Студенти спеціальності «Фізична реабілітація»*, 2019).

Також є вагома ділянка праці для працівників сфери охорони здоров'я з метою недопущення порушень прав дитини у формі насильства, фізичного покарання у сім'ях та державних установах (виправних закладах для неповнолітніх та інших спеціалізованих установах для утримання неповнолітніх правопорушників). Йдеться, серед іншого, про просвітницьку роботу з батьками з питань психології дитини, забезпечення умов для духовного та фізичного

здоров'я дитини тощо. З іншого боку, є потреба у фаховій медичній (психологічній) допомозі дітям, які стали жертвами домашнього насильства.

Актуальною постає проблема захисту прав ненароджених дітей. У зв'язку з цим, правозахисний компонент громадянської підготовки студентів медичних ЗВО передбачає вивчення особливостей законодавства щодо штучного переривання вагітності й формування готовності змінювати його з метою збереження життя ненароджених дітей.

Особливої уваги заслуговує питання забезпечення права осіб з особливими потребами у сфері охорони здоров'я. Підкреслимо, що громадяни зазначеної категорії мають унікальні потреби, забезпечення яких вимагає додаткових заходів та захисту в суспільстві. Загалом, в осіб з інвалідністю спостерігаються гірший стан здоров'я, нижчі досягнення в освіті, вужчі економічні можливості та вищі показники бідності, ніж у людей без психофізичних порушень, до того ж вони частіше стають жертвами насильства. За даними ВООЗ, 50 % осіб з особливими потребами не можуть дозволити собі медичне обслуговування, а діти з інвалідністю майже в чотири рази частіше зазнають насильства, ніж діти, які не мають жодних психофізичних порушень (*International Day of Persons*, n.d.).

Ураховуючи такі реалії, студентам медичних ЗВО необхідно вивчати шляхи юридичного врегулювання проблем осіб з особливими потребами, а також формувати навички розробки пропозицій для налагодження роботи закладів охорони здоров'я з урахуванням інклюзивного підходу. В цьому контексті важливою буде підготовка до громадської, волонтерської роботи з людьми даної соціальної групи.

Також, суспільні й гуманітарні дисципліни містять виховний потенціал, який слід використовувати для вироблення належного ставлення майбутніх лікарів до осіб з особливими потребами, формування інклюзивної культури (свідомості, цінностей, моделей відповідної поведінки). У межах викладання педагогічних дисциплін слід доповнювати зміст навчальних програм темами щодо цінностей інклюзивної освіти, серед яких: рівність, права, участь, спільнота, повага до багатоманітності, ненасильство, довіра, співчуття, чесність, мужність, любов

(Засенко, 2019, с. 12); філософських – про цінність людини з особливими потребами; історичних – щодо соціальної політики держав у частині забезпечення прав осіб з особливими потребами. Застосування аксіологічного (який передбачає залучення ціннісного аспекту до процесу формування особистості) та міждисциплінарного (який спрямований на інтеграцію навчального змісту різних навчальних дисциплін) підходів у професійній підготовці майбутніх лікарів сприятиме формуванню їх гуманності, моральності, інклюзивної культури (Христенко, 2021d).

Наступний компонент у межах курсу громадянської освіти – *гендерний* – означає вивчення питань щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків у сфері охорони здоров'я, розв'язання проблем, детермінованих гендерними особливостями пацієнтів. 18 грудня 1979 року ООН прийняла Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Конвенція, ґрунтуючись на принципі рівності чоловіків і жінок, вимагає від підписантів, зокрема, забезпечити на основі рівності чоловіків і жінок доступ до охорони здоров'я, включно з відповідними послугами під час вагітності та годування (*Конвенція Організації Об'єднаних Націй, 1999*).

Україна ратифікувала Конвенцію 12 березня 1981 року. Незважаючи на це, проблеми дискримінації щодо жінок зберігаються. Йдеться, насамперед, про насильство над жінками (у конфліктних випадках ця поширена проблема гостро проявляється як сімейне та сексуальне насильство, при цьому, жінки з інвалідністю частіше стають жертвами насильства).

Інший аспект *гендерного* компонента пов'язаний із проблемами репродуктивного здоров'я жінок і чоловіків, абортів, постабортного синдрому тощо. Відтак, громадянська освіченість майбутніх медиків передбачає розуміння соціально-культурних та політико-правових факторів гендерних проблем у сфері охорони здоров'я, готовність проводити просвітницьку роботу (в частині сімейної психології, конфліктології) задля попередження домашнього/сексуального насильства, та надавати професійну допомогу особам, які стали його жертвами.

Окрема особлива увага належить проблематиці репродуктивного здоров'я жінок. У цьому контексті гуманітарна підготовка студентів медичних ЗВО передбачає здатність визначати, аналізувати та вирішувати проблеми щодо планування дітей, абортів, постабортного синдрому й ін. Визначальною є готовність майбутніх медиків до просвітницької роботи з питань підготовки до материнства і батьківства, статевого виховання дітей і молоді тощо.

Головною ідеєю тут повинно стати формування громадянської свідомості населення на засадах поваги до гідності, безпеки, здоров'я і життя дитини (в тому числі, ненародженої дитини та/чи дитини з інвалідністю), жінки (в тому числі, жінок з інвалідністю), чоловіка (в тому числі, чоловіків з інвалідністю) як найвищих суспільних, а для майбутніх лікарів – професійних цінностей.

Аналізуючи виклики сучасного світу як фактор розвитку освіти, О. Невмержицька зазначає про негативний вплив на формування сімейних цінностей також пропагування у суспільстві та реалізацію на практиці в окремих освітніх інституціях гендерного виховання (Невмержицька, 2013, с. 379). Вчена апелює до базового принципу природовідповідності, згідно з яким природа відводить чоловікові і жінці різні функції: чоловік не народжує дітей, а жінка не повинна ходити на полювання. Відтак, виховання «жіночності» у дівчат чи «мужності» у юнаків загалом «жодним чином не спричиняє порушення громадянської, економічної чи статевої рівноправності громадян, а лише створює умови для сформування людей, готових до реалізації свого батьківського та материнського покликання» (Невмержицька, 2013, с. 380).

Власне, лише ті гендерні ідеї продукують відповідні цінності, коли йдеться про забезпечення рівноправності жінок і чоловіків у всіх сферах суспільного життя з урахуванням, з одного боку, принципу природовідповідності, а, з іншого – індивідуальних особливостей та вибору людини.

Національний компонент громадянської освіти в межах інтегративного курсу «Демократія: від теорії до практики» стосується вивчення тем, що відображають основні риси української ідентичності / історичного досвіду народу та їх роль у вирішенні медичних, біоетичних проблем. Мова, переважно, йде про діяльність

громадських об'єднань, які сприяли виживанню українців шляхом боротьби з алкоголізмом, влаштовуючи курси гігієни, підготовки до материнства та ін. Урахування історичного досвіду та розуміння національних особливостей українського суспільства сприятиме вибудуванню ефективної концепції формування культури здоров'язбереження в Україні; і вагома роль у цьому належить майбутнім медикам.

З огляду на специфіку завдань і змісту навчальних дисциплін громадянської освіти, ефективним способом формування освіченості студентів медичних ЗВО постає *метод підготовки проєктів*. Адже за його допомогою майбутні лікарі можуть оволодіти *навичками участі громадян у житті суспільства / у владі* задля вирішення конкретних (у нашому випадку, медичних, біоетичних) проблем різних соціальних груп. З-поміж *методів участі громадян* ми вибрали ті, що можна застосувати в громадській, організаційній, просвітницькій роботі майбутніх лікарів, а саме: місцева ініціатива, участь у громадських об'єднаннях, волонтерські послуги або діяльність та інформаційна кампанія.

Отже, *метод «місцева ініціатива»* (як законодавчо закріплена можливість громадян подавати свої пропозиції шляхом підготовки і внесення на розгляд органів місцевого самоврядування конкретних ініціатив) передбачає розробку студентами різних проєктів рішень органів місцевої влади щодо вдосконалення системи охорони здоров'я на рівні міста, села, району чи області.

Формування готовності майбутніх медиків до *участі у громадських об'єднаннях* доцільно здійснювати шляхом підготовки творчих завдань, наприклад, розробити короткий варіант статуту громадської організації (назва, логотип, гасло, кілька прикладів заходів), яка спрямовуватиме свою діяльність на підвищення рівня культури здоров'я, статевої просвіти тощо.

Вироблення навичок *волонтерських послуг або діяльності* можна забезпечувати, створюючи та реалізуючи відповідні проєкти, скажімо, курс лекцій, бесід з гігієни, статевої культури для вихованців закладів інтернатного типу, майстер-клас з вимірювання артеріального тиску / надання домедичної допомоги для громади міста, села та ін.

Оволодіння таким методом участі громадян як *інформаційна кампанія* сприятиме формуванню готовності студентів медичних ЗВО до просвітницької роботи з питань духовного та фізичного здоров'я різних соціальних груп та населення в цілому. Це можуть бути: рекомендації, як уникнути стресу / депресії чи реабілітуватися після них, інформація про причини та наслідки шкідливих звичок, меседжі стосовно запобігання абортам, заклик громади допомагати самотнім вагітним жінкам, сиротам, особам з особливими потребами, літнім немічним людям тощо.

Реалізація розроблених студентами проєктів має бути одним із очікуваних результатів упровадження курсів громадянської освіти. Основними критеріями оцінювання даного методу є: оригінальність, інформативність, обізнаність, логічність, практична спрямованість (Христенко, 2019с).

Додамо, що під час викладання навчальних дисциплін інтегрованого характеру, ще таких, як, наприклад, «Конфліктологія», доцільно розвивати систему цінностей майбутніх лікарів, зокрема, в контексті конкретної проблематики абортів як специфічного конфлікту. «Свобода жінки на межі життя або що цінують сучасні цивілізації» – один із прикладів тем для диспуту на практичних заняттях із даної навчальної дисципліни, що проводилися за участю студентів 6-го курсу спеціальності «Медицина» Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського впродовж 2019–2022 років.

Змістове наповнення таких тем вимагає використання різних міждисциплінарних досліджень, що, власне, відповідає сучасній тенденції розвитку освіти стосовно формування здатності системного, інтегративного мислення майбутніх фахівців (див. Огнев'юк & Сисоєва, 2013).

У даному випадку очевидно, що сучасне суспільство може мати конфлікти не лише між культурою західноєвропейської демократії та, скажімо, ісламського світу (Христенко, 2015b), між титульними націями та іммігрантами, а й усередині самої Європи – між ліберальною та християнсько-персоналістичною демократією.

Як зазначає В. Скотний, «перехід від традиційного до сучасного (західного) суспільства передбачає насадження у галузі духовної культури лібералістичної

індивідуалістичної ідеології, основною цінністю якої є воля, що сприймається у контексті радикального лібералізму як вседозволеність. Саме ліберальні цінності лежать в основі формування ринкової економіки, громадянського суспільства і демократичної правової держави як їхнього наслідку. Вони ж виявляються антиподами традиційних цінностей – релігійних, сімейних, національно-патріотичних» (Скотний, 2004, с. 280–281).

Показовим підтвердженням цього є аборти як одна з глобальних проблем людства, котра зосереджена, зокрема, в політико-ідеологічній площині.

За словами Г. Терешкевич, питання легалізації чи заборони абортів криється у культурному протистоянні двох течій – матеріалізму та персоналізму. Ймовірно, це і є причиною того, що цінність життя спочатку нехтувалась спочатку у країнах соціалістичного ладу, де панувала ідеологія матеріалізму, і лише згодом – у країнах Західної Європи, де цей процес був повільним, але і вони були уражені згубною хворобою практицизму у різних його виявах (утилітаризм, гедонізм, лібералізм) (Терешкевич (с. Діогена), 2014, с. 97).

Наголосимо, оскільки тематика абортів безпосередньо пов'язана із питанням усвідомлення майбутніми лікарями *життя людини* як фундаментальної (вічної) цінності, а також як професійної цінності, важливо сприяти глибокому вивченню цієї проблеми комплексно – в тому числі, в гуманітарному контексті, а не лише з медичної точки зору. Звернення майбутніх лікарів до філософських, етичних аспектів абортів є актуальним, зокрема, в контексті сучасних зарубіжних міждисциплінарних досліджень моральної дилеми абортів (Murphy, 1985; Niță & Pie Goga, 2020; Robinson, 2021).

Як приклад використання міждисциплінарних досліджень з проблематики абортів на заняттях із суспільних, гуманітарних, інтегрованих дисциплін («Філософія», «Політологія», «Конфліктологія» тощо) з метою формування у майбутніх лікарів професійної цінності «життя людини» («життя ненародженої дитини») у Додатку М подаємо приклад матеріалів власних наукових розвідок (Христенко, 2017; Христенко & Терешкевич, 2018 та ін.), які використовуємо в освітньому процесі.

Таким чином, у контексті гуманітарної підготовки майбутніх лікарів слід допомагати їм здобувати комплексні знання про причини, сутність, наслідки абортів як багаторівневого конфлікту. Також потрібно формувати в студентів переконання, що свобода жінки як ознака демократичного суспільства не може існувати лише заради неї самої. Вона повинна базуватися на фундаментальних вічних загальнолюдських цінностях, серед яких захист життя ненародженої дитини, відповідальність за здоров'я матері, майбутніх поколінь, нації в цілому, а також повага до життя як дару Творця (Khrystenko, 2016b).

Власне, тут треба підкреслити, що проголошення Незалежності України ознаменувало її вихід із тоталітарної системи та властивих їй атеїзму, колективізму, інтернаціоналізму тощо. Відтак, перед українським народом постало одне з фундаментальних завдань – національно-духовне відродження власних справжніх ментальних рис, світоглядних цінностей, стилю життя (від індивідуального до загальнодержавного, політичного), ідей та практик ефективного виховання і державотворення.

Водночас, з огляду на нові геополітичні реалії, міжнародну співпрацю незалежної Української Держави, інтеграційні та глобалізаційні процеси в світі, доцільними також є дослідження і творення нових шляхів, ідей, цінностей задля вирішення актуальних проблем людини та країни.

За три десятки побудови нашої держави спостерігаємо різні політики щодо пошуку/формування ідеологічної основи української державності. Головним чином, це політика різних президентів, парламентів та урядів у сферах законодавства, інформації, освіти, науки, культури і т.д. Утім, на практиці Україна досі не має єдиного цілісного стратегічного бачення ідейних засад свого розвитку.

Як наголошує О. Невмержицька, власне, «серед науковців немає одностайної думки, яка б вказувала на шляхи формування високоморальної особистості. Зрештою, у плюралістичному суспільстві такої єдиної думки і не може бути. Точаться суперечки між прихильниками аполітичного та релігійного, демократичного та ліберального виховання. Очевидно, що раціональне зерно

можна знайти у всіх задекларованих поглядах. Проте все більше і все частіше науковці прагнуть звернути увагу освітян саме на традиційні для українського народу християнські цінності як основу подолання морального нігілізму та формування високоморальної особистості» (Невмержицька, 2013, с. 388).

Так, О. Вишневський обґрунтовує необхідність християнської просвіти, що становить «наріжний камінь» (внутрішній стержень) особистості, адже в традиційно-християнському вихованні центральним поняттям виступає розвиток сумління людини, яке апріорі стримує від творення зла й мотивує до моральної відповідальності. Погоджуємося із думкою вченого, який вважає, що лише повернення до традиційно-християнських засад освіти дасть змогу українцям зберегти себе живим національним організмом (Вишневський, 2003, с. 34).

Зі свого боку, В. Скотний підкреслює, що від «змісту та спрямованості навчальних дисциплін, виховного процесу залежить духовна, морально-психологічна культура студентів. Виходячи із стану особистості, неоднозначних соціокультурних впливів на неї, спрямованість освітянського процесу в державі має бути націленою на духовне збагачення та творчу діяльність особистості, що розкриває свої здібності до самореалізації та створення умов для саморозкриття інших людей» (Скотний, 2005, с. 484).

Відтак, у контексті сьогодення української освіти актуалізується питання присутності та змісту навчальних дисциплін, котрі покликані формувати базові духовні моральні цінності молодій генерації – зокрема, етики, основ християнської етики, історії України тощо. Згадані навчальні дисципліни можуть бути запроваджені/вилучені, наповнені різним змістом, і результатом цього є формування у студентів певних світоглядних цінностей. Або їх відсутність... Практичні наслідки нерозв'язаної проблеми світоглядних цінностей у сучасній українській освіті можна виміряти рівнем моральності/аморальності, злочинності/законопослушності, духовності/бездуховності підростаючого покоління безпосередньо у життєвих ситуаціях.

До того ж, треба враховувати, що нам слід не просто виховати не-злочинця, а людину моральну, здатну творити добро в мікросередовищі та на

загальнодержавному рівні, яка зможе вижити в складних умовах сучасності та майбуття, а також допомогти це зробити іншим (див. Христенко, 2018а). У цьому контексті базовими постають ідеї педагогічної аксіології, здатні забезпечити формування духовності, моральності особистості (див. Калюжна, 2012; Ковадло, 2014; Крижко, 2005; Назаренко, 2013; Невмержицька, 2013; Пантюк, М., 2013; Попович, 2011; Ткачова, 2006; Ципко, 2010 та ін.).

Так, за словами О. Невмержицької, «криза цінностей, яку переживає сучасний світ, негативно впливає на процес виховання. Дезорієнтована людина, шукаючи себе у житті, не може цього зробити, якщо не матиме міцного ґрунту під ногами. Такою основою виховання мають стати релігійні, духовні моральні (базові) цінності, транслятором яких насамперед повинна виступити освіта. До базових цінностей належать добро, краса, справедливість, благородство, істина, мудрість, сенс життя тощо» (Невмержицька, 2013, с. 389).

За роки Незалежності в Україні розроблено навчальні програми, підручники, інше методичне забезпечення викладання навчальних дисциплін духовно-етичного змісту. Наприклад, курс «Основи християнської етики і моралі» належить до відносно нових комплексів аксіологічних орієнтацій громадянського суспільства в Україні, особливо за умов девальвації духовних і моральних цінностей. В силу традиційно-релігійно-духовної орієнтації ментальності українського суспільства вивчення названого курсу спрямоване на формування особи студента на засадах альтруїзму, людяності та обов'язку у відношенні до хворого, милосердя, чесності, працьовитості; духовно багаті особистості. Цьому сприяє і та обставина, що програма складена без конфесійної тенденційності, носить екуменічний характер (*Основи християнської етики і моралі*, 2018).

На заняттях з основ християнської етики є можливість розвивати моральні цінності майбутніх лікарів. Професійна діяльність медичних працівників пов'язана з людиною, яка характеризується триединою сутністю духа, душі і тіла. Відтак, щоб забезпечити гармонійність відносин «лікар – пацієнт» та оптимальні умови духовно-фізичного благополуччя суспільства, слід формувати відповідні світоглядні уявлення, цінності та переконання фахівців медичної галузі. Провідна

роль у цьому контексті належить християнсько-гуманістичним засадам, які найбільшим чином захищають гідність особистості, стоять на сторожі її здоров'я та життя, пропагуючи гуманістичний характер професійних відносин.

Цікавий факт: у XVII ст. емблемою медицини була палаюча свічка, яку згодом замінили на чашу і змію. Внутрішнім змістом цього символу були слова Авіцени: «*Aliis inserviendo ipse consumo*» – «Служачи іншим, згоряю сам» (Терешкевич, 2008, с. 3), що означало жертвність та самовідданість представників медичної професії. Власне, таке кредо співзвучне з християнським ідеалом служіння ближньому та є актуальним для сфери охорони здоров'я.

Загалом, базовою ідеєю, котра відображає зміст християнського вчення, є дві головні заповіді любові – до Бога та ближнього. Звідси випливає необхідність сприйняття медичним працівником пацієнта як «свого ближнього» («ближній» – це кожна людина, незалежно від національності, віросповідання, раси); відтак лікар повинен надавати добросовісну медичну допомогу усім потребуючим. З огляду на християнські світоглядні уявлення, медик має обов'язок ставитися до пацієнта як, власне, до себе («Люби свого ближнього як самого себе» (Мт: 22, 39) (Біблія або Книги Святого Письма, 2011, с. 1098)), а, отже, визначати діагноз, підбирати методи та засоби лікування як для себе особисто. Такий підхід підтверджується тезою про те, що лікар несе відповідальність за своїх підопічних перед Богом, Котрий співстраждає з кожною людиною: «...що тільки вчинили ви одному з найменших братів Моїх цих, – те Мені ви вчинили» (Мт: 25, 40) (Біблія або Книги Святого Письма, 2011, с. 1103).

У контексті християнського світобачення людське здоров'я та життя, наголосимо – від зачаття до природної смерті – виступає не просто об'єктом медичних відносин, а найвищою цінністю. Опираючись на твердження, що цілісне одужання людини тісно пов'язане з її духовним очищенням, гармонізацією відносин із Творцем, Який є Найвищим Лікарем, медичний фахівець повинен звертати особливу увагу на духовний стан пацієнта. Пріоритетним завданням є зміна негативних звичок, установок, почуттів хворого

(як-от ненависті, страху, зневіри) на позитивні (любов, доброзичливість, впевненість в одужанні).

Прикладом реалізації цінностей християнської моралі у професійній діяльності може бути початок роботи медичного працівника з молитви (прохання про благословення і допомогу) та завершення робочого дня молитвою-подякою. Водночас, головними індивідуальними якостями лікаря виступають: сумлінність у виконанні професійних обов'язків, пунктуальність, відповідальність, фаховість, старанність, чуйність, терпеливість, порядність (Христенко, 2020а).

Отже, в складних реаліях третього тисячоліття, позначеного, з одного боку, руйнуванням духовності, а з іншого – зростанням рівня захворюваності, смертності, інвалідності населення, високий професіоналізм лікаря, помножений на принципи християнського служіння, виступає моделлю ідеалу сучасних медиків (Христенко & Пилипишин, 2014, с. 702).

З іншого боку, існує ліберальна модель світоглядних цінностей, про яку ми вже згадували, представлена, наприклад, гендерною теорією, як альтернативна, протилежна по відношенню до духовно-етичної моделі. Втім, якщо йдеться про гендерну теорію задля «утвердження політики рівних, незалежно від статі, можливостей самореалізації людини в різних сферах соціальної практики» (Скорик, 2004, с. 28), зокрема, в освіті (див. Khrystenko, 2016с; 2018b), то такий підхід загалом не суперечить духовно-етичним християнським загальнолюдським цінностям. Необхідними умовами, при цьому, мають бути повага до людини кожної статі (жінки і чоловіка), її гідності та життя з моменту зачаття до природної смерті (див. Терешкевич & Христенко, 2017), виховання дітей та молоді на принципах природовідповідності, культуровідповідності тощо.

На практиці це означає захист прав ненароджених дітей, цінність інституту сім'ї, порядність та відповідальність у міжособистих стосунках тощо. Якраз ці поняття є фундаментальними з точки зору духовно-етичної парадигми (котра фактично відображає історично сформовані ментальні цінності українців) і водночас залишаються контроверсійними у контексті «взаємин» згаданих двох моделей світоглядних цінностей.

На заняттях з гуманітарних, суспільних тощо дисциплін доцільно використовувати конфліктологічний підхід, зокрема, для аналізу професійних

цінностей майбутніх лікарів крізь призму проблем абортів, сурогатного материнства, підліткової вагітності, евтаназії, що є контрверсійними за сутністю і відображають величезні виклики перед сучасними вченими і практиками галузей охорони здоров'я, соціальної, політичної, освітньої, духовної та ін.

Студентам слід пояснювати, що реалізація *цінностей життя, здоров'я, гідності людини* вимагає цілеспрямованої політики в широкому розумінні, яка повинна включати: *інформаційну* (пропагування ідей персоналізму, в якій людина, її життя та гідність мають найвищу цінність); *освітню* (виховання у сучасній молоді культури міжособистих відносин на засадах порядності, моральності, відповідальності, пошани людського життя); *соціальну* (створення належних матеріально-побутових умов для молодих сімей, самотніх матерів шляхом надання соціального житла, пільгового кредитування); *політику в сфері охорони здоров'я* (забезпечення високого рівня надання медичних послуг, охорона материнства і дитинства); *політику в сфері законодавства* (прийняття законів щодо захисту життя ненароджених дітей).

У майбутніх лікарів потрібно формувати розуміння, що моральне, духовне, репродуктивне здоров'я є сьогодні мало захищеними цінностями в Україні. Опираючись на наукові висновки дослідників про творчість як вагомий аспект освітнього процесу в медичних ЗВО (Shumylo et al., 2022; Vykhreshch et al., 2021), зазначимо, що в даному контексті ефективними будуть творчі завдання (які ми практикували у виховній роботі зі студентами (див. Додаток О)), наприклад, підготувати текст (а також малюнки, фото) просвітницьких листівок на тему «Збережи життя дитини і здоров'я мами». Педагогічно вартісними постають методи *mind-map* (що сприяють виокремленню й аналізу цінностей шляхом наочного структурування інформації), підготовка презентацій на тему «Репродуктивне здоров'я сучасної молоді: проблеми і шляхи вирішення»; тексту пам'ятки для підлітків «Щастя і здоров'я ідуть поруч або яке кохання справжнє»; короткого есе «Моральне обличчя СНІДу»; 10-ти найактуальніших запитань до гінеколога, психолога та священника з приводу дотримання дошлюбної чистоти й подружньої вірності як запоруки репродуктивного здоров'я сім'ї; проєкту

програми консультативного бюро для молоді з питань здоров'я; тексту і дизайну соціальної реклами, спрямованої на запобігання абортам; системи заходів місцевої та державної влади з метою збереження репродуктивного здоров'я української нації (Христенко, 2015с, с. 56).

Запропоновані методи можна використовувати у процесі освітньої роботи зі студентською молоддю, а також у контексті викладання навчальних дисциплін, які дотичні до проблематики духовного здоров'я (філософія, політологія, соціологія, педагогіка, психологія, конфліктологія, основи християнської етики тощо) (Христенко, 2016а). При цьому, слід реалізовувати ідейні засади професійної та гуманітарної підготовки майбутніх лікарів у контексті гуманістичної парадигми, коли безпека, злов'язання і життя людини, в тому числі, ненародженої дитини, виступатимуть найвищими цінностями, а моральна відповідальність медичних фахівців означатиме впровадження зазначених цінностей у практичну професійну діяльність (Khrystenko, 2020b, p. 64).

4.3. Концепт «цінність» у контексті професійної лінгводидактики

Сучасна наука, яка повинна відповідати на численні складні виклики практично в усіх сферах суспільного буття, гостро потребує чіткого визначення й адекватного застосування наукових понять, категорій, термінів. З одного боку, це допоможе формувати й реалізовувати науково обґрунтовані концепції, стратегії розв'язання конкретних проблем, з іншого – струнка система базових понять у науковому вжитку сприятиме підвищенню рівня наукових досліджень, спрямованих на попередження негативних явищ у житті окремої людини та суспільства. Це, наприклад, моральна деградація, злочинність, знецінення людини/життя/гідності, різні види залежностей особи, що характеризують сучасну цивілізацію. Тому сьогодні науковці повинні вдосконалювати дослідницький категоріальний апарат, особливо в міждисциплінарному контексті, орієнтованому, власне, на розв'язання практичних завдань інтегрованими зусиллями різних галузей науки.

Початок ХХ століття ознаменував тенденцію конструювання та розвитку такої категорії як «концепт», що нині увійшла в науковий обіг, і ми можемо простежити низку досліджень, автори яких вивчають реалії крізь призму певних концептів. Називаючи концепт, наприклад, узагальненим утворенням, яке, водночас, містить чуттєво-образний компонент, що знаходить своє вираження в понятті, уявленні, значенні слова, пов'язане з вищими духовними цінностями і має мовне вираження та етнокультурну специфіку (Переломова, 2012, с. 64), сучасні вчені репрезентують суспільству комплексний світоглядний вимір актуальних феноменів, артикульований у відповідних концептах.

Оскільки вирішення всіх проблем де-факто знаходиться в площині певної особистої, суспільної позиції, пріоритету, вибору, то універсальним концептом у цьому контексті виступає «цінність»/«цінності», які, власне, «диктують» поведінку людини та спільноти. Якщо ми аналізуємо висловлювання та вчинки особи, то завжди зможемо «відчитати» її ціннісні пріоритети, які виступають ядром індивідуальної сутності кожної людини.

Отож, коли науковці прагнуть допомогти суспільству розв'язувати існуючі дилеми й забезпечити гармонійне щасливе життя, вони повинні, насамперед, спрямувати зусилля на формування належних смисложиттєвих цінностей. «Я роблю те, що для мене є важливим», «я вибираю це, бо вважаю, що воно є найкращим і найнеобхіднішим у моєму житті», «я захищатиму те, що, на мою думку, є найбільшою цінністю, заради чого я буду жертвувати своїм часом, зусиллями, ресурсами, здоров'ям і навіть... життям» – подібні фрази ілюструють, що таке цінність для людини в прагматичному сенсі.

Від того, що буде цінністю для батьків, дітей, дружин, чоловіків, урядовців, лікарів, учителів, торгівців, бізнесменів, політиків, екологів, фармацевтів, інженерів, аграріїв, друзів, сусідів, автохтонних націй і національних меншин, послів, біженців, військових, менеджерів, священнослужителів, поліцейських, громадських активістів, співаків, письменників, журналістів, науковців, сиріт, осіб з особливими потребами (і цей перелік можна продовжувати до найдрібнішої та найнеочікуванішої соціальної ролі, яку виконує людина) – залежить усе на

нашій планеті. Успіхи і невдачі, щастя і лихо, усмішки і сльози, гармонія і хаос, розвій і застій, справедливість і свавілля, добродійність і злочинність...

Позаяк формування особистості відбувається, головним чином, завдяки вербальному впливу, розуміння концепту «цінність» у контексті професійної лінгводидактики виглядає особливо актуальною потребою. Важливо виявити змістову структуру концепту «цінність» у мовному дискурсі, що передбачає дослідження мови як цінності, української мови як цінності, а також визначення системи цінностей, які повинні бути присутні у лексиконі майбутніх медиків задля блага людини й суспільства. Адже завданням науковців є належним чином застосовувати потенціал мови, оберігати її чистоту, наповнювати її ціннісним змістом, що виступає запорукою духовного здоров'я людської спільноти.

Міждисциплінарну проблематику концепту-цінностей-мови сьогодні досліджують низка вчених, серед яких А. Вихрущ (концепт «здоров'я» у сучасній науці), І. Гарбера (лінгвокультурний концепт «людина»), Х. Дацишин (концепт «гідність» у сучасному українському інтернет-дискурсі), О. Косович (загальнолюдські цінності в парадигмі квебекської лінгвокультури: концепт *maison* (дім)), О. Переломова (філософсько-світоглядні аспекти лінгвістичного виміру концепту «самотність»), І. Фісак (категорія «концепт» у сучасному науковому дискурсі), О. Черненко (концепт «сім'я» як духовна цінність) та ін.

Водночас, є необхідність увиразнити концепт «цінність» у лінгводидактичному дискурсі, що допоможе сформуванню відповідних висновків й рекомендацій щодо покращення якості професійної підготовки фахівців, у нашому випадку, майбутніх лікарів, засобами лінгводидактики, формування їхньої мовної культури. Відповідне завдання даного дослідження – охарактеризувати змістову структуру концепту «цінність» у контексті професійної лінгводидактики й особливості його репрезентації в умовах медичного ЗВО.

Щоб вирішувати поставлене завдання, слід, насамперед, з'ясувати дефініцію концепту в оптимальному комплексному варіанті. На нашу думку, з цього приводу слушними є наукові висновки А. Вихруща, який, критично проаналізувавши різні точки зору дослідників, визначає категорію «концепт» у

єдності його теоретичних та практичних компонентів. Так, учений наголошує, що доцільно враховувати такі особливості: по-перше, те, що саме поняття «концепт» на побутовому рівні не використовується (а той факт, що люди інтуїтивно сприймають і розуміють багатогранність головних понять і це яскраво репрезентовано, зокрема, в українському фольклорі, характеризує лише багатство мовної скарбниці); по-друге, очевидним є взаємозв'язок понять-компонентів, які становлять структуру концепту, з практичним досвідом. Інакше, це було б абстрактне поняття, яке не має відповідника в об'єктивній реальності.

З метою представлення концепту як чіткого наукового базового поняття, А. Вихрущ розкриває його ключову специфіку, що полягає в інтегративності й системності: «рівень концепту передбачає міждисциплінарне вивчення питання, певний етап розвитку наук, які наближаються до розуміння закономірностей розвитку базового поняття, його суті, рівень узагальнення, перспективи функціонування» (Вихрущ та ін., 2020, с. 58). У цьому контексті дослідник підкреслює важливість інтеграції декількох наук, коло яких перманентно розширюється, а ще ставить закономірне запитання: що віднести до базових понять-концептів? І тут важливо усвідомити реалії розвитку сучасної науки стосовно категорії «концепт».

Як зазначає А. Вихрущ, недостатній рівень наукового узагальнення цієї проблеми є однією з причин кризи в гуманітарних науках. Адже неточне й помилкове визначення понять детермінує хаотичне, неадекватне й неефективне вирішення пріоритетних завдань. Погляди дослідника є науково вартісними ще й через те, що сприяють формуванню стрункої категорійної моделі в педагогічній науці. Так, учений пропонує для дискусії трирівневу систему таких гуманітарних понять: людина, індивід, особистість; розвиток, закономірність, наука; виховання, освіта, педагогіка. Власне, це є ті самі концепти, що виступають предметом дослідження представниками різних сфер і до усвідомлення сутності яких наближається сучасна наука.

Культурологічну детермінанту концепту підкреслює О. Переломова, наголошуючи на важливості декількох специфічних підходів до означеного

питання: концепт становить зміст поняття і є синонімом смислу; у контексті культурологічного аспекту культура розглядається як сукупність концептів; концепт виникає не безпосередньо зі значення слова, а є наслідком зіткнення слова з досвідом людини. Відтак, концепт містить чуттєво-образний компонент, що знаходить вираження в понятті, уявленні, значенні слова, пов'язаний з вищими духовними цінностями і має мовне вираження та етнокультурну специфіку (Переломова, 2012, с. 64).

Розгорнуту інтерпретацію концепту в лінгвокультурологічному дискурсі пропонує класик новітньої української літератури В. Шевчук. Зокрема, цінною є думка автора про те, що концепти належать до загальнолюдських категорій, які походять від національних. Власне, автор репрезентує трирівневу побудову концепту: індивідуальне – національне – загальнолюдське (Монахова, 2007, с. 91). Як бачимо, національна складова (головним чином, національні цінності) займає центральне місце в структурі концепту й формує, з одного боку, індивідуальне, з іншого, – загальнолюдське бачення реалій, що відображаються в базових концептах. Такий підхід увиразнює практичну функцію національних цінностей, здатних забезпечити гармонійний природовідповідний розвиток особистості та суспільства.

Характеризуючи концепт у сучасному науковому дискурсі, І. Фісак звертає увагу на його персоналістичну складову, що впливає з відповідних особливостей світогляду, рівня інтелектуального, духовного розвитку, соціального статусу мовця. Водночас, базовим аспектом у структурі концепту виступає ціннісний (аксіологічний). З цього приводу дослідниця опирається на наукові результати В. Маслової, яка підкреслює, що центром концепту завжди є цінність, адже концепт слугує вивченню культури, яка, власне, розгортається на ціннісних засадах (Фісак, 2014, с. 72).

Отже, дослідження різних концептів у літературному, медійному, науковому дискурсах виражають яскраву тенденцію розвитку сучасної гуманітаристики й міждисциплінарних проєктів. Щоб проілюструвати специфіку таких наукових розвідок, ми обрали з-поміж величезного розмаїття концептів, представлених у

працях учених, чотири концепти, які належать до ряду фундаментальних цінностей: людина, гідність, здоров'я, сім'я.

Опираючись на наукові положення про те, що концепт є певним ментальним утворенням, детермінованим своїми етнокультурними особливостями, його складові (лексеми) становлять зміст національної мовної свідомості та формують наївну картину світу носіїв мови, а сукупність концептів утворює загальну концептосферу мови, в якій концентровано культуру нації, І. Гарбера досліджує концепт «людина», акцентуючи увагу на його тісних зв'язках із певним соціумом, з його унікальним світобаченням, духовними цінностями, культурою, мовою (Гарбера, 2021, с. 5–6).

Дослідниця слушно зазначає про аксіологічний підхід до аналізу концепту як лінгвокультурного утворення, що постає вербалізованою у слові структурою, а її глибинний експресивний зміст, зумовлений національною культурою, апелює до вищих духовних цінностей. Відтак, вона визначає ядро лінгвокультурного концепту «людина»: людина – природно-соціальна істота, що має свідомість і мову, здатна мислити, продуктивно працювати, еволюціонувати, створюючи власну історію та національну культуру (Гарбера, 2021, с. 14). Вважаємо, що запропонований зміст концепту «людина» є неповним, адже не зазначено про сутність людини ще і як духовної істоти, наділеної гідністю, сумлінням, душею, творчим началом (хоча авторка у своєму дослідженні констатує, що з огляду на здатність концепту виражати певну оцінку, він ґрунтується на розумінні феномену духовних цінностей (Гарбера, 2021, с. 11), а вони апріорі не можуть не стосуватися людини...).

Наступний декларований нами концепт з ряду фундаментальних цінностей – це гідність. Дане питання, зокрема, досліджує Х. Дацишин, зазначаючи, що мовні категорії виступають виразниками життєвих реалій, а духовні концепти, закорінені в лексикон особистості, не лише визначають її ставлення до оточуючого світу, подій і явищ, але і впливають на персональний вибір людини, ідентифікують добро і зло. Крізь призму властивостей концепту – знання, ментальність, культура і оцінка – дослідниця аналізує онтологічну гідність як

невід'ємну ознаку людини, моральну – закорінену в морально-етичних нормах (гідний/негідний вчинок), суспільну – пов'язану з усвідомленням особою себе як частини суспільства/нації.

У сучасному інтернет-дискурсі концепт «гідність» також виявляється у таких різновидах: людська гідність («Церква – найкращий захисник людської гідності», «людська гідність як конституційна цінність»), особиста гідність, гідність українців. Крім цього, авторка виокремлює гідність людини як представника певної групи, яка, з погляду мовця, в Україні не має змоги сповна реалізувати свої права («гідність хворої, немічної, вмираючої людини», «гідність жінок»). Також охарактеризовано суспільний характер гідності: гідність держави, гідність України, гідність української нації, національна гідність (Дацишин, 2019, с. 145). Очевидно, що дослідження Х. Дацишин сприяє переосмисленню українським суспільством системи цінностей в частині пошанування людської гідності осіб із соціально вразливих груп, які мають особливі потреби.

В сучасних умовах пандемійного світу суттєвий інтерес викликає концепт «здоров'я», досліджуваний, зокрема, в контексті модерної науки вченим А. Вихрущем. Автор розглядає проблематику фізичного й духовного здоров'я, здорового способу життя в системі культурних цінностей, ураховуючи наукові висновки Т. Метельової про те, що вони утворюють своєрідну систему етико-естетичних координат, архетипову для цього суспільства та продукуються у творчості й учинку, своєю чергою передуючи їм як певні вимоги, звернені до волі (Вихрущ та ін., 2020, с. 59).

Окрім теоретичного аналізу, автор вивчає, як проблема здоров'я реалізовується на практиці. Так, цікавими є результати дослідження на основі експертної оцінки кандидатів і докторів медичних наук, які працюють у Тернопільському національному медичному університеті й використовують концепт «здоров'я» у процесі викладання з позиції практиків. Отримані відповіді увиразнюють зміст даного концепту, що тлумачиться як найбільший скарб людини; стан органів і систем, за якого вони добре виконують свої функції; соціальна інтегрованість індивіда; стан повного емоційного, психічного,

фізичного благополуччя, рівноваги тощо (Вихрущ та ін., 2020, с. 61). Тут очевидно є комплексна природа концепту, його інтегрованість та міждисциплінарний характер.

О. Черненко подає приклад лінгвофразеологічної інтерпретації концепту «сім'я» як духовної цінності в поетичному світі Віктора Бойка. Актуальність дослідження полягає у вирішенні питання співіснування національних духовних цінностей і сімейних, осмисленні крізь призму концепту «сім'я», адже історично родина посідала чи не найперше місце серед ціннісних орієнтирів людини.

Аналізуючи творчість Віктора Бойка, авторка стверджує, що концепт «сім'я» є важливим для поета як одна з фундаментальних духовних цінностей. Серед складових даного концепту дослідниця виокремлює такі художньо-семантичні смисли, в яких він реалізується: родина – близькі родичі, родина – пам'ять, родина – війна, родина – захист від негараздів, родина – думки, родина – щастя, любов, родина – кохання, родина – рідний край (Черненко, 2020, с. 360).

У цьому контексті також важливим є дослідження О. Косович, яка вивчає концепт «дім» (*maison*) у парадигмі квебекської лінгвокультури. Виявивши відмінності в понятійній, образній, ціннісній характеристиках даного концепту в квебекській і французькій мовних свідомостях, авторка констатує, що концепт «дім» є загальнолюдською цінністю, за якої вербальна репрезентація образного складника цієї цінності має лінгвокультурні особливості. Так, у мовній картині світу квебекців у концепт «дім» входять компоненти, серед яких: сім'я, країна, край, холод.

Наукові висновки О. Косович про те, що, в даному випадку, дім є важливим компонентом квебекської лінгвокультурної ідентичності (Косович, 2018, с. 90), сприяють розумінню категорії «концепт» як теоретико-емпіричного утворення, детермінованого специфікою мовного, культурного, духовного розвитку конкретної спільноти.

Отже, досліджуючи певні фундаментальні концепти, вчені розглядають їх як загальнолюдські, національні, духовні цінності. Зі свого боку, можемо зробити висновок, що, власне, концепт «цінність» у контексті професійної

лінгводидактики, яка зосереджується на розробці теорії освіти, навчання й виховання, постає специфічним феноменом, що характеризується лінгвокультурною природою, концентрацією найвищих духовних ідеалів, фундаментальним виховним потенціалом/впливом на формування особистості, головним чином, через розвиток мовної культури вихованців.

Закономірно, крізь призму концепту «цінність» ми маємо змогу виявити вагу (роль, ціннісну сутність) мови й, зокрема, української мови, для людини, громадянина/громадянки, українця/українки, суспільства/нації. Тому далі зосередимо нашу увагу на цих питаннях. Отже, українська мова виступає фундаментальною цінністю найвищого порядку зі своїми невід'ємними функціями: історико-культурною, державотворчою, інтегративною, комунікативною, аксіологічною тощо (Христенко, 2022d, с. 7).

Характеризуючи мову як цінність, варто звернутися до одвічного Шевченкового:

«Ну що б, здавалося, слова...

Слова та голос – більш нічого.

А серце б'ється – ожива,

Як їх почує!.. Знать, од Бога

І голос той, і ті слова

Ідуть меж люди!» (Шевченко, Т., 2003, с. 95).

То ж, якщо слово здатне так оживляти серце людини, воно є справді цінним. Адже несе в собі не лише зміст, а й почуття та нашу духовну енергію. Таким чином мова виступає наче місток від серця до серця зі своєю здатністю максимально впливати на людину. І в цьому її цінність.

Якщо лікар намагається «витягнути» хворого з депресії, чи педагог працює зі студентом, який демотивований у навчанні, або дипломат веде перемовини щодо вирішення військового конфлікту – першою єдиною зброєю виступає слово. Й у цьому його цінність.

Водночас, варто пам'ятати й про негативний зміст, яким людина може наповнювати свої думки/почуття, що втілюються у відповідні слова. Вони, як

влучно зазначає Іван Франко, спрацьовують проти людини, якій такі слова адресовані, нерідко руйнуючи її внутрішній духовний світ до безмежжя горя і відчаю... Підкреслюючи деструктивний вплив злого слова, Великий Каменярь застерігає мовця від необережності у висловлюваннях, які здатні так само сильно негативно впливати на людину, нищити її, як і добре слово може навіть «воскрешати»! В одному зі своїх творів («Сойчине крило») письменник пише: «...іноді досить одного слова, щоб убити чоловіка, щоб навіки або на довгі літа зробити його нещасливим» (Франко, б.д.).

Отже, можемо зробити висновок, що цінність мови визначається й безпосередньо особистими цінностями мовця, який виражає їх з усіма відповідними впливами/наслідками для адресата, що апріорі закладені в те чи інше слово.

До речі, на сторінках Біблії також знайдемо, зокрема, такі рядки про ціннісну саморепрезентацію мови: «Добра людина із доброї скарбниці серця добре виносить, а лиха із лихої виносить лихе. Бо чим серце наповнене, те говорять уста його!» (Біблія або Книги Святого Письма, с. 1147). Подібно, й Леся Українка в «Давній казці» стверджує: «Хто нікчемну душу має, То така ж у нього й мова...» (Українка Леся, б.д.а), фактично ототожнюючи зміст мовлення людини з її справжньою сутністю як, власне, духовної істоти з тим чи іншим рівнем розвитку духовності.

Очевидно, тому й у контексті сократівської філософії артикулюється сентенція: «Заговори, щоб я тебе побачив». Адже значущість мови полягає в тому, що вона акумулює духовну сутність людини, її наміри, бажання та, власне, цінності, виражаючи оцю внутрішню (за Сковородою) людину, наше самобутнє унікальне «Я».

Водночас, як свідчить світова історія, мова завжди виступала першим і незамінним чинником формування й розвитку етносів, народів, націй, що відображає її культурну та суспільно-політичну цінність. У цьому контексті мова, слово, по-перше, стоять на сторожі моральності народу, розвінчуючи й критикуючи негідні явища, котрі трапляються в суспільному житті. З цього

приводу дуже чітко висловлюється Леся Українка: «Проти діла соромного Виступає слово праве» (Українка Леся, б.д.а), ідентифікуючи мову правди/справедливості як зброю проти категорії зла.

По-друге, саме слово моральних авторитетів нації є унікально вартісним і незамінним засобом боротьби за певні визначені національні інтереси/пріоритети/цінності. Знову звертаємося до «Давньої казки» Лесі Українки, яка озвучує оцю найвищу моральну відповідальність/місію митців слова: «Не поет, хто покидає Боронить народну справу» (Українка Леся, б.д.а). Тобто, мова, яка виражає відповідні конструктивні ідеї, стоїть в обороні народу, його спільного блага, що означає і благо для кожного окремого громадянина/громадянки.

Відтак, слово духовних провідників народу, серед яких, насамперед, поети, письменники, філософи, священники, вчителі, журналісти тощо, служить, допомагає і безпосередньо людям, членам суспільства в розв'язанні їхніх конкретних життєвих проблем. Адже мудра правдива мова, твір чи виступ надихають людину, дають їй розуміння, віру, спрямування (подібно, як результат поетового служіння у «Давній казці» Лесі Українки, закарбований у рядках: «Тее слово всім давало То розвагу, то пораду» (Українка Леся, б.д.а)) і навіть крила... (адже, за словами Ліни Костенко, «людина... Живе на землі. Сама не літає. А крила має. А крила має! Вони, ті крила, не з пуху-пір'я, А з правди, чесноти і довір'я... У кого – з пісні, або з надії, Або з поезії, або з мрії» (Костенко, б.д.)).

Видатний письменник ХХ сторіччя Володимир Вихрущ у своєму творі «Я зливаюсь з швидкістю вітрів», присвяченому пам'яті Тараса Шевченка, якраз указує на доленосну цінність слова батька української нації – Великого Кобзаря, з творчих джерел якого черпають полум'яне натхнення всі наступні покоління українських (і не лише!) поетів, письменників та інших митців, причетних до царини мови. Автор пише:

«Свій робочий день розпочинаю
Із Шевченкових безсмертних слів.

Хто б причетним бути не хотів
До вогню, що у думках Тараса,
Щоб строфа, як віковична траса,
Огинала пагорби віків» (Вихрущ В., 1982, с. 40).

Таким чином, цінність мови виражається, щонайменше, в трьох аспектах: апріорі ідеалістичному (божественне походження мови, що детермінує її унікальну енергетичну дію/силу), персоналістичному (специфічна здатність мови виражати внутрішній світ людини та впливати на емоційно-вольову духовну сферу інших людей), суспільному (провідна роль мови в єднанні поколінь, консолідації народу/нації, їх повноцінному розвитку як самобутніх суб'єктів геополітичних відносин).

Тепер щодо питання української мови як цінності. На початку третього тисячоліття українська мова є державною мовою незалежної України. Викристалізувавшись у горнилі національно-визвольної боротьби українського народу як незнищенна і предковична, сьогодні вона приймає нові виклики – про її важливість, історичність, статус, значення. Мова нуртує у глибинах мислення українських геніїв та в повсякденній комунікації пересічних громадян, у політичному, медійному, культурному, освітньому просторі... Але в усіх цих середовищах ставлення до неї відрізняється – від поваги та замилювання до зневаги та маргіналізації. Оскільки мова апріорі виступає незамінним потужним чинником формування особистості, варто періодично вивчати ціннісне сприйняття рідної мови представниками молодого покоління, щоб надалі визначати відповідну освітню та інформаційну політику.

У контексті даного дослідження ми характеризуємо вартісність української мови, з'ясуємо, чи є українська мова цінністю для сучасних студентів на прикладі Тернопільського національного медичного університету та яка мотивація певної їхньої позиції), а також, які цінності повинні відобразитися у лексиконі майбутніх лікарів.

Отож, насамперед, розглянемо питання української мови як цінності. Іноземні мандрівники Гійом де Боплан (Боплан, 1660/1990), Павло Алепський

(Харченко, 2011) та ін. характеризують українську націю як свободолюбиву, ліричну, закохану в природу, працьовиту, естетичну, релігійну, моральну, гостинну, миролюбну, співучу... Чи можна всі ці епітети екстраполювати на українську мову? Безперечно, так. Українська мова увібрала дані риси й відображає їх, є історичним носієм/джерелом ментальності, світоглядних цінностей українського народу. І саме через цю особливість, за те, що українська мова постійно будила дух українців до волі, правди, національно-культурного й суспільно-політичного самоствердження, вороги/іноземні загарбники її забороняли, нищили, принижували, відкидали на маргінес...

З цього приводу актуальними є наукові розвідки І. Гирича, який досліджує українську мову як фундаментальну цінність національно-визвольного руху другої половини XIX – початку XX століття. Автор підкреслює цивілізаційно-суспільну вартість мови, акцентуючи увагу на першій науковій історії українського народу, написаній українською – «Історія України-Руси», «яку і слід вважати початком усвідомленого етапу українського руху, часом опанування суспільством постулату про культурну окремішність українського народу» (Гирич, 2014).

Водночас, дослідник зазначає про ціннісний аспект української мови в глобально-цивілізаційному контексті, засвідчуючи культурну спроможність української мови на цивілізаційне обслуговування українського народу як рівнорядного іншим цивілізованим народам, що мають свою історію і творять на ній світові духовні вартості.

Окремої уваги заслуговує постать П. Куліша, репрезентована І. Гиричем як ключова історична фігура, яка намагалася українську мову поставити на службу українському рухові, будуючи фундамент політичної окремішності України. Так, П. Куліш убачав у мові виразника народного духу, який формує народність і є її невід'ємною потугою.

Сприймаючи українську мову як цивілізаційний здобуток, автор першого українського правопису («кулішівка») називає її не стільки культурною зброєю, скільки політичною. Бо, за словами П. Куліша, мова зберегла українців серед

чужоплемінного натовпу, слово наше ховалось тільки в невмирущих піснях та в тайниках наших сімей (Гирич, 2014).

Але, незважаючи на важкі історичні обставини буття, українська мова пройшла крізь горнило випробовувань аж до сучасного періоду відновлення та розвитку самостійної незалежної української держави. У поетичному контексті історичну долю й візію української мови відображають, зокрема, такі рядки:

«Мово рідна, ти прекрасна,

Ти чарівна і незгасна.

Вороги тебе топтали,

Але ти їм не скорялась.

Мов та іскра вогняна,

Зігрівала ти серця» (Христенко, 2011, с. 56).

Втім, як виявилось, в умовах будівництва суверенної України частина суспільства воліє радше недооцінювати роль української мови загалом й у формуванні особистості молодшої генерації українців зокрема, апелюючи до індіферентного: «Хіба мова має значення?»... У зв'язку з цим, перед освітянами постає серйозний виклик – формувати в дітей, молоді та всього суспільства усвідомлення цінності української мови, її унікальної життєстверджуючої ролі, в тому числі, у контексті особистісного й професійного саморозвитку.

Насамперед, ми намагалися з'ясувати, чи є українська мова цінністю для сучасних студентів, щоб визначити мотивацію певної їхньої позиції.

У ході дослідження використано методи анкетування, статистичного аналізу, контент-аналізу. Учасниками анкетування стали 37 студентів першого курсу медичного, фармацевтичного факультетів та ННІ медсестринства ТНМУ імені І.Я. Горбачевського.

Респонденти відповідали на такі запитання анкети: «Чи рідна мова є важливою для Вас?», «Книги якою мовою Ви найбільше читаете?», «Чи слухаєте пісні українською мовою?», «Фільми якою мовою Ви найчастіше дивитесь?». Прикметно, що на перше запитання всі студенти відповіли, що рідна мова має для них велике значення.

Важливою є аргументація першокурсників стосовно такої позиції: –

– «... я українка і вважаю, що повинна досконало знати і розмовляти своєю рідною мовою, бо це мова моїх батьків»;

– «мова – це генофонд української нації і я не уявляю себе без рідної мови. Я переконана, скільки б мов не знала людина, говорити рідною мовою – це найцінніше. До того ж, я дуже люблю свою рідну мову за її багатство і милозвучність. Також захоплююся старовинними українськими словами, які є надзвичайно колоритними й віддзеркалюють естетику української нації. Я за те, щоб якнайбільше наших громадян спілкувалися чистою українською мовою!»;

– «...рідна мова має для мене значення, тому що це та мова, яку я чую і спілкуюся кожного дня. Українська мова є історичним надбанням нашого народу, його сили й духовності. Рідна мова – це дорогоцінний скарб, тому її потрібно цінувати та захищати. Поки мова буде звучати в устах народу, доти він буде жити. Ми ж знаємо, що якщо зникає мова нації, то і сама нація перестає існувати»;

– «...кожен громадянин і громадянка повинні говорити тією мовою, яка є державною. Я громадянка України, тому завжди розмовляю українською і буду рідну мову передавати своїм дітям і внукам, і майбутнім поколінням».

Отже, рідна українська мова виявилася важливою для всіх наших респондентів. Спостерігаємо зв'язок між вибором значущості мови для студентів із їхніми родинними коренями, авторитетом батьків та єдністю минулих, теперішнього та майбутніх поколінь.

На думку першокурсників, мова є стратегічним пріоритетом, найбільшим історичним надбанням, багатством нації, джерелом її самоідентифікації, що засвідчує усвідомлення молоддю важливості мови для суспільно-політичного утвердження й розвитку країни. Відповіді респондентів також підтверджують розуміння студентами мови як культурної цінності, унікальної для кожного народу; стосовно ж української, акцентується увага на її словниковому багатстві й милозвучності.

Крім цього, позиція опитаних декларує визнання необхідності забезпечувати чистоту рідної мови (очищення від лайки, непристойних слів і

виразів, агресивного, порожнього за ціннісним навантаженням мовлення тощо), дбати про її захист на найвищому державному законодавчому рівні, в сфері мас-медіа, інформаційної політики, освітньої, наукової, культурної та всіх інших галузях функціонування української держави. Зауважимо, що незначна частина студентів пояснює значущість для них рідної мови без виражених почуттів національної гордості, любові до всього українського, а більш стримано, апелюючи в цьому питанні лише до почуття громадянського обов'язку та відповідальності.

Стосовно запитання про те, книги якою мовою студенти найбільше читають, респонденти відповідали по різному, а саме: на користь української 75%, та/чи іноземних мов – 25%. Свою мотивацію першокурсники відповідно обґрунтували.

Наведемо деякі приклади:

– «книги читаю українською мовою, тому що ця мова є мені рідною, я спілкуюся мовою моїх предків і мені приємно розвивати своє вміння говорити українською за допомогою читання»;

– «переважно українською мовою, бо в такий спосіб збагачується мій словниковий запас. І текст є набагато зрозумілішим, якщо читаєш його тією мовою, яка є рідною і якою ти щодня спілкуєшся. Також під час читання я можу вдосконалювати свою грамотність, адже звертаю увагу і на написання слів, і на пунктуацію. Мені особливо подобається читати вірші українською мовою, вони такі милозвучні і красиві...»;

– «я люблю читати книги українською мовою, тому що це моя рідна мова, якою я розмовляю вдома, в товаристві, в університеті, на вулиці, у транспорті. Коли я читаю українські книги, це допомагає мені краще розуміти текст, краще запам'ятовувати прочитане і збагачувати словниковий запас»;

– «читаю книги, як правило, українською мовою, тому що вона мені більше подобається. Я захоплююся українськими письменниками, такими як Павло Загребельний, Ліна Костенко, Оксана Забужко»;

– «крім книг українською мовою, читаю російською, деколи англійською, оскільки не всі твори, написані іноземними мовами, перекладені українською мовою. І не завжди переклад передає емоційне забарвлення оригінального твору».

Відповіді наших респондентів з приводу читання книг українською мовою засвідчують кілька виразних тенденцій: читати рідною мовою, на думку студентів, цікаво й приємно; українські книги допомагають удосконалювати грамотність, розвивати мовленнєві навички та вміння молодого людини; імена окремих класиків української літератури є знаними серед сучасної молоді та згаданими в студентському анкетуванні; для незначного відсотка респондентів характерна присутність читацького інтересу до книг іноземними мовами та невиокремлення української літератури як особливої.

Цікавими виявилися відповіді студентів стосовно питання, якою мовою вони, зазвичай, слухають пісні. Отже, отримано такі результати: 70 % студентів надають перевагу українським пісням, 30 % – рідко слухають українську музику, а захоплюються зарубіжним пісенним мистецтвом.

Ось як студенти-першокурсники пояснили свою позицію:

– «мені дуже подобаються пісні нашою рідною українською мовою і я особливо радію, що сьогодні українська музика вийшла навіть на світовий рівень, наприклад, перемога Руслани в конкурсі «Євробачення»;

– «я підтримую розвиток українського шоу-бізнесу і хочу висловити свою прихильність до українських виконавців. Я переконана, що українські пісні нічим не гірші від російських, англійських, італійських чи французьких, але це не заважає мені слухати іншомовну музику також. Трохи прикро, що багато громадян в Україні думають, що українські пісні – це обов'язково лише народні. Я мушу їм заперечити, тому що тепер ми маємо багато української трендової музики різних жанрів і стилів, яка є якісною і вартою, щоб її слухали та гордилися. А ще батьки розповідали, як «Червона рута» Володимира Івасюка перемогла на конкурсі «Пісня року» ще в Радянському Союзі і взагалі відтоді стала хітом не просто в Україні, а по цілому СРСР»;

– «я часто слухаю пісні українською мовою, тому що вони дуже милозвучні, красиві, багато з них мають глибокий зміст. Недарма вважається, що українці є найспівучішою нацією. Наші предки співали в радості і в горі, частина тих пісень дійшли до наших днів. І це є нашою культурною спадщиною, яку ми повинні берегти та передавати наступним поколінням. Хоча українські історичні, народні, обрядові пісні тепер ще трохи вивчають у селах, сільських школах і менше в містах»;

– «насправді, це приємно, що українські пісні почали ставати популярними. Пісні українською близькі до моєї душі. Але я розумію, що є і, може, завжди буде частина молоді, яка не цінує українську музику, а слухає тільки російську або англійську. На мою думку, в сім'ї їм не привили любов до рідної мови та української пісні»;

– «я дуже рідко слухаю українську музику. Тому що я люблю якісну музику, а її важко знайти, особливо, коли спектр таких пошуків обмежити до українських пісень».

Аналіз результатів анкетування стосовно визначення цінності українського пісенного мистецтва для першокурсників медичного університету засвідчує, по-перше, що частина молодих людей все ж обізнана про реалії української популярної музики, зокрема, в світовому контексті (репрезентація України на міжнародних пісенних конкурсах, фестивалях).

По-друге, респонденти порівнюють сучасну українську музику з іншомовною та відзначають її довершеність, самобутність, культурну цінність.

По-третє, виразним є усвідомлення молоддю стану розвитку українського пісенного мистецтва, яке характеризується не лише популяризацією народних пісень (студенти підкреслюють, що це стереотип), а наявністю різноманітних напрямів і жанрів, у яких українська пісня звучить сучасно, якісно, оригінально, змістовно і «драйвово».

По-четверте, отримані відповіді розкривають глибину історичного світогляду студентів, зокрема, завдяки сімейному вихованню, орієнтованому на передачу молодому поколінню базових знань про величезні культурні надбання українців,

наприклад, творчість легендарного Володимира Івасюка, який став символом українського музичного мистецтва в застійній атмосфері радянського тоталітаризму.

По-п'яте, деякі студенти акцентують увагу на унікальності й неповторності українських пісень обрядового, традиційного змісту відповідно до народно-календарного циклу, що не популяризуються належним чином у сучасному українському суспільстві, а все більше стають культурним надбанням, яке відходить у минуле, незважаючи на їхній культуротворчий, націєтворчий виховний потенціал.

Останнє запитання, на яке відповідали учасники анкетування, було спрямоване на те, щоб зрозуміти, чи сучасна студентська молодь цінує українську мову в кінематографі. Отже, за результатами дослідження виявилось, що 60 % респондентів-першокурсників надають перевагу українським фільмам, а 40 % – переважно цікавляться іншомовним кіномистецтвом.

У цьому контексті також важливо розуміти мотивацію молодих людей, адже в сучасних умовах інформатизації та цифровізації фільми, очевидно, виступають домінуючим джерелом/засобом пізнавальної та культурної активності студентської молоді.

Отож, серед аргументів, що пояснюють вибір респондентів на користь українських та/чи іншомовних фільмів, знаходимо такі:

– «особисто я надаю перевагу українському контенту, і хочу щоб було побільше фільмів українською мовою, особливо, щоб був гарний переклад фільмів іноземного виробництва»;

– «я люблю дивитися різні фільми – і українською мовою, і російською, а також англійською з субтитрами. Все залежить від того, яка країна випустила фільм. Якщо це, наприклад, США, а українською перекладу нема, то я обов'язково подивлюся в російському перекладі. Я переконана, що кіно не повинно мати якихось мовних обмежень, кордонів. Для мене особисто, найголовніше, щоб я розуміла мову, якою цей фільм. Фільм «Титанік» я дивилася

трьома мовами – українською, англійською і російською. І кожен варіант був по своєму цікавим».

Репрезентовані відповіді першокурсників стосовно їхнього ціннісного вибору в сфері кінематографа виявляють стремління більше половини респондентів до задоволення своїх духовних потреб засобами українського кіно. Ця частина опитаних очікує і на високоякісний переклад рідною мовою фільмів іноземного виробництва. Для решти студентської молоді не особливо принциповим є питання, якою мовою дивитися фільми й тому вона формує/розширює свій світогляд на ціннісних орієнтирах російського, американського, англійського, італійського, французького, німецького тощо кінематографа.

Підсумовуючи дане питання, зазначимо, що наше дослідження не є вичерпним, репрезентативним, але за його результатами можемо побачити, що сучасні студенти першого року навчання сприймають українську мову як індивідуальну, національну та громадянську цінність.

Водночас, існує необхідність використання й творення якісної наукової, науково-популярної, художньої літератури, пісенних творів, фільмів, проектів українською мовою задля формування особистості сучасної студентки / студента відповідно до їх запитів та інтересів (Христенко, 2021е, с. 31).

Стосовно питання про цінності в лексиконі майбутніх лікарів, підкреслимо, що слово і мова – це не просто засіб спілкування, а глибокий феномен духовно-енергетичного змісту та креативної (творчої) дії. Словом людина виражає свої думки, почуття, прагнення, тому дуже важливо навчити підростаюче покоління правильно володіти словом, використовувати його для гуманних, моральних, позитивних цілей, що є можливим за умови формування й популяризації відповідних цінностей.

Одним із важливих аспектів у процесі підготовки фахівців у вищій школі є формування їх культури мовлення та розвиток відповідних комунікаційних умінь (Христенко, 2012; Мельничук та ін., 2014). Для майбутніх лікарів мова/мовлення виступають незамінними засобами налагодження контакту з пацієнтами,

формування у них адекватного сприйняття певної ситуації (стану здоров'я, потреби лікування) та, найголовніше, заохочення, спрямування пацієнтів у життєстверджуюче русло, психологічну готовність і духовну мобілізацію задля відновлення, зміцнення здоров'я, покращення якості життя, формування культури здоров'язбереження в цілому.

На підставі аналізу цілей і змісту освітнього процесу в медичних ЗВО, можемо виокремити три змістових компоненти формування культури мовлення студентів: загальнокультурний, професійно-фаховий та психологічно-духовний, що базуються, відповідно, на загальнолюдських, професійних та духовних цінностях.

Перший – *загальнокультурний компонент* – стосується вимог до мовлення кожної освіченої культурної людини незалежно від виду професійної діяльності. Відтак, зазначений компонент включає: багатий лексичний запас, виразність, точність, образність, зрозумілість, логічність висловлювань, використання ввічливих фраз («будь-ласка», «дякую», «прошу», «пробачте...»), відсутність діалектизмів, сленгу, суржику, лайливих, непристойних слів тощо. Для розуміння сутності загальнокультурного компоненту наведемо його приклад: «Шановні пацієнти, будь-ласка, пам'ятайте, що у вас завжди має бути віра в одужання, зберігайте спокій та самовладання у різних життєвих ситуаціях. Ви можете звернутися до нашої клініки, коли у вас буде потреба, а наші лікарі з радістю нададуть вам необхідну допомогу...».

У контексті *загальнокультурного компонента* лексикон майбутніх лікарів повинен виражати такі загальнолюдські цінності:

а) *повага* до кожної людини (незалежно від віку, статі, раси, національності, кольору шкіри, релігійної, політичної, культурної приналежності, соціального статусу, освіти, місця роботи, посади, рівня доходів, зовнішнього вигляду, особистої симпатії чи антипатії тощо);

б) *ввічливість* (що не дозволяє перейти межу грубості, цинізму, зверхності, приниження гідності іншої особи);

в) *доброчинність* (як готовність завжди допомогти людині, яка цього потребує, у різних сферах життя й різними засобами/способами).

Другий компонент – *професійно-фаховий* – передбачає володіння студентами спеціальною медичною термінологією, включаючи специфічні лексичні одиниці конкретного фаху. Рівень професійної підготовки спеціаліста можна визначити, зокрема, проаналізувавши, як медик володіє саме такими термінами і чи адекватно використовує їх (Бабич, 2006). Ось приклад монологу, в якому спостерігається виразний професійно-фаховий компонент: «У пацієнта С. виявлено гіпертонічну хворобу другого ступеня. Частим є підвищення артеріального тиску аж до гіпертонічного кризу. Це може призвести до ішемії органів-мішеней. Пацієнту необхідно зробити електрокардіограму, призначити лікування гіпотензивними препаратами».

Крім цього, *професійно-фаховий компонент* у культурі майбутніх лікарів має опиратися на відповідні професійні цінності, серед яких:

а) *відповідальність* (за дотримання клятви Гіппократа, за здоров'я та життя пацієнтів і всіх людей, за власні рішення і дії в межах лікарської практики тощо);

б) *професійний саморозвиток* (всебічна готовність до професійної діяльності, постійне вдосконалення фахових умінь, навичок, збагачення медичних знань);

в) *життєствердність* (по-перше, сприйняття життя як найвищої цінності, звідси позиція лікаря захищати життя апріорі, особливо, коли йдеться про життя ненароджених дітей, осіб з фізичними та психічними порушеннями, безнадійно хворих, страждених, немічних, умираючих тощо; по-друге, оптимістичне, конструктивне, підбадьорююче, власне, життєствердне налаштування лікаря, лікаря, який завжди дає надію і заряд натхнення пацієнтам, що сприяє особистій активності пацієнтів, розвитку їхньої цілеспрямованості задля досягнення цілей щодо одужання, сміливості, яка виступає запорукою виконання необхідних процедур/уживання ліків, а також завзяття в сенсі оптимістичного налаштування, бадьорого настрою та впевненості в позитивному результаті взаємодії з лікарем).

Третій компонент – *психологічно-духовний* – включає слова та словосполучення позитивно-мотиваційного, гуманістичного змісту. Наприклад,

до медичного фахівця прийшов пацієнт/пацієнтка із негативними емоціями, почуттями, установками (як-от гнів, нарікання, зневіра, відчай), тоді обов'язком лікаря є змінити такий психологічний стан хворого на позитивний. І зробити це можна, використовуючи лексикон, який змістовно несе навантаження почуттів надії, віри, любові, впевненості, сміливості, завзяття, доброзичливого ставлення до інших людей та оточуючого світу.

Допомогти у цьому контексті можуть такі словосполучення: «ви – сильна особистість», «ваш організм ще має значний потенціал», «у вас спостерігаються виразні позитивні зміни в напрямі одужання», «вам варто викинути зі свого серця всі образи, ненависть, гнів, тоді воно швидше одужає», «вам слід полюбити себе, своїх рідних і не бажати зла ворогам – ось шлях до вашого повного зцілення», «думайте про себе і про інших людей тільки хороше», «моліться і Господь допоможе вам», «бажайте людям того, чого ви бажаєте собі», «треба сильно вірити в своє одужання», «Бог любить вас, щиро довірте Йому своє здоров'я і виконуйте приписи лікарів» (Мельничук та ін., 2014, с. 14–15).

Таким чином, *психологічно-духовний компонент* у культурі мовлення студентів як майбутніх лікарів відображає фундаментальні духовні цінності, які фактично становлять головні християнські чесноти:

а) *віра* (як цінність для лікаря, що передбачає вірити в силу добра, у власні сили, в Божу допомогу, в свою здатність знаходити швидкі рішення в умовах екстрених випадків чи особливо складних професійних ситуацій);

б) *надія* (її присутність є обов'язковою в системі цінностей лікаря, тому що забезпечує ймовірність високого оптимістичного психологічного тону, необхідного для вирішення завдань професійного характеру; і лише за цієї умови лікар здатний подарувати надію пацієнтам, що можна виправити існуючу ситуацію з проблемами здоров'я і є шанс це зробити за допомогою фахової медичної допомоги);

в) *любов* (як любов до себе, що означає, зокрема, дбати про власне фізичне, психічне, духовне, соціальне здоров'я/благополуччя, відмовитися від шкідливих звичок, знаходити власні джерела радості; любов до ближніх як прихильне

доброчливе ставлення, бажання і готовність допомогти пацієнтам, надання їм якісних медичних послуг; любов до Бога в сенсі любові до істини, добра, справедливості, а також передання цієї любові людям/пацієнтам через своє серце, чуйне, милосердне, співчутливе серце лікаря.

Для того, щоб формувати культуру мовлення медиків через призму охарактеризованих компонентів із відповідними цінностями, слід включати їх у навчальні цілі лекцій та практичних занять як з гуманітарних, так і спеціальних медичних дисциплін (Христенко, 2022с, с. 226).

Висновки до четвертого розділу

За результатами аналізу дефініції поняття «цінності» у працях українських педагогів та академічних енциклопедичних виданнях/словниках визначено головні елементи його змістової структури. Серед них: найвища мета, ідеал, до якого прагне людина і суспільство; духовний феномен божественного авторства; соціальний та культурний орієнтир (еталон) для інтересів і потреб особистості; психічні об'єкти, джерелами яких є сфера потреб людини; системна основа функціонування освіти; змістова основа духовності особистості/суспільства; протиположність антицінностям, наділеним негативними, від'ємними рисами; система, в яку виховання має «ввести» дитину.

Відтак, за результатами дослідження, ми сформулювали авторське визначення поняття «цінності», яке розглядаємо як найбільш значущі істинні ідеї, феномени, поняття, що акумулюють у собі частину об'єктивної реальності, якій притаманні властивості необхідного, корисного, досконалого; у процесі формування особистості вони можуть ставати її суб'єктивними пріоритетами як результат засвоєння культури конкретного суспільства/нації.

Встановлено, що в умовах національно-політичного та культурного відродження України в 1990-х роках у вітчизняному науково-педагогічному дискурсі репрезентовано як пріоритетні національні та морально-духовні цінності. Національні цінності асоціювалися з українською мовою, культурою,

історією, що акумулюють у собі духовний потенціал української нації, у «генах» якої закладено прагнення до свободи, самовизначеності, незалежного демократичного розвитку. А відродження морально-духовних цінностей супроводжувалося зверненням до християнської культури, християнської етики, виховний вплив якої апріорі спрямований на реалізацію завдань морального виховання, що потребує міцної істинної духовної основи.

У системі вартостей майбутніх медиків тілесність і духовність людини постають як ключові цінності в їх єдності. У контексті концепції інтегративного мислення важливим завданням освітньої роботи в медичних ЗВО повинно бути вироблення в студентів уміння знаходити «точки дотику», взаємозалежність, гармонію тіла і душі людини, які цілісно потребують якісної допомоги лікарів.

Аналіз духовності і тілесності в теологічному контексті вказує на зв'язок між світоглядними переконаннями («духовним зором») людини та її здоров'ям – фізичним і духовним. Відтак, для студентів, майбутніх медиків, актуальним постає питання просвітницької, профілактичної роботи з населенням, спрямованої на формування культури здоров'язбереження як цінності.

З огляду на контраверсійність сучасних теорій, концепцій (зокрема, теорії сталого розвитку, яка з метою забезпечення економічного добробуту пропагує регулювання демографічної ситуації (в т.ч., через аборти) чи гендерної теорії, яка передбачає втручання в тіло людини задля зміни статі тощо) актуалізуються цінність людини в єдності тіла і душі з моменту зачаття, а також цінність тілесності особи як природного дару, що не припускає її руйнування та порушення законів природи. Зазначені вартості повинні впроваджуватися як одні з базових професійних цінностей майбутніх медиків, які зобов'язані апріорі стояти на сторожі людського життя та природних законів, що забезпечують необхідне життєздатне середовище для людини.

Крім цього, застосування інноваційних технологій у медицині (насамперед, генної інженерії, репродуктивних технологій), які за певних умов можуть негативно впливати як на тілесно-духовне здоров'я окремої особи, так і на благополуччя існування людської популяції на планеті в цілому, вимагає

формування у майбутніх медиків чітких біоетичних цінностей, імплементація яких означатиме запобігання потенційним загрозам технологічного характеру.

За результатами аналізу змісту суспільно-гуманітарних, етичних, біоетичних навчальних дисциплін, ми визначили проблеми, пов'язані із використанням їхнього виховного потенціалу для формування системи цінностей майбутніх лікарів, та запропонували пропозиції щодо їх вирішення.

Так, встановлено, що розвитку системи цінностей студентів, зокрема, шляхом формування *компетентності доброчинності*, сприяють теми з історії України, в яких репрезентовано досвід демократичних традицій творення громадянського суспільства та роль медичної інтелігенції у вирішенні соціально-медичних та духовно-політичних проблем українського народу.

Визначено й змістові компоненти громадянської освіти майбутніх медиків: *правозахисний, гендерний та національний*, що передбачають формування у студентів відповідних цінностей. Так, у межах *правозахисного компонента* слід розвивати базові цінності в контексті культури спілкування майбутніх лікарів з дітьми з особливими освітніми потребами: пацієнтоцентричність, особистісний підхід, повага людської гідності осіб з особливими потребами, реалізація їх прав та інтересів, створення усіх відповідних умов для ефективної діагностики, лікування та консультації дітей з особливими освітніми потребами, співпраця з фахівцями інших сфер та громадськістю щодо підтримки осіб даної категорії.

У контексті *гендерного компонента* обґрунтовано, що головною ідеєю тут повинно стати формування громадянської свідомості особистості на засадах поваги до гідності, безпеки, здоров'я і життя кожної дитини (в тому числі, ненародженої дитини та/чи дитини з інвалідністю), кожної жінки (в тому числі, жінок з інвалідністю), кожного чоловіка (в тому числі, чоловіків з інвалідністю) як найвищих суспільних, а для майбутніх лікарів ще й професійних цінностей.

Встановлено, що реалізація *національного компонента* передбачає вивчення досвіду діяльності громадських об'єднань, які сприяли виживанню українців шляхом боротьби з алкоголізмом, влаштування курсів гігієни, підготовки до материнства та ін. Урахування історичної спадщини сприятиме творенню

ефективної концепції формування цінностей здоров'язбереження в Україні; і вагома роль у цьому належить майбутнім лікарям.

Використовуючи конфліктологічний та міждисциплінарний підходи, обґрунтовано методику формування біоетичних та морально-духовних цінностей студентів медичних ЗВО. Зокрема, на заняттях з основ християнської етики є можливість розвивати моральні цінності майбутніх лікарів. Професійна діяльність медичних працівників пов'язана з людиною, яка характеризується триєдиною сутністю духа, душі і тіла. Відтак, щоб забезпечити гармонійність відносин «лікар – пацієнт» та оптимальні умови духовно-фізичного благополуччя суспільства, доцільно формувати відповідні світоглядні уявлення, цінності та переконання фахівців медичної галузі. Ключову роль тут відіграють християнсько-гуманістичні засади, які забезпечують захист гідності людини, її життя з моменту зачаття, а також гуманістичний характер професійних та суспільних відносин.

Виокремлено три змістових компоненти формування культури мовлення студентів: загальнокультурний, професійно-фаховий та психологічно-духовний, що базуються, відповідно, на загальнолюдських, професійних та духовних цінностях. У контексті загальнокультурного компонента це: *повага* до кожної людини; *ввічливість*, *доброчинність*. Професійно-фаховий компонент має опиратися на цінності, серед яких: *відповідальність*, *професійний саморозвиток*, *життєствердність*. А психологічно-духовний компонент повинен забезпечувати фундаментальні духовні цінності, такі як: *віра*, *надія*, *любов* (як любов до себе, що виражається в турботі про власне здоров'я; та любов до ближніх як прихильне доброзичливе ставлення, бажання і готовність допомогти пацієнтам).

Основні наукові результати, які викладено в четвертому розділі дисертації, відображені у наукових працях автора (Вихрущ та ін., 2021; Вихрущ & Христенко, 2022; Гвоздецька & Христенко, 2017; Мельничук та ін., 2014; Терешкевич & Христенко, 2017; Христенко, 2012; 2015a; 2015b; 2015c; 2016a; 2017; 2018a; 2019b; 2019c; 2020a; 2021c; 2021d; 2021e; 2021f; 2022c; 2022d; 2023a; 2023d; Христенко & Перевізник, 2013; Христенко & Пилипишин, 2014; Христенко & Терешкевич, 2018; Khrystenko, 2016b; 2016c; 2018b; 2020b).

РОЗДІЛ 5

ЦІННОСТІ СТУДЕНТІВ У СУЧАСНИХ МЕДИЧНИХ ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

5.1. Специфіка змісту професійних цінностей майбутніх лікарів

Юридично репрезентованими джерелами/чинниками формування системи цінностей студентів медичних ЗВО України виступають міжнародні та вітчизняні законодавчі пам'ятки/документи.

Морально-правові основи професійної діяльності медичних працівників є окресленими в Міжнародному кодексі медичної етики, який базується на дотриманні принципів Женевської декларації, що стала сучасною версією Клятви Гіппократа з новими позиціями про неупередженість у наданні медичної допомоги лікарем незалежно від його/її релігійних, національних, расових, політичних чи соціальних мотивів; та неприпустимість (навіть під загрозою) використання своїх знань проти законів людяності (*Женевська декларація*, б.д.).

На її основі укладено Міжнародну клятву лікаря (1949) зі змінами від 1968, 1983, 1994 років (Додаток Д.3). Нововведення стосувалися розширення змісту цінності, яку ми узагальнили в понятті «світоглядна неупередженість лікаря», таким критерієм, як сексуальна орієнтація, що відображало вплив гендерної теорії і відповідну тенденцію легалізації альтернативних нетрадиційних моделей статевої поведінки/стилю життя у низці країн Європи та Північної Америки (див. Єршова, М., 2021).

Важливим стало й ухвалення в 1982 р. Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Принципи медичної етики», ідея якої полягала в зобов'язанні медиків забезпечувати захист осіб (пацієнтів) від тортур та інших жорстоких, нелюдських чи таких, які принижують гідність людини, видів поводження і покарання (що позиціонувалися як антицінності); у протилежному випадку, медичний персонал повинен нести кримінальну відповідальність (Шпак, 2017, с. 153).

Аналізуючи вітчизняний контекст джерел розвитку системи цінностей майбутніх медиків, наголосимо, що в 1992 р., згідно з Указом Президента

України, затверджено текст Клятви лікаря (Додаток Д.5), яку повинні приймати випускники медичних ЗВО України. Її лейтмотивом, з одного боку, залишаються базові принципи й цінності вищезазначених світових пам'яток історії медицини й медичного права, а, з іншого, – конкретизовано базові аксіологічні орієнтири медичної професії (профілактична/просвітницька робота, особиста участь у вихованні фізично й морально здорового покоління/гуманного суспільства) (Про клятву лікаря, 1992).

З метою удосконалення медичних правовідносин нормами медичної етики й деонтології, у 2009 р. Всеукраїнський з'їзд лікарських організацій прийняв Етичний кодекс лікаря України (Додаток Д.4). В документі зазначено фундаментальні цінності, обґрунтовані з позиції етики, біоетики, а також правозахисної стратегії у зв'язку з досягненнями біології та медицини. Зокрема, як задекларовано, діяльність лікаря спрямована на збереження здоров'я і життя людини від моменту зачаття, що може сприяти певному вирішенню проблеми абортів в Україні. За результатами контент-аналізу, ми представили базові цінності Етичного кодексу лікаря в контексті інших міжнародних та вітчизняних історико-юридичних пам'яток (табл. 5.1), що дозволяє простежити розвиток системи цінностей майбутніх медиків у хронологічно-законодавчому вимірі.

Власне, однією з основних засад формування державної політики України в сфері охорони здоров'я визначено прийняття та реалізацію загальноновизнаних моральних та людських цінностей, поваги до людини та її гідності, рівності, солідарності та професійної етики працівника у сфері охорони здоров'я. А серед принципів державної політики в сфері охорони здоров'я знаходимо такі, як: гуманістична спрямованість, забезпечення пріоритету загальнолюдських цінностей над класовими, національними, груповими або індивідуальними інтересами, підвищений медико-соціальний захист найбільш уразливих верств населення (Білинська та ін., 2017, с. 12). Підкреслимо, що їх реалізація пов'язана, зокрема, з біоетичним контекстом охорони здоров'я, який відображає вічні істини про найвищу цінність і гідність людської особи, духовність як запоруку

психологічного здоров'я людини, моральну відповідальність медичних працівників тощо.

Таблиця 5.1

Історико-юридичні джерела генези цінностей медиків

	Пам'ятки/ документи	Цінності медиків		Документи	Цінності медиків
Міжнародний контекст	Клятва Гіппократа (приблизно IV ст. до н.е.)	<ul style="list-style-type: none"> • Повага до наставників та наступників; • життя людини/ненародженої дитини; • професійна добросовісність; • відповідальність; • лікарська таємниця. 	Вітчизняний контекст	Клятва лікаря України (1992)	<ul style="list-style-type: none"> • Профілактична, просвітницька робота щодо формування культури здоров'язбереження і гуманістичних цінностей; • загальнолюдська мораль; • професійна етика; • охорона і поліпшення здоров'я людини; • інтеграція зі світовими традиціями і досвідом медицини.
	Женевська декларація (1948)	<ul style="list-style-type: none"> • Світоглядна неупередженість; • неприпустимість використання знань проти законів людяності. 		Етичний кодекс лікаря України (2009)	<ul style="list-style-type: none"> • Життя, безпека і здоров'я людини з моменту зачаття; • права пацієнтів; • паліативна допомога; • професійна незалежність; • професійна відповідальність; • законопослушність; • етичне ставлення до пацієнтів/їхніх родичів; • порядність; • совісність; • терплячість; • милосердність та ін.
	Міжнародна клятва лікаря (1968/1983/1994)	<ul style="list-style-type: none"> • Неупередженість лікаря щодо сексуальної орієнтації пацієнтів. 			
	Резолюція ГА ООН «Принципи медичної етики» (1982)	<ul style="list-style-type: none"> • Гуманне ставлення до пацієнта; • захист пацієнтів від тортур, жорстокого поводження і покарань. 			

Науковий інтерес також викликає візійний документ «Принципи Торонто: ключові пріоритети проведення реформ в Україні на 2019–2023 роки», підготовлений групою експертів громадянського суспільства за координації Коаліції Реанімаційний Пакет Реформ шляхом регіональних та національних консультацій в Україні та за участі 100 галузевих експертів (Бадіков, 2019). З метою продовження комплексного реформування системи охорони здоров'я, Т. Юрочко, С. Бубенчикова та ін. констатують про необхідність розбудувати

систему охорони здоров'я, орієнтовану на пацієнта, шляхом зміни організаційно-економічних принципів управління відповідно до ринкових умов та міжнародних стандартів для забезпечення паритетного доступу населення до якісної медичної допомоги та фінансового захисту у випадку захворювання; забезпечити попередження неінфекційних захворювань, удосконалюючи законодавство про здорове харчування, контроль над тютюном та алкоголем (див. Бадіков, 2019).

Як зазначають експерти, щоб продовжувати реформи, слід зробити належні кроки, в тому числі, реформувати систему медичної освіти на основі досягнень сучасної медичної науки та доказової медицини (див. Бадіков, 2019). Ідейною базою процесу реформування медичної освіти на всіх рівнях повинно стати забезпечення освітнього процесу в медичних ЗВО відповідно до принципів, засад і цінностей медичної етики та біоетики. Адже такий підхід обґрунтовує етичну безпеку людської особи, пацієнта як суб'єкта медичних правовідносин, гарантує моральну відповідальність лікаря, покликаного безумовно оберігати людське здоров'я і життя.

Заклади вищої освіти МОЗ України беруть активну участь у реалізації реформ сфери охорони здоров'я шляхом кадрового забезпечення пілотних регіонів та наукового обґрунтування процесу реформування галузі (Толстанов та ін., 2015). З огляду на зазначені виклики, важливим завданням вищої медичної освіти є цілеспрямоване формування відповідної системи цінностей майбутніх лікарів, здатних бути агентами позитивних інновацій задля забезпечення якісної медицини в Україні, що відображено, зокрема, у державному стандарті вищої освіти зі спеціальностей «Медицина» та «Громадське здоров'я» (Про затвердження стандарту, 2020; 2021).

У межах нашої наукової роботи ми аналізуємо ціннісні пріоритети, зокрема, студентів-першокурсників медичного університету з України та Індії, шляхом дослідження чинників, які спонукали студентів вивчати медицину, а також особистісних якостей, необхідних для лікарів, щоб окреслити напрями освітньої роботи в медичному ЗВО, які варто посилити для розвитку системи професійних

цінностей майбутніх медичних фахівців, здатних працювати в умовах викликів сучасності, зокрема, військових конфліктів.

Для дослідження ціннісних пріоритетів студентів ми застосували метод анкетування. Його учасниками в 2019/2020 навчальному році були першокурсники з України та Індії, які навчаються у Тернопільському національному медичному університеті імені І. Я. Горбачевського. Майбутнім лікарям запропоновано заповнити анкету з відкритими питаннями щодо мотивів їхнього вступу до медичного ЗВО та найважливіших якостей, необхідних для сучасних фахівців сфери охорони здоров'я. Отримані відповіді узагальнено, класифіковано та представлено у кількісних показниках.

За результатами анкетування ми отримали дані стосовно внутрішніх та зовнішніх чинників, які спонукали першокурсників вступити до медичного університету. Оскільки відповіді хлопців і дівчат як з України, так і з Індії, суттєво не відрізнялися в межах їхньої національності, то ми не виявили гендерних відмінностей в цій частині дослідження, і порівнювали отримані дані лише за національною ознакою.

Отже, така внутрішня мотивація як бажання допомагати людям («мрія з дитинства», «бажання служити людству», «хочу допомагати потребуючим») стала причиною вступу до медичного університету для більшості як українських, так і іноземних студентів (41 респондент (53,94%)) та 30 респондентів (42,85%) відповідно). Інша мотивація внутрішнього характеру – особистий інтерес до медицини («прагнення бути здатним вирішувати проблеми зі здоров'ям», «саморозвиток у сфері медицини», «завжди подобалася біологія людини») – більше характерна для українців (26 респондентів (34,21%)), ніж для іноземців (10 респондентів (14,28%)).

Зовнішні чинники також вплинули на вибір учасників нашого анкетування щодо навчання у медичному ЗВО. За результатами дослідження, такий мотив як приклад батьків («старших друзів», «видатних лікарів», «лікарів-героїв фільмів») переважає більше в іноземних студентів (10 респондентів (14,28%)), ніж в українських (5 респондентів (6,57%)). Таку тенденцію можемо пояснити

специфікою цивілізаційного середовища студентів з Індії, для якого характерна східна колективістська культура, особливо високий авторитет старшого покоління, на відміну від індивідуалістичної культури західного світу, яка, очевидно, є ціннісно ближчою для сучасної української молоді.

Крім цього, на переконання студентів, дохід та кар'єра («перспективи офіційного працевлаштування», «стабільний дохід», «кар'єрний ріст») є важливим мотивом вивчати медицину. Але і тут ми отримали дані, які суттєво відрізняються: лише 3 українських респонденти (3,94%) та аж чверть іноземців (18 респондентів (25,76%)) зазначили таку позицію у своїх анкетах (див. рис. 5.1). Очевидно, такі результати обумовлені загальною тенденцією сприйняття медицини в Україні, яка асоціюється з потребами комплексних радикальних реформ, і зараз лише перебуває на шляху змін з метою забезпечення медичних фахівців гідними умовами праці, достойною зарплатою тощо.

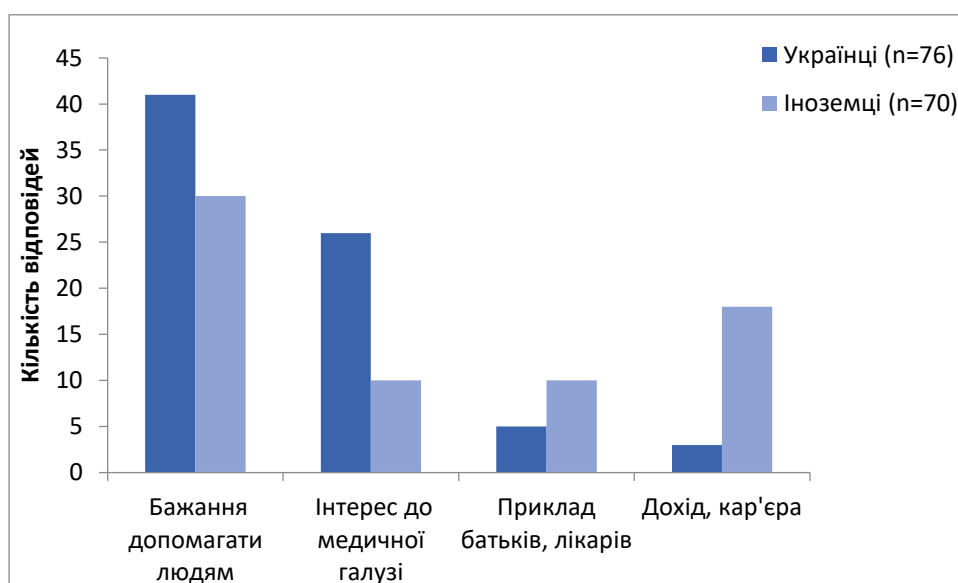

Рис. 5.1. Мотиви вступу студентів до медичного університету

Другим нашим завданням було з'ясувати, які риси особистості є найбільш цінними для сучасних студентів. Застосовано метод контент-аналізу творчих робіт, оскільки даний метод дозволяє простежити й врахувати контекст формулювання позиції авторів (проаналізовано творчі роботи, написані студентами у 2021/2022 навчальному році).

Отже, за результатами контент-аналізу творчих есе на тему «Сучасний першокурсник», ми визначили певні цінності, які студенти «шукають» у своїх однолітках з урахуванням гендерних відмінностей. Так, сучасні дівчата, характеризуючи хлопців, виокремлюють такі якості/характеристики: пошук сенсу життя, дружби, кохання; сучасний зовнішній вигляд, спритність («хлопець, якому все вдається легко»); швидкість прийняття рішень; заняття різними видами спорту; навчання розглядається студентом не просто як оволодіння певною наукою, а як підготовка до майбутньої практичної діяльності; у процесі професійної підготовки формується уявлення студента про інтелектуальні можливості, лідерські якості і популярність.

Також виявилось, що студентки цінують хлопця, який знає, чого він прагне, з якою метою прийшов у даний університет, має свою думку та принципи; поважає думки і життєві принципи інших; є прикладом сили та мужності, готовий допомогти слабшому та потребуючому, адже «в цьому і проявляється чоловіча сила». На думку дівчат, важливо, коли хлопець-першокурсник цікавиться інноваціями, відкриттями нових приладів та активно бере участь у різних заходах; ставиться з повагою до осіб протилежної статі, має високий рівень гендерної культури; швидко засвоює життєвий досвід і переходить у доросле життя; сміливий у своїх прагненнях; хоче поєднувати навчання та роботу; матеріально менш залежний від батьків; легко комунікує з однолітками та іншими людьми; швидко і правильно визначає пріоритети; дотримується режиму щодо витрачання часу на навчання, розвиток здібностей, відпочинок і дозвілля.

Своєрідним ідеалом для студенток є хлопець, який має такі риси/характеристики: почуття гумору; спокійний, і, водночас, не боїться ризикувати; жага до нового, незвіданого, прагнення досягнути мети; багатогранна особистість; впевненість, щирість, кумедність (з метою бути помітним, популярним серед одногрупників, бажання знайти «халяву» та вміння «погульбанити» будь-коли, аби було весело і не так нудно). Крім цього, дівчата цінують, коли хлопець є впевненим, щирим; має свою систему цінностей; добрий, охайний, вміє слухати і прийти на допомогу; розумний, ерудований, прагне до

постійного розвитку, знає свої права і обов'язки; вивчає іноземні мови, подорожує, вміє спілкуватися; має гарний зовнішній вигляд (чистий одяг, доглянуте волосся, запах, парфуми); самостійний, вчиться готувати їжу, жити без постійної допомоги батьків; багато читає, цікавиться тенісом і футболом.

У своїх творчих есе майбутні медики виокремили проблему адаптації першокурсників до нових умов, що суттєво впливає на розвиток особистості студента («...процес адаптації до нового середовища відбувається поступово. Нову гаму стосунків та вражень викликає у студентів входження у новий колектив групи, курсу, а також систему, графік, стиль життя в університеті. Активна взаємодія з різними соціальними спільнотами, а також сама специфіка навчання в медичному університеті сприяють формуванню у студентів активної життєвої позиції, зміцненню їхніх зв'язків з іншими групами суспільства»).

За результатами контент-аналізу творчих есе дівчат, визначено й низку негативних якостей першокурсника (що виступають як антицінності): легковажність, байдужість; «не уявляє наскільки є несформованою особистістю»; розгубленість, незадоволення (що часто виникають через невміння студента пристосуватися й самостійно змінити способи та засоби навчально-пізнавальної діяльності відповідно до нових умов). Зазначені характеристики студента спричиняють його негативне ставлення до навчання в цілому; часто саме такий здобувач освіти проявляє нетактовність і неетичність, багато вільного часу витрачає на комп'ютерні ігри, соцмережі тощо.

Цікаво, що творчі есе хлопців щодо якостей сучасних першокурсників нагадують швидше своєрідну самооцінку. Адже вони не акцентують увагу на характеристиці дівчат в образі сучасних першокурсників, а пишуть, власне, про себе. Відтак, на їхню думку, серед позитивних якостей студента є: засвоєння нових форм і методів навчання (як передумови для успішної навчально-пізнавальної діяльності); готовність до нового режиму праці та відпочинку; цінування наявного життєвого досвіду та прагнення його розширювати.

Як бачимо, дівчата акцентують увагу не лише на позитивних якостях сучасних першокурсників, а й усвідомлюють їх певні негативні риси. Водночас,

дівчата формулюють своєрідний ідеал особистості у сукупності різних соціальних ролей: хлопець, студент, друг, колега, людина тощо. Усі зазначені позитивні якості можуть однозначно послужити доброю основою формування особистості студентів як майбутніх лікарів. Творчі роботи хлопців-першокурсників свідчать, що на даному етапі їхнього життя ключовими поняттями/питаннями/завданнями є, насамперед, самоаналіз, самооцінка, самовдосконалення.

Також ми вивчали погляди сучасних першокурсників на систему ціннісних рис лікаря. Як засвідчили результати дослідження, українські респонденти вважають ерудованість («високий рівень інтелектуального розвитку», «всебічна та якісна фахова обізнаність») найціннішою якістю сучасного лікаря (35 дівчат (100%) та 40 хлопців (97,5%)). Друге місце, як показали відповіді представників обох статей (30 дівчат (85,7%) та 27 хлопців (65,85%)), посідає комунікативність («ефективне спілкування», «навички соціальної роботи», «навички профілактично-просвітницької роботи»). Близькими за кількісними показниками є результати анкетування серед дівчат і хлопців стосовно такої риси, як прагнення постійного самовдосконалення лікаря (15 (42,85%) та 20 (48,78%) відповідно). Ця якість виявилася на третьому місці для українських респондентів.

Далі погляди опитаних студенток та студентів певною мірою відрізняються. Доброту як необхідну рису лікаря більше цінують дівчата (26 респондентів (74,28%)), ніж хлопці (10 респондентів (24,39%)). У тому, що лікар має бути жертвним (самовідданим, безкорисним) також більше переконані дівчата (20 респондентів (57,1%)), ніж хлопці (15 респондентів (36,58%)). Натомість, стресостійкість як якість лікаря більше цінують хлопці (24 респондентів (58,53%)), ніж дівчата (19 респондентів (54,28%)). Опитані дівчата однаково цінують стресостійкість та моральність. І це дуже чітко вказує на таку закономірність, що зазначені якості є взаємопов'язаними: чим вищий рівень моральності людини, тим вона духовно сильніша, а, отже, і стресостійка. Водночас, дівчата більше цінують моральність як рису лікаря (19 респондентів (54,28%)), ніж хлопці (13 респондентів (31,7%)).

Результати анкетування показали, що для хлопців більш важлива така якість лікаря як креативність («гнучке мислення», «індивідуальний підхід», «творче клінічне мислення», «готовність діяти в нестандартних умовах») (17 респондентів (41,46%), ніж для дівчат (10 респондентів (28,57%)). Удвічі більше дівчат відзначили відповідальність як цінну рису лікаря, порівняно з хлопцями (10 респондентів (28,57%) проти 5-ти респондентів (12,19%). Також дівчата частіше, ніж хлопці згадали в анкетах, що лікар має бути співчутливим (5 респондентів (14,28%) проти 2-х респондентів (див. рис. 5.2).

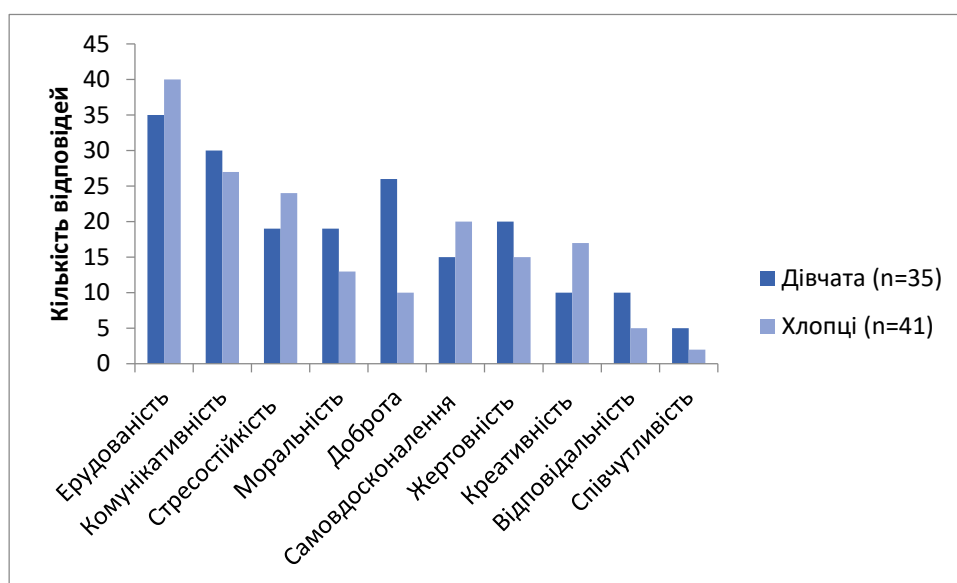

Рис. 5.2. Найцінніші якості лікаря (на думку українських студентів)

Результати анкетування серед іноземних студентів свідчать, що, на їх думку, найціннішою рисою лікаря є комунікативність (28 дівчат (90,32%) та 36 хлопців (92,3%)). На другому місці виявилася ерудованість, при цьому її більше цінують дівчата (24 респондентів (77,41%)), ніж хлопці (23 респонденти (58,97%)). На третьому місці стресостійкість, яку більше хлопців (25 респондентів (64,1%)), ніж дівчат (15 респондентів (48,38%)) вважають необхідною якістю лікаря.

Характерно, що й українські, й іноземні хлопці більше цінують стресостійкість, аніж дівчата. Це можна пояснити прагненням юнаків до такого «ідеалу лікаря», який буде стійким, сильним, витривалим не лише фізично, але й

морально. Велику частоту вибору іноземцями таких рис лікаря, як комунікативність і стресостійкість пов'язуємо із великою потребою адаптації першокурсників до життєдіяльності у новому середовищі іншої країни. Адже саме ці якості особистості сприяють налагодженню контактів, ефективній взаємодії та психологічному здоров'ю і студентів, і лікарів.

Спостерігаємо гендерні відмінності у виборі такої риси лікаря, як доброта: її зазначили у своїх анкетах майже всі дівчата (30 респондентів (96,77%) та лише кілька хлопців (4 респонденти (10,25%). Як виявилось, дівчата більше, ніж хлопці цінують низку інших якостей: жертвність (18 респондентів (58,06%) проти 9-ти респондентів (23,07%)), моральність (19 респондентів (61,29%) проти 20 респондентів (51,28%)), відповідальність (11 респондентів (35,48%) проти 7 респондентів (17,94%)), співчутливість (7 респондентів (22,58%) проти 6 респондентів (15,38) відповідно). Для дівчат-іноземців цінними є якості, пов'язані з емоційно-моральною сферою, що відповідає образу ідеального лікаря.

Отже, хлопці-іноземці більше, ніж дівчата цінують прагнення до постійного самовдосконалення (12 респондентів (30,76%) проти 5-ти респондентів (16,12%) відповідно). Характерно, що респонденти обох статей однаково оцінюють креативність як важливу якість лікаря – так, 13 дівчат (41,93%) та 16 хлопців (41,02%) зазначили її у своїх анкетах (рис. 5.3).

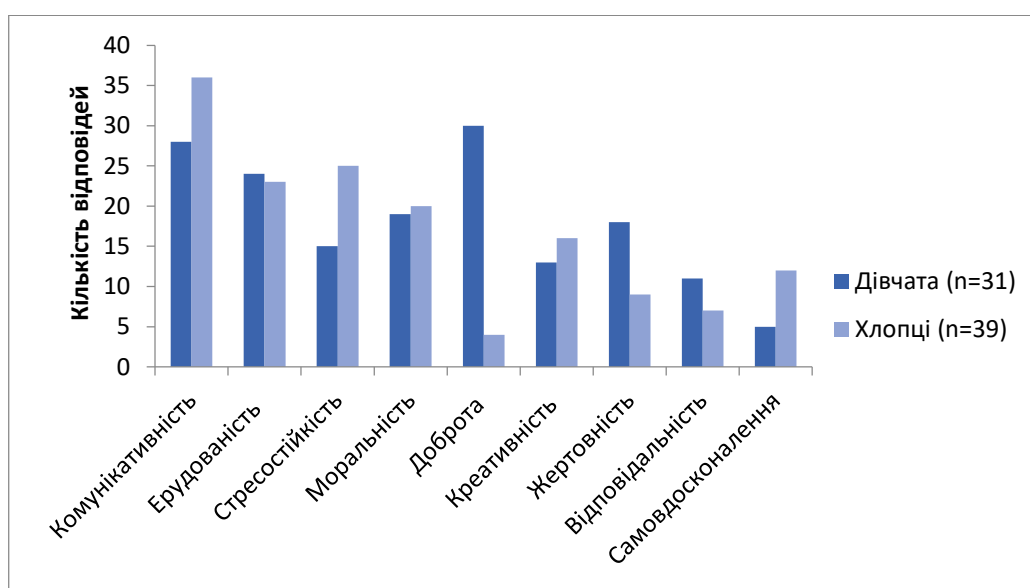

Рис. 5.3. Найцінніші якості лікаря (на думку іноземних студентів)

Крім цього, 2 дівчат (6,45%) вказали таку необхідну рису лікаря, як гармонійність (у сенсі «здатність раціонально й збалансовано розподіляти час на сім'ю та роботу»). В анкетах респондентів з України ми не знайшли такої позиції, що, одного боку, підкреслює більшу потребу дівчат з Індії розвивати навички побудови цього «колеса балансу», а, з іншого – вказує на національні особливості соціально-культурного розвитку українського суспільства, коли забезпечення гармонії між родинними та професійними обов'язками є вже звичною справою української жінки, у тому числі, жінки-лікаря.

Коли наше дослідження вже було на завершальному етапі, ми вирішили доповнити його результатами контент-аналізу творчих робіт, написаних вітчизняними студентами 24 лютого 2022 р., саме того дня, коли розпочалася повномасштабна війна росії проти Української держави.

Ми визначили певні особливості ціннісного компонента, репрезентованого у студентських творчих роботах. По-перше, контекст есе виражає етногенетичну спорідненість молодих українців з їхньою Батьківщиною («рідна земля», «край, де споконвіків жили мої предки», «земля, де я робила перші кроки і розвивала свої таланти»). По-друге, студенти зазначили низку національних, громадянських цінностей, які особливо актуалізувалися з початком війни, та є запорукою перемоги та миру (єдність, національна свідомість, свобода, права нації, боротьба (за відстоювання державної незалежності), любов (до рідної країни), рідна мова, рідна культура тощо).

Важливо, що студенти розуміють сутність, успіх і перемогу України в особистісному вимірі – через самопрезентацію, працю і досягнення кожного громадянина і громадянки, в єдності нації. По-третє, студенти виділяють духовний аспект у ціннісному сприйнятті сучасних воєнних реалій. За результатами контент-аналізу, можемо визначити відповідні цінності: Бог, віра, надія, любов, молитва, моральність.

Майбутні медики наголошують, що в умовах війни стан духовності суспільства має винятково важливий вплив («віра – єдине, що може нас врятувати»). Тут сконцентровано дві проблеми. Перша: стан духовності нації,

який, на думку студентів, потребує зміни («люди переважно забули про Бога», «лише Бог здатний спасти країну з такого лиха»). Друга: інтерперсональні стосунки українців, які також треба змінити, адже вони відображають антицінності («українці не дуже сильно люблять один одного», «часто люди байдужі, егоїсти»).

Власне, студенти констатують, що початок війни детермінував сплеск низки антицінностей: паніка (а не спокій), страх (а не сміливість), відчай (а не надія), розгубленість (а не впевненість). Отже, студенти, які усвідомлюють цю проблему, можуть виступати ініціаторами і творцями змін у напрямі поширення духовних цінностей в суспільстві, яке переживає війну і потребує глибокого морально-духовного відродження (Khrystenko et al., 2022). Цікаво, що аналогічне дослідження, проведене через місяць після початку війни, показало зростання впевненості в перемозі, нівелювання негативних емоцій (детальніше про це йдеться у наступному параграфі, хоча, очевидно, що тема динаміки ціннісних орієнтацій в умовах війни потребує окремого вивчення).

Ми ж зосередимо увагу на інтерпретації результатів нашого дослідження (йдеться, про анкетування за участю першокурсників з України та Індії, яке загалом не є репрезентативним, але певною мірою ілюструє особливості ціннісного самовираження майбутніх медиків).

Отож, проблема цінностей викликає дедалі більшу увагу, особливо, в зарубіжному науковому дискурсі. Зокрема, О. В. Вахріна опублікувала статтю «Погляди польських науковців на поняття «цінність», розглядаючи його у філософському, психологічному, соціологічному та педагогічному вимірах як «предмети символічного або несимволічного характеру, зазвичай, бажані в тому чи іншому суспільстві; як життєві та нормативні судження, прийняті в суспільстві, та як погляди, що стосуються системи цінностей і визнаних норм, бажаних для того чи іншого суспільства» (Вахріна, 2016, с. 23).

Аналізуючи висновки польських вчених, авторка звертає увагу на цінності як елемент культури індивіда і колективу, фактор поведінки, стандарти, критерії бажаного, які «регулюють дії, судження, вибір, оцінку, аргументи, раціоналізацію,

визначаючи основу світогляду та ядро мотивації життєвої активності» (Вахріна, 2016, с. 25).

Актуальність нашого наукового пошуку посилюється тим фактом, що нове покоління студентів (так зване покоління Z, народжене з 1995 по 2010 рр.), становить переважаючу частину студентів медичного університету й за кілька років приєднається до робочої сили (Plochocki, 2019; Holzer et al., 2022).

Наші висновки про мотивацію студентів, майбутніх медиків, доповнюють фундаментальні дослідження сучасних зарубіжних учених, які в контексті наукової розвідки про особливості світоглядних пріоритетів представників покоління Z досліджували мотиви й особистісні фактори, що надихають студентів вивчати медицину, а також яким вони бачать своє професійне майбутнє (Holzer et al., 2022).

Характерно, що студенти зі швейцарського покоління Z, які прагнуть стати лікарями, подібно, як і учасники нашого анкетування, демонструють високу внутрішню мотивацію, альтруїзм і готовність до виконання професійних обов'язків, поділяючи багато цінностей з попередніми генераціями. При цьому, студенти медичного університету, як правило, мають більш виражену внутрішню мотивацію, ніж першокурсники, які прагнуть здобувати інші професії.

Як підкреслюють учені, власне, високий рівень альтруїзму та аспекти альтруїстичних мотивів, наприклад, «значуща робота» як найважливіший фактор у виборі медичної професії та особисте прагнення «допомагати і зцілювати людей», підтримують високу внутрішню мотивацію студентів, майбутніх лікарів (Holzer et al., 2022). Таким чином, результати нашого дослідження певною мірою підтверджують тезу про те, що намір допомагати людям виступає дуже сильною мотивацією молодих людей до вивчення медицини (див. Kusrkar et al., 2011).

Також, порівнюючи групу студентів, які прагнуть здобути медичну спеціальність з чотирма групами, які обирають інші галузі навчання, дослідники вказують на найбільш очевидні відмінності, виявлені у студентів, котрі намагалися отримати спеціальність з права або економіки. У той час, коли «значуща робота», а також «командна робота» й «можливість працювати

самостійно» були високо оцінені тими, хто прагне вивчати медицину, «дохід» та «можливості кар'єрного зростання» – були високо оцінені студентами правових/економічних спеціальностей (Holzer et al., 2022).

Можемо зауважити, що в мотивації українських студентів вивчати медицину переважають ендогенні мотиви, а в іноземних – ендогенні й екзогенні майже однаковою мірою. Якщо порівнювати наші висновки з результатами інших досліджень, то побачимо, що в українців та індусів на першому місці – бажання допомагати людям, а на другому – інтерес до галузі (українці), дохід та кар'єра (індуси); натомість у швейцарців – на першому місці – інтерес до галузі, на другому – дохід, далі – безпека роботи... При цьому, студенти-швейцарці, які прагнуть вивчати медицину, оцінили «значущу роботу» так само важливою, як «безпека роботи», і важливішою за «дохід» (Горпініч, 2017; Vukhrushch et al., 2021; Holzer et al., 2022).

Наші висновки доповнюють дослідження В. М. Голзер та ін. про те, що студенти, які вибрали медичний університет, мали високу орієнтацію на професійну компетентність та зацікавленість у продовженні освіти та покращенні якості. Отже, «досягнення» (самовдосконалення, виконання стандартів) виступало важливою життєвою метою і було оцінено значно вище майбутніми лікарями, ніж представниками інших (немедичних) спеціальностей. Подібно до цього, досягнення лідируючої позиції як основної мети в майбутньому мало суттєве значення для молодих людей, зацікавлених у медицині (Holzer et al., 2022).

Результати проведеного дослідження також узгоджуються з висновками науковців про те, що відповідний баланс між роботою та особистим життям (тимчасове скорочення роботи, щоб мати більше часу з сім'єю (жінки), і перерва на роботі (чоловіки)) також є важливими питаннями, які відображають поточну тенденцію молодого покоління. Це відповідає недавньому швейцарському опитуванню: за його результатами виявили, що сімейний час, відпустка та перерви в кар'єрі з приватних причин були основними чинниками для жінок-лікарів продовжити навчання в аспірантурі (Holzer et al., 2022).

Студенти покоління Z, які прагнуть вивчати медицину людини в університеті, демонструють високу внутрішню мотивацію та альтруїзм, а також високу готовність до виконання, поділяючи багато цінностей з попередніми поколіннями. Тим не менш, вони є потенційно вразливою групою населення. Погоджуємося з думкою учених, які зазначають, що, в зв'язку з нинішніми умовами роботи в сфері охорони здоров'я, постійним дефіцитом медиків та науковими висновками щодо самопочуття лікарів, потенціал для покращення та оптимізації, зокрема, для молодих фахівців, є високим (Holzer et al., 2022). Відтак, зміст освітньої роботи в медичному університеті та умови на робочому місці в майбутньому мають змінитися в напрямі підтримки цінностей та уподобань сучасних студентів у їх високій внутрішній мотивації.

Результати нашого дослідження, згідно з якими українські студенти визначили ерудованість (обізнаність, інтелектуальність та професіоналізм у цілому) пріоритетною цінністю майбутніх медиків, підтверджують значущість та вплив інформації/знання/інтелекту/дидактичної культури в сучасному освітньому та суспільному дискурсах.

Адже сучасне суспільство характеризують як інформаційне, головною ознакою якого постає виробництво і поширення інформації, перетворення її на головний вид послуг, на товар і навіть на владу. Але в межах концепцій інформаційного суспільства існують дві протилежні тенденції щодо оцінки самого факту перетворення інформації у потужну соціальну силу. Згідно з першою, оптимістичною, інформатизація суспільства становить безумовне соціальне благо, сприяє формуванню принципово нового типу людини – більш «людяної», екологічно зорієнтованої. Прихильники песимістичної тенденції щодо оцінки інформації розглядають інформаційне суспільство як суспільство маніпулятивне, до того ж, як таке, в якому рівень маніпулювання людиною швидко підвищується (Пархоменко, 2002, с. 248).

У контексті нашого дослідження інформація як професійна цінність майбутніх лікарів передбачає орієнтування на вищезазначену позитивну тенденцію – на благо людині (пацієнту) / суспільству; водночас, у випадку

зловживання інформаційними ресурсами в професійному середовищі, це (згідно з негативною тенденцією оцінювання в концепції інформаційного суспільства) перетворить її на антицінність. І про ці речі слід пояснювати студентам медичних ЗВО, зокрема, в межах курсу філософії.

Далі нагадаємо, що знання як особлива форма духовного засвоєння результатів пізнання, характеризується усвідомленням їх істинності. Будучи реалізацією людської здатності до пізнання та усвідомлення істини, знання відрізняється від простої інформації тим, що потребує не тільки розв'язання проблеми адекватності певних уявлень дійсності, а й створення складної системи оцінок зв'язку пізнавального результату з минулим досвідом та перспективами подальшого пізнання, його включення в сферу соціально-культурних цінностей та практичних потреб, методологічних і світоглядних орієнтирів, у певну галузь науки чи діяльності, цивілізацію взагалі (Кримський, 2002, с. 229). Відтак, знання апріорі залишатиметься базовою цінністю у професійній підготовці майбутніх лікарів, завдяки якій медичні фахівці зможуть реалізовувати своє покликання шляхом обізнаності, розуміння та використання науково-експериментальних здобутків медицини, й, водночас, опираючись на морально-духовні цінності. Такий підхід сприятиме тому, що інтелект, розум лікаря, які близькі за своїм змістовим наповненням (Андрос, 2002, с. 244) у єдності з моральними імперативами служитимуть для добра людини і суспільства.

Аналізуючи систему професійних цінностей, визначених студентами, майбутніми лікарями, також побачимо взаємозв'язок між її елементами. Наприклад, ерудованість, якісне надання медичних послуг суттєво залежить від постійного професійного самовдосконалення й комунікативності лікаря, адже принцип якісної системи охорони здоров'я – орієнтованість на пацієнта – означає, що вся система медичного обслуговування працює для того, щоб задовольняти потреби пацієнтів на високому рівні. І в цьому контексті постійне професійне самовдосконалення й комунікативність виступають головними чинниками забезпечення пацієнтоцентричних медичних послуг.

Власне, наші наукові результати доповнюють дослідження вчених, які вивчають різні аспекти, напрями безпосереднього чи опосередкованого формування системи професійних цінностей сучасних та майбутніх лікарів. Так, реалізація професійних цінностей «постійне самовдосконалення» та «комунікативність» у контексті вищої медичної освіти та поза нею відображає тенденцію розвитку коучингу, що передбачає нові ролі для медичних педагогів у керівництві професійним розвитком стажерів (Iyasere et al., 2016; Lovell, 2018).

Упровадження програм коучингу в медичній освіті ставить питання про способи підтримки тренерів-лікарів у навчанні нових освітніх практик, характерних для коучингу. В цьому контексті важливими є дослідження учених (Sheu et al., 2020), які, використовуючи спільноти практиків як концептуальну основу, вивчають емоційну сферу спільноти, відносини між тренерами в новій програмі коучингу для студентів, майбутніх медиків, цінність цієї спільноти, а також сприятливі фактори та бар'єри, що впливають на її розвиток.

Дослідники підкреслюють, що саме сильна зацікавленість тренерів у досягненнях та успіхах студентів мотивувала їх вивчати різні підходи своїх колег щодо коучингу та викладання, аби засвоювати найкращий досвід. Тренери покращували свою підготовку завдяки можливості передавати ідеї один від одного, обмінюватися стратегіями, порадами стосовно майбутніх занять та спільно вирішувати навчальні проблеми. Дані дослідження є важливими для розуміння майбутніми лікарями коучингу як цінного способу професійного вдосконалення в ролях тренерів та клініцистів-педагогів (Sheu et al., 2020).

На думку вчених, наставництво колег-коучів допомагає не лише в розробці найкращих практик для щоденних навичок коучингу, але й сприяє обміну викликами та стратегіями для досягнення балансу між коучингом та іншими обов'язками, а ще обговоренню можливостей кар'єрного зростання в медичній освіті за межами коучингу (Sheu et al., 2020).

Для розуміння особливостей постійного професійного вдосконалення майбутніх лікарів після закінчення університету, варто враховувати фактори розвитку коучингу в медичній освіті. Використовуючи дані власних досліджень,

Л. Шеу (L. Sheu) та ін. зазначають, що серед сприятливих факторів важливими є зустрічі з представниками факультету, оскільки вони виступають у ролі постійних контактних осіб з іншими тренерами, що сприяє глибокому усвідомленню спільноти. Також дворічні сесії за участю тренерів із різних систем охорони здоров'я розширюють можливості взаємодіяти та навчатися за межами своїх звичних робочих середовищ. Ефективними є і невеликі зустрічі спільнот коуч-тренерів у медичних ЗВО, щоб підтримувати тісні відносини, обмінюватися спільними проблемами та рішеннями. Цінними постають висновки науковців про те, що усвідомлення спільних цілей (професійне самовдосконалення після закінчення університету) та колективної ідентичності виявилися сильними мотивами для лікарів-педагогів розвиватися як коуч-тренери (Sheu et al., 2020).

Отримані результати про те, що комунікативність та соціальна активність є одними з пріоритетних професійних цінностей майбутніх лікарів, доповнюють попередні дослідження, які засвідчують, що соціальні процеси мають вирішальне значення для прийняття педагогами інновацій та розвитку особистості (Jippes, et al., 2013). Погоджуємося з думкою дослідників (Levinson & Rubenstein, 2000), що важливо визнати й обстоювати цінність зусиль, спрямованих на сприяння соціальному навчанню. Так, автори репрезентують коуч-спільноту не просто як спосіб покращити тренерські навички, але й розширити мережу колег, посилити власну професійну ідентичність та підвищити рівень морального задоволення своєю викладацькою роботою. Ці додаткові переваги особливо важливі для клініцистів-викладачів, власне, групи, яка зустрічає чимало викликів у розвитку своєї кар'єри (Levinson & Rubenstein, 2000).

Цінність соціального навчання/співпраці майбутніх лікарів на різних етапах їх підготовки посилюється у контексті реформування системи охорони здоров'я в Україні (див. Моїсеєнко та ін., 2013; Чернишенко, 2002). Як зазначають експерти, щоб забезпечити продовження та незворотність реформи, слід зробити належні кроки, зокрема, забезпечити розвиток лікарського самоврядування як інституту регулювання якості медичних послуг та захисту прав медичних працівників (Бадіков, 2019). Учені також наголошують, що спільноти й інституційна культура

сильно впливають на те, як клініцисти-викладачі адаптують свою ідентичність та практику на основі соціальних норм (Cantillon et al., 2019).

Репрезентовані нами висновки про визначення комунікативності як значущої професійної цінності з перспективи студентів-майбутніх лікарів розширюють спектр наукових пошуків, присвячених розвитку комунікативних компетенцій фахівців сфери охорони здоров'я. З цього приводу цікавими є дослідження вчених, які з'ясовують ефективність соціальних мереж у контексті професійної комунікації медиків (див. Deane & Clunie, 2021). Так, науковці оцінювали групу «Фахівці охорони здоров'я в дослідженні» (HPiR) у Facebook, яка функціонує як самокерована конфіденційна група підтримки для докторантів та постдокторантів. Предметом уваги дослідників були: досвід членів групи, визначення майбутніх кар'єрних проблем у медичній галузі.

Представлені нами результати про високий рівень потреби в комунікації майбутніх фахівців сфери охорони здоров'я узгоджуються з науковими висновками учених про те, що більшість членів групи у Facebook приєдналися з метою спілкування (88%) та підтримки ровесників у академічних професійних справах (82%) (Deane & Clunie, 2021).

Таким чином, медичні фахівці цінують можливості, які інтернет-спільнота надає для підтримки колег та зв'язку з іншими працівниками сфери охорони здоров'я. За словами вчених, ця група має передумови для зміцнення дослідницького потенціалу, підтримки розвитку дослідницьких навичок і стимулювання змін у клінічній академічній спільноті. Важливо, що учасники групи «Фахівці охорони здоров'я в дослідженні» у Facebook активно співпрацюють і цінують цей безпечний простір для обговорення та спілкування з професіоналами-однодумцями (Deane & Clunie, 2021).

Автори дослідження також переконані, що віртуальна спільнота професійного спрямування завдяки внутрішній комунікації її членів стає потужним чинником зовнішніх змін. З цього приводу науковці зазначають, що як конфіденційна команда досвідчених медичних працівників ця інтернет-група показує здатність зміцнювати дослідницький потенціал медичних фахівців,

підтримувати розвиток дослідницьких навичок, а також стимулювати зміни в сфері охорони здоров'я своєї країни – Великої Британії (Deane & Clunie, 2021).

Інтерпретуючи ерудованість, якісне надання медичних послуг як професійну цінність, звертаємося до дослідження вчених (Shah et al., 2015), які наголошують, що успіх реалізації такого підходу, як медична допомога зі свідомим урахуванням витрат (cost-conscious care) певною мірою залежить від того, наскільки його розуміють і схвалюють нинішні та майбутні лікарі. Зазначена позиція відповідає сучасній тенденції у сфері охорони здоров'я, коли системи надання медичної допомоги трансформуються, щоб краще відповідати новим моделям оплати та забезпечувати більшу відповідальність за якість та вартість медичної допомоги. Власне, вчені (Kirchhoff et al., 2014; Leep Hunderfund et al., 2018) підкреслюють, що студенти США більше сприймають медичну допомогу зі свідомим урахуванням витрат, ніж лікарі. Це може бути пов'язано зі зміною світогляду поколінь, новими навчальними програмами в медичних ЗВО, відносною недосвідченістю студентів у наданні медичної допомоги зі свідомим урахуванням витрат у складних системах охорони здоров'я країни.

Студентам легше погодитися з концепцією нормування (коли вирішують відмовити певним пацієнтам у вигідних, але дорогих послугах, тому що ресурси мають надходити до інших пацієнтів, які їх більше потребують), оскільки їм ще не доводилося приймати таке рішення (Sabbatini et al., 2014). Вони мають потенціал, щоб стати агентами змін стосовно підготовки до медичної допомоги зі свідомим урахуванням витрат, а викладачі повинні допомогти їм здобувати навички, необхідні для виконання цієї ролі (Leep Hunderfund et al., 2018).

Таку підготовку студентів добре було б здійснювати в автентичних контекстах (наприклад, на робочому місці), щоб підвищити бажання майбутніх фахівців брати участь у ролях надавачів медичних послуг зі свідомим урахуванням витрат. Подібні заходи сприятимуть формуванню професіоналізму й відповідальності, що належать до базових цінностей студентів медичних ЗВО (Gonzalo et al., 2017; Leep Hunderfund et al., 2018).

Отже, медичні ЗВО, заклади охорони здоров'я, органи державної та місцевої влади у сфері охорони здоров'я, мас-медіа, неурядові громадські, релігійні та інші організації повинні підтримувати й розвивати *високу внутрішню мотивацію* студентів медичного університету в їх альтруїстичних прагненнях служити людям. У контексті освітньої роботи медичного ЗВО це позитивний приклад викладачів (особливо, викладачів-клініцистів), забезпечення гідних умов навчання, якісне викладання дисциплін гуманітарного спрямування (філософія, біоетика, основи християнської моралі) тощо.

Варто активізувати роботу кураторів студентських груп, підрозділів медичного університету (індивідуальні та групові консультації, співпраця українських та іноземних студентів) для постійного покращення адаптації першокурсників до нового оточення й життєвого ритму (що може бути одним з факторів розвитку їхніх негативних якостей та/чи стресових станів).

Оскільки іноземні студенти визначили стресостійкість як одну з найцінніших якостей лікаря (після комунікативності й ерудованості), можемо розглядати це також і як індикатор їхніх власних потреб сьогодні, у зв'язку з адаптацією до нового середовища. Окрім вищезазначених організаційних заходів, доцільно допомагати студентам у розвитку культури психологічного здоров'я, духовності шляхом викладання конфліктології, психології, філософії та інших гуманітарних й міждисциплінарних курсів.

Щоб розвивати в майбутніх лікарів комунікативність, навички соціальної роботи (які виявилися особливо цінними як для українських, так і для іноземних студентів), варто активізувати використання інтерактивних технологій у навчальному процесі, реалізацію соціальних, просвітницьких, волонтерських проєктів за участю студентів медичного ЗВО.

Отже, важливо розвинути систему практичних досліджень, спрямованих на вивчення цінностей сучасних студентів різних спеціальностей. Зокрема, це надзвичайно важливо для медичних університетів. Адже анамнез, ятрогенія, ефективне спілкування з колегами, пацієнтами, їхніми родичами, готовність до

самовдосконалення, пропаганда здорового способу життя в основі мають саме ціннісні орієнтації.

В умовах війни слід посилити освітню роботу морально-духовного спрямування для зміцнення психологічного здоров'я студентів. Крім цього, початок війни в Україні обумовлює потребу подальшого вивчення шляхів модернізації професійної підготовки майбутніх лікарів. Зростає рівень небезпеки, підвищується значимість психологічних чинників, перегляду потребують зміст, форми, методи навчання. Для подолання посттравматичного синдрому лікарів і пацієнтів необхідною є скоординована робота теоретиків і практиків, системні дослідження якісно нового рівня.

5.2. Цінності студентів медичного університету в умовах війни

Під впливом геополітичної детермінанти, якою стала війна РФ проти України, увиразнився і зміст цінностей майбутніх медиків з відповідними тенденціями їх розвитку. Так, у сфері професійної ідентифікації пацієнтів актуалізувалися цінності: *тілесності* як унікальної форми буття людини, головним чином, у зв'язку з численними випадками втрати чи порушення функціональності частин/органів тіла, насамперед, військових, а також цивільних жертв війни; *ментального та духовного здоров'я* учасників бойових дій, мешканців окупованих теренів, населення України в цілому, що стало особливо вразливим унаслідок цілого комплексу чинників, притаманних для екстремального воєнного середовища.

У сфері професійної самоідентифікації медичних фахівців актуалізувалися цінності їхньої професійної, громадянської відповідальності. Йдеться про фізичну, психологічну, моральну та професійну готовність медиків нести службу на фронті, у військових госпіталях, закладах охорони здоров'я на окупованих теренах тощо як вияв патріотизму, виконання професійного обов'язку й найвищої саможертвної реалізації лікарського покликання.

Виховання зазначених цінностей, детермінованих зовнішнім фактором, повинно опиратися на внутрішні мотиви/ресурси суб'єктів освітнього процесу в медичних ЗВО України. Особливо важливою є позиція студентської молоді, яка завжди знаходиться в авангарді суспільно-політичних процесів, явищ. Зокрема, перед українськими студентами, майбутніми лікарями, стоїть завдання розвивати свою систему цінностей відповідно до сучасних суспільно-політичних воєнних викликів та специфіки професійного покликання.

Особливо важливими для розуміння проблематики цінностей сучасної молоді є положення проекту Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності, розроблені колективом учених під керівництвом О. Сухомлинської. Зокрема, автори наголошують на необхідності визнання й забезпечення в реальному житті прав людини як гуманістичної цінності, утвердження гуманістичної моралі та формування поваги до таких цінностей як свобода, рівність, справедливість.

Засадничою для нашого дослідження також є теза авторів про те, що найважливішою складовою громадянської свідомості є моральність особистості. Вона включає гуманістичні риси, що являють собою єдність національних і загальнолюдських цінностей: доброту, увагу, чуйність, милосердя, толерантність, совість, чесність, повагу, правдивість, працелюбність, справедливість, гідність, терпимість до людей, повагу і любов до своїх батьків, роду (*Концепція громадянського виховання, 2000*).

Як зазначають українські вчені (Вербицька, 2009; Залібовська-Ільніцька, 2014; Кучинська, 2015; Пантюк, Т., 2007 та ін.), громадянська освіта і виховання виступають необхідними складовими загальної культури особистості, що повинні урахувувати педагоги, котрі працюють з дітьми та молоддю на кожній ланці освітньої системи. Відтак, і нашим завданням було вивчити погляди сучасних студентів про ідеальне суспільство й головні цінності українства в актуальних умовах, щоб окреслити перспективи громадянського та інших напрямів виховання майбутніх медиків.

Дослідження проведено в два етапи: перший на початку повномасштабної війни, другий – через один місяць після повномасштабного вторгнення російських військ на територію України.

У ході дослідження ми застосували метод контент-аналізу письмових творчих робіт (есе) студентів спеціальності «Медицина», які навчаються у Тернопільському національному медичному університеті імені І. Я. Горбачевського, індуктивний метод для обробки результатів дослідження, а також методи теоретичного, історико-педагогічного аналізу наукових праць учених з метою інтерпретації базових категорій з окресленої проблематики.

Проаналізувавши творчі роботи студентів на першому етапі, ми виявили ключові поняття, концепти, які відображають громадянські цінності й очікування сучасної молоді від суспільства, в якому вони хотіли б жити. Це свобода, самостійність, відповідальність, індивідуалізм, права людини і громадянина, моральність, гідність, щастя, рівність, справедливість, чесність, сміливість, мудрість, відкритість, чуйність, доброзичливість, любов, бережливість, сім'я.

Бачимо, що зазначені складові ціннісного вираження громадянської позиції особистості не є маловідомими, їх можна нерідко зустріти в наукових дослідженнях, присвячених проблемі громадянського виховання. Але, в даному випадку важливими є більш детальна характеристика та контекст формулювання студентами цінностей (змісту цінностей).

Отож, на думку авторів есе, свобода особистості як члена суспільства залежить від оточення й детермінує стан її психологічного, духовного здоров'я. Далі цитуємо: «Для мене ідеальне суспільство таке, в якому людина буде почуватися вільно і затишно. Коли її оточують приємні щирі люди, але це рідкість у наш час. Коли її індивідуальні інтереси будуть задоволені. Коли є можливість самостійно робити вибір, а не залежати від чужого рішення. Коли людина не піддається осуду суспільства, якщо вона нічого протизаконного чи шкідливого для оточення не робить, а просто має власну думку і бажання жити по своєму. Наприклад, у влаштуванні особистого життя, виборі професії, релігійних вподобань кожен має право бути вільним, але в наш час ми часто зазнаємо осуду

оточення і це велика проблема, бо це негативно впливає на наше самопочуття, морально пригнічує».

Характерно, що для молодих людей цінність свободи прирівнюється до такого стану повного й тривалого вдоволення від життя як щастя. Цитата з есе: «Для мене справжнє щастя – це моя свобода, саме відчуття свободи, тому ідеальне суспільство – це суспільство вільних щасливих людей».

Результати контент-аналізу письмових робіт студентів свідчать, що сучасна молодь усвідомлює засадничі цінності українського суспільства, асоціюючи їх із демократичними: «...ідеальне українське суспільство творилося на Євромайдані під час Революції Гідності, адже її учасники виступали за європейські демократичні цінності, такі як гідність, свобода, права людини, сім'я...».

Мабуть, зважаючи на те, що рівень моральності сучасного суспільства не був (принаймні, до початку повномасштабної війни 24 лютого 2022 року) високим, а, радше, низьким, із домінуванням матеріальних цінностей, вигоди, егоїзму, жорстокості тощо, майбутні лікарі зазначили про моральну відповідальність як необхідну умову ідеального суспільства. Далі цитата зі студентського есе: «...кожен громадянин повинен бути чуйним, уважним, готовим допомогти слабшому, не заздрити, а доброзичливо ставитися до інших, не ненавидіти людей, а любити як своїх земляків, сусідів, колег, не кажучи вже про родичів. Це взагалі-то моральний обов'язок, моральна відповідальність кожного. Тоді у нас не буде злочинності, бо вона є наслідком низького рівня інтелектуального розвитку і моральності. Саме суспільство часто сприяє злочинності, коли не виховує молодше покоління на моралі, релігійній християнській етиці, людяності».

За результатами дослідження, можемо стверджувати про переосмислення цінностей студентами у зв'язку з початком війни. Так, у своїх письмових роботах вони визначають життя людини як головну цінність, але коли йдеться про моральний та громадянський обов'язок захищати свободу рідної країни, то свобода виступає більшою цінністю, ніж життя; за неї героїчно віддають своє життя українські воїни, військові медики, капелани, волонтери.

Водночас, автори есе (як представники цивільного населення) пишуть про трансформацію цінностей в умовах війни – від пріоритету матеріальних цінностей до фундаментальних екзистенційних.

Далі подаємо кілька цитат:

– «Раніше ми думали, що вдягнути на навчання, якого кольору сукню вибрати в магазині, куди поїхати відпочивати, а зараз цінуємо сам факт, щоб просто ЖИТИ. Життя є найбільшою цінністю, а не розкоші...»;

– «... до війни наше суспільство турбувалося лише про матеріальні багатства: щоб побудувати кращий будинок, купити авто, заздрили один одному, всього було мало, а тепер ці речі нічого не варті. Тепер найціннішим стало життя, усвідомлення того, що твої рідні і близькі живі-здорові. Цінним стало мирне небо, безпека дому, любов до людей»;

– «...раніше в нас, як і в більшості населення, основними цінностями були: побут, освіта, здоров'я, комфорт, гармонія, творчість. З приходом ворога на нашу землю найважливішими цінностями стали: справедливість, свобода, держава, міцність, успіх, незламність, доброта, діти, тиша!».

Майбутні лікарі зауважують про милосердність, чуйність, співчутливість, самопожертву, готовність допомагати потребуючим як цінності, що актуалізувалися в часі війни.

«Сьогодні суспільство стало добрішим, співчутливим до чужого горя. Хоча це можна назвати і спільним горем, яким є війна. Для мене це взагалі закон – ставитися з милосердним серцем до кожної людини. Як майбутня лікарка я це відчуваю, особливо тепер, коли наші мужні воїни втрачають кінцівки, або залишаються сиротами їхні діти, дружини і батьки. Я рада, що зможу допомагати людям, що буду компетентна в справі порятунку життя і здоров'я нашої сміливої гордої розумної сильної української нації!».

Як бачимо, в студентських творчих роботах артикульовано громадянські цінності, що апіорі забезпечують активну конструктивну життєву позицію особистості, а також прогресивний розвиток суспільства й держави. Наші результати дослідження загалом підтверджують існуючі науково-теоретичні

засади тлумачення громадянських цінностей як очікуваного результату освітнього процесу (Христенко, 2022b, с. 58). Але деякі аспекти щодо їхньої змістової структури потребують додаткового аналізу.

Отож, методологічною основою концепції громадянської освіти та виховання виступає філософське вчення про фундаментальні закони розвитку людини та суспільства, зокрема закон зростання ентропії з урахуванням законів розвитку суспільства, внутрішніх відносин у суспільстві (Залібовська-Ільніцька, 2014, с. 45).

З метою забезпечення ефективності виховання, формування національних, громадянських та інших цінностей молоді, необхідно дотримуватися наукового підходу до організації цього процесу, враховуючи об'єктивні закономірності його перебігу, взаємодії низки факторів, що обумовлюють цю важливу сферу соціалізації людини (раціональність, об'єктивність, наукова картина світу, філософські концепції) тощо.

Результати дослідження підтверджують тези науковців про те, що головне місце в загальнолюдських цінностях посідають питання, пов'язані з моральними ідеалами особистості. Загальнолюдськими цінностями в моральному контексті виступає система визначених загальних моральних вимог, а також логічна структура моральної свідомості людини, форма, в якій виражаються її уявлення.

Ці моральні вимоги є, на перший погляд, простими, елементарними і стосуються міжособистісних людських взаємовідносин: допомагати потребуючим, які опинилися у важких життєвих обставинах, бути чесними, дотримуватися слова, говорити правду тощо. І хоча в усі історичні періоди засуджували лицемірство, ненависть, жорстокість, жадібність, боягузтво, заздрість, підступність, зверхність і цінували чесність, милосердність, самовладання, сміливість, доброзичливість, скромність, але, водночас, неоднаково розуміли умови та межі застосування цих вимог і відносно значення моральних якостей; у них нерідко вкладали протилежний зміст (Залібовська-Ільніцька, 2014, с. 46).

Стосовно демократичних цінностей варто підкреслити, що вони визначають не стільки формальну приналежність людини до конкретної держави, політико-юридичний зв'язок із її інституціями, скільки рівень розвиненості соціальної, політичної свідомості й особистісної гідності, здатність людини усвідомлювати власні інтереси, грамотно захищати їх, зважаючи на інтереси інших громадян, усього суспільства.

Щодо національних цінностей, варто зауважити, що це система, якій властиві, насамперед, світоглядна і смисловизначальна функції.

Учені виокремлюють, серед іншого, такі аспекти формування національних цінностей: етичний (звернення особистості до вищих духовних цінностей, моральних феноменів Істини, Любові, Добра, Відповідальності, Совісті та ін., які співвідносяться з уявленнями про гуманістичний ідеал, зі сходженням людини до найвищих вершин інтелектуально-духовного саморозвитку (див. Залібовська-Ільніцька, 2014).

Оволодіння етичними знаннями, принципами співжиття і співробітництва); естетичний (пізнання людиною через призму гуманістичних цінностей своєї внутрішньо індивідуальної сутності, краси власного духовного світу; намагання досягти гармонії внутрішнього «Я» та зовнішнього оточення, утвердження засад прекрасного у суспільстві; відображення естетичних цінностей у формах і проявах особистісної культури життя, діяльності і творчості, пізнання та реалізація власних здібностей, талантів у творенні прекрасного); етнічний (усвідомлення людиною етнічних, власне, національних цінностей, ідеалів, інтересів; становлення її етнічного самоусвідомлення, національної самоідентичності, її самооцінка як репрезентатора цінностей рідної нації; переживання почуття приналежності до конкретної етнічної спільноти, нації, інтеріоризація її цінностей; практикування, захист і збагачення національних цінностей у життєдіяльності особистості.

Любов до рідної природи, землі, народу, держави; готовність до захисту своєї Батьківщини, своєї нації від ворогів, агресорів, окупантів, саможертвості заради свободи рідної країни, гідності, безпеки, життя своїх рідних, своєї нації);

етатичний (дотримання особистістю основних конституційних прав і свобод людини і громадянина, волевиявлення до захисту суверенітету своєї держави (Залібовська-Ільніцька, 2014, с. 46).

З огляду на результати нашого дослідження, наголосимо, що пріоритетними навчальними дисциплінами, які покликані формувати, власне, національні, громадянські цінності молоді, є історія, філософія, політологія...

У зв'язку з цим, предметом уваги дослідників виступають шляхи трансформації змісту та методів викладання цих навчальних дисциплін задля розширення їх виховного впливу на особистість юних громадян. Як пише А. Сбруєва, важливими є наукові висновки, що стосуються всієї сукупності навчальних дисциплін, спрямованих на формування громадянських цінностей учнів та студентів. Мова йде про необхідність формування у сучасної людини усвідомлення своєї належності до спільнот різних рівнів (історичних, географічних, культурних, релігійних, етнічних, політичних): громади, міста, регіону, держави, світу (Сбруєва, 2000, с. 146).

Педагоги повинні сприяти усвідомленню молоддю взаємозв'язку і взаємозалежності цих спільнот, причин єдності чи суперечності їх цінностей, інтересів, запитів. Для цього необхідно в процесі навчально-виховної роботи формувати розуміння відповідних дефініцій. Це «ідентичність», яку слід розуміти в сенсі «хто ти є» за історичними, географічними, культурними, релігійними, етнічними, політичними ознаками, звідки ти походиш і чому живеш саме тут.

Одразу важливим є усвідомлення наступної дефініції «відмінність» як розуміння, хто тебе оточує, яка специфіка їхніх національних, релігійних, політичних, моральних цінностей, як спілкуватися з ними та розуміти їх. І третя в цьому контексті дефініція, яку потрібно брати до уваги, це «універсальність» (спільність) як належність до людства, світової цивілізації, полікультурність, мобільність (Bailly, 1998).

Оскільки виховання особистості не можна відкладати «на потім», тим паче, коли країна бореться за своє екзистенційне право на міжнародному геополітичному фронті, важливо розробляти наукові засади виховного впливу на

молодь із урахуванням особливостей динаміки ціннісної системи українського суспільства в умовах війни. Відтак, ми прагнемо дослідити ціннісні пріоритети майбутніх лікарів як громадян, яким судилося жити, навчатися й творити в період воєнного стану в українській державі.

Отож, шляхом контент-аналізу письмових творчих робіт сучасних студентів ми аналізували основні цінності української молоді в умовах війни, щоб згодом визначити відповідні завдання освітньої роботи в медичних ЗВО України.

Зауважимо лише, що метою громадянського виховання є не просто набуття молодими людьми знання про права та обов'язки, закони суспільства, а й засвоєння фундаментальних понять, його цінностей. Такі політичні та соціальні цінності як особиста свобода, рівність, справедливість є важливими критеріями визначення демократичності суспільства (Вербицька, 2009, с. 41).

Одне з головних завдань, яке стоїть сьогодні перед педагогічною громадою, це розвиток у сучасної молоді соціального інтелекту – громадянської чесноти та надбання, цивілізаційної цінності, індивідуальної і корпоративної риси (Кучинська, 2015, с. 3). Війна як трагічний суспільно-політичний феномен вносить свої корективи в розуміння сучасною особистістю змісту національного, громадянського виховання через призму відповідних цінностей.

За результатами контент-аналізу творчих робіт студентів Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського, яке ми провели на другому етапі дослідження (коли минув місяць з початку повномасштабної війни), можемо стверджувати, що сьогодні для молодих людей пріоритетними постають сімейні та національні цінності, а також мир, віра, свобода, гідність, єдність, добродійність як фундаментальні цінності, котрі є особливо актуальними в умовах сучасних воєнних реалій (Додаток Л.2).

Автори творчих робіт, серед іншого, пояснюють важливість родинного затишку й спілкування, що стали порушеними в часі війни: –

– «На мою думку, в теперішній час потрібно цінувати кожен момент разом з рідними, друзями. Не треба сваритися у важкий час, який склався для нашого народу. Лише коли втрачаєш, доводиться осмислити, що буденні справи, рутини є

дуже важливими для нас. Ранкова кава із сім'єю, посмішка бабусі та маленької сестри, спокійні ночі та мирне небо. Коли осмислюєш серйозність війни та людські втрати, навчаєшся цінувати те, що раніше вважав звичним»;

– «на мою думку, війна застала переосмислити цінності та своє життя в цілому. Зараз для більшості українців головною цінністю і скарбом є життя, сім'я та рідні, також ми почали цінувати своє житло, яке б воно не було, свій дім! Збільшилася безмежна повага до Збройних Сил України та Президента України навіть за межами нашої Держави. А яким цінним стало мирне небо, яке ми до цього навіть не помічали! Ми стали ще більшою нацією, ще більше сильною, ще більше єдиною, згуртувавшись, як ніколи. Ми допомагаємо один одному, людям на сході та в центрі України. Нами пишається весь світ. Тому що ми – Українці, і це найголовніша цінність».

Майже всі автори творчих есе зазначили про національну єдність як найважливішу цінність та передумову перемоги у війні з ворогом. Свою позицію студенти обґрунтовують, зокрема, таким чином:

«Одна з найголовніших цінностей українського суспільства під час війни – це єдність народу. Саме якщо ми будемо разом працювати, зможемо досягнути перемоги та здолати будь-якого ворога, навіть найсильнішого. У єдності наша істинна сила. Війна показала, якими ми можемо бути згуртованими, цільними та неподільними. Це те, що неможливо зламати».

Студенти стверджують, що українська героїчна історія, духовна етногенетична спадщина є тими фундаментальними цінностями, які сьогодні особливо актуалізувалися і мотивують, наснажують, тримають українців у війні. Далі цитати зі студентських есе:

– «...дух українців – непоборний. Це наш фундамент, камінь нездоланності. Це те, що несеться крізь роки від наших предків, які мужньо боролися за наше існування. Історія України не раз доводить, що українці ніколи не здаються та завжди борються до кінця. І як би вороги хотіли знищити цей дух, як вони прагнули придушити бажання українців бути повністю незалежними, знищивши

нашу культуру та національну ідентичність, їм цього зробити все одно не вдалося б»;

– «...моя цінність і гордість – те, що я народилася в Україні. В країні, яка стільки років, століть бореться за свою свободу та незалежність. Мені пощастило бути українкою, ми надзвичайно сильний і вірний народ. Всі українці об'єднуються та допомагають раніше незнайомим для себе людям. Це є наша цінність»;

– «яка наша суперсила? Те, що ми – українці! Споконвічний ворог вкрав наш мир, але не нашу свободу, не нашу мрію. Мільйони українців прагнуть жити у вільній, демократичній, успішній, високорозвинутій країні. Для українців свобода і гідність сьогодні є найголовнішими цінностями. Ми маємо без перебільшення священний обов'язок відстояти незалежність нашої держави, в якій кожна людина, її життя і гідність є цінностями. За час війни я і кожен українець чи українка переосмислили свої переконання, погляди та цінності. Ми зрозуміли, в чому справжній сенс життя – бути вдячними і робити добрі справи. Ми переконалися, що найважливішими є життя та здоров'я наших рідних, близьких. Адже крім них немає нічого ціннішого. Тепер я частіше казатиму своїм дорогим людям: «Люблю...». Війна вчить, що не варто відкладати життя на потім, а жити кожним моментом. У день Української Перемоги ми будемо найщасливішими людьми на планеті! А нині ми сильні, бо в нас є Герої, які жертвують своє життя – єдине найцінніше, що в них є, за наше мирне небо. І ця їхня свідомо громадянська позиція є свідченням найбільшої любові, на яку здатна людина, щоб захистити свою Батьківщину, своїх батьків, дружин, дітей, просто свій народ! Ми не зможемо повернути наших загиблих воїнів та цивільних громадян, дітей... Але ми точно будемо пам'ятати їх у своїх серцях і всі події, які нас змінили, які підтвердили, що українці – найсильніша, найблагородніша, найкраща нація! Нація, для якої свобода і справедливість, людяність і милосердя є не просто словами, а цінностями, заради яких живе кожен свідомий українець та українка. Цінностями, які реально об'єднали українську націю. Я вірю, що з Україною Бог,

який завжди закликає людей бути гідними, добрими, милосердними. Тому ми обов'язково переможемо!».

Власне, студенти наголошують, що в умовах війни надзвичайно важливою, а, може, й першорядною, є така фундаментальна цінність як віра: «віра у майбутнє. У світле майбутнє наших дітей. Віра в нашу перемогу. Ця віра є сильною, могутньою та непохитною. Це те, що допоможе нам перемогти!».

Частина студентів, майбутніх лікарів, у своїх есе виокремили оптимізм, завзяття, активність та добродійність як необхідні цінності у важких умовах війни. Далі цитуємо:

«...юне життя нашої молоді повинно бути змістовним, цілеспрямованим, активним, орієнтованим на перспективу, з вірою, що війна закінчиться. Молоді люди мають служити взірцем оптимізму, не опускати руки, не падати духом. Найпростіше, що треба і можемо зробити – це зателефонувати близьким та поділитися гарною новиною, чимось хорошим, життєвим, планами на майбутнє. В такий спосіб ми будемо морально підтримувати рідних, друзів, знайомих, більшість яких пригнічені війною і навіть можуть почуватися у безвиході. Молодь повинна допомагати іншим, потребуючим людям, бо це дає відчуття внутрішньої сили, що ти можеш когось підтримати, можеш бути корисним. Тому волонтерство, благодійність сьогодні є дуже важливими цінностями. Розрадьте біженців теплим словом чи шматком хліба, пограйтеся з дітьми, це створить для них атмосферу радості, діти будуть щасливими і вдячними. Робіть усе, що у ваших силах, що ви можете, щоб для когось змінити день на краще. Пишіть щоденник життя, занотовуючи емоції, враження, події, розмірковування. Це допоможе аналізувати, ставати мудрішими, сильнішими. І, головне, після нашої остаточної перемоги ми зможемо опублікувати щоденник життя з війни як пам'ять про ці трагічні і одночасно героїчні дні».

Зазначимо, що чимало студентів медичного університету беруть активну участь у волонтерському русі закладу вищої освіти, міста та України в цілому. Відтак, низка зазначених ними цінностей відображає пріоритети практичної діяльності цих молодих волонтерів. Результати нашого дослідження

підтверджують наукові висновки, зокрема, В. Кизенка, про те, що українське суспільство рухається від громадянських цінностей до громадянськості – сталої, фундаментальної цінності. Громадянський рівень українства вирізняється демократичною ідеологією молоді – суб'єктом громадянської освіти і виховання. На часі – розроблення національної системи формування громадянських цінностей молодого покоління засобами української громадянської освіти і громадянського виховання. Молодь – національний продукт, тож є підстави гадати, що вона навчиться ставати до оборони питомих цінностей українського суспільства – і національних, і громадянських, і сімейних (Кизенко, 2015, с. 37).

Отже, за результатами контент-аналізу творчих робіт студентів, можемо стверджувати про виразну тенденцію прогресивного мислення сучасної української молоді, яка асоціює базові громадянські цінності із загальнолюдськими, європейськими демократичними та національними. Визнання студентами моральної основи як пріоритетної у формуванні громадянської позиції українців у часі війни може свідчити про високий рівень моральності майбутніх лікарів або, принаймні, їхнє прагнення жити за законами моральної відповідальності особи та суспільства.

Простежена в текстах студентських есе динаміка зміни ціннісних орієнтацій українців у зв'язку з війною – а саме від пріоритету матеріальних цінностей до духовних – повинна стати підґрунтям для активізації освітньої роботи закладів освіти України в напрямі підтримки й розвитку прагнень молодшої частини суспільства жити й працювати на засадах фундаментальних духовних цінностей – правди, справедливості, свободи, гідності, любові, милосердя, моральної відповідальності тощо. Така позиція слугуватиме зміцненню психологічних, духовних сил української нації, насамперед, у сьогоdnішній боротьбі за свободу й незалежність власної держави.

Власне, з огляду на воєнні реалії в Україні, сучасні студенти як майбутні лікарі та громадяни зазначили в своїх письмових творчих роботах пріоритетність низки фундаментальних екзистенційних (мир, віра, свобода, гідність, єдність, добротність) та національних цінностей.

Отримані наукові результати загалом засвідчують ціннісне ставлення української студентської молоді до таких соціальних/політичних/духовних інститутів як держава, нація, сім'я, мова, віра, історія, культура. Студенти підтвердили своє розуміння важливості існування української держави, суверенітету й територіальної цілісності рідної країни, демократичних моральних національних засад розвитку українського суспільства, які виступають запорукою щасливого буття особистості українця/українки на своїй Богом даній землі.

Також слід посилити професійну підготовку студентів медичного університету стосовно розвитку навичок просвітницької роботи з населенням, щоб вони вносили свою частку в популяризацію конструктивних національних, громадянських цінностей в університетському середовищі сьогодні, а також у майбутній професійній діяльності.

Водночас, наші наукові висновки передбачають окреслення пріоритетних напрямів виховання майбутніх лікарів, у зв'язку із специфікою воєнних реалій. Так, необхідним буде підтримувати й розвивати рівень національної та громадянської свідомості сучасних студентів, утверджувати їх переконання про ціннісні пріоритети українських громадян в часі війни та післявоєнного періоду.

У цьому контексті важливою є гуманітарна підготовка майбутніх медичних фахівців, зокрема, на заняттях з історії України та української культури слід доповнювати зміст навчальної дисципліни «просвітницьким компонентом», а точніше, посиленням уваги студентів до наукових проблем, які розкривають історичну та ментальну різницю між Україною та росією як країною-агресором, а ще цінність мови, віри, історії у зміцненні держави зсередини. Перманентною має бути готовність кожного викладача відповідати на фундаментальні питання: чому Україна повинна боротися і перемогти? як цього досягати? які є паралельні (окрім військового) фронти?..

Викладання філософії також варто зосередити і на таких проблемах, як: філософія війни, цінність людського життя у XXI сторіччі, концепт «гідність людини» у контексті сучасних воєнних реалій в Україні, український героїзм як національно-історичний феномен тощо (Христенко, 2022g, с. 103).

Окремий аспект становить проблема формування медіаграмотності студентів (див. Любивий, 2015) з метою розвитку в них навичок виявлення та розуміння антицінностей, артикульованих, власне, російською пропагандою в межах інформаційної війни проти України, а, з іншого боку, – пропагування «цінностей миру» в новітньому поствоєнному світі (Пелех & Матвійчук, 2022).

Наголосимо, що вагомим внутрішнім чинником розвитку системи цінностей студентів медичних ЗВО в умовах війни є виховна просвітницька робота викладацького складу. Гарним прикладом у цьому, зокрема, служить досвід доцентки Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького Галини Терешкевич (с.Діогени), яка розробила авторську лекцію про роль українських лікарів та молодшого медичного персоналу у війні, що триває в Україні з 2014 р. Нижче подаємо кілька ключових тез-парафраз авторки:

- важкі часи народжують великих людей. Поруч із нашими доблесними військовими виступають медичні працівники, які оберігають життя військових і цивільних, іноді падаючи з ніг від втоми й виснаження;

- у сучасній історії України є чимало випадків, коли лікарі, рятуючи поранених, самі гинуть під обстрілами або їхні автомобілі підриваються на мінах. Ось деякі з таких прикладів. Наталя Яцун, бойова медикня, почала волонтерити з початку війни РФ проти України в 2014–2015 роках. Ще мешкаючи в Австрії, з перших днів військового вторгнення сусіда-агресора на українські терени допомагала з евакуацією дітей, згодом залишила безпечне життя в Європі, прибула в охоплену війною Україну та вступила в медичний батальйон «Госпітальєри». Без вагань проміняла затишний лікарський кабінет в Австрії на роботу військового медика в екзистенційній боротьбі своєї Батьківщини. Медична освіта й лікарський досвід дозволяли їй виконувати складну роботу не лише з медичної евакуації поранених військових, а й асистувати при операціях. Загинула на шляху за пораненими захисниками України, коли автобус «Госпітальєрів» зіткнувся з військовим КраЗом (великогабаритним автомобілем для військових потреб). Світла пам'ять і вдячність героїні!

– Яна Зінкевич, українська медикня, командир добровольчого медичного батальйону «Госпітальєри», у юному віці стала на захист України. Особисто врятувала життя понад двом сотням поранених воїнів. Після отриманої у грудні 2015 року травми не перестала служити рідному народові, й, перебуваючи на інвалідному візку, організувала з командою та проводить вишкіл парамедиків для медичного батальйону. Її вислів «Одне врятоване життя варте всього світу» стало квітесенцією служіння лік'аря на війні (від себе додамо, що тези Яни Зінкевич про потребу привчання українського суспільства до адекватного/егалітарного сприйняття «ампутантів» та «візочників» підтверджує виняткову важливість формування інклюзивних цінностей в середовищі студентів медичного університету й суспільства);

– Наталя Депа, бойова медикня, волонтерка, загинула під Бахмутом, виконуючи бойові обов'язки;

– Іванна Поліщук, сержантка медичної служби, загинула на Херсонщині внаслідок обстрілу медичної бригади, що прямувала надавати допомогу пораненим військовим. Велика вдячність, слава і пам'ять українським медикням-героїням!

– Саможертвоне служіння медиків на фронті також доповнюють своєю героїчною працею медичні працівники закладів охорони здоров'я на окупованих територіях². Це Оксана Баландіна, Світлана Клименко, Віра Целик, Алла Чернець та інші, які надавали медичну допомогу людям у бомбосховищах, евакуювали хворих з лікарень тощо. Наприклад, Віра Целик, акушерка, з перших днів війни приймала пологи в бомбосховищі у Чернігові, турбувалася про породіль та новонароджених, перебуваючи там 46 днів під постійними бомбардуваннями (*Чим саме лікар має бути схожим на священника*, 2023).

Авторська лекція доцентки Терешкевич є прикладом ефективної методики формування цінностей студентів медичних ЗВО, адже забезпечує реалізацію

---

² Тут лекторка використала матеріали з джерела: *Зеленська розповіла історії медсестер, які рятували життя українців на війні*, 2022.

принципу зв'язку з життям, що передбачає справжню найсильнішу аргументацію та мотивацію для молодої людини, сприяє професійній підготовці майбутніх медиків, здатних працювати в умовах сучасних викликів, позначених воєнним лихоліттям.

Підсумовуючи, зазначимо, що результати нашого дослідження загалом свідчать про певну трансформацію та розвиток базових цінностей, репрезентованих, зокрема, в студентських творчих роботах на початку війни і згодом (див. табл. 5.2).

Таблиця 5.2

Трансформація ціннісного компонента в текстах студентських есе

Дата	Структура ціннісного компонента	Фрагменти цитат
Есе, написані 24 лютого 2022 р.	сплеск антицінностей (елементи паніки, страх, відчай, розпач, розгубленість тощо)	«жахливо усвідомлювати, що це війна»; «усім страшно і мені страшно»; «куди бігти, куди ховатися»; «не знаю, що робити»; «в шоці»; «не вірю, що це в нас відбувається»; «що з нами буде?»; «мої відчуття це страх і безвихідь»; «куди втікати»; «дуже боюся за рідних і за себе»; «я не знаю, що робити»
Есе, написані наприкінці березня 2022 р.	усвідомлення зв'язку молодих українців зі своєю Батьківщиною	«рідна земля»; «край, де споконвіків жили мої предки»; «земля, де я робила перші кроки і розвивала свої таланти»; «наша найкраща Україна»
	актуалізація національних, громадянських цінностей (єдність, національна гордість, права нації, патріотизм, боротьба за відстоювання державної незалежності)	«всі українці об'єднуються та допомагають раніше незнайомим для себе людям. Це є наша цінність»; «свобода і гідність сьогодні є найголовнішими цінностями»; «нам допоможе віра і єдність, допомога нашим захисникам на передовій»
	зміна цінностей від пріоритету матеріальних до фундаментальних екзистенційних, національних, духовних у цілому (життя, людина, свобода, гідність, патріотизм, справедливість, віра, надія, любов тощо)	«найважливішими є життя та здоров'я наших рідних, близьких»; «віра є сильною, могутньою та непохитною. Це те, що допоможе нам перемогти!»; «раніше в нас основними цінностями були: побут, освіта, здоров'я, комфорт, гармонія, творчість. З приходом ворога... найважливішими цінностями стали: справедливість, свобода, держава ... незламність, доброта, діти, тиша!»

Отже, бачимо швидко зміну позиції антицінностей (елементів паніки, страху, розпачу, які, загалом, є природньою реакцією на подібного виду виклики, пов'язані із загрозою життю людини), завдяки мобілізації внутрішніх ресурсів молодого покоління та й українського суспільства, з подальшою актуалізацією екзистенційних, духовних цінностей (життя, свобода, гідність, віра, любов до Батьківщини, бажання і готовність допомагати захищати її).

Про реалізацію зазначених цінностей у різних формах (військова/медична служба на фронті, волонтерство в межах медичних ЗВО та громадських об'єднань, медична служба у військових госпіталях, тренінгова/просвітницька робота серед військових та цивільного населення щодо надання першої домедичної допомоги, мобілізація сил та ресурсів для оберігання життя людини як найвищої цінності та ін.) йдеться у наступному параграфі.

5.3. Перспективні напрями виховання студентів медичних ЗВО

Формування системи цінностей майбутніх лікарів здійснюється у перманентному процесі їх виховання/самовиховання внаслідок впливу різних факторів (навчальна діяльність, виховна робота в університеті, науково-інформаційний, суспільно-медійний простір, громадська діяльність, особисте життєве середовище та ін.). У нашому дослідженні ми зосереджуємо увагу на освітньо-інституційному вимірі розвитку цінностей студентів; відповідно, в даному параграфі представляємо результати аналізу його особливостей та перспектив у контексті виховної роботи медичних ЗВО.

Опираючись на джерельну базу нашої наукової праці, можна простежити дві виразні тенденції здійснення виховного впливу на студентів медичного університету з часу проголошення Незалежності України, детерміновані історико-політичними чинниками. Перша – виховання студентської молоді в умовах національно-політичного відродження української держави (з 24 серпня 1991 р.); та друга – формування особистості майбутнього лікаря/майбутньої лікарки в умовах війни російської федерації проти України (з хронологічними рубежами:

2014 р. – початок військової агресії сусідньої країни, та 24 лютого 2022 р. – початок повномасштабної війни РФ проти української держави). Далі розглянемо детально кожну з них.

Отже, за результатами нашого дослідження вдалося визначити основні завдання виховної роботи, які реалізовували в медичних університетах України в мирний час, а саме: формування національної свідомості молодого покоління, його історичної пам'яті, духовності на основі християнської моралі, демократичного мислення та гуманістичного світогляду. Зауважимо, що зазначені інтенції відповідали цілям задекларованої на початку 1990-х Державної національної програми «Освіта» («Україна XXI століття») щодо забезпечення можливостей постійного духовного самовдосконалення особистості, формування інтелектуального та культурного потенціалу як найвищої цінності нації (Про Державну національну програму «Освіта», 1996).

На практиці така виховна робота зі студентами медичних ЗВО сприяла розвитку їхніх національних, громадянських, духовних цінностей, серед яких пріоритетними виступали: «свобода», «національно-державна незалежність», «українська держава», «українська мова», «українська культура», «українська історія», «національна пам'ять», «християнська мораль», «доброчинність» тощо. Не намагаючись узагальнити доволі неоднакову потужність виховного впливу на майбутніх фахівців медичної галузі в різних університетах стосовно реалізації зазначених цінностей, все ж відзначимо спільне прагнення медико-педагогічних спільнот (або окремих представників університетського колективу) забезпечувати їхню присутність у середовищі медичних ЗВО.

Ефективними формами виховання у студентів поваги до національної історико-культурної спадщини виявилися вечори, екскурсії, зустрічі, присвячені видатним особистостям українського минулого, насамперед, тим, які були несправедливо забуті, замовчувані та/чи репресовані радянською тоталітарною системою.

Наприклад, з нагоди 65-ї річниці від дня народження геніального українського композитора, поета, музиканта, художника Володимира Івасюка,

який упродовж 1967–1972 років навчався у Буковинському державному медичному університеті, для студентів-першокурсників цього закладу вищої освіти було організовано екскурсію до Чернівецького меморіального музею Володимира Івасюка.

Як зазначено на сайті університету, майбутні лікарі дізналися багато нового й цікавого про життя і творчість великого буковинця. Справжнє здивування у них викликав той факт, що за життя Володимир Івасюк, який мав шанувальників у всьому тодішньому Радянському Союзі, майже не мав офіційних відзнак свого блискучого таланту. І лише посмертно його удостоєно Державної премії імені Т. Г. Шевченка та високого звання Героя України. Крім того, в академічних групах куратори провели бесіди «Володимир Івасюк. Життя – як пісня».

«...Такі заходи сприяють становленню національно свідомого фахівця-патріота, виховують у майбутніх медиків почуття гордості за те, що вони здобувають освіту в навчальному закладі, у стінах якого була написана славнозвісна «Червона рута» й навчалися такі видатні особистості» (*Студенти БДМУ відвідали, 2014*).

Окремим напрямом виховної роботи в медичних університетах України визначено організацію просвітницьких, благодійних заходів, спрямованих на формування у майбутніх лікарів цінностей доброчинності, громадської самопомоги, моральної відповідальності за тих, хто слабший, бідніший, немічний, самотній... У всіх медичних ЗВО створено «групи милосердя» (волонтери) зі студентів та лікарів-інтернів, які надають допомогу хворим на онкологічні захворювання, ВІЛ/СНІД, особам з обмеженими фізичними можливостями, ветеранам війни та праці, дітям, позбавленим батьківського піклування (Волосовець та ін., 2013).

Чималий досвід щодо впровадження цінностей піклування й доброчинності на практиці репрезентують учасники постійно діючого загальноуніверситетського волонтерського руху Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського «Misericordia» (промовистим є той факт, що гімн даного закладу вищої освіти стверджує як найвищу цінність служіння медиків

людям (Додаток П)). Тож, студенти організують та проводять низку заходів, акцій з метою допомоги бідним, малозабезпеченим, багатодітним сім'ям, вагітним жінкам, дітям-сиротам, людям похилого віку, інвалідам та іншим соціально вразливим категоріям населення.

Так, традиційними стали зустрічі/благодійні акції учасників волонтерського руху «Misericordia» і клубу української мови та культури, власне, студентів Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського для дітей-сиріт, дітей з особливими потребами, дітей з багатодітних чи малозабезпечених сімей (*Студенти ТНМУ організували, 2022*).

У рамках одного з таких виховних заходів було організовано бесіду зі студентами на тему «Уроки милосердя від Святого Миколая» за участю редемпториста, ієромонаха, який наголосив, що майбутні лікарі матимуть унікальну нагоду проявляти своє милосердя до пацієнтів, котрі потребують не лише якісної медичної допомоги, а й духовної підтримки, розуміння, доброго слова і щирого сердечного тепла. Практичні навички милосердя студенти розвивали, влаштовуючи благодійне дійство «Допоможи сиротам – отримай книгу в подарунок» з ініціативи самої авторки дитячої книги-казки, студентки університету Христини Дарморост (Христенко). За зібрані кошти було придбано морозильну камеру для Центру соціально-психологічної реабілітації дітей, а також іграшки і фрукти. Справжнім «уроком милосердя від Святого Миколая» став похід майбутніх медиків у дитячий притулок, де вони мали можливість подарувати дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, не лише святкові дарунки, а й душевне тепло (*Волонтери «Misericordia» та учасники, 2017; Додаток Н.2*).

Подібно, студенти Національного медичного університету імені О. О. Богомольця відвідували маленьких друзів – хлопців і дівчат дитячого будинку на Київщині. Разом зі всією малечею, студенти розважалися, співали, розповідали цікаві історії, допомагали відкривати та збирати подаровані іграшки, а також розповідали про роботу лікарів. «Ми створили маленьке диво для тих, хто цього потребує. Тепер у нас на 17 друзів більше! Ми раді, що змогли гарно

провести цей час з діточками та зробити їх неймовірно щасливими!», – діляться враженнями майбутні педіатри» (*Студенти медичного факультету, 2022*).

Окремим напрямом волонтерської діяльності майбутніх лікарів є реалізація наукових та освітніх програм задля надання допомоги школярам щодо формування навичок здоров'язбереження. Крім цього, студенти-іноземці проводять безкоштовні уроки англійської мови для учнів сільських шкіл Тернопілля, спільно з українськими студентами – просвітницькі та благодійні акції для вихованців дитячих будинків та спеціалізованих шкіл, де навчаються діти з особливими потребами (*Misericordia. Про нас, б.д.*).

Встановлено, що національно-патріотичне, громадянське, гуманістичне, духовне виховання студентів медичних ЗВО залишилося пріоритетним і зі зміною суспільно-політичних обставин в Україні через початок військового вторгнення на територію української держави в 2014 р., але відтоді спостерігаємо нові, відповідні реаліям (з 24 лютого 2022 р. – воєнним умовам), напрями виховної роботи. Головним чином, це національно-патріотичне виховання на прикладах сучасної історії України та організація/підтримка волонтерської діяльності студентів.

Як свідчать джерела, у низці медичних університетів почали відзначати День Героїв Небесної Сотні (20 лютого), з метою вшанування пам'яті українських громадян, які загинули під час Революції Гідності, захищаючи українські та європейські цінності.

Так, обравши епіграфом слова Ліни Костенко «Будьте сильними на землі, небо для нас тримає Небесна Сотня», адміністрація Буковинського державного медичного університету в своєму зверненні до студентів акцентувала увагу на визначальних пріоритетах прогресивного українства: «вільне, демократичне, європейське майбутнє, сповнене поваги та цінностей» (*День Героїв Небесної, 2023*). Власне, йшлося про «силу, стійкість і незламність нашої нації» (*День Героїв Небесної, 2023*) як фундаментальну цінність у контексті українського державотворення та диктатуру як антицінність, проти якої і виступили Герої Небесної Сотні. Цінністю для майбутніх лікарів постала і, власне, національна

пам'ять про всіх, «хто захищав нашу країну, хто без зброї йшов під кулі на Майдані, хто боронив країну на фронті, хто загинув, займаючись волонтерством. Ці люди заплатили найвищу ціну за мирне небо України. За нашу перемогу, яка чекає нас попереду! Ми пам'ятаємо кожного Героя, який віддав життя, захищаючи незалежність та суверенітет України» (*День Героїв Небесної*, 2023).

Для студентів Донецького національного медичного університету було організовано зустріч з нагоди Дня пам'яті Героїв Небесної Сотні, під час якої вони виступали з доповідями. Промовистим є уривок зі вступного слова завідувачки кафедри мовних та гуманітарних дисциплін №1 медичного факультету №3 Олени Самойленко, яка звернулася до майбутніх медичних фахівців: «Ми будемо обговорювати сьогодні подію, яка вже стала частиною історії нашої країни. Може саме витримка цих людей надихне нас, бо ці люди заради свободи та демократії пожертвували своїм життям. Саме вони ще напочатку довели, що ми можемо перемогти росіян, і що ми інші, ніж росіяни» (*Студенти ДНМУ вшанували*, 2023).

Студенти підготували матеріали, в яких представили хронологію початку Революції Гідності та вшанували пам'ять загиблих під час подій зими 2014 року. Окрему увагу приділили «медикам на Майдані, які у мороз, під кулями, вибухами та камінням рятували поранених активістів, надаючи їм першу допомогу... Часто медикам доводилося рятувати поранених прямо на полі бою. Через це самі нерідко ставали мішенями...» (*Студенти ДНМУ вшанували*, 2023). Таким чином, даний захід сприяв розвитку національних, громадянських цінностей майбутніх медиків у єдності з професійними, вираженими в моральній відповідальності медичних фахівців за надання допомоги учасникам революції.

Для студентів першого курсу Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького було проведено тематичну лекцію «Небесна Сотня – перші Герої російсько-української війни». Лекторка, доцентка кафедри українознавства Наталія Гірна розповіла майбутнім лікарям, що «17 лютого 2021 року Верховна Рада України визнала Революцію Гідності одним із ключових моментів українського державотворення та виразником національної

ідеї свободи. Адже саме тоді українці на весь світ заявили про своє прагнення до європейських цінностей та бажання приєднатися до Євросоюзу. Шовіністично-тоталітарна росія не могла змиритися із втратою свого впливу на Україну. Саме це стало причиною фактично першого етапу російської окупації на Сході та в Криму» (*Кафедра українознавства провела, 2023*).

Історикиня виокремила для студентів, майбутніх медиків, головні цінності, які захищали Герої Небесної Сотні, і які мають бути реалізовані у процесі українського державотворення: «свобода нації», «право вибору», «влада народу», «права і свободи людини і громадянина». Зрештою, лекторка наголосила, що війна «за свободу та право вибору триває й сьогодні, українські воїни щоденно віддають свої життя, захищаючи нашу землю від окупантів. Але усі ми віримо в перемогу добра над злом, світла над мороком, в нашу Перемогу!» (*Кафедра українознавства провела, 2023*).

Власне, ключовим напрямом виховної роботи в медичному університеті, з метою практичної допомоги Українській державі в часі війни, стала організація/підтримка волонтерської діяльності студентів. Результати аналізу джерел показують, що майбутні лікарі зайняли свою гідну нішу в сьогоденній боротьбі українства за власну національну ідентичність, свободу і державну незалежність. Волонтерську діяльність студентів медичних ЗВО виявлено в різних формах та активностях: допомога у військових шпиталях, реалізація соціальних проєктів для військових та цивільного населення, організація гуманітарної допомоги тощо.

Організаційними осередками в цьому контексті виступили університетські волонтерські центри. Так, на другий день повномасштабної війни російської федерації проти України з ініціативи ректора Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського Михайла Корди створено волонтерський центр, до роботи якого залучено студентів та викладачів задля допомоги країні в обороні та захисті від ворогів.

Активісти центру звернулися до тернополян, студентів і партнерів із закликом підтримати наших військових і жителів регіонів, де ведуться активні

бойові дії, медикаментами, продуктами харчування, засобами гігієни і одягом. Гуманітарна допомога почала надходити звідусіль, усе більше і більше працівників університету і студентів долучалися до роботи центру: вони розвантажували вантажівки; складали і фасували продукти, ліки, засоби гігієни; формували медичні аптечки; опікувалися внутрішньо переселеними особами тощо (Тернопільський національний медичний університет, 2022).

Волонтерський центр розгорнув роботу в таких напрямках: забезпечення ліками, медичними засобами медсанчастин, польових шпиталів, лікувально-профілактичних закладів української держави, які приймали поранених воїнів/цивільних; забезпечення Збройних Сил України (доставка на лінію фронту) індивідуальними аптечками, укомплектованими згідно зі стандартами НАТО, продуктами харчування, предметами першої необхідності; а також надання необхідної допомоги внутрішньо переселеним особам: матеріальної (одяг, побутові речі, засоби гігієни, продукти харчування) та духовної (програма вивчення української мови, організація бібліотеки «Українська книга у вільному доступі» та ін.) (Тернопільський національний медичний університет, 2022).

З ініціативи студентів в університеті налагоджено кілька важливих спільних справ з метою допомоги воїнам ЗСУ: плетіння маскувальних сіток, виготовлення окопних свічок (власне, студенти створили центр виготовлення окопних свічок і уже понад 2 тисячі свічок обігріває наших воїнів на передовій – інформація станом на 15 грудня 2022 р. – *О. Х.*), ліплення вареників та випікання пряників (Тернопільський національний медичний університет, 2022).

Прикметно, що завдяки участі у роботі волонтерського центру майбутні медики розвивають свої індивідуальні цінності – активність, працьовитість, ініціативність, бажання допомогти, служіння, підпорядковуючи їх національним, громадянським інтересам – задля перемоги й миру в Україні.

Підтвердженням цієї тези є волонтерський досвід здобувачів вищої медичної освіти в різних медичних ЗВО української держави. Наприклад, студенти-волонтери Івано-Франківського національного медичного університету збирають медикаменти, які сортують на місці та відправляють у лікарні Києва та Харкова.

Важливо, що ініціативна група майбутніх медиків розпочала виготовлення джгутів типу САТ для передачі на передову. Крім того, студенти-волонтери збирають харчі: їжу швидкого приготування, батончики, шоколад для передачі безпосередньо військовим (*ІФНМУ розгорнув волонтерську, 2022*).

Майбутні лікарі Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького залучені до волонтерства, що охоплює різні вектори діяльності, починаючи від логістичних складів, куди потрапляє допомога, й далі розподілу цієї допомоги у «гарячі точки» воєнних дій на території України.

Студенти-волонтери за координації органів місцевої влади проводять збір та організацію гуманітарної допомоги, допомагають у розселенні на території Львівщини тимчасово евакуйованих осіб, організовують тимчасовий прихисток для біженців, переважно, дітей-сиріт.

Разом з викладачами вони розвантажують фури, займаються сортуванням ліків, приготуванням їжі, пошуком прихистку для переселенців, формуванням медичних аптечок, а також допомагають на залізничному вокзалі міста Львова, надаючи допомогу матерям з маленькими дітьми, організовують чергування з надання медичної допомоги.

Студентки-волонтерки працюють у групі «Львівської волонтерської кухні», яка займається формуванням сухих пайків, приготуванням гарячих страв та сушінням овочів для наших захисників. Крім цього, вони плетуть маскувальні сітки, проводять збір та розподіл одягу, постелі, засобів гігієни для тимчасово переміщених осіб, виготовляють марлеві пов'язки для тампонування ран (*24/7 працюють невтомні, 2022*).

Для студентів і викладачів Буковинського державного медичного університету традиційними справами стали збір і доставка в зону бойових дій медикаментів, продуктів харчування та ін. (Мельничук, 2023), а також благодійні акції з плетіння маскувальних сіток і костюмів для військових ЗСУ, в зв'язку з великою потребою в цих засобах візуального захисту. Ця практична доброчинність виявляє цінність співпраці всього українства задля перемоги, про що йдеться на сайті ЗВО: «Серце до серця, рука до руки, вузлик до вузлика –

в'яжемо спільну перемогу, допомагаємо ЗСУ, прикриваємо їх в тилу» – саме така ідея волонтерів, які щоденно плетуть прикриття нашим воїнам» (*«Єднаємося в допомозі ЗСУ»*, 2023).

Як свідчать джерела, з-поміж майбутніх медиків є справжні герої, які виконують бойові завдання із захисту Батьківщини безпосередньо на фронті. Така громадянська позиція молодих людей підтверджує не лише сформованість їхньої системи цінностей, а й пріоритетність у ній найвищих людських чеснот – моральної відповідальності, морального обов'язку, саможертвності заради рідної нації, рідної країни.

Зі свого боку, університетські спільноти допомагають бригадам, у яких служать майбутні медики, та військовим Збройних Сил України загалом. Так, волонтери Полтавського державного медичного університету організували забезпечення своїх студентів-військовослужбовців окремими необхідними засобами захисту в умовах воєнних бойових дій (*Волонтерська допомога студентам*, 2023); а майбутні лікарі, учасники загальноуніверситетського волонтерського руху «Misericordia» Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського вже за доброю традицією передали окремій бригаді ЗСУ, яка знаходилася в одній з «найгарячіших точок» фронту, важливі засоби для підтримки життєдіяльності та обороноздатності українських воїнів, сподіваючись, що це «вбереже не одне життя» (*Подарунки від студентів ТНМУ*, 2023; *ТНМУ вчергове придбав*, 2023).

Аналізуючи джерела про напрями виховної роботи зі студентами в медичних ЗВО, спостерігаємо, що вони з різних перспектив доводять найвищу цінність життя людини, власне, життя воїна для майбутніх лікарів. Серед іншого, це підтверджує активна участь студентів-волонтерів у донорстві крові для військовослужбовців.

Як зазначено на сайті Національного медичного університету імені О. О. Богомольця, «війна внесла свої корективи в життя українців. Разом із тим вона зробила нас сильнішими, витривалішими та людянішими, а підтримка соціальних проєктів, волонтерство та благодійність стали частиною життя для

кожного з нас. Студенти Національного медичного університету імені О. О. Богомольця з медичного факультету №1 запустили важливий соціальний проєкт – вони створили базу донорів крові для військовослужбовців «BLOOD+»» (*Студенти НМУ створили, 2022*).

Також студенти Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького виступили добровольцями на здачу крові через додаток Healthy (*24/7 працюють невтомні, 2022*).

І вже традиційною доброю справою стала участь студентів Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського у донорстві крові для поранених українських воїнів, що підкреслює активну, співчутливу, самовіддану життєву та громадянську позицію майбутніх медиків (Тернопільський національний медичний університет, 2022).

Розвиток та практичне втілення цінностей практичного патріотизму через допомогу суспільству в часі війни також спостерігається у волонтерській просвітницькій діяльності майбутніх лікарів. Йдеться про участь студентів старших курсів та студентів-інтернів у тренінгах з надання домедичної допомоги для цивільного населення та військових.

Наприклад, студенти-пластуни, які навчаються в Івано-Франківському національному медичному університеті, проводили низку занять для відпрацювання практичних навиків надання допомоги постраждалим під час війни для громадян без медичної освіти (*ІФНМУ розгорнув волонтерську, 2022*).

Також студенти Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського навчали вчителів міських шкіл домедичної допомоги. Це, власне, члени гуртка невідкладної та екстреної медичної допомоги, п'ятикурсники Максим Філіпчак і Андрій Пеліховський які упродовж навчального семестру регулярно організовували тренінги з основ надання домедичної допомоги педагогічним працівникам місцевих закладів загальної середньої освіти.

Під час тренінгів майбутні лікарі ділилися знаннями з оновлених протоколів Європейської ради реанімації, навчали вчителів шкіл оцінювати місце пригоди,

перевіряти стан постраждалої людини, адекватно повідомляти про випадок диспетчеру служби 103 та надавати якісну домедичну допомогу при втраті свідомості, проводити серцево-легеневу церебральну реанімацію при раптовій зупинці дихання та кровообігу.

Гуртківці показали педагогам базові способи допомоги при обструкції дихальних шляхів, при нападі епілепсії, інсульті, продемонстрували швидкі й ефективні методи зупинки кровотеч різної локалізації, а також надали вчителям можливість практично закріпити отримані знання на манекенах. Окрему увагу майбутні лікарі зосередили на питанні юридичної безпеки педагогів при наданні допомоги учням чи незнайомим людям, оскільки дуже часто в надзвичайних ситуаціях, намагаючись допомогти, громадяни роблять помилки, за якими тягнеться юридична відповідальність (*Студенти ТНМУ навчали, 2022*).

Крім цього, студенти-інтерни Харківського національного медичного університету працювали на волонтерських засадах інструкторами у проєкті «Тактична медицина для українців в умовах бойових дій». У межах даного проєкту організовано підготовку бійців-рятувальників за фахом тактичної домедичної допомоги для ЗСУ та представників інших Сил оборони України (*Представники ХНМУ – активні, 2023*).

Таким чином, можемо зазначити, що волонтерська просвітницька діяльність майбутніх медиків у частині навчання населення основам домедичної допомоги, зі свого боку, сприяє зміцненню їхніх переконань про унікальну цінність обраної професії.

Особливим напрямом медичного волонтерства й просвітництва в умовах війни стала участь студентів медичних ЗВО у проєктах, спрямованих на надання психологічної допомоги і підтримки цивільним громадянам та військовослужбовцям.

Наприклад, у Полтавському державному медичному університеті проведено бесіди на тему «Психологічний захист від стресу» для самих здобувачів вищої освіти та викладачів, які прагнули обговорити стратегію психологічного захисту

людини в умовах війни. Мета зустрічі, власне, полягала в пошуку й актуалізації особистісного ресурсу в стресових ситуаціях, профілактиці стресових станів.

Загалом, учасники відзначили цінність «комфортної атмосфери», «переключення від буденних стресових ситуацій», «заряду позитивної енергії» («Психологічний захист від стресу», 2023). Здобутий досвід забезпечення стресостійкості та психологічного захисту майбутні медичні фахівці можуть поширювати серед своїх рідних, друзів, знайомих та соціального середовища в цілому.

А студенти Донецького національного медичного університету взяли участь в акції «Листи Життя», яка була організована на базі медичного факультету №3 на початку лютого 2023 р. з метою морально-психологічної підтримки захисників України. Майбутні фахівці медичної галузі написали від щирого серця 50 листів, які передано через Волонтерський штаб KROP:HUB українським військовим на передову – «на найгарячіші позиції Соледару».

В своїх листах молоді люди, здобувачі вищої медичної освіти, висловили сердечне ставлення до сучасних героїв України: «Щорядок був наповнений вірою, вдячністю та впевненістю у тому, що Перемога незабаром!» (*Листи життя*, 2023). Відтак, бачимо й відповідні цінності, на яких акцентують увагу студенти (віра, вдячність, впевненість у перемозі), і які слугують основою моральної підтримки, підбадьорення, насаги, зміцнення духу військовослужбовців, котрі ціною власного здоров'я та життя захищають Батьківщину від ворожого вторгнення.

Аналіз джерел засвідчує окремий напрямок виховної роботи зі студентами медичних ЗВО України, що пов'язаний з участю в різних проєктах задля підтримки внутрішньо переселених осіб. Йдеться не лише про волонтерську діяльність щодо забезпечення матеріальних потреб зазначеної категорії громадян, але й про реалізацію ініціатив духовно-культурного спрямування.

Так, студенти-волонтери Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського допомагали втілювати в життя «Програму вивчення української мови для внутрішньо переселених осіб». Прикметно, що

майбутні медичні фахівці спільно з викладачами кафедри українознавства прагнули репрезентувати слухачам систему базових цінностей, що відображають українську національну ідентичність: мову, культуру, мистецтво, історію.

Так, окрім безпосередньо занять з української мови, бажаючі вивчати її мали змогу ознайомитися з оригінальними видами українського мистецтва, зокрема, виготовленням витинанок, що показує особливу естетику творів ручної роботи в традиційній народній культурі.

З метою «занурення» в світ символів українського національного вбрання, організатори програми проводили для внутрішньо переселених осіб майстер-клас із хусткування, влаштовували виставки українського строю. У такий спосіб майбутні медики здійснювали волонтерську просвітницьку діяльність, підкреслюючи цінність традицій рідного народу, його самовираження та унікальність серед багатьох інших націй світу (Тернопільський національний медичний університет, 2022).

Крім цього, студенти-волонтери взяли активну участь у реалізації ініціативи завідувача кафедри українознавства Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського, професора А. Вихруща щодо організації бібліотеки «Українська книга у вільному доступі» для внутрішньо переселених осіб на базі даного закладу вищої освіти (Тернопільський національний медичний університет, 2022). Відтак, було зібрано книги українською мовою для дорослих читачів, які бажають черпати красу, мудрість і духовну силу з джерел мови рідного народу, а також маленьких і юних українців, батьки яких прагнуть, щоб їхні діти виростили національно свідомими громадянами української держави.

Прикметно, що курси вивчення, вдосконалення української мови для внутрішньо переселених осіб влаштовували й представники інших медичних ЗВО України, серед яких Вінницький національний медичний університет ім. М. І. Пирогова, що популяризує державну мову як цінність (*Спілкуймося українською*, 2022).

Ще один важливий напрямок виховної роботи з майбутніми медичними фахівцями стосується їх залучення до просвітницької волонтерської роботи в

середовищі наймолодших українців, які через війну опинилися поза межами рідної домівки в різних регіонах нашої держави.

Зокрема, студенти Національного медичного університету імені О. О. Богомольця провели розважально-пізнавальний захід для внутрішньо переселених дітей. Вони завітали до команди благодійного фонду «СпівДія заради Дітей» і стали співорганізаторами цікавого дійства з метою моральної підтримки та елементарної просвітницької роботи з маленькими українцями, проведеної у формі гри.

Власне, «СпівДія заради Дітей» – це безпечний простір, де дитина отримує психоемоційну підтримку через програму неформальної освіти: творчі заняття, рухливу і пізнавальну діяльність, взаємодію з іншими дітьми та дорослими. Тому, студенти-волонтери, бажаючи допомогти внутрішньо переселеним дітям, вирішили внести свій самобутній вклад у реалізацію проєкту благодійного фонду «СпівДія» за підтримки Дитячого фонду ООН (UNICEF Ukraine) і Міністерства молоді та спорту України.

І хоча зустріч із дітьми розпочалася з оголошення сигналу повітряної тривоги, та це не перешкодило студентам Національного медичного університету імені О. О. Богомольця провести цікавий захід навіть в укритті.

Майбутні лікарі зробили цікаву презентацію та разом із маленькими українцями розібрали аптечку з усім необхідним, а опісля пограли в інтерактивну гру, під час якої діти могли спробувати себе в ролі лікарів. Вони визначали діагнози, ознайомлювалися з симптомами захворювання, особливостями діагностики й тактикою лікування.

У межах даного заходу студенти прагнули донести підростаючому поколінню цінність здорового способу життя. Аби відпочити й покращити активність, студенти разом з дітьми виконали невеличку цікаву руханку. Майбутні фахівці медичної галузі із задоволенням відповіли на всі питання внутрішньо переселених дітей і поділилися знаннями про специфіку професії лікаря (*Студенти МЗ провели, 2023*).

Аналіз джерел засвідчує, що низка студентів медичних ЗВО отримали подяки за свою волонтерську діяльність заради перемоги України у війні. Наприклад, на ім'я ректора Національного медичного університету імені О. О. Богомольця надійшов лист вдячності від бійця, який лікувався в шпиталі, де ще влітку стали волонтерками дві студентки даного медичного ЗВО. «Захисника вразила усвідомлена громадянська позиція майбутніх лікарів, які могли б відпочивати на літніх канікулах, однак пішли напрацьовувати навички туди, де від кількості болю та крові й у досвідчених медиків опускаються руки» (*Студентки-волонтерки НМУ, 2023*). Зі свого боку, студентки зазначили, що з початком війни в Україні, вони дуже хотіли бути корисними Батьківщині, тому скористалися можливістю стати волонтерками в хірургічному відділенні військового шпиталю.

Прикметно, що в своєму відгуку про волонтерство дівчата визначили цінності, що підкреслюють сенс професійної допомоги медиків – бажання жити, відповідальність за порятунок людського життя: «У важкий час для України вважаємо нашим обов'язком підтримувати морально-психологічний стан наших захисників, завдяки яким ми маємо можливість прокидатися зранку, навчатися, працювати та робити звичні речі, до яких ми звикли в минулому житті. За весь час волонтерства нам найбільше запам'яталися очі героя, в яких палав вогник життя, не дивлячись на втрату обох ніг на полі бою. Тому закликаємо студентів не забувати, що в країні триває війна та дуже важливо підтримувати наші ЗСУ для якнайшвидшої перемоги» (*Студентки-волонтерки НМУ, 2023*).

Подяки і нагороди від військових також отримали студенти-волонтери Дніпровського державного медичного університету (*Стежина людської вдячності, 2023*), Івано-Франківського національного медичного університету (*Студентці ІФНМУ вручили, 2023*), Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського (*Студентки-волонтерки ТНМУ, 2023*) та ін., які впродовж свого навчання багато часу приділяли волонтерській діяльності, реалізовували соціально важливі проекти.

Серед нагороджених – студентка Маргарита Козуб, яка з початком повномасштабного вторгнення росії на територію України перевелася в Івано-

Франківський національний медичний університет з Харківського міжнародного медичного університету. Будучи заступницею очільника громадської організації «Крок до Перемоги», вона збирала допомогу для українських воїнів.

Майбутня медикня займалася пошуком допомоги з закордону і спільно з міжнародною молодіжною організацією AIESEC як голова її департаменту гуманітарної допомоги; завдяки цьому було доставлено велику кількість харчових продуктів для захисників України на фронті.

Як зазначила сама волонтерка, «стосовно планів на майбутнє – не зупинятися, а продовжувати підтримувати наших воїнів і допомагати їм робити все задля нашої найшвидшої перемоги» (*Студентці ІФНМУ вручили, 2023*).

Отже, участь у волонтерській діяльності – це можливість для студентів формувати й реалізовувати на практиці базові для лікарської професії цінності: чуйність, милосердя, самовідданість, безкорисливість... Відтак, волонтерство, яке в сучасних реаліях стає частиною культури і світогляду української нації, та етика доброчинності загалом виступають ціннісним пріоритетом у формуванні особистості майбутніх лікарів, готових до здійснення своєї високої місії (Христенко, 2021b, с. 224–225).

Результати дослідження сприяють окресленню перспектив виховної роботи зі студентами в медичних ЗВО: активізація національно-патріотичного виховання з метою утвердження цінностей національної свідомості, патріотизму, громадянської відповідальності майбутніх лікарів (зокрема, через поширення ініціативи Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського щодо прийняття і реалізації комплексної програми сприяння розвитку державної мови в умовах медичного університету (Додатки Р.1; Р.2) та співпраці з науковими установами гуманітарного профілю (Додаток Р.3)); розвиток моральної культури студентів через участь у волонтерській діяльності задля формування цінностей доброчинності, соціальної активності (Khrystenko, 2023e); розвиток інклюзивних цінностей (повага осіб з особливими потребами, готовність надавати їм професійну та іншу допомогу, комунікативна культура інклюзивного середовища) шляхом реалізації контекстного підходу в межах

освітнього процесу, в т.ч., позааудиторної роботи кураторів/викладачів; організація просвітницької роботи майбутніх медиків, спрямованої на популяризацію цінностей життя, гідності, безпеки, фізичного і духовного здоров'я людини та суспільства (Христенко, 2023с, с. 365).

Підсумовуючи результати дослідження, зазначимо про розробку нами *теоретичної моделі розвитку системи цінностей майбутніх медиків* (Додаток К), яка містить методологічно-цільовий, ціннісно-змістово-методичний та результативний блоки. У межах *методологічно-цільового блоку* передбачено формування системи цінностей студентів у медичних ЗВО України на основі засвоєння історичних уроків виховання та з урахуванням сучасних викликів. Реалізація визначених завдань сприятиме підготовці майбутніх медиків як високодуховних, компетентних, патріотичних фахівців, здатних вирішувати актуальні проблеми охорони здоров'я України.

Обґрунтовано, що релевантними для застосування будуть такі *методологічні підходи*: *інтегративний* (використання виховного потенціалу різних навчальних дисциплін для формування системи цінностей студентів), *конфліктологічний* (розгляд контраверсійних проблем сфери охорони здоров'я для розвитку навичок ціннісного вибору майбутніх медиків), *аксіологічний* (увираження ціннісного компонента в освітньому процесі), *особистісно орієнтований* (розвиток індивідуальних та професійних цінностей студентів з урахуванням їхніх інтересів/потреб), *компетентнісний* (конкретизація ціннісної складової у процесі формування загальних і фахових компетентностей майбутніх медиків), *контекстний* (організація освітнього процесу в аутентичних умовах професійного середовища), *інклюзивний* (виховання цінностей студентів, необхідних для їх готовності до надання професійної допомоги особам з особливими освітніми потребами), *парадигмальний* (аксіологічна спрямованість педагогічного процесу в контексті актуальної освітньої парадигми), *культурологічний* (обґрунтування змісту цінностей студентів медичних ЗВО на основі виховного потенціалу вітчизняної та світової культури); *герменевтичний* (розвиток навичок розуміння, пошуку сенсів і цінностей у науково-медичній та іншій літературі).

Центральним елементом моделі є репрезентована *система цінностей*, які доцільно виховувати у майбутніх медиків (рис. 5.5).

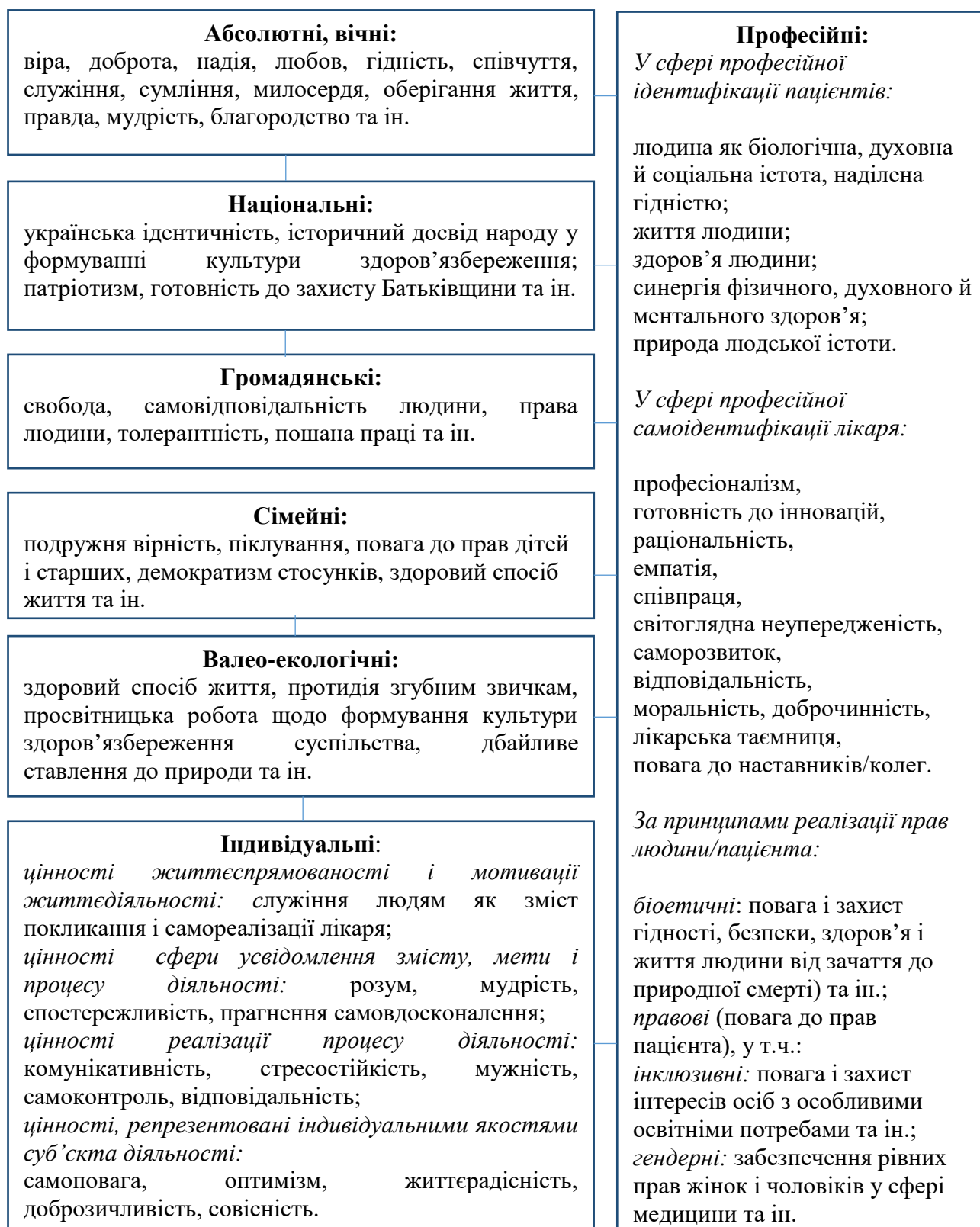

Рис. 5.5. Система цінностей майбутніх медиків

Характеризуючи *ціннісно-змістово-методичний блок*, зауважимо, що йдеться, власне, про *абсолютні, національні, громадянські, сімейні, валео-екологічні, індивідуальні цінності* за принципами їх класифікації О. Вишневським (2006) (ми обрали саме таку ієрархію вартостей, оскільки вона оптимально відображає ціннісні орієнтації особистості в сукупності усіх її головних соціальних ролей: абсолютні цінності як людини, національні – як представника певної нації, громадянські – як громадянина держави, сімейні – як члена родини, валео-екологічні – як суб'єкта природного середовища, індивідуальні – як окремої особистості; відтак, ми лише певною мірою увиразнили зміст зазначених вартостей), а також *професійні цінності*, класифіковані нами за сферами професійної взаємодії, професійної самоідентифікації лікаря та реалізації прав людини/пацієнта.

Розроблена модель передбачає присутність низки *змістових компонентів*. У межах суспільно-гуманітарної підготовки це: національний, філософсько-засадничий, духовно-біоетичний, правозахисний (у т.ч., інклюзивний, гендерний); у лінгводидактичному контексті – загальнокультурний, професійно-фаховий, психологічно-духовний; у межах виховної роботи зі студентами, у зв'язку з викликами воєнного стану – історико-просвітницький та громадсько-волонтерський.

Виокремлено й апробовані нами *методи* формування/розвитку цінностей майбутніх медиків: *традиційні* (лекція, бесіда, розповідь, диспут, реферат, прикладу); та *інноваційні* (проекти, кейс-метод, story-telling, творчі завдання з розробки просвітницьких листівок, соціальної реклами на тему здоров'я, навчальних ігрових занять з дітьми з особливими освітніми потребами).

Результативний блок визначає, що використання моделі має забезпечити моральну, психологічну, інтелектуальну, практичну готовність студентів реалізовувати професійні цінності у майбутній професійній діяльності та життєдіяльності.

Висновки до п'ятого розділу

За результатами дослідження встановлено, що виклики, які нині постають перед сферою охорони здоров'я України, детермінують формування системи цінностей студентів медичних ЗВО, здатних бути агентами позитивних змін задля забезпечення якісної медицини в державі.

У контексті дослідження процесу розвитку професійних цінностей майбутніх лікарів визначено чинники, які спонукали українських та іноземних студентів вивчати медицину. Така внутрішня мотивація як бажання допомагати людям стала причиною вступу до медичного університету для більшості як українських, так і іноземних студентів. Інша мотивація – особистий інтерес до медицини – більше характерна для українців, ніж для іноземців.

Стосовно зовнішніх чинників, виявлено, що приклад батьків як мотив переважає більше в іноземних студентів, ніж в українських. Дана тенденція вказує на специфіку цивілізаційного середовища респондентів з Індії, для якого характерна східна колективістська культура, високий авторитет старшого покоління, на відміну від західної індивідуалістичної культури, яка виглядає ціннісно ближчою для сучасної української молоді. З'ясовано, що дохід та кар'єра як важливий мотив вивчати медицину зазначили переважно іноземні респонденти і малий відсоток українських. Такі дані обумовлені загальним сприйняттям медицини в Україні, яка асоціюється з потребами радикальних реформ, і лише перебуває на шляху змін задля забезпечення медиків гідними умовами праці, достойною зарплатою тощо.

На підставі результатів дослідження репрезентовано бачення сучасними першокурсниками системи ціннісних рис медиків. На думку українських респондентів, це: ерудованість, комунікативність, прагнення постійного самовдосконалення лікаря (що визнали і дівчата, і хлопці). З'ясовано, що опитані студентки однаково цінують стресостійкість та моральність, що вказує на розуміння майбутніми лікарями взаємозв'язку між цими ціннісними якостями (чим вищий рівень моральності людини, тим вона духовно сильніша, а, відтак, і стресостійка). Щодо результатів анкетування серед іноземних студентів,

виявлено, що найціннішими рисами лікаря вони вважають комунікативність, ерудованість та стресостійкість. Характерно, що й українські, й іноземні хлопці більше цінують стресостійкість, аніж дівчата. Натомість, студентки високо оцінили якості, пов'язані з емоційно-моральною сферою, що відповідає образу ідеального лікаря з добрим серцем.

Отримані дані вказують на те, що медичні ЗВО повинні підтримувати й розвивати високу *внутрішню мотивацію* студентів у їх альтруїстичних прагненнях служити людям. У контексті освітньої роботи медичного університету це позитивний приклад викладачів (особливо, викладачів-клініцистів), забезпечення гідних умов навчання, якісне викладання дисциплін гуманітарного, етичного спрямування (філософія, біоетика, основи християнської моралі тощо).

Варто посилити роботу кураторів студентських груп, підрозділів медичного університету (індивідуальні та групові консультації, співпраця українських та іноземних студентів) для постійного покращення *адаптації першокурсників* до нового оточення й життєвого ритму (що може бути одним з факторів розвитку їхніх негативних якостей та/чи стресових станів). Оскільки іноземні студенти визначили стресостійкість як одну з найцінніших якостей лікаря, можемо розглядати це також і як індикатор їхніх власних потреб, у зв'язку з адаптацією до нового середовища. Окрім вищезазначених організаційних заходів, доцільно допомагати студентам у розвитку культури психологічного здоров'я, духовності шляхом викладання конфліктології, психології, філософії. Щоб формувати в майбутніх лікарів комунікативність, навички соціальної роботи (які виявилися особливо цінними як для українських, так і для іноземних студентів), варто активізувати використання інтерактивних навчальних технологій в освітньому процесі, а також реалізацію соціальних проєктів за участю майбутніх медиків.

У межах дослідження поглядів сучасних студентів про головні цінності українського суспільства (шляхом контент-аналізу їхніх творчих робіт), простежено динаміку зміни ціннісних орієнтацій українців у зв'язку з війною – від пріоритету матеріальних цінностей до екзистенційних, духовних. Отримані результати повинні стати підґрунтям для активізації освітньої роботи закладів

вищої освіти України з метою підтримки прагнень молоді орієнтуватися на фундаментальні екзистенційні цінності – життя людини як найвища цінність, свобода, гідність, правда, справедливість тощо. Така позиція слугуватиме зміцненню духовних сил української нації, особливо, в час війни.

Обґрунтовано, що з метою належної гуманітарної підготовки майбутніх медичних фахівців, зокрема, на заняттях з історії України та української культури, слід доповнювати зміст навчальних дисциплін «просвітницьким компонентом», а саме: посиленням уваги студентів до наукових проблем, які розкривають історичну, ментальну відмінність між Україною та росією як країною-агресором, а ще цінність мови, віри, історії у зміцненні держави зсередини. Викладання філософії також варто зосередити й на таких проблемах, як: цінність людського життя у XXI сторіччі, філософія війни, концепт «гідність людини» у контексті сучасних воєнних реалій в Україні, український героїзм як національно-історичний феномен тощо.

Результати дослідження сприяють окресленню перспективних напрямів виховної роботи зі студентами в медичних ЗВО (у взаємодії з іншими суспільними інститутами/сферами (Додаток Т)): активізація національно-патріотичного виховання з метою утвердження цінностей національної свідомості, патріотизму, громадянської відповідальності майбутніх лікарів; розвиток моральної культури студентів через участь у волонтерській діяльності задля формування цінностей добродійності, соціальної активності; організація просвітницької роботи майбутніх медиків, спрямованої на оберігання цінностей життя, гідності, безпеки, фізичного і духовного здоров'я людини та ін. Розроблено теоретичну модель розвитку системи цінностей майбутніх медиків; її застосування має забезпечити моральну, психологічну, інтелектуальну, практичну готовність студентів реалізовувати професійні цінності у житті та майбутній професійній діяльності.

Основні наукові результати, які викладено у п'ятому розділі дисертації, відображені у наукових працях автора (Христенко, 2021b; 2022b; 2022g; 2023c; Khrystenko et al., 2022; Khrystenko, 2023e).

ВИСНОВКИ

На підставі результатів проведеного дослідження можемо підсумувати виконання поставлених завдань і зробити такі висновки:

1. Обґрунтовано й здійснено авторську періодизацію розвитку системи цінностей студентів у медичних закладах вищої освіти України (друга половина ХХ – 20-ті рр. ХХІ ст.) з урахуванням геополітичних, культурно-історичних, соціально-медичних, науково-медичних, науково-педагогічних детермінант. Виокремлено два умовні періоди, в межах яких визначено відповідні субперіоди:

Перший – *«радянський»* – період (1950 – 1991 рр.) охоплює такі субперіоди:

– *«інституційно-ідеологічний»* (1950 – поч. 1960-х рр.), пов'язаний з міжнародною інституціоналізацією системи цінностей майбутніх лікарів завдяки прийняттю Женевської декларації 1948 р., яка стала модерною формою Клятви Гіппократа; реалізацією моделі «радянського лікаря» в умовах лібералізації суспільно-політичного життя в УРСР; акцентуацією на біологічній та суспільній сутності людини/пацієнта;

– *«громадсько-просвітницький»* (1960-ті – поч. 1970-х рр.), для якого характерною була артикуляція демократичних, гуманістичних і національних цінностей представниками медичної інтелігенції – викладачами медичних інститутів, лікарями, учасниками руху «шестидесятників»; акцентуація на духовній сутності людини, актуалізація цінності «гідність людини/пацієнта»;

– *«науково-дослідницький»* (1970-ті – 1980-ті рр.), що відзначався обґрунтуванням радянськими вченими необхідності вивчення ціннісних пріоритетів студентської молоді; соціологічними дослідженнями ціннісних орієнтацій студентів вищих медичних навчальних закладів; виявленням розбіжностей між переконаннями студентів про моральні цінності та їх реалізацією на практиці; акцентуацією на громадянській сутності пацієнта.

У другому – *«національно-державницькому»* – періоді (1991 – 2020-ті рр.) виокремлено такі субперіоди:

– *«законодавчо-біоетичний»* (1991 – 2009 рр.), у межах якого відбулося юридичне закріплення базових принципів функціонування медичної галузі в

незалежній Україні, переорієнтування з ідеологічної системи цінностей медичних фахівців на гуманістичну (Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», 1992/2023); упровадження біоетики як міждисциплінарної галузі наукового знання та навчальної дисципліни у медичних ЗВО, спрямованої на формування біоетичних цінностей (життя людини від зачаття до природної смерті; гідність людини як суб'єкта медичних правовідносин; здоров'я і безпека пацієнта в умовах розвитку інноваційних медичних технологій тощо);

– *«концептуальний»* (2009 – 2014 рр.), пов'язаний із обґрунтуванням і затвердженням ціннісних засад медичної професії в Етичному кодексі лікаря; подальшим розвитком різних концептуальних моделей біоетики (персоналістичної, ліберальної), що актуалізувало проблему їх відповідного вибору в контексті укладання змісту цієї навчальної дисципліни для студентів медичних ЗВО;

– *«глобально-трансформаційний»* (2014 – 2022 рр.), позначений пошуком шляхів адаптації та/чи зміни системи цінностей майбутніх медичних фахівців відповідно до нових викликів: війни (з 2014 р., що детермінувала необхідність гуманітарної, професійної підготовки медичних фахівців до роботи в умовах воєнного стану; трансформацію ієрархії цінностей з-поміж *«життя»/«свобода»/«професійний обов'язок»/«моральна відповідальність»/«громадянська відповідальність»* тощо); впливу гендерної теорії (з 2016 р., коли Міністерством охорони здоров'я України затверджено уніфікований протокол надання медичної допомоги при гендерній дисфорії, що вимагає від медичних фахівців готовності до прийняття складних рішень, пов'язаних із цінностями природи, гідності, психічного благополуччя людини); пандемії коронавірусу (з 2019 р., що загострила питання цінності тілесної раціональності, безпеки людини, дотримання біоетичних принципів медиками та їх імплементації у сфері вищої медичної освіти України).

2. Репрезентовано авторське бачення поняття «цінності», яке розглядаємо як найбільш значущі істинні ідеї, феномени, поняття, що акумулюють у собі частину об'єктивної реальності, якій притаманні властивості необхідного, корисного,

досконалого; у процесі формування особистості вони можуть ставати її суб'єктивними пріоритетами як результат засвоєння культури конкретного суспільства, нації.

За результатами синтезу положень української науки періоду Незалежності, визначено сутнісну структуру поняття «цінності» з різних перспектив, яка містить такі складові: найвища мета, ідеал, до якого прагне людина і суспільство; духовний феномен; соціальний та культурний орієнтир (еталон) для інтересів і потреб особистості; психічні об'єкти, джерелами яких є сфера потреб людини; системна основа функціонування освіти; змістова основа духовності особистості й суспільства; протиположності; система, в яку виховання має «ввести» вихованців.

3. Ретроспективний аналіз проблеми цінностей у вітчизняній педагогіці засвідчив історичну тяглість аксіологічних ідей, репрезентованих в етнопедагогіці, духовній спадщині Київської Русі, козацькій культурі, інтелектуально-духовних надбаннях українських мислителів, що постають джерелами розвитку цінностей особистості й суспільства. Разом із фундаментальними пам'ятками світової історії медицини, культури, права, вони становлять основу формування системи цінностей майбутніх медиків.

Визначено тенденції розвитку ціннісної проблематики в контексті зарубіжної науки, які відповідають сучасним запитам української медичної освіти: розширення відповідальності за формування цінностей на різні суспільні інститути (заклади освіти, церкву, неурядові, громадські організації та ін.); збільшення міждисциплінарних досліджень з проблем фізичного, психічного, духовного, соціального здоров'я як базових суспільних цінностей; пошук шляхів формування у майбутніх медиків раціональності як професійної цінності (що, зокрема, забезпечуватиме готовність надання медичної допомоги зі свідомим урахуванням витрат); оптимізація системи професійного вдосконалення лікарів через імплементацію цінностей кооперації, взаємного навчання у середовищі неформальної освіти тощо.

4. У контексті змістових компонентів виховної роботи у вищих медичних навчальних закладах УРСР виокремлено основні цінності, які формували в майбутніх медиків: громадянські (радянський патріотизм, партійність, економічна культура, інтернаціоналізм, соцреалізм, праця й ін.) та професійні (діалектико-матеріалістичні засади сприйняття людини/пацієнта, пріоритет фізичного здоров'я, партійність медичної галузі, моральна й інтелектуальна готовність до пропагандистської, просвітницької роботи з питань охорони здоров'я та радянської ідеології, особиста позиція войовничого атеїзму, суспільно корисна праця медиків, робітничий клас як привілейований у сфері охорони здоров'я тощо).

Незважаючи на складні суспільно-політичні умови радянського періоду, представники медичної інтелігенції України другої половини ХХ ст. залишили низку аксіологічних ідей, які репрезентують актуальні *загальнолюдські, демократичні цінності*: пріоритет природних прав людини (на життя, свободу, гідність, безпеку); рівність кожного перед законом; верховенство суспільства над державною владою; свобода творчості; *національні, громадянські цінності*: свобода людини і нації; національна гідність; українська державність, рідна мова, історія, віра, культура (Олена Антонів, Василь Лісовий, Микола Плахотнюк та ін.); *цінності сфери охорони здоров'я*: людина, наділена гідністю; здоров'я і життя людини; професіоналізм; емпатія; синергія фізичного, ментального та духовного здоров'я; співпраця лікаря і пацієнта, інклюзія в медицині (Микола Амосов, Іван Соколянський та ін.).

5. Узагальнено результати експертної оцінки переваг і недоліків виховання студентів у вищих медичних навчальних закладах УРСР. Серед *позитивних* характеристик: цілеспрямованість, системність, масовий характер виховання; неперервність та контроль за виховним процесом; реалізація трудового виховання; колектив як сприятливе виховне середовище; забезпечення виховного процесу мистецьким змістом.

Виокремлено цінності з виховного досвіду медичних інститутів, які, на думку експертів, варто формувати в сучасній студентській молоді: індивідуальні

(вміння дружити, скромність, співчутливість, працелюбність, цілеспрямованість, порядність); громадянські (повага до наставників, культ сім'ї, патріотизм, громадська співпраця й колективна відповідальність); професійні (любов до свого фаху, дисциплінованість).

Виявлені *недоліки* організації виховної роботи з майбутніми медиками в УРСР (формування змісту виховання ідеологічними догмами владної партії, а не потребами вищої медичної освіти; відсутність індивідуального підходу; авторитарний стиль управління освітою/виховним процесом; позбавлення суб'єктів навчально-виховного процесу права на ініціативність; знищення національних особливостей, пропагування атеїзму; замкнутість, партійно-ідеологічне насилля та ін.) постають історичними уроками, які слід урахувувати в сучасній системі вищої (медичної) освіти України, забезпечуючи її функціонування на демократичних, гуманістичних і національних засадах.

6. Виокремлені *змістові компоненти* гуманітарної підготовки майбутніх лікарів (національний, філософсько-засадничий, духовно-біоетичний, добродійний, правозахисний (у т.ч., інклюзивний та гендерний); у лінгводидактичному контексті – загальнокультурний, професійно-фаховий та психологічно-духовний) відображають виховний потенціал формування системи цінностей майбутніх медиків, а також забезпечення моральної, психологічної, інтелектуальної, практичної готовності студентів медичних ЗВО реалізовувати актуальні цінності у житті та майбутній професійній діяльності.

Запропонована *класифікація* базових професійних цінностей медиків здійснена за принципами врахування сфери професійних відносин (професійної ідентифікації пацієнтів, професійної самоідентифікації лікаря) та реалізації прав людини/пацієнта; її змістове наповнення ґрунтується на аксіологічних ідеях історії медицини, культури і права, а також положеннях сучасних наукових теорій та законодавчих актів, що забезпечує синергетичний підхід до виховання особистості майбутнього лікаря.

7. Простежено динаміку цінностей майбутніх лікарів в умовах війни, що відображає певну трансформацію та розвиток базових цінностей,

репрезентованих, зокрема, в студентських творчих роботах на початку війни і згодом. Йдеться про швидку зміну пріоритету матеріальних цінностей на духовні, витіснення антицінностей (елементів паніки, страху, розгубленості), характерних для перших днів війни, завдяки мобілізації внутрішніх ресурсів молодого покоління та й українського суспільства загалом; зростаючу актуалізацію екзистенційних, духовних цінностей (життя, свобода, гідність, віра, надія, любов до Батьківщини, бажання і готовність захищати її); реалізацію зазначених вартостей у різних формах (військова/медична служба на фронті, волонтерство в межах медичних ЗВО та громадських об'єднань, медична служба у військових госпіталях, тренінгова/просвітницька робота серед військових і цивільних щодо надання першої домедичної допомоги).

Розроблено *теоретичну модель* розвитку системи цінностей студентів у медичних ЗВО, яка містить методологічно-цільовий, ціннісно-змістово-методичний та результативний блоки. Дана модель передбачає формування у майбутніх медиків абсолютних (вічних), національних, громадянських, індивідуальних, професійних та інших цінностей на основі засвоєння історичних уроків виховання та з урахуванням сучасних викликів. Її реалізація забезпечуватиме підготовку студентів медичних ЗВО як високодуховних, компетентних, патріотичних фахівців, здатних вирішувати актуальні проблеми охорони здоров'я України.

Окреслено пріоритетні напрями виховання студентів медичних ЗВО, у зв'язку з викликами воєнного стану, що сприятимуть розвитку таких цінностей, як моральна, національна та громадянська відповідальність лікарів у час війни; професійно-громадянська воєнна місія медиків; психологічна, моральна готовність захищати Батьківщину в екстремальних умовах.

Перший напрям – доповнення змісту гуманітарної підготовки «просвітницьким компонентом» (розкриття історичної та ментальних відмінностей між Україною та росією як країною-агресором; актуалізація героїчного минулого національно-визвольних змагань українства; обґрунтування цінності мови, віри, історії, патріотизму як «зброї духовного фронту»;

осмислення філософії війни, цінності людського життя у ХХІ ст., концепту «гідність людини» в контексті воєнних реалій в Україні, героїзму українських воїнів, медиків, волонтерів, капеланів як національно-глобального феномену).

Другий – широке залучення майбутніх лікарів до університетського волонтерського руху й інших форм громадянської активності в часі війни; системна допомога медичних ЗВО тимчасово переселеним особам тощо.

Третій – послідовне формування інклюзивної культури, в т.ч., шляхом вивчення студентами жестової мови.

Четвертий – співпраця викладачів та студентів у царині «медичного просвітництва» задля імплементації цінностей життя і здоров'я людини в медійному, суспільному середовищі.

Подальшого вивчення потребують: система цінностей в контексті педагогічної персонології, теоретико-методичні засади генези цінностей у релігії, обґрунтування основ виховного процесу у філософії освіти; перспективним напрямом є лонгетюдні дослідження закономірностей розвитку цінностей особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абакумов, А. А., Кузин, Н. П., Пузырев, Ф. И., & Литвинов, Л. Ф. (Сост.). (1974). *Народное образование в СССР. Сборник документов 1917–1973 гг.* Педагогика. <https://djvu.online/file/ChbU2EDklbQEU>
2. Аболіна, Т. (2002). Цінності моральні. У В. І. Шинкарук (Ред.), *Філософський енциклопедичний словник* (с. 708–709). Абрис.
3. Автографи третього трудового (1976, 30 листопада). *Вільне життя*, 4.
4. Александрова, О. Ф. (2010). *Формування гуманістичних цінностей у фаховій підготовці майбутнього вчителя* [Автореф. дис. канд. пед. наук, Миколаївський державний університет імені В. О. Сухомлинського]. Реферативна база даних «Україніка наукова» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20100525001530>
5. Амосов, М. М. (2013). *Книга перша. Перший день. Думи і серце*. Микола Амосов. Світогляд. <http://icfst.kiev.ua/amosov/book/142> (Оригінал опубліковано 1967 р.).
6. Амосов, М. М. (1997). *«Світ тіла... і медицина»*. Здоров'я. Микола Амосов. Світогляд. <http://icfst.kiev.ua/amosov/book/360>
7. Андрійчук, О. Я. (2003). *Виховання гуманності у студентів медичного коледжу в процесі фахової підготовки* [Автореф. дис. канд. пед. наук, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова]. Реферативна база даних «Україніка наукова» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124004344>
8. Андрос, Є. (2002). Інтелект. У В. І. Шинкарук (Ред.), *Філософський енциклопедичний словник* (с. 244–245). Абрис.
9. Андрущенко, В. (2006). Ціннісний дискурс в освіті. *Вісник Житомирського державного технологічного університету. Сер. Філософські науки*, (1), 3–10.

10. Антоненко, Т. Л. (2019). *Психологічні засади становлення ціннісно-сміслової сфери особистості майбутнього фахівця* [Автореф. дис. д-ра психологічних наук, Інститут психології імені Г. С. Костюка, Національна академія педагогічних наук України]. Спеціалізовані вчені ради Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України. <http://psychology-naes-ua.institute/read/1862/>
11. Артемова, Л. В. (2006). *Історія педагогіки України* (Т. В. Ковтуненко, Ред.). Либідь.
12. Артимонова, Т. П. (2011). *Ціннісний дискурс студентської молоді в період ринкових та демократичних трансформацій* [Автореф. дис. канд. філос. наук, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова]. Реферативна база даних «Україніка наукова» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20120411000349>
13. Архипова, С. П. (2002). *Основи андрагогіки*. Мистецька лінія.
14. Афонін, В. О., & Борзих, В. В. (1985). Моральний ідеал у комуністичному вихованні студентів. *Радянська школа*, (3), 77–81.
15. Бабич, Н. Д. (Ред.). (2006). *Культура фахового мовлення*. Книги–21.
16. Бадіков, Т. (2019, 2 липня). *Ключові завдання реформи системи охорони здоров'я на 2019–2023 р.р.* Українська правда. <https://blogs.pravda.com.ua/authors/badikov/5d1bb1625ab6f/>
17. Бажан, М. П. (Ред.). (1978). *Українська радянська енциклопедія (УРЕ)* (Т. 2). Головна редакція Української радянської енциклопедії. https://archive.org/details/urents/t_2/page/256/mode/2up
18. Бажан, М. П. (Ред.). (1982). *Українська радянська енциклопедія (УРЕ)* (Т. 7). Головна редакція Української радянської енциклопедії. https://archive.org/details/urents/t_7/page/233/mode/1up?view=theater
19. Бажан, М. П. (Ред.). (1983). *Українська радянська енциклопедія (УРЕ)* (Т. 9). Головна редакція Української радянської енциклопедії. https://archive.org/details/urents/t_9/page/91/mode/1up?view=theater

20. Бажан, М. П. (Ред.). (1984). *Українська радянська енциклопедія (УРЕ)* (Т. 11, Кн. 1). Головна редакція Української радянської енциклопедії. https://archive.org/details/urents/t_011-1/page/70/mode/1up
21. Бажан, М. П. (Ред.). (1966). *Український Радянський Енциклопедичний Словник* (Т. 1). Голов. ред. УРЕ УРСР.
22. Бажановська, О. В. (2004). *Загальнолюдські цінності в контексті громадянського виховання учнів середньої школи у Франції* [Автореф. дис. канд. пед. наук, Луганський національний педагогічний університет імені Т. Шевченка]. Реферативна база даних «Україніка наукова» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124012655>
23. Балакірєва, О. М., Левін, Р. Я., & Ноур, А. М. (2012). Цінності освіти і праці як передумова сталого розвитку українського суспільства. *Український соціум*, 3(42), 7–30.
24. Балл, Г. О. (2010). Григорій Силович Костюк – видатний вчений, фундатор сучасної української психології. У С. Д. Максименко (Ред.), *Г. С. Костюк – особистість, вчений, громадянин* (с. 10–20). Ніка-Центр.
25. Балл, Г. (2001). Діалогічні універсалиї сучасного гуманізму. *Гуманітарні науки*, (1), 4–11.
26. Бахмат, Н., & Сидорук, Л. (2019). Формування сучасних уявлень про адаптивне освітнє середовище закладу вищої освіти. *Освітній простір України*, (15), 17–25.
27. Березюк, О. С. (2013). *Чинники етнопедагогіки*. Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.
28. Берроуз, Г. (2018). *Демократія: від теорії до практики*. ТОВ «Гнозіс», ТОВ «АК-ГРУП».
29. Бех, І. Д. (2008). *Виховання особистості*. Либідь.
30. Бех, І. Д. (2012). Духовні цінності як надбання особистості. *Рідна школа*, (1–2), 9–12.
31. Бех, І. Д. (1998). *Особистісно зорієнтоване виховання*. ІЗМН.

32. Бех, І. Д. (2004). Педагогіка сердечності В. О. Сухомлинського. *Науковий вісник Миколаївського Державного університету. Педагогічні науки : зб. наукових праць*, (8), 18–21.
33. Бид-Бад, Б. М., Днепров, Э. Д., & Корнетов, Г. Б. (Сост.). (1987). *Мудрость воспитания. Книга для родителей*. Педагогика.
34. Бикова, Н. Г. (1970). Настанова Н. К. Крупської в галузі атеїстичного виховання молоді. *Радянська школа*, (6), 47–51.
35. Бичко І. В., Бичко, К. А., & Боднар, Н. О. (1984). *Філософія в ідеологічному протиборстві*. Політвидав.
36. *Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту* (І. Огієнко, Пер.). (2011). Українське Біблійне товариство. (Оригінал опубліковано 1962 р.).
37. Білавич, Г. (2020). Формування національно-мовної особистості як складник етнокультурного виховання в авторській школі «Тривіта» (Львів). *Гірська школа українських Карпат*, (15), 87–91. https://web.archive.org/web/20200208160407id_/http://mountainschool.pu.if.ua/sites/default/files/Issue_15/26.pdf
38. Біленький, Є. А., & Козловець, М. А. (2006). *Соціологія: словник термінів і понять*. Кондор.
39. Білинська, М. М., Васюк, Н. О., & Жаліло, Л. І. (2017). *Політика та публічне управління у сфері охорони здоров'я* (Т. 1) (В. М. Князевич, Ред.). НАДУ.
40. Блашкова, О. М. (2019). *Формування гуманістичних цінностей студентів природничих спеціальностей у навчально-виховному процесі педагогічних університетів* [Автореф. дис. канд. пед. наук, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля]. Реферативна база даних «Україніка наукова» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/0419U005592>
41. Блехшмідт, Е. (2003). *Збереження індивідуальності: Людина – особа від самого початку. Дані ембріології людини* (с. С. Матіяш, Пер.).

- Видавництво Українського Католицького Університету. (Оригінал опубліковано 1996 р.).
42. Бліхар, М. П. (2018). *Духовні цінності студентської молоді в сучасному українському суспільстві* [Автореф. дис. канд. соціол. наук, Львівський національний університет імені Івана Франка]. Спеціалізовані вчені ради Львівського національного університету імені Івана Франка. <https://lnu.edu.ua/thesis/blikhar-myroslava-petrivna/>
43. Бойченко, Н. М. (2015). *Сучасний університет: ціннісно-етичний вимір*. Промінь.
44. Боплан де, Г. Л. (1990). *Опис України*. (Я. І. Кравець, & З. П. Борисюк, Пер.). <http://litopys.org.ua/boplan/bop2.htm> (Оригінал опубліковано 1660 р.).
45. Борисова, Ю. В. (2001). *Традиціоналістські та модерністські цінності в структурі молодіжної ціннісної свідомості: соціологічний аналіз* [Автореф. дис. канд. соціол. наук, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна]. Реферативна база даних «Україніка наукова» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124050770>
46. Боришевський, М. Й. (1997). Духовні цінності як детермінанта громадянського виховання особистості. У О. В. Сухомлинська (Ред.), *Цінності освіти і виховання : науково-методичний збірник* (с. 21–25). Вид.-во АПН України.
47. Боришевський, М. Й. (Ред.). (2011). *Психологічні закономірності розвитку духовності особистості*. Педагогічна думка.
48. Брилінський, Д. (1970). Виховуємо на ленінському прикладі. *Радянська школа*, (6), 65–66.
49. Бриндас, В. (1986, 26 серпня). В ім'я миру і добра. *Молодь України*, 3.
50. Бутківська, Т. В. (1997а). Проблема цінностей у соціалізації особистості. У О. В. Сухомлинська (Ред.), *Цінності освіти і виховання: науково-методичний збірник* (с. 27–31). Вид.-во АПН України.

51. Бутківська, Т. В. (1997b). Ціннісний вимір соціалізації учнів. *Педагогіка і психологія*, (1), 130–136.
52. Василенко, І. В. (2009). *Виховання громадянськості студентів засобами самоврядування у вищих навчальних закладах Канади* [Автореф. дис. канд. пед. наук, Інститут проблем виховання АПН України]. Реферативна база даних «Україніка наукова» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20100202000175>
53. Василь Семенович Лісовий. (2012). *Філософська думка*, (4), 134–135. <http://journal.philosophy.ua/article/nid6915>
54. Васянович, Г. (2019). *Вибрані твори: збірник наукових праць*. Сполном.
55. Васянович, Г. (2014). Духовна творчість і суспільство. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Педагогіка*, (51), 3–7.
56. Васянович, Г. (2021). *Педагогічна естетика*. Норма.
57. Вахріна, О. (2016). Погляди польських науковців на поняття «цінність». *Український педагогічний журнал*, (1), 23–29.
58. Ващенко, Г. (1953). *Український Ренесанс ХХ століття*. Видавництво «На варті».
59. Ващенко, Г. (1994). *Виховний ідеал*. Ред. газ. «Полтавський вісник».
60. *Велика Хартія Університетів-2020*. (б.д.). Національний університет «Запорізька політехніка». https://zp.edu.ua/uploads/news/20210708/magna_charta_universitatum_2020_ukr.pdf
61. Вербицька, П. (2009). Понятійний апарат громадянського виховання особистості. *Вісник Житомирського державного університету. Педагогічні науки*, (43), 39–44.
62. Винничук, Р. В. (2019). Вітчизняний досвід формування системи цінностей майбутніх фахівців у процесі гуманітарної професійної підготовки. *Імідж сучасного педагога*, 5(188), 64–69. [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2019-5\(188\)-64-69](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2019-5(188)-64-69)

63. Вихрущ, А. В. (2022). Становлення лінгводидактики в контексті розвитку науки і практики. У А. В. Вихрущ, & К. Л. Стефанишин (Ред.), *Професійна лінгводидактика в контексті особистісної парадигми* (с. 9–40). ТНМУ.
64. Вихрущ, А. В., Вихрущ, Н. Б., Драч, І. Д., & Христенко, О. М. (2021). Підготовка студентів медичних університетів до спілкування з дітьми з особливими потребами. *Медична освіта*, (1), 75–82. <https://doi.org/10.11603/me.2414-5998.2021.1.11973>
65. Вихрущ, А., Карагодін, В., & Тхоржевська, Т. (1999). *Основи християнської педагогіки*. Освіта.
66. Вихрущ, А., Руденко, М., & Драч, І. (2020). Концепт «здоров'я» в сучасній науці. *Актуальні питання гуманітарних наук. Сер. Мовознавство. Літературознавство*, 29(1), 55–63.
67. Вихрущ, А. В., & Христенко, О. М. (2022). Система цінностей молоді в контексті особистісної парадигми. *Медична освіта*, 1(95), 5–13.
68. Вихрущ, В. (1982). *Поезії*. Дніпро.
69. Вишневський, О. (2005). *На шляху реформ. Актуальні питання сучасної української освіти та змісту виховання. Вибрані науково-публіцистичні праці*. Коло.
70. Вишневський, О. І. (2003). *Теоретичні основи сучасної української педагогіки*. Коло.
71. Вишневський, О. І. (2006). *Теоретичні основи сучасної української педагогіки*. Коло.
72. Вишневський, О. І. (2010). *Український виховний ідеал і національний характер (витоки, деформації і сучасні виклики)*. Видавець Святослав Сурма.
73. Вишневський, О. (2002, 6–13 лютого). Ще раз про народження громадянина: національне і громадянське у сучасному українському вихованні. *Освіта*, 6–7.

74. Возний, А. (2017). Філософія тілесності людини у фізкультурно-спортивному концепті. *Світогляд – Філософія – Релігія*, (12), 15–24.
75. Войтко, В. І. (Ред.). (1982). *Психологічний словник*. Вища шк.
76. Волкогонов, Д. А. (1984). *Психологическая война: подрывные действия империализма в области общественного сознания*. Воениздат.
77. *Волонтери «Misericordia» та учасники клубу української мови та культури відвідали Центр соціально-психологічної реабілітації дітей*. (2017, 21 грудня). Тернопільський національний медичний університет імені І. Я. Горбачевського. <https://www.tdmu.edu.ua/2017/12/21/volontery-misericordia-ta-uchasnyky-klubu-ukrayinskoji-movy-ta-kultury-vidvidaly-tsentr-sotsialno-psyhologichnoyi-reabilitatsiyi-ditej/>
78. *Волонтерська допомога студентам ПДМУ – військовослужбовцям ЗСУ*. (2023, 17 лютого). Полтавський державний медичний університет. <https://www.pdmu.edu.ua/news/volonterska-dopomoga-studentam-pdmu--viyskovosluzhbovcyam-zsu>
79. Волосовець, О. П., П'ятницький, Ю. С., Баранніков, К. В., Вітенко, І. С., Мельник, І. В., & Рековець, Н. В. (2013). Про стан виховної роботи у вищих навчальних закладах IV рівня акредитації МОЗ України. *Медична освіта*, (2), 31–36. <https://doi.org/10.11603/me.v0i2.854>
80. Вугрич, П. В., & Федорук, Л. П. (1971). Наукові основи контролю за виховною роботою в педінституті. *Радянська школа*, (7), 12–19.
81. Гайдукевич, К. А. (2011). *Морально-естетичні цінності в духовній культурі сучасної української молоді сім'ї* [Автореф. дис. канд. культурології, Київський національний університет культури і мистецтв]. Реферативна база даних «Україніка наукова» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20120116000444>
82. Галів, М. Д. (2007). *Проблема формування характеру особистості в історії розвитку української педагогічної думки (60-ті роки XIX – 60-ті*

- роки ХХ століття). Ред.-вид. відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.
83. Галій, Н. (1980, 28 травня). Вітчизні – студентські мільйони. *Вільне життя*, 3.
84. Ганіткевич, Я. (2009, 4 липня). *Внесок українських лікарів у світову медицину*. Наукове товариство ім. Шевченка. <https://ntsh.org/content/vnesok-ukrayinskih-likariv-u-svitovu-medicinu>
85. Гарбера, І. (2021). Лінгвокультурний концепт людина. У В. Г. Кап拉克 (Ред.), *Репрезентація освітніх досягнень, мас-медіа та роль філології у сучасній системі наук* (1-е вид., с. 5–15). Publishing House «European Scientific Platform». <https://doi.org/10.36074/rodmmrfssn.ed-1.01>
86. Гвоздецька, І. С., & Христенко, О. М. (2017). Особливості викладання технічних та гуманітарних дисциплін на прикладі University of Bielsko Biala. *Нові підходи до викладання медичної фізики (присвячена 60-річчю ТДМУ та кафедри фізики і 230-річчю відкриття Луїджі Гальвані): науково-практична конференція, Тернопіль, 20–21 квітня* (с. 39–41). ТДМУ «Укрмедкнига». <https://repository.tdmu.edu.ua/bitstream/handle/1/8524/3бiрник.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
87. Гирич, І. (2014, 28 червня). *Українська мова – фундаментальна цінність національно-визвольного руху другої половини ХІХ – початку ХХ століття*. Historians. <http://www.historians.in.ua/index.php/en/ukrayinska-mova/1209-ihor-hyrych-ukrayinska-mova-yak-fundamentalna-tsinnist-natsionalno-vyzvolnoho-rukhu-druhoyi-polovyny-khikh-pochatku-khkh-st>
88. Гомонмай, В., & Гончаренко, А. (1970). В. І. Ленін про освіту, навчання і комуністичне виховання. *Радянська школа*, (12), 100.
89. Гончаренко, С. (1997). *Український педагогічний словник*. Либідь.
90. Горбач, В. М. (1970). Ніжинському державному інституту – 150 років. *Радянська школа*, (10), 25–31.

91. Горпініч, Т. (2017). Особливості ціннісно-мотиваційної сфери студентів вищих медичних навчальних закладів України. *Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки» (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя)*, (2), 139–144.
92. Гриців, М. (2011, 12 січня). Арештована коляда або Погром 12 січня 1972-го. *Історична правда*.
<https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/01/12/13866/>
93. Грушевський, М., & Кузеля, З. (2017). *Дитина в звичаях та віруваннях українського народу* (Ч. 2). Інтелектуальна книга.
94. Губерский, Л. В. (2013). Идеологические стратегии и гуманитарные ценности. *Вестник Московского университета. Сер. 12. Политические науки*, (1), 3–18.
95. Губський, В., & Дячко, І. П. (1970). Науково-педагогічні основи масово-політичної роботи. *Радянська школа*, (8), 105–111.
96. Гудована, Л. (1976, 3 червня). І студент, і дослідник. *Ровесник*, 2.
97. Гузар, Л. (2010, 2 грудня). *Щоб робити добро – треба любити людей. Храм та монастир Св. Василя Великого у Києві*. <https://osbm-kyiv.com.ua/lyubomyr-huzar-schob-robyty-dobro-treba-lyubyty-lyudej/>
98. Гупан, Н. М. (2002). *Українська історіографія історії педагогіки*. «А.П.Н.».
99. Гусак, М. П. (1970). Кобиляцький І. І. Методи навчально-виховної роботи у вищій школі. *Радянська школа*, (12), 101.
100. Данильченко, М. Г. (1970). П. П. Блонський про статевий розвиток і статеве виховання. *Радянська школа*, (8), 77–83.
101. Дацишин, Х. (2019). Атрибутивна сполучуваність концепту «гідність» у сучасному українському інтернет-дискурсі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: журналістика*, 3(910), 142–148.
<https://doi.org/10.23939/sjs2019.01.142>
102. *24/7 працюють невтомні волонтери – студенти та викладачі ЛНМУ імені Данила Галицького*. (2022, 13 квітня). Львівський національний

медичний університет імені Данила Галицького.
<https://new.meduniv.lviv.ua/24-7-pratsyuyut-nevtomni-volontery-studenty-ta-vykladachi-lnmu-imeni-danyla-galytskogo/>

103. 12 січня – 50-ті роковини від початку «великого погрому» – операції КДБ «Блок» проти українських дисидентів. (2022, 5 січня). Національна Рада України з питань телебачення і радіомовлення.
<https://www.nrada.gov.ua/12-sichnya-50-ti-rokovyny-vid-pochatku-velykogo-pogromu-operatsiyi-kdb-blok-proty-ukrayinskyh-dysyidentiv/>
104. Дем'янчук, Т. О. (1998). *Виховання студентів вищих медичних навчальних закладів I-II рівня акредитації в позааудиторний час* [Автореф. дис. канд. пед. наук, Рівненський економіко-гуманітарний інститут]. Наука/Педагогіка. Бібліотека педагогічних і психологічних наук.
<https://nauka-pedagogika.com/viewer/503628/a?#?page=1>
105. Денисенко, В. В. (2005). *Формування ціннісних орієнтацій майбутніх учителів початкових класів* [Автореф. дис. канд. пед. наук, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди]. Реферативна база даних «Україніка наукова» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. <http://irbis-nbu.gov.ua/aref/20081124056016>
106. *День Героїв Небесної Сотні*. (2023, 20 лютого). Буковинський державний медичний університет. <https://www.bsmu.edu.ua/news/den-geroyiv-nebesnoyi-sotni/>
107. Дерев'янка, Н. (2002). *Теоретичні засади формування громадянської культури школярів* (В. Костів, Ред.). Плай.
108. Дзеверін, О. Г. (1953). К. Маркс про освіту і виховання підростаючого покоління. *Радянська школа*, (3), 10–19.
109. Довга, Л. (2012). *Система цінностей в українській культурі XVII століття (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля)*. Свічадо.
110. Додурич, С. М. (2010). *Формування патріотичних цінностей у студентів коледжів засобами краєзнавчо-пошукової діяльності* [Автореф.

- дис. канд. пед. наук, Миколаївський державний університет імені В. О. Сухомлинського]. Реферативна база даних «Україніка наукова» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20110901000507>
111. *Документи (накази, плани, довідки, програми, інформації і списки) про туристично-краєзнавчу роботу в області за 1980–1983 роки.* (1983). Ф. Р–18 «Управління освіти і науки Тернопільської обласної державної адміністрації» (Оп. 1. Том 2, Спр. 1860, Арк. 28–56), Державний архів Тернопільської області, Тернопіль, Україна.
112. *Документы и материалы XX съезда Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза молодежи* (1987). Мол. Гвардия.
113. Долженко, В. О. (2006). *Виховання духовних цінностей у студентської молоді в полікультурному просторі* [Автореф. дис. канд. пед. наук, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля]. Реферативна база даних «Україніка наукова» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124004349>
114. Дольська, О. (2020а). Тіло як цінність: історія та сучасність. *Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід: збірник тез II Міжнародної науково-практичної конференції*, Тернопіль, 18–19 червня (с. 7–10). Вектор. <http://dspace.tnpu.edu.ua/jspui/handle/123456789/16152?mode=full>
115. Дольська, О. О. (2020b). Тіло як цінність: шлях до тілесної раціональності в умовах кризи моралі епохи Модерну. *Суперечності взаємодії моралі і права в сучасному суспільстві: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*, Харків, 22 травня (с. 247–251). Мадрид. <https://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/46925>
116. Дробницький, О. (б.д.). Ценность. У *Большая советская энциклопедия*. Взято 17 липня 2021 з <http://bse.sci-lib.com/article120492.html>

117. Дубасенюк, О. А. (2012). Виховання духовно-моральних цінностей майбутніх учителів. У О. А. Дубасенюк, & Н. Г. Сидорчук (Ред.), *Естетичне виховання дітей та молоді: теорія, практика, перспективи розвитку*: збірник наукових праць (с. 195–206). Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.
118. Дубасенюк, О. А., & Самойленко, О. А. (2020). *Основи андрагогіки (для фахівців у галузі освіти дорослих)*. Вид-во ім. І. Франка.
119. Духнович, О. В. (2003). Народна педагогія про загальні правила наставляння. У А. І. Кузьмінський, & В. Л. Омеляненко (Уклад.), *Педагогіка: Хрестоматія* (с. 38–44). Знання-Прес.
120. Ерезарцев, Б. С., & Приходько, Р. С. (1970). Проти спроб релігійників вплинути на молодь. *Радянська школа*, (7), 97–100.
121. *Етичний кодекс лікаря України*. (2009, 27 вересня). Верховна Рада України. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001748-09#Text>
122. Євтух, В. Б., Марушкевич, А. А., Дем'яненко, Н. М., & Чепак, В. В. (2003). *Етнопедagogіка* (Ч. I). Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет».
123. *Європейська соціальна хартія*. (2016, 7 вересня). Верховна Рада України. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text
124. *Європейська хартія регіональних мов або мов меншин*. (2003, 15 травня). Верховна Рада України. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014#Text
125. Євтух, М. Б., & Стефанюк, С. К. (2011). *Правові основи української педагогіки: етика та соціальні норми*. ОНАЗ ім. О. С. Попова.
126. «Єднаємося в допомозі ЗСУ». (2023, 16 лютого). Буковинський державний медичний університет. <https://www.bsmu.edu.ua/news/yednayemosya-v-dopomozi-zsu/>
127. Ємельяненко, Г. Д., Райда, К. Ю., & Шевченко, С. Л. (2012). *Цінності та постекзистенціалістське мислення*. Парапан.
128. Єршова, Л. (2018). Трансформації системи цінностей учнівської і студентської молоді в контексті реформування вітчизняної професійної

- освіти. *Науковий вісник Інституту професійно-технічної освіти НАПН України. Професійна педагогіка*, (16), 162–168.
129. Єршова, М. (2021, 14 вересня). *Гомосексуалізм: визначення та історія зміни поняття*. Варта життя. <https://vartalife.com.ua/homoseksualizm-vyznachennia-ta-istoriia-zminy-poniattia/>
130. Жабенко, О. В. (2003). *Особливості й тенденції державного управління освітою в Україні (1946–2001 рр.)* [Автореф. дис. канд. наук з держ. управління, Національна академія державного управління при Президентові України]. Реферативна база даних «Україніка наукова» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124030923>
131. *Женевська декларація*. (б.д.). Донецький національний медичний університет Міністерства охорони здоров'я України. <https://dnkmu.com/home/zhenevska-deklaratsiia>
132. Жуковський, В. М. (2000). Проблема моральних цінностей в українському суспільстві перехідного періоду. *Наукові записки НаУКМА: Спеціальний випуск, 018(1)*, 80–82.
133. Журба, К. О. (2019). *Теоретико-методичні засади виховання смисложиттєвих цінностей у школярів основної і старшої школи* [Автореф. дис. д-ра пед. наук, Інститут проблем виховання НАПН України]. Спеціалізована вчена рада. Інститут проблем виховання НАПН України. <https://ipv.org.ua/2019/materialy-do-zakhystu-dysertatsii-zhurby-kateryny-oleksandrivny/>
134. Заболотна, О. (2003). Робота з різними мультикультурними категоріями як умова успішної соціалізації учнівської молоді у школах США. *Вісник Львівського університету. Серія педагогічна*, (17), 186–192. https://pedagogy.lnu.edu.ua/departments/pedagogika/periodic/visnyk/17/26_zabolotna.pdf
135. Зайченко, Д., Стахурський, П., & Паламар, А. (1976, 3 червня). І студент, і дослідник. *Ровесник*, 2.

136. Залібовська-Ільніцька, З. В. (2014). Цінності громадянські (civil values). У Н. А. Сейко, & Н. П. Павлик (Ред.), *Енциклопедія прав людини: соціально-педагогічний аспект* (с. 44–48). http://eprints.zu.edu.ua/23719/1/Залібовська-Ільніцька_3.PDF
137. Запорожан, В. М., & Аряєв, М. Л. (2013). *Біоетика та біобезпека. Здоров'я*.
138. Захаров, Б., & Захаров, Є. (2022, 12 січня). «Генеральний погром»: як це було. *Історична правда*. <https://www.istpravda.com.ua/articles/61deaaf17b562/>
139. Заредінова, Е. Р. (2020а) *Теоретичні і методичні засади формування соціокультурних цінностей студентів в освітньому середовищі вищого навчального закладу* [Автореф. дис. д-ра пед. наук, Інститут проблем виховання НАПН України]. Спеціалізована вчена рада. Інститут проблем виховання НАПН України. <https://ipv.org.ua/2020/zakhyst-zaredinovoyi/>
140. Заредінова, Е. Р. (2020b). *Формування соціокультурних цінностей студентів в освітньому середовищі закладу вищої освіти: теорія і методика*. Видавничий Дім «Слово».
141. Засенко, В. (Ред.). (2019). *Середовище, що належить дітям*. ЮНІСЕФ, ВФ «Крок за кроком». <https://www.unicef.org/ukraine/media/4726/file/Середовище,%20що%20належить%20дітям.pdf>
142. Заснування і становлення інституту. (2007, 23 лютого). *Медична академія*, 6–7.
143. Заснування і становлення інституту (1957–1963). (2007, 7 березня). *Медична академія*, 8.
144. *Зеленська розповіла історії медсестер, які рятували життя українців на війні*. (2022, 12 травня). Укрінформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3481802-zelenska-rozpovila-istorii-medsester-aki-ratuvali-zitta-ukrainciv-na-vijni.html>

145. Зязюн, І. А. (2002). Світоглядні пріоритети педагогіки. У І. А. Зязюн (Ред.), *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: збірник наукових праць* (Ч. 1., с. 10–16). ДОВ Вінниця.
146. *Информация института об участии в прогрессивном движении творческого содружества ВУЗов с промышленными предприятиями.* (1961, 22 июля). Ф. Р–3822 «Вінницький державний медичний інститут ім. І. М. Пирогова» (Оп. 2, Спр. 354, Арк. 1–3), Державний архів Вінницької області, Вінниця, Україна.
147. *Информация о выполнении решения Коллегии Министерством высшего и среднего специального образования «О мерах по реализации постановления Политбюро ЦК КП Украины от 23 апреля 1969 г. по дальнейшему развитию научных исследований в области марксистско-ленинской философии и улучшению ее преподавания».* (1970, 3 февраля). Ф. Р–3822 «Вінницький державний медичний інститут ім. І. М. Пирогова» (Оп. 2, Спр. 661, Арк. 1–5), Державний архів Вінницької області, Вінниця, Україна.
148. Ідуть студентські загони (1980, 18 листопада). *Ровесник*, 1.
149. Іллуз, Є. (2020, 31 березня). *Нестерпна легкість капіталізму щодо нашого здоров'я. Який світ після пандемії? – Бруно Латур, Єва Іллуз, Жан-Люк Нансі.* Політична критика. <https://politkrytyka.org/2020/03/31/yakyj-svit-pislya-pandemiyi-bruno-latur-yeva-illuz-zhan-lyuk-nansi/>
150. Ільченко, Л. Г. (1970). Трудове виховання. *Радянська школа*, (8), 55.
151. Ісаєва, О. С. (2016). *Теоретичні та методичні засади формування особистісно-професійної культури майбутніх лікарів у процесі гуманітарної підготовки* [Автореф. дис. д-ра пед. наук, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди]. Основний фонд Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
152. Ісаєва, О. С., & Шумило, М. Ю. (2020). Впровадження засобів інформаційно-комунікативних технологій в освітній процес студентів-

- медиків. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*, (76), 76–80.
https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/32872/Isayeva_Shumylo.pdf?sequence=1&isAllowed=y
153. *Історія інституту*. (б.д.а). Житомирський медичний інститут.
<https://zhim.org.ua/history.php>
154. *Історія інституту*. (б.д.б). Інститут педагогіки НАПН України.
<https://undip.org.ua/about/history/>
155. *Історія України. Програма навчальної дисципліни* (2010). Міністерство охорони здоров'я України, Центральний методичний кабінет з вищої медичної освіти.
156. *Історія університету*. (б.д.). Буковинський державний медичний університет. <http://bsmu.edu.ua>
157. *ІФНМУ розгорнув волонтерську діяльність*. (2022, 7 березня). Івано-Франківський національний медичний університет.
<https://www.ifnmu.edu.ua/uk/4166-ifnmu-rozhornuv-volontersku-diialnist>
158. Йоан Павло II. (1995). *Енцикліка Evangelium Vitae* (о. С. Мудрий ЧСВВ, Ред.; К. Демчук, В. Паскевич, & В. Дивнич, Пер.). Libreria Editrice Vaticana.
159. Кадієвська, І. А. (2011). *Цінності освітнього гуманізму в контексті глобалізації* [Автореф. дис. д-ра філос. наук, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського]. Реферативна база даних «Україніка наукова» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20111025001975>
160. Калюжна, Т. Г. (2012). *Педагогічна аксіологія в умовах модернізації професійно-педагогічної освіти*. Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова.
161. Каплун, В. (2005, 20 квітня). *Хмара Степан Ількович* (В. Овсієнко, Пер.). Віртуальний музей «Дисидентський рух в Україні».
<https://museum.khpg.org/1114001253>

162. Карпенко, О. Є. (2018). *Розвиток опіки над дітьми у педагогічній теорії та практиці Польщі (XX – початок XXI ст.)* [Автореф. д-ра пед. наук, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка]. Спеціалізовані вчені ради Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. https://dspu.edu.ua/science/wp-content/uploads/2018/08/karpenko-o.ye_-rozvytok-opiky-nad-ditmy-u-pedagogichnij-teoriyi-ta-praktyci-polshhi-xx-pochatok-xxi-st..pdf
163. *Кафедра українознавства провела тематичну лекцію на вшанування героїв Небесної Сотні.* (2023, 17 лютого). Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького. <https://new.meduniv.lviv.ua/kafedra-ukrayinoznavstva-provela-tematychnu-lektsiyu-na-vshanuvannya-geroyiv-nebesnoyi-sotni/>
164. Квас, О. В. (2012). Еволюція ідей опіки над дітьми у вітчизняній та західноєвропейській виховній практиці. *Наукові записки: Збірник наукових статей. Серія: Педагогіка та історичні науки*, (108), 69–76.
165. Квас, О. В., Верьовко, М. Г., Іщенко, О. С., Табачковський, В. Г., & Скуратівський, В. Л. (2017). Людина. У І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк ... & Я. С. Яцків (Ред.), *Енциклопедія Сучасної України*. Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Взято 22 квітня 2021 з <https://esu.com.ua/article-59900>
166. Кизенко, В. (2015). Громадянська освіта і виховання – основа громадянського суспільства. *Біологія і хімія в рідній школі*, (1), 34–37.
167. Київський, Іларіон (б.д.). *Слово про Закон і Благодать*. Ізборник. <http://litopys.org.ua/oldukr/ilarion.htm>
168. Киричок, В. А. (2008). Ціннісне ставлення. У В. Кремень (Ред.), *Енциклопедія освіти* (с. 989–991). Юрінком Інтер.
169. Кислашко, О. П., & Сіданіч, І. Л. (2018). *Християнська педагогіка*. ВБФ «Східноєвропейська гуманітарна місія».

170. *Клятва Гіппократа*. (б.д.). Буковинський державний медичний університет. <https://medlib.bsmu.edu.ua/abituriyentu/klyatva-gippokrata/>
171. *Клятва та присяга лікаря*. (б.д.). Національний університет імені Василя Назаровича Каразіна. www.medicine.karazin.ua/uk//student-life/klyatva-ta-prisyaga-likarya
172. Кобзар, Б. С. (1970). Ленінські принципи виховання молоді в дусі комуністичної моралі. *Радянська школа*, (4), 16–24.
173. Кобзева, І. О. (2018). Тілесність у філософсько-антропологічних вимірах. *Проблеми гуманітарних наук. Серія: Філософія*, (39), 89–99.
174. Коваadlo, Г. (2014). *Духовність і моральність: антропокультурні виміри філософії моралі*. Інститут філософії імені Г. Сковороди НАН України.
175. *Кодекс академічної доброчесності та етики*. (2021, 5 жовтня). Тернопільський національний медичний університет імені І. Я. Горбачевського. https://www.tdmu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/12/Kodeks-akademichnoyi-dobrochesnosti-ta-etyku-TNMU-1_compressed.pdf
176. Колісник-Гуменюк, Ю. І. (2012). *Формування професійно-етичної культури майбутніх фахівців у процесі гуманітарної підготовки в медичних коледжах* [Автореф. дис. канд. пед. наук, Львівський науково-практичний центр професійно-технічної освіти НАПН України]. Електронна бібліотека НАПН України. <http://lib.iitta.gov.ua/5022/1/АВТОРЕФЕРАТ-Колісник-Гуменюк.pdf>
177. Колосова, К. А. (1970). Дружба, братерство, інтернаціоналізм. *Радянська школа*, (6), 85–92.
178. Колосова, К. А. (1971). Інтернаціоналізм – наш девіз. *Радянська школа*, (7), 108–109.
179. Комал, Ф. Б. (Ред.). (1980). *Советская высшая школа в годы Великой Отечественной войны*. Высш. школа.
180. Комарова, А. (1972, 28 травня). Буде музика. *Вільне життя*, 4.

181. *Комплексний план заходів медичного інституту по реалізації рішень XXVII з'їзду КПСС і XXVII з'їзду КП України на період 1986–1990 рр.* (1986). Ф. Р–3822 «Вінницький державний медичний інститут ім. І. М. Пирогова» (Оп. 2, Спр. 1952, Арк. 1–13), Державний архів Вінницької області, Вінниця, Україна.
182. *Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок.* (1999, 6 жовтня). Верховна Рада України. http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_207
183. *Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини).* (2021, 1 серпня). Верховна Рада України. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
184. Кононов, І. Ф. (2000). *Етнос. Цінності. Комунікація. (Донбас в етнокультурних координатах України).* Альма-матер.
185. Конопелько, Г. (1999, 30 квітня). Четвертий навчальний рік. *Медична академія*, 4(20), 8.
186. Конопенко, В. (Ред.). (2005). *Українська етнопедagogіка: історичний контекст.* б.в.
187. Конфеткін, Ю. І., & Ороховський, В. Й. (1971). Професійна орієнтація школярів у галузі медицини. *Радянська школа*, (12), 54–55.
188. *Концепція громадянського виховання.* (2000, 5 грудня). Громадянська освіта. <https://osvita.khpg.org/index.php?id=976002302>
189. Копачов, І. П. (1971). Ідеї трудового виховання в педагогічній спадщині К. Д. Ушинського. *Радянська школа*, (1), 31–35.
190. Корда, М. М., & Федонюк, Л. Я. (Ред.). (2017). *Крізь призму минулого до сьогодення.* ТДМУ.
191. Корницька, Ю. А. (2011). *Виховання соціальних цінностей у студентів вищих технічних навчальних закладів* [Автореф. дис. канд. пед. наук, Інститут проблем виховання НАПН України]. Сучасна педагогічна наука. Автореферати. Національний еколого-натуралістичний центр учнівської молоді. <https://nenc.gov.ua/doc/autoref/kornicka.pdf>

192. Косович, О. В. (2018). Загальнолюдські цінності в парадигмі квебекської лінгвокультури: концепт *maison*. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія*, 37(2), 89–92.
193. Костенко, Л. (б.д.). *Крила*. УкрЛіб. Бібліотека Української Літератури. <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=5766>
194. Костенко, Н. (Ред.). (2020). *Цінності та ціннісні зміни в сучасному суспільстві: тренди і перспективи*. Інститут соціології НАН України.
195. Костюк, Г. С. (1950). Вчення І. П. Павлова і його значення для педагогічних наук. *Радянська школа*, (6), 14–19.
196. Костюк, Г. С. (1988). *Избранные психологические труды*. Педагогика.
197. Костюк, Г. С. (1989). *Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості* (Л. М. Проколієнко, Ред.). Рад. шк.
198. Костюк, Г. С. (1967). Професійне самовизначення як фактор формування особистості. *Радянська школа*, (3), 1–7.
199. Костюк, Г. С. (1970). Розвиток ленінських ідей у радянській психології особистості. *Радянська школа*, (4), 48–58.
200. Костюк, Г. С. (1963). Сеченов і сучасні проблеми онтогенезу людської психіки. *Вклад І. М. Сеченова в розвиток матеріалістичної психології: тези доповідей* (с. 3–6). НДІ психології УРСР.
201. Косуха, П. (1970). Невід'ємна риса релігійного світогляду – песимізм. *Радянська школа*, (9), 100–105.
202. Кравченко, В. І., & Алексеєнко, А. П. (2002). Цілісний підхід у формуванні особистості лікаря. У В. П. Пішак (Ред.), *Актуальні проблеми підготовки фахівців у вищих медичних та фармацевтичному навчальних закладах України* (с. 555). б.в.
203. Красовицький, М. Ю. (1971). Підвищувати роль шкільного комсомолу в комуністичному вихованні учнів. *Радянська школа*, (12), 77–81.
204. Кремень, В. Г. (2005). *Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати*. Грамота.

205. Кремень, В. Г. (2015). Проблеми якості української освіти в контексті сучасних цивілізаційних змін. *Європейські педагогічні студії*, (5–6), 13–21.
206. Кремень, В. Г. (2013). Якісна освіта і нові вимоги часу. *Директор школи, ліцею, гімназії*, (4), 4–8.
207. Крижко, В. В. (2005). *Антологія аксіологічної парадигми управління освітою*. Освіта України.
208. Кримський, С. (2002). Знання. У В. І. Шинкарук (Ред.), *Філософський енциклопедичний словник* (с. 228–229). Абрис.
209. Крицька, Г. (1998, 25 червня). Зустріч через 32 роки. *Медична академія*, 6(10), 2.
210. Кузнецова, В. Г. (2001). *Формування гуманістичних цінностей у майбутніх вчителів* [Автореф. дис. канд. пед. наук, Луганський державний педагогічний університет імені Тараса Шевченка]. Основний фонд Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
211. Кульчицький, В. Й. (2020). Теорія і практика патріотичного виховання в школах України (1945–2019 рр.) [Автореф. дис. д-ра пед. наук, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка]. Репозитарій Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/16069>
212. Кундієв, Ю. І. (2010). Біоетика – шлях до більш безпечного майбутнього. *Збірник матеріалів IV Національного конгресу з біоетики з міжнародною участю*, Київ, 20–23 вересня (с. 28–30). б.в.
213. Курляк, І. (2016). Опіка та виховання: інтегративно-аксіологічний підхід. *Modern Information Technologies and Innovation Methodologies of Education in Professional Training Methodology Theory Experience Problems*, (44), 110–114. <https://vspu.net/sit/index.php/sit/article/view/3091>
214. Кустарьова, Л. П., Прокопенко, В. В., & Мартиненко, Н. В. (2021). Феномен біоетики в аспекті формування моральної культури майбутнього медичного працівника. *Актуальні питання медичних наук: теоретичні та*

прикладні дослідження: матеріали I міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, Київ, 23 квітня (с. 91–94). https://openscilab.org/wp-content/uploads/2021/04/aktualni-pitannja-medichnih-nauk-teoretichni-ta-prikladni-doslidzhennja_2021_04_23.pdf

215. Куцаєва, Т. О. (2007). *Розвиток вищої освіти в УРСР (1965–1985 рр.)* [Автореф. дис. канд. іст. наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка]. Основний фонд Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
216. Кучинська, І. О. (2015). *Громадянське виховання в Україні: минулий досвід та сучасні потреби*. Видавець ПП Зволейко Д. Г.
217. Лавриченко, Н. (2006). Методологічні аспекти порівняльно-педагогічних досліджень. *Шлях освіти*, (2), 17–23.
218. Лазарева, А. О., & Юшкевич, Ю. С. (2016). *Морально-етичні цінності громадянського суспільства* (Є. Р. Борінштейн, Ред.). б.в.
219. Лаппо, В. В. (2018). *Теоретико-методичні засади формування духовних цінностей студентської молоді в навчально-виховному процесі вищого навчального закладу* [Автореф. дис. д-ра пед. наук, Інститут проблем виховання НАПН України]. Автореферати. Національний еколого-натуралістичний центр учнівської молоді. <https://nenc.gov.ua/wp-content/uploads/2015/01/lappo.pdf>
220. Лашкарашвілі, Т. В. (1971). Виховуємо інтернаціоналістів. *Радянська школа*, (2), 21–24.
221. Лебец, В. С., & Лукаш, С. Ю. (1989). *Общественное мнение в системе общественно-воспитательной работы*. Общ-во «Знание».
222. Левківський, М. В., & Дубасенюк, О. А. (Ред.). (1999). *Історія педагогіки*. Житомирський держ. пед. університет.
223. Левківський, М. В., & Микитюк, О. М. (2002). *Історія педагогіки*. «ОВС».
224. Левківський, М. (2011). *Історія педагогіки*. Центр учбової літератури.

225. Левченко, І. П., & Матюша, І. К. (1971). Про суть і зміст трудового виховання. *Радянська школа*, (1), 25–30.
226. *Лекции сотрудников кафедры и отзывы на авторефераты диссертаций за 1974–1975 учебный год*. (1975). Ф. Р–2984 «Тернопольский государственный медицинский институт» (Оп. 1, Спр. 2292, Арк. 1–60), Державний архів Тернопільської області, Тернопіль, Україна.
227. Лемехова, Р. А. (1970). Формування моральних взаємин між юнаками і дівчатами. *Радянська школа*, (12), 63–70.
228. Липинський, В. (2000). Націоналізм, патріотизм і шовінізм (Лист В. Липинського до Богдана Шемета). *Хроніка 2000*, 39–40(2), 717–719.
229. Лисенко, П. Г. (1971). Методи морального виховання в педагогічній концепції А. С. Макаренка. *Радянська школа*, (3), 32–35.
230. *Листи життя*. (2023, 3 лютого). Донецький національний медичний університет. <https://dnmu.edu.ua/lysty-zhyttya/>
231. Лісовий, В. С. (2011). Ідея. У І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк ... & Я. С. Яцків (Ред.), *Енциклопедія Сучасної України*. Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Взято 23 липня 2021 з <https://esu.com.ua/article-13772>
232. Лісовий, В. (2002a). Націоналізм. У В. І. Шинкарук (Ред.), *Філософський енциклопедичний словник* (с. 412). Абрис.
233. Лісовий, В. (2002b). Цінність. У В. І. Шинкарук (Ред.), *Філософський енциклопедичний словник* (с. 707–708). Абрис.
234. Лісовий, М. І. (2006). *Формування професійного мовлення майбутніх медичних працівників у вищих медичних навчальних закладах* [Автореф. дис. канд. пед. наук, Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського]. Реферативна база даних «Україніка наукова» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124055409>
235. Локшина, О. (2021). Європейський освітній простір: оновлені орієнтири. У О. І. Локшина (Ред.), *Педагогічна компаративістика*

і міжнародна освіта — 2021: інновації в освіті в контексті європеїзації та глобалізації (с. 172–173). Крок. <https://doi.org/10.32405/978-966-97763-9-6-2021-172-173>

236. Локшина, О. (2010). Порівняльна педагогіка: здобутки двохсотлітнього розвитку та сучасні проблеми. *Порівняльно-педагогічні студії*, (3–4), 6–15.
237. Лук'яненко, О. В. (2008). Постанова ЦК КІРС «Про подолання культу особи та його наслідків» та кореляція суспільної свідомості працівників Полтавського педагогічного інституту. *Materialy IV Miedzynarodowej naukowo-practycznej konferencji «Nauka i inowacja – 2008»*. Тум 8. Prawo. Historia, 51–56. Nauka i studia. <https://findbook.in.ua/books/postanova-tsk-kprs-pro-podolannia-kul-tu-osobi-ta-iogho-naslidkiv-ta-korieli>
238. Лук'яненко, М. (2012). *Педагогіка здоров'я: теорія і практика*. Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.
239. Любар, О. О., Стельмахович, М. Г., & Федоренко, Д. Т. (2003). *Історія української школи і педагогіки* (О. О. Любар, Ред.). Т-во «Знання», КОО.
240. Любивий, Я. В. (2015). Соціальний медіа-концепт у контексті формування комунікативної компетентності майбутніх фахівців. *Вища освіта України*, (4), 67–73.
241. Мазепа, Х. П. (2001). *Організаційно-педагогічні умови виховної роботи в медичному коледжі* [Автореф. дис. канд. пед. наук, Тернопільський державний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка]. Реферативна база даних «Україніка наукова» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124029518>
242. Макаренко Антон Семенович (1888–1939). (2005). У О. В. Сухомлинська (Ред.), *Українська педагогіка в персоналіях* (с. 177–187). Либідь.

243. Макаренко, А. С. (1985). *Избранные произведения в трех томах.* (Т. 1., с. 36–127). Рад. шк.
244. Макаренко, А. С. (1973). *Педагогічна поема.* Радянська школа.
245. Максименко, А. П. (2007). *Університетська освіта Франції: становлення і розвиток у ХІХ-ХХ століттях.* Вид. центр КНЛУ.
246. Маринович, М. (2020, 9 жовтня). Андрей Шептицький: християнські розв'язки одвічних проблем. *Zbruc'.* <http://zbruc.eu/node/100791>
247. Маркевич, А. (1995). Життя людини – найбільша таємниця Творця. *Колегія*, (6), 120.
248. Марчук, А. В. (2020). *Андрагогіка.* ЛьвДУВС.
249. *Материалы ХІХ Всесоюзной конференции Коммунистической партии Советского Союза, 28 июня – 1 июля 1988 г.* (1988). Политиздат.
250. *Материалы ХХVII съезда Коммунистической партии Советского Союза.* (1986). Политиздат.
251. *Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС, 17–18 февраля 1988 г.* (1988). Политиздат.
252. *Материалы (протоколы, доклад, решение и др.) отчетно-выборного собрания от 18 октября 1973 года.* (1973). Ф. Р–2984 «Тернопольский государственный медицинский институт» (Оп. 2, Спр. 117, Арк. 1–56), Державний архів Тернопільської області, Тернопіль, Україна.
253. *Материалы (протоколы, информации, списки и др.) о проведении VII Всесоюзного конкурса студенческих работ по общественным наукам истории ВЛКСМ и международного молодежного движения, посвященного 60-летию Великой Октябрьской социалистической революции за 1976–1977 учебный год.* (1977). Ф. Р–2984 «Тернопольский государственный медицинский институт» (Оп. 1, Спр. 2663, Арк. 1–136), Державний архів Тернопільської області, Тернопіль, Україна.
254. Мацько, Д. С. (2008). *Формування гуманістичних цінностей майбутніх учителів зарубіжної літератури в процесі фахової підготовки* [Автореф. дис. канд. пед. наук, Луганський національний

- університет імені Т. Шевченка]. Реферативна база даних «Україніка наукова» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/2009050500241920090505002419>
255. Медвідь, М. А. (2003). *Історія національної освіти і педагогічної думки України*. Вікар.
256. Мельничук, І. М., Христенко, О. М., Пилипишин, О. І., Кульчицький, В. Й., Бондаренко, С. В., & Луців, О. Р. (2014). Специфіка культури мовлення майбутніх медиків. *Українська професійна мова: історія і сучасність. Збірник матеріалів регіональної науково-практичної конференції*, Тернопіль, 26–27 червня (с. 14–16). ТДМУ «Укрмедкнига». <https://repository.tdmu.edu.ua/bitstream/handle/1/8427/Збірник.pdf?sequence=1>
257. Мельничук, О. (2023, 25 січня). *Допомога військовим від БДМУ*. Буковинський державний медичний університет. <https://www.bsmu.edu.ua/news/dopomoga-vijskovym-vid-bdmu/>
258. *Микола Амосов про тіло і душу: 11 правил життя*. (2014, 6 грудня). depo.ua. <https://www.depo.ua/ukr/life/nikolay-amosov-o-06122014000500>
259. Микола Михайлович Амосов. (2020). *Світогляд*, 4(84), 17. <https://files.nas.gov.ua/PublicMessages/Documents/0/2020/09/200922143810274-2499.pdf>
260. *Мириам... почему ты плачешь? Страдания женщин после аборта*. (1999). (А. Костырко, Пер.). Миссионер.
261. Моїсеєнко, Р. О., Толстанов, О. К., Вороненко, В. В., Фещенко, І. І., Волосовець, О. П., П'ятницький, Ю. С., Баранніков, К. В., Вітенко, І. С., & Мельник, І. В. (2013). Інтеграція додипломної та післядипломної підготовки лікарів та провізорів – вимога успішної реалізації реформ у сфері охорони здоров'я. *Медична освіта*, (2), 6–10. <https://doi.org/10.11603/me.v0i2.1262>
262. Моляко, В. О. (2019). Г. С. Костюк – видатний стратег психологічної науки. *Актуальні проблеми психології. Т. 12. Психологія творчості*, (26), 7–17.

263. Монахов, Н. У. (1966). Об учете результатов воспитания школьников. *Советская педагогика*, (7), 78–86.
264. Монахова, Т. (2007). Концепти «дім» і «дорога» у творах Валерія Шевчука: Коментар письменника. *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях та колегіумах*, (1), 90–92.
265. Мосіяшенко, В. А. (2005). *Українська етнопедагогіка*. ВТД «Університетська книга».
266. Москаленко, В. Ф., & Попов, М. В. (2005). *Біоетика: філософсько-методологічні та соціально-медичні проблеми*. Нова книга.
267. Москаленко, В. Ф., Яворовський, О. П., Булах, І. Є., & Остапюк, Л. І. (2013). Модернізація навчальних планів і програм підготовки лікарів відповідно до нової парадигми розвитку європейського освітнього простору. *Медична освіта*, (2), 29–32. <https://doi.org/10.11603/me.v0i2.2150>
268. Назар, П. С., Віленський, Ю. Г., & Грандо, О. А. (2002). *Основи медичної етики*. Здоров'я.
269. Назаренко, Л. М. (2013). *Аксіологія виховання як складова соціального становлення дитини*. КВНЗ «Херсон. акад. неперерв. освіти».
270. *Науковці ТДМУ пройшли стажування в Республіці Польща за програмою «Система освіти в Європейському Союзі: перспективи співпраці та розвитку»*. (2017, 12 квітня). Тернопільський національний медичний університет імені І. Я. Горбачевського. <https://www.tdmu.edu.ua/2017/04/12/naukovtsi-tdmu-projshly-stazhuvannya-v-respublitsi-polshha-za-programoyu-systema-osvity-v-yevropejskomu-soyuzi-perspektyvy-spivpratsi-ta-rozvytku/>
271. Невмержицька, О. В. (2013). *Аксіологічні виміри вітчизняного освітнього простору*. Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.
272. Невмержицька, О. В. (2015). Виховання цінностей особистості в епоху культурних змін. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія»*. Педагогічні науки, 1(9), 25–30.

https://pedpsy.duan.edu.ua/images/PDF/Full_issues/Issues/1_9_2015.pdf#page=25

273. Ничкало, Н. Г. (1995). *Проблеми гуманізації та гуманітаризації професійної освіти* (І. А. Зязюн, Ред.). б.в.
274. Ніколаєнко, В. Ю. (1971). Ідейний гарт майбутніх учителів. *Радянська школа*, (4), 26–32.
275. Огієнко, І. (1994). *Наука про рідномовні обов'язки: рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства*. Обереги.
276. Огнев'юк, В. О. (2003). *Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку (світоглядно-методологічний аспект)* [Автореф. дис. д-ра філос. наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка]. Реферативна база даних «Україніка наукова» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. www.irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124030000
277. Огнев'юк, В. О. (2011). Роль освіти у формуванні цінностей демократичного суспільства. У В. Кремень, Т. Левовицький, & С. Сисоєва (Ред.), *Культурно-історична спадщина Польщі та України як чинник розвитку полікультурної освіти* (с. 34–40). ПП Заколотний М. І.
278. Огнев'юк, В. О., & Сисоєва, С. О. (Уклад.). (2013). *Освітологія: хрестоматія: навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів*. ВП «Едельвейс». <https://lib.iitta.gov.ua/711977/1/sys-khrestomat.pdf>
279. Олпорт, Г. В. (2002). *Становление личности. Избранные труды* (Л. В. Трубицына, & Д. А. Леонтьев, Пер.; Д. А. Леонтьев, Ред.). Смисл. (Оригінал опублікован 1955 г.). <http://psylib.org.ua/books/olpor01/index.htm>
280. *Организационно-массовые мероприятия кафедры на 1974–1975 годы*. (1975). Ф. Р–2984 «Тернопольский государственный медицинский институт» (Оп. 1, Спр. 2285, Арк. 1–24), Державний архів Тернопільської області, Тернопіль, Україна.

281. Оришко, С. (2006). Патріотичне виховання в історії української педагогіки. *Гуманізація навчально-виховного процесу: Збірник наукових праць*, (33), 149–155.
282. Орлов, А. И. (2002). Экспертные оценки. б.и.
283. Орлова, Н. В. (2008). *Формування духовних цінностей дітей і молоді в творчій спадщині О. А. Захаренка* [Автореф. канд. пед. наук, Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих АПН України]. Реферативна база даних «Україніка наукова» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081211000983>
284. Оршанський, Л., Нищак, І., & Ясеницька, Ж. (2017). Естетичне виховання особистості: від Сократа до Даттона. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 3(67), 231–242. <https://repository.sspu.edu.ua/bitstream/123456789/4663/1/Orshanskyi.pdf>
285. Основи законодавства України про охорону здоров'я, Закон України № 2801–ХІІ (1992/2023). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>
286. *Основи християнської етики і моралі. Примірний програма навчальної дисципліни.* (2018). Міністерство охорони здоров'я. Центральний методичний кабінет з вищої медичної освіти.
287. *Отчет мединститута о политвоспитательной, учебно-методической, научной и общественной деятельности за 1957–1958 учебный год.* (1958). Ф. Р–2984 «Тернопольский государственный медицинский институт» (Оп. 1, Спр. 7, Арк. 1–63), Державний архів Тернопільської області, Тернопіль, Україна.
288. *Отчет об учебно-методической работе за 1977/78 уч. год (кафедра педагогики и педагогической психологии).* (1978). Ф. Р–352 «Київський ордена Трудового Червоного Прапора медичний інститут ім. О. О. Богомольця Міністерства охорони здоров'я УРСР» (Оп. 37, Спр. 1606, Арк. 1–5), Державний архів м. Києва, Київ, Україна.
289. *Отчет о работе кафедры за 1966–1967 учебный год.* (1967). Ф. Р–2984 «Тернопольский государственный медицинский институт» (Оп. 1,

- Спр. 718, Арк. 1–27), Державний архів Тернопільської області, Тернопіль, Україна.
290. *Отчет о работе кафедры за 1968–1969 учебный год.* (1969). Ф. Р–2984 «Тернопольский государственный медицинский институт» (Оп. 1, Спр. 1383, Арк. 1–45), Державний архів Тернопільської області, Тернопіль, Україна.
291. *Отчет о работе кафедры за 1969–1970 учебный год.* (1970). Ф. Р–2984 «Тернопольский государственный медицинский институт» (Оп. 1, Спр. 1509, Арк. 1–34), Державний архів Тернопільської області, Тернопіль, Україна.
292. *Отчет о работе кафедры за 1970–1971 учебный год.* (1971). Ф. Р–2984 «Тернопольский государственный медицинский институт» (Оп. 1, Спр. 1652, Арк. 1–54), Державний архів Тернопільської області, Тернопіль, Україна.
293. *Отчет о работе кафедры за 1971–1972 учебный год.* (1972). Ф. Р–2984 «Тернопольский государственный медицинский институт» (Оп. 1, Спр. 1797, Арк. 1–54), Державний архів Тернопільської області, Тернопіль, Україна.
294. *Отчет о работе кафедры за 1972–1973 учебный год.* (1973). Ф. Р–2984 «Тернопольский государственный медицинский институт» (Оп. 1, Спр. 1953, Арк. 1–47), Державний архів Тернопільської області, Тернопіль, Україна.
295. *Отчет о работе кафедры за 1981–1982 учебный год.* (1982). Ф. Р–2984 «Тернопольский государственный медицинский институт» (Оп. 2, Спр. 3203, Арк. 1–80), Державний архів Тернопільської області, Тернопіль, Україна.
296. *Отчет о работе кафедры марксизма-ленинизма за 1979–1980 учебный год.* (1980). Ф. Р–2984 «Тернопольский государственный медицинский институт» (Оп. 1, Спр. 3019, Арк. 1–44), Державний архів Тернопільської області, Тернопіль, Україна.

297. *Отчет о работе совета интернациональной дружбы института за 1964/1965 учебный год.* (1965). Ф. Р–352 «Київський ордена Трудового Червоного Прапора медичний інститут ім. О. О. Богомольця Міністерства охорони здоров'я УРСР» (Оп. 37, Спр. 664, Арк. 1–3), Державний архів м. Києва, Київ, Україна.
298. *Отчет о работе студенческого научного кружка за 1982/83 уч. год.* (1983). Ф. Р–352 «Київський ордена Трудового Червоного Прапора медичний інститут ім. О. О. Богомольця Міністерства охорони здоров'я УРСР» (Оп. 37, Спр. 2104, Арк. 1–2), Державний архів м. Києва, Київ, Україна.
299. *Отчет о работе художественной самодеятельности института за 1958–1959 учебный год.* (1959). Ф. Р–2984 «Тернопольский государственный медицинский институт» (Оп. 1, Спр. 27, Арк. 1–7), Державний архів Тернопільської області, Тернопіль, Україна.
300. *Отчеты о работе научных студенческих обществ за 1958–1959 учебный год.* (1959). Ф. Р–2984 «Тернопольский государственный медицинский институт» (Оп. 1, Спр. 22, Арк. 1–8), Державний архів Тернопільської області, Тернопіль, Україна.
301. Очеретяний, А. В. (2020). *Формування життєвих цінностей у студентів вищих навчальних закладів США та України* [Дис. докт. філософії, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини]. Репозитарій Львівського державного університету фізичної культури. <https://repository.ldufk.edu.ua/handle/34606048/29953>
302. Панасюк, О. П. (2011). *Формування моральних цінностей у майбутніх учителів фізичної культури* [Автореф. дис. канд. пед. наук, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова]. Реферативна база даних «Україніка наукова» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20111025001850>

303. Пантюк, М. (2013). Аксіологічні основи професіограми вчителя як суб'єкта виховання (історичний аспект). *Педагогічний альманах*, (20), 273–279.
304. Пантюк, Т. (2007). Громадянська освіта і виховання як необхідні складові загальної культури особистості. *Молодь і ринок*, 8(31), 65–68.
305. Пархоменко, Т. (2002). Інформаційне суспільство. У В. І. Шинкарук (Ред.), *Філософський енциклопедичний словник* (с. 248–249). Абрис.
306. Пашенко, Д. (2002). Патріотичне й національне виховання – складові становлення громадянина. *Шлях освіти*, (1), 9–14.
307. Пелех, Ю. В., & Матвійчук, А. В. (2022). Ціннісний інтелект в контексті формування світогляду особистості у новітньому поствоєнному світі. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*, 1(103), 174–186. <https://doi.org/10.33216/2220-6310-2022-103-1-174-186>
308. Переймибіда, Л. В. (2008). *Організаційні засади діяльності педагогічного колективу з розвитку деонтологічної культури учнів медичного ліцею* [Автореф. дис. канд. пед. наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка]. Реферативна база даних «Україніка наукова» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124029120>
309. Переломова, О. С. (2012). Філософсько-світоглядні аспекти лінгвістичного виміру концепту «самотність». *Гуманітарний вісник ЗДІА*, (50), 63–70.
310. *Переписка с Министерством здравоохранения УССР, Министерством высшего и среднего специального образования УССР о подготовке к фестивалю, посвященному 100-летию со дня рождения В. И. Ленина.* (1968, 13 сентября – 1969, 5 мая). Ф. Р–3822 «Вінницький державний медичний інститут ім. І. М. Пирогова» (Оп. 2, Спр. 596, Арк. 1–10), Державний архів Вінницької області, Вінниця, Україна.
311. *Переписка с Министерством здравоохранения УССР о проведении «Дня просвещения» в институте.* (1969, 10 сентября). Ф. Р–3822

- «Вінницький державний медичний інститут ім. І. М. Пирогова» (Оп. 2, Спр. 645, Арк. 1–4), Державний архів Вінницької області, Вінниця, Україна.
312. *Переписка с Министерством здравоохранения УССР о подготовке и празднованию 50-летия Советской власти.* (1967, 11 мая – 20 октября). Ф. Р–3822 «Вінницький державний медичний інститут ім. І. М. Пирогова» (Оп. 2, Спр. 542, Арк. 1–34), Державний архів Вінницької області, Вінниця, Україна.
313. *Переписка с Министерством здравоохранения УССР по итогам проверки учебно-методической и воспитательной работы в институте.* (1966, 1 ноября – 25 ноября). Ф. Р–3822 «Вінницький державний медичний інститут ім. І. М. Пирогова» (Оп. 2, Спр. 506, Арк. 1–18), Державний архів Вінницької області, Вінниця, Україна.
314. Петров, Ю. В. (1985). *Духовные ценности социализма и художественная активность масс (в аспекте теории культуры)*. Наукова думка.
315. Пиріг, Л. (Ред.). (2009). *Підручник з лікарської етики* (Всеукраїнське Лікарське Товариство (ВУЛТ), Пер.). БФ «Третє Тисячоліття». https://www.wma.net/wpcontent/uploads/2016/11/Medical_Ethics_Manual_Ukrainian.pdf
316. Пирогов, Н. И. (2008). *Вопросы жизни. Дневник старого врача.* б.и.
317. Підлісний, М. М. (2020). *Проблеми аксіології та шляхи їх вирішення.* Видавець Біла К. О.
318. Підлісний, М. М., & Шубін, В. І. (2005). *Цінності та буття особистості.* ДДФА.
319. *План и отчет об учебно-методической и воспитательной работе кафедры за 1982/83 уч. год (кафедра научного коммунизма и политэкономии).* (1983). Ф. Р–352 «Київський орден Трудового Червоного Прапора медичний інститут ім. О. О. Богомольця Міністерства охорони здоров'я УРСР» (Оп. 37, Спр. 2123, Арк. 1–71), Державний архів м. Києва, Київ, Україна.

320. *План мероприятий по подготовке и проведению праздника 30-летия Победы Советского народа в Великой Отечественной войне.* (1975, 1 марта – 9 мая). Ф. Р–3822 «Вінницький державний медичний інститут ім. І. М. Пирогова» (Оп. 2, Спр. 1056, Арк. 1–10), Державний архів Вінницької області, Вінниця, Україна.
321. *План научных исследований кафедры по вопросам теории, методов, эффективности идейно-воспитательной работы на 1975–1980 годы.* (1975). Ф. Р–2984 «Тернопольский государственный медицинский институт» (Оп. 1, Спр. 2467, Арк. 1–5), Державний архів Тернопільської області, Тернопіль, Україна.
322. *План полит-массовой работы МК профессорско-преподавательского и админ.-состава на I семестр 1957–1958 учеб. года.* (1957). Ф. Р–2984 «Тернопольский государственный медицинский институт» (Оп. 2, Спр. 1, Арк. 1–7), Державний архів Тернопільської області, Тернопіль, Україна.
323. *План политмассовой работы МК профессорско-преподавательского и административно-хозяйственного состава на I семестр 1958–59 уч. года.* (1958). Ф. Р–2984 «Тернопольский государственный медицинский институт» (Оп. 2, Спр. 4, Арк. 1–4), Державний архів Тернопільської області, Тернопіль, Україна.
324. *План работы МК на I квартал 1969 года.* (1969). Ф. Р–2984 «Тернопольский государственный медицинский институт» (Оп. 2, Спр. 96, Арк. 1–3), Державний архів Тернопільської області, Тернопіль, Україна.
325. *План работы народного университета медицинских знаний при институте на 1972–1975 гг.* (1972). Ф. Р–3822 «Вінницький державний медичний інститут ім. І. М. Пирогова» (Оп. 2, Спр. 814, Арк. 1–5), Державний архів Вінницької області, Вінниця, Україна.
326. *План работы студенческого научного кружка на 1981/82 уч. год.* (1981). Ф. Р–352 «Київський ордена Трудового Червоного Прапора медичний інститут ім. О. О. Богомольця Міністерства охорони здоров'я

- УРСР» (Оп. 37, Спр. 2060, Арк. 1–2), Державний архів м. Києва, Київ, Україна.
327. *Планы и программы научно-практических и теоретических конференций и семинаров за 1974-1975 учебный год.* (1975). Ф. Р–2984 «Тернопольский государственный медицинский институт» (Оп. 1, Спр. 2286, Арк. 1–134), Державний архів Тернопільської області, Тернопіль, Україна.
328. *Планы работ кафедры на 1961–1962 учебный год.* (1961). Ф. Р–2984 «Тернопольский государственный медицинский институт» (Оп. 1, Спр. 1008, Арк. 1–38), Державний архів Тернопільської області, Тернопіль, Україна.
329. *Планы работ местного комитета на 1972–1973 учебный год.* (1972). Ф. Р–2984 «Тернопольский государственный медицинский институт» (Оп. 2, Спр. 109, Арк. 1–9), Державний архів Тернопільської області, Тернопіль, Україна.
330. Повар, Є. Г. (1970). За систему у науково-атеїстичному вихованні. *Радянська школа*, (12), 71–76.
331. *Повчання Володимира Мономаха (за Лаврентіївським списком 1377 р.).* (б.д.). Ізборник. <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar09.htm>
332. *Подарунки від студентів ТНМУ для військових.* (2023, 24 січня). Тернопільський національний медичний університет імені І. Я. Горбачевського. <https://www.tdmu.edu.ua/2023/01/24/podarunky-vid-studentiv-tnmu-dlya-vijskovyh/>
333. Поливана, А. С. (2020). *Формування громадянської культури майбутніх учителів (60-ті роки ХХ – початок ХХІ століття)* [Автореф. дис. канд. пед. наук, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського]. Інституційний репозитарій Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. <https://dspace.vspu.edu.ua/handle/123456789/5155>

334. Поліпшити професійну підготовку в педвузах (1971). *Радянська школа*, (7), 1–6.
335. Поліщук, Н. П., Зашкільняк, Л. О., & Ясь, О. В. (2018). Марксизм. У І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк ... & Я. С. Яцків (Ред.), *Енциклопедія Сучасної України*. Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Взято 16 жовтня 2021 з <https://esu.com.ua/article-63788>
336. Пометун, О. (2005). Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. *Вісник програм шкільних обмінів*, (23), 18–20.
337. Попов, М. В. (2003). *Аксіологія і медицина (проблеми цінностей і медицина)*. ПАРАПАН.
338. Попович, М. (2011). *Бути людиною*. Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
339. *Представники ХНМУ – активні волонтери!* (2023, 9 лютого). Харківський національний медичний університет. <https://knmu.edu.ua/news/predstavnyky-hnmua-aktyvni-volontery/>
340. Про вищу освіту, Закон України № 1556–VII (2014/2023). <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>
341. Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»), Постанова Кабінету Міністрів України № 896–93–п (1996). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-п#Text>
342. Про затвердження стандарту вищої освіти зі спеціальності 222 Медицина для другого (магістерського) рівня вищої освіти, Наказ Міністерства освіти і науки України № 1197 (2021). <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2021/11/09/222-Medytsyna.mahistr.09.11.pdf>
343. Про затвердження стандарту за спеціальністю 229 «Громадське здоров'я» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, Наказ Міністерства освіти і науки України № 1000 (2020). <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-standartu-vishoyi-osviti-za->

[specialnisty-229-gromadske-zdorovya-dlya-pershogo-bakalavrskogo-rivnya-vishoyi-osviti](#)

344. Про клятву лікаря, Указ Президента України № 349/92 (1992).
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/349/92#Text>
345. Про Національну доктрину розвитку освіти, Указ Президента України № 347/2002 (2002). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text>
346. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, Указ Президента України № 344/2013 (2013).
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013#Text>
347. Про організацію виконання в республіці постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР по усуненню серйозних недоліків у роботі з дітьми-сиротами і дітьми, які залишилися без піклування батьків, докорінному поліпшенню їх виховання, навчання і матеріального забезпечення, Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів СРСР № 289 (1987).
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/289-87-п#Text>
348. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, Закон України № 2834–ІХ (2022). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>
349. *Протоколы заседаний кафедры истории КПСС и политической экономики №№ 1–21.* (1979, 29 августа – 1980, 30 июня). Ф. Р–3822 «Вінницький державний медичний інститут ім. І. М. Пирогова» (Оп. 2, Спр. 1340, Арк. 1–145), Державний архів Вінницької області, Вінниця, Україна.
350. *Протоколы заседаний кафедры истории КПСС и политической экономики (№ 1 – № 21).* (1985, 29 августа – 1986, 30 июня). Ф. Р–3822 «Вінницький державний медичний інститут ім. І. М. Пирогова» (Оп. 2, Спр. 1890, Арк. 1–118), Державний архів Вінницької області, Вінниця, Україна.
351. *Протоколы заседания кафедры за 1964–1965 учебный год.* (1965). Ф. Р–2984 «Тернопольский государственный медицинский институт» (Оп. 1,

- Спр. 1097, Арк. 1–81), Державний архів Тернопільської області, Тернопіль, Україна.
352. *Протоколы и планы работы секции философии за 1975–1976 учебный год.* (1976). Ф. Р–2984 «Тернопольский государственный медицинский институт» (Оп.1, Спр. 2466, Арк. 1–8), Державний архів Тернопільської області, Тернопіль, Україна.
353. *Протоколы и планы работы секции философии за 1976–1977 учебный год.* (1977). Ф. Р–2984 «Тернопольский государственный медицинский институт» (Оп. 1, Спр. 2660, Арк. 1–24), Державний архів Тернопільської області, Тернопіль, Україна.
354. *Протоколы производственных и научно-методических совещаний кафедры философии и научного коммунизма №№1–21 и приложения к ним.* (1979, 31 августа – 1980, 30 июня). Ф. Р–3822 «Вінницький державний медичний інститут ім. І. М. Пирогова» (Оп. 2, Спр. 1341, Арк. 1–196), Державний архів Вінницької області, Вінниця, Україна.
355. Пруцько, Є. І. (1970). Ідейно-політичне виховання. *Радянська школа*, (8), 54.
356. «Психологічний захист від стресу» – тема бесіди для обговорення. (2023, 20 лютого). Полтавський державний медичний університет. <https://www.pdmu.edu.ua/news/psihologichniy-zahist-vid-stresu---tema-besidi-dlya-obgovorennya>
357. Пуертас, С. Д. К. (2013). Модуляція особистісних цінностей як чинник формування електорального вибору студентської молоді. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 32(35), 227–236.
358. Пчела. (1981). *Памятники литературы Древней Руси. Вып. 3. XIII в.* (с. 486–519). Художественная литература. <https://archive.org/details/xiii-1981-.3>
359. П'яста, Р., Бойко, І., Чернявська, Н., Мартинюк, Ю., Терешкевич, Г., Пилипчак, Ю., & Голубець, О. (2016). *Біоетика* (о. В. Містерман, Ред.). Друкарські куншти.

360. Рабоченко, Л. (1987, 31 січня). Потрібно, як повітря. *Молодий комунар*, 1.
361. Радчук, Г. К. (2009). *Аксіопсихологія вищої школи*. ТНПУ.
362. Радчук, Г. К. (2012). Психологічні засади професійного аксіогенезу. *Психологія особистості*, 1(3), 99–108.
363. Радчук, Г. К. (2011). *Психологія аксіогенезу особистості у контексті вищої професійної освіти* [Автореф. дис. д-ра психологічних наук, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України]. Основний фонд Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
364. Республіканська нарада працівників народної освіти України (1952). *Радянська школа*, (3), 56–60.
365. Рибалка, В. (2002). Григорій Костюк – психологічна теорія особистості. *Психологія і суспільство*, (1), 10–17.
366. *Рішення Вченої ради*. (2021, 23 червня). Тернопільський національний медичний університет імені І. Я. Горбачевського. <https://www.tdmu.edu.ua/academic-council-decisions/>
367. Розман, І. І. (2021). *Розвиток педагогічної біографістики в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття* [Автореф. дис. д-ра пед. наук, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка]. Реферативна база даних «Україніка наукова» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/0521U101744>
368. Рубинштейн, С. Л. (2000). *Основы общей психологии* (А. В. Брушлинский, & К. А. Абульханова-Славская, Сост.). Издательство «Питер». <https://psylib.org.ua/books/rubin01/index.htm>
369. Рувинский, Л. И. (Ред.). (1979). *Управление процессом нравственного воспитания*. Издательство Московского университета.
370. Руденко, Ю., & Губко, О. (2007). *Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність*. МАУП.
371. Русова, С. (1999). *Вибрані педагогічні твори*. Освіта.

372. Русова, С. (1913). Ідейні підвалини школи. *Світло*, (8), 33–88.
373. Ручка, А., & Наумова, М. (2013). Цінності і типи ціннісної ідентифікації в сучасному соціумі. *Українське суспільство 1992–2013*. У В. Ворона, & М. Шульга (Ред.), *Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг* (с. 285–297). Ін-т соціології НАН України.
374. Садова, І. І. (2023). Організація системи психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами. *Гуманітарний форум*, 1(1), 28–34. [https://doi.org/10.60022/1\(1\)-5GF](https://doi.org/10.60022/1(1)-5GF)
375. Сайдаківська, А. З. (1971). Республіканська конференція з питань трудового виховання і профорієнтації. *Радянська школа*, (9), 108.
376. *Сборник научных трудов кафедры марксизма-ленинизма за 1957 год.* (1957). Ф. Р–3822 «Вінницький державний медичний інститут ім. І. М. Пирогова» (Оп. 2, Спр. 264, Арк. 1–44), Державний архів Вінницької області, Вінниця, Україна.
377. Сбруєва, А. А. (2000). Громадянські цінності у сучасному шкільництві: зміст та шляхи формування. *Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики*, (4), 100–109. <https://repository.sspu.edu.ua/handle/123456789/3466>
378. Серебряніков, В., & Мороз М. (1970). З досвіду викладання суспільних наук у вузі. *Радянська школа*, (5), 84–88.
379. Сидоренко, Л. І. (2012). Проблема тілесності: філософсько-етичні виміри. *Філософські проблеми гуманітарних наук: Альманах*, (21), 43–48. <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/sid-probl.htm>
380. *Символіка ТНМУ*. (б.д.). Тернопільський національний медичний університет імені І. Я. Горбачевського. <https://www.tdmu.edu.ua/symvolika-tdmu/>
381. Сисоєва, С. О., & Кристопчук, Т. Є. (2013). *Методологія науково-педагогічних досліджень*. Волинські обереги.
382. Сисоєва, С. (2021). Порівняльні педагогічні дослідження в контексті цивілізаційного розвитку суспільства: акценти. У О. І. Локшина (Ред.),

Педагогічна компаративістика і міжнародна освіта — 2021: інновації в освіті в контексті європеїзації та глобалізації (с. 34–38).

Крок. <https://doi.org/10.32405/978-966-97763-9-6-2021-34-38>

383. Сковорода, Г. (1983). *Вірші, пісні, байки, діалоги, трактати, притчі, прозові переклади, листи*. Наукова думка.
384. Скорик, М. М. (Ред.). (2004). *Основи теорії гендеру*. «К.І.С.».
385. Скотна, Н. В. (2005). *Особа в розколотій цивілізації: світогляд, проблеми освіти і виховання* [Автореф. д-ра філос. наук, Інститут вищої освіти АПН України]. Реферативна база даних «Україніка наукова» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124030295>
386. Скотний, В. Г. (2005). *Філософія: історичний і систематичний курс*. Знання України.
387. Скотний, В. Г. (2004). *Філософія освіти: екзистенція ірраціонального в раціональному*. Вимір.
388. Скрябіна, Т. О. (2010). *Формування ціннісних орієнтацій студентів вищих медичних навчальних закладів у процесі вивчення дисциплін соціально-гуманітарного циклу* [Автореф. дис. канд. пед. наук, Луганський національний університет імені Т. Шевченка]. Основний фонд Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
389. Скуратівський, В. Л. (2016). Культурні цінності. У І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк ... & Я. С. Яцків (Ред.), *Енциклопедія Сучасної України*. Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Взято 12 лютого 2021 з <https://esu.com.ua/article-51489>
390. Смоліна, В. В. (1970). Методи науково-педагогічного дослідження в галузі сімейного виховання. *Радянська школа*, (7), 22–30.
391. Сойчук, Р. Л. (2016). *Виховання національного самоствердження в учнівської молоді*. О. Зень.
392. Соколова, І. (2021). Медична освіта в період пандемії Covid-19: зарубіжний досвід та напрями трансформації. У О. І. Локшина (Ред.),

Педагогічна компаративістика і міжнародна освіта — 2021: інновації в освіті в контексті європеїзації та глобалізації (с. 76–78). Крок.

<https://doi.org/10.32405/978-966-97763-9-6-2021-322>

393. Сокурянська, Л. Г. (2007). *Ціннісна детермінація становлення соціальної суб'єктності студентства в умовах соціокультурної трансформації* [Автореф. дис. д-ра соціол. наук, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна]. Реферативна база даних «Україніка наукова» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124057217>
394. Сомик, О. М. (2021). *Регулювання економічної активності молоді на основі її ціннісних орієнтацій* [Автореф. дис. докт. філософії з галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» за спеціальністю 051 «Економіка», Донецький національний університет імені Василя Стуса]. Реферативна база даних «Україніка наукова» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/0821U100406>
395. Сосніхіна, С. Є. (2017). *Структура ціннісно-сміслової сфери студентів з різним соціальним статусом* [Автореф. дис. канд. психол. наук, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди]. Основний фонд Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
396. *Социалистические обязательства коллектива института на 1976 год.* (1976). Ф. Р–2984 «Тернопольский государственный медицинский институт» (Оп. 2, Спр. 134, Арк. 1–9), Державний архів Тернопільської області, Тернопіль, Україна.
397. *Спілкуймося українською.* (б.д.). Вінницький національний медичний університет ім. М. І. Пирогова. <https://www.vnmu.edu.ua/новини/спілкуймося-українською>
398. *Справка о политико-воспитательной работе среди студентов, профессорско-преподавательского состава и административно-хозяйственных работников за 1959–1960 г.г.* (1960). Ф. Р–2984

- «Тернопольский государственный медицинский институт» (Оп. 1, Спр. 40, Арк. 1–14), Державний архів Тернопільської області, Тернопіль, Україна.
399. *Справка ректората института о выполнении решения Министерства здравоохранения УССР «О состоянии и мерах по улучшению идейно-воспитательной работы студентов» и приказа Министерства здравоохранения УССР «О состоянии и мерах об улучшении подготовки докторов и кандидатов наук».* (1961, 25 марта). Ф. Р–3822 «Вінницький державний медичний інститут ім. І. М. Пирогова» (Оп. 2, Спр. 395, Арк. 1–11), Державний архів Вінницької області, Вінниця, Україна.
400. Ставицький, В. А. (1970). Здійснення ленінських настанов у вихованні педагогічної молоді. *Радянська школа*, (3), 42–45.
401. Стасевська, О. А. (2014). Система цінностей як основа буття сучасного українського суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*, 1(20), 62–76.
<https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/6562/1/Stasevskaya.pdf>
402. *Стежина людської вдячності.* (2023, 10 січня). Дніпровський державний медичний університет. <https://dmu.edu.ua/ua/novini/1800-stezhina-lyudskoj-vdyachnosti>
403. Стельмахович, М. Г. (1985). *Народна педагогіка.* Радянська школа.
404. Стельмахович, М. Г. (1997). *Українська народна педагогіка.* ІЗМН.
405. *Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2021–2031 роки.* (2020). Міністерство освіти і науки України.
<https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2020/09/25/rozvitku-vishchoi-osviti-v-ukraini-02-10-2020.pdf>
406. Стратегія розвитку медичної освіти в Україні, Розпорядження Кабінету Міністрів України № 95-р (2019).
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/95-2019-p#n8>
407. *Студенти БДМУ відвідали меморіальний музей В. Івасюка.* (2014, 2 березня). Буковинський державний медичний університет.
<https://www.bsmu.edu.ua/news/1790-volodymyr-ivasuk/>

408. *Студенти ДНМУ вшанували пам'ять Героїв Небесної Сотні.* (2023, 20 лютого). Донецький національний медичний університет. <https://dnmu.edu.ua/studenty-dnmu-vshanuvaly-pamyat-geroyiv-nebesnoyi-sotni/>
409. *Студенти медичного факультету №3 відвідали дитячий будинок на Київщині.* (2022, 22 грудня). Національний медичний університет імені О. О. Богомольця. <https://nmuofficial.com/news/studenty-medychnogo-fakultetu-3-vidvidaly-dytyachyj-budynok-na-kyivshhyni/>
410. *Студенти МЗ провели розважально-пізнавальний захід для внутрішньо переміщених дітей.* (2023, 31 січня). Національний медичний університет імені О. О. Богомольця. <https://nmuofficial.com/news/studenty-m3-provely-rozvazhalno-piznavalnyj-zahid-dlya-vnutrishno-peremishhenyh-ditej/>
411. *Студенти НМУ створили базу донорів крові для військовослужбовців «BLOOD+».* (2022, 20 грудня). Національний медичний університет імені О. О. Богомольця. <https://nmuofficial.com/news/studenty-nmu-stvoryly-bazu-donoriv-krovi-dlya-vijskovosluzhbovtsiv-blood/>
412. *Студенти спеціальності «Фізична реабілітація» організували заняття з вихованцями навчально-реабілітаційного центру.* (2019, 23 вересня). Тернопільський національний медичний університет імені І. Я. Горбачевського. <https://www.tdmu.edu.ua/2019/09/23/studenty-spetsialnosti-fizychna-reabilitatsiya-organizuvaly-zanyattya-z-vyhovantsyamy-navchalno-reabilitatsijnogo-tsentru/>
413. *Студенти ТДМУ організували просвітницьку акцію «Збережи життя ненародженій дитині».* (2018, 24 травня). Тернопільський національний медичний університет імені І. Я. Горбачевського. <https://www.tdmu.edu.ua/2018/05/24/studenty-tdmu-organizuvaly-prosvitnytsku-aktsiyu-zberezhy-zhyttya-nenarodzhenij-dytyni/>
414. *Студенти ТНМУ навчали вчителів тернопільських шкіл домедичної допомоги.* (2022, 5 грудня). Тернопільський національний медичний університет імені І. Я. Горбачевського.

<https://www.tdmu.edu.ua/2022/12/05/studenty-tnmu-navchaly-vchyteliv-ternopilskyh-shkil-domedychnoyi-dopomogy/>

415. *Студенти ТНМУ організували свято для дітей-сиріт.* (2022, 22 грудня). Тернопільський національний медичний університет імені І. Я. Горбачевського. <https://www.tdmu.edu.ua/2022/12/22/studenty-tnmu-organizuvaly-svyato-dlya-ditej-syrit/>
416. *Студентки-волонтерки НМУ активно допомагають у хірургічному відділенні військового шпиталю.* (2023, 13 лютого). Національний медичний університет імені О. О. Богомольця. <https://nmuofficial.com/news/studentky-volonterky-nmu-aktyvno-dopomagayut-u-hirurgichnomu-viddilenni-vijskovogo-shpytalyu/>
417. *Студентки-волонтерки ТНМУ отримали подяки і нагороди від військових.* (2023, 15 лютого). Тернопільський національний медичний університет імені І. Я. Горбачевського. <https://www.tdmu.edu.ua/2023/02/15/studentky-volonterky-tnmu-otrymaly-podyaky-i-nagorody-vid-vijskovykh/>
418. *Студентці ІФНМУ вручили відзнаку за активне волонтерство.* (2023, 2 лютого). Івано-Франківський національний медичний університет. <https://www.ifnmu.edu.ua/uk/4734-pid-chas-zasidannia-vchenoi-rady-studenttsi-ifnmu-vruchyly-vidznaku-za-aktyvne-volonterstvo>
419. Ступарик, Б. М. (1998). *Національна школа: витоки, становлення.* ІЗМН.
420. Сухомлинська, О. В. (2010). В. О. Сухомлинський і моральне виховання: трансформація педагогічних цінностей. *Рідна школа*, (3), 3–7.
421. Сухомлинська, О. (2003). *Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем.* А.П.Н.
422. Сухомлинська, О. В. (2015). Концептуалізація ідей про виховання моральності в сучасній Україні. *Шкільний світ*, 4(708), 4–20.

423. Сухомлинська, О. В. (2002а). Концептуальні засади формування особистості на основі християнських моральних цінностей. *Шлях освіти*, (4), 13–18.
424. Сухомлинська, О. В. (2019). Концептуальні тексти про виховання дітей і молоді як складова історії сучасної освіти в Україні. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 6(90), 226–240.
425. Сухомлинська, О. В. (2002b). Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру. *Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992–2002. Збірник наукових праць до 10-річчя АПН України* (Ч. 1., с. 37–54). ОВС.
426. Сухомлинська, О. (2014). Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції. *Історико-педагогічний альманах*, (1), 4–24. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ipa_2014_1_3
427. Сухомлинська, О. В. (1996). Сучасні цінності у вихованні: проблеми, перспективи. *Шлях освіти*, (1), 24–27.
428. Сухомлинська, О. В. (1997). Цінності у вихованні дітей та молоді. *Педагогіка і психологія*, (1), 105–111.
429. Сухомлинський, В. А. (1972). *Сердце отдаю детям*. Рад. школа.
430. Сухомлинський, В. О. (1978). *Батьківська педагогіка*. Радянська школа.
431. Сухомлинський, В. О. (2016). *«Бути людиною»*. Оповідання, казки. «Белкар-книга».
432. Сухомлинський, В. О. (1977а). Людина – найвища цінність. *Вибрані твори* (Т. 5, с. 446–472). Рад. школа.
433. Сухомлинський, В. О. (1976а). Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. *Вибрані твори* (Т. 1, с. 5–402). Рад. школа.
434. Сухомлинський, В. О. (1977b). Серце віддаю дітям. *Вибрані твори* (Т. 3, с. 7–279). Рад. школа.
435. Сухомлинський, В. О. (1971). Щоб знання ставали переконаннями. *Радянська школа*, (8), 6–11.

436. Сухомлинський, В. О. (1976b). Як виховати справжню людину. *Вибрані твори* (Т. 2, с. 158–418). Рад. школа.
437. Сявавко, Є. І. (1974). *Українська етнопедagogіка в її історичному розвитку*. Наукова думка.
438. *Тезиси докладов по итоговой сессии научного студенческого общества за 1964–1965 учебный год.* (1965). Ф. Р–3822 «Вінницький державний медичний інститут ім. І. М. Пирогова» (Оп. 2, Спр. 429, Арк. 1–65), Державний архів Вінницької області, Вінниця, Україна.
439. Терешкевич, Г. Т. (2008). *Біоетика в системі охорони здоров'я і медичної освіти*. Світ.
440. Терешкевич, Г. Т. (с. Діогена). (2014). *Основи біоетики та біобезпеки*. ТДМУ.
441. Терешкевич, Г. Т., & Христенко, О. М. (2017). Глобальна проблема протидії легалізації евтаназії: морально-етичні та юридичні аспекти. У С. М. Шкарлет (Ред.), *Педагогіка здоров'я: збірник наукових праць VII Всеукраїнської науково-практичної конференції*, Чернігів, 7–8 квітня (Т. 2, с. 60–67).
442. Терещенко, Ю. І. (1975). Моральні цінності марксистсько-ленінського атеїзму. *Радянська школа*, (10), 53–59.
443. Тернопільський національний медичний університет. (2022, 15 грудня). *Проект «Волонтери ТНМУ»*. Частина I [Відео]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=AN6gC-G0uRQ>
444. Тимошенко, Ю. (2009). Проблема тілесності у філософській спадщині ХХ ст. *Здоровий спосіб життя*, (41), 42–45. <https://repository.ldufk.edu.ua/handle/34606048/19278?mode=full>
445. Ткачова, Н. О. (2006). *Аксіологічний підхід до організації педагогічного процесу в загальноосвітньому навчальному закладі*. ЛНПУ ім. Т. Г. Шевченка.
446. *ТНМУ вчергове придбав дрон для військових*. (2023, 17 лютого). Тернопільський національний медичний університет імені

- І. Я. Горбачевського. <https://www.tdmu.edu.ua/2023/02/17/tnmu-vchergove-prydbav-dron-dlya-vijskovykh/>
447. Толстанов, О. К., Осійчук, М. С., Волосовець, О. П., П'ятницький, Ю. С., & Булах, І. Є. (2015). Аспекти підготовки й підвищення кваліфікації медичних та фармацевтичних кадрів у вищих навчальних закладах IV рівня акредитації та закладах післядипломної освіти МОЗ України. *Медична освіта*, (2), 9–12. <https://doi.org/10.11603/me.v0i2.3635>
448. Трахтенберг, І. (2020). Епоха Амосова. *Світогляд*, 4(84), 19–24. <https://files.nas.gov.ua/PublicMessages/Documents/0/2020/09/200922143916494-2093.pdf>
449. Трач, Р., & Балл, Г. (Ред.). (2001). *Гуманістична психологія: Антологія: Т. 1. Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст.* Університетське видавництво «Пульсари».
450. Трач, Р., & Балл, Г. (Ред.). (2005). *Гуманістична психологія: Антологія: Т. 2. Психологія і духовність: (світоглядні аспекти гуманістично зорієнтованих напрямів у сучасній західній психології).* Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ.
451. Тхоржевська, Т. (2006). *Розвиток теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі в історії педагогіки України* [Автореф. дис. д-ра пед. наук, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова]. Реферативна база даних «Україніка наукова» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124041927>
452. Удовиченко, П. П. (1970). В. І. Ленін і народна освіта в Українській РСР. *Радянська школа*, (4), 6–15.
453. Українка, Леся. (б.д.а). *Давня казка*. Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. <https://www.l-ukrainka.name/uk/Poems/DavnjaKazka.html>
454. Українка, Леся. (б.д.б). *«Завжди терновий вінець...»*. Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. <https://www.l-ukrainka.name/uk/Verses/Vidguky/ZNevilPisen/Zavzhdy.html>

455. Уніфікований клінічний протокол первинної, вторинної (спеціалізованої) та третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги. Гендерна дисфорія, Наказ Міністерства охорони здоров'я України № 972 (2016). https://www.dec.gov.ua/wp-content/uploads/2019/11/2016_972_ukpmd_gendysfor.pdf
456. Ушинський, К. Д. (1974). *Про сімейне виховання* (О. Т. Губно, Упоряд.). Рад. шк.
457. Файфура, В. В., Боднар, Я. Я., & Завальнюк, А. Х. (Ред.). (2007). *Тернопільський державний медичний університет імені І. Я. Горбачевського. Історія і сучасність (1957–2007): До 50-річчя заснування*. ТДМУ.
458. Файфура, В., & Хара, М. (2007, 28 вересня). Студентський науковий гурток: півстоліття тому. *Медична академія*, 11.
459. Федоренко, С. (2021). Ретроспектива впровадження громадянознавчих дисциплін у закладах вищої освіти США. У О. І. Локшина (Ред.), *Педагогічна компаративістика і міжнародна освіта – 2021: інновації в освіті в контексті європеїзації та глобалізації* (с. 159–160). Крок. <https://doi.org/10.32405/978-966-97763-9-6-2021-159-160>
460. Федчишин, Н. (2021). Погляд на моральне виховання ХХІ ст.: європейський вимір. У О. І. Локшина (Ред.), *Педагогічна компаративістика і міжнародна освіта – 2021: інновації в освіті в контексті європеїзації та глобалізації* (с. 121–123). Крок. <https://doi.org/10.32405/978-966-97763-9-6-2021-322>
461. Фісак, І. (2014). Категорія «концепт» у сучасному науковому дискурсі. *Філологічні науки (Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка)*, (17), 69–77. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fil_Nauk_2014_17_12
462. Фіцула, М. М. (2006). *Педагогіка вищої школи*. «Академвидав».
463. Фіцула, М. М. (Ред.). (1978). *Підготовка студента до роботи класним керівником*. Вища школа.

464. Фіцула, М. М. (Ред.). (1982). *Підготовка студентів до виховної роботи в процесі навчання*. Вища школа.
465. Фішман, Т. (Ред.). (1999). *Фундаментальні цінності академічної доброчесності* (Проект сприяння академічній доброчесності в Україні – SAIUP, Пер.). https://www.donnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/8/2019/08/Fundam.czinnosti-Akad.dobroch_.pdf
466. Франко, І. (б.д.). *Сойчине крило*. УкрЛіб. Бібліотека української літератури. <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=3782>
467. *Хартія Європейського Союзу про основоположні права*. (2021, 17 листопада). Центр громадянських свобод. <https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu/>
468. *Хартія Європейських університетів з питань безперервної освіти*. (2008, 30 липня). Профспілка працівників освіти і науки України. <https://pon.org.ua/international/65-khartija-yevropejskikh-universitetiv-z-pitan.html>
469. *Хартія Ради Європи з Освіти для Демократичного Громадянства й Освіти з Прав Людини*. (2016). (European Wergeland Centre, Пер.). Видавництво Ради Європи. <http://loippo.lviv.ua/files/2017/Zaxodu/Khartia.pdf> (Оригінал опубліковано 2010 р.).
470. Харченко, Л. І. (2011). Чигирин в нотатках Павла Алепського. У С. І. Дегтярьов (Ред.), *Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи* (Ч. 2, с. 74–78). СумДУ.
471. Хвалибога, Т. І. (2020). *Теоретико-організаційні засади професійної підготовки майбутніх лікарів в університетах США* [Автореф. дис. ... д-ра пед. наук, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія]. Репозитарій Львівського державного університету фізичної культури. <http://repository.ldufk.edu.ua/handle/34606048/26521>
472. Холоднюк, С. З. (2018). *Історико-теоретичні засади відображення соціально-правової цінності людини в сучасному праворозумінні* [Автореф. дис. канд. юрид. наук (докт. філософії), Харківський національний

університет внутрішніх справ]. Інституційний репозитарій Харківського національного університету внутрішніх справ.

<https://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/5013>

473. Хоменко, І. С. (1970). Комсомольці звітують Іллічу. *Радянська школа*, (4), 33–37.
474. Хорошайло, О. С. (2008). *Виховання духовно-моральних цінностей у студентів з обмеженими фізичними можливостями* [Автореф. дис. канд. пед. наук, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля]. Реферативна база даних «Україніка наукова» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124004350>
475. Хриков, Є. М. (2016). Аналіз стану періодизації історико-педагогічних явищ. *Вісник Луганського національного ун-ту імені Тараса Шевченка*, 6(303), 82–96.
476. Хриков, Є. М. (2017). *Методологія педагогічного дослідження*. ФОП Панов А. М.
477. Христенко, О. М. (2017). Біоетичний аспект формування гуманітарного світогляду студентів медичних вишів. *Транснаціональний розвиток освіти та медицини: історія, теорія, практика, інновації: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Тернопільського державного медичного університету імені І. Я. Горбачевського*, Тернопіль, 23–24 листопада (с. 212–214). ТДМУ «Укрмедкнига». <https://repository.tdmu.edu.ua/bitstream/handle/1/8866/2017%20матеріали%20конференції.pdf?sequence=7&isAllowed=y>
478. Христенко, О. М. (2016а). Біоетичні проблеми в контексті викладання політології. *Шостий Національний Конгрес з біоетики з міжнародною участю*, Київ, 27–30 вересня (с. 102–103). <http://biomed.nas.gov.ua/files/Proceedings6.pdf>

479. Христенко, О. М. (2015а). Використання гендерно збалансованого матеріалу під час викладання історії України. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*, (2), 379–387. <https://doi.org/10.31499/2307-4906.2.2015.196803>
480. Христенко, О. (2022а). Виховний потенціал історичних джерел у формуванні громадянських цінностей майбутніх лікарів. *Нова педагогічна думка*, 2(110), 110–114. <https://doi.org/10.37026/2520-6427-2022-110-2-110-114>
481. Христенко, О. М. (2015b). Виховний потенціал конфлікту (до питання методики викладання політології). *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Педагогіка. Психологія. Філософія»*, 208(1), 213–222.
482. Христенко, О. М. (2022b). Громадянські цінності сучасних студентів. *Науковий журнал «Гуманітарні студії: педагогіка, психологія, філософія»*, 2(13), 55–62.
<http://journals.nubip.edu.ua/index.php/Pedagogica/article/view/16301>
483. Христенко, О. (2011). *12-та година*. Мандрівець.
484. Христенко, О. М. (2015c). До питання методики формування здоров'язберігаючої компетентності сучасної молоді. *Філософія, методологія, психолого-педагогічні аспекти формування культури здоров'язбереження: матеріали регіональної науково-практичної конференції*, Тернопіль, 24–25 вересня (с. 54–56). ТДМУ «Укрмедкнига». <https://repository.tdmu.edu.ua/bitstream/handle/1/8397/2014%20Збірник.pdf>
485. Христенко О. М. (2021а). Експертна оцінка виховання студентів у системі вищої школи в Україні (70–80-ті роки ХХ століття). *Педагогічні науки: теорія та практика*, 4(40), 17–22. <https://doi.org/10.26661/2786-5622-2021-4-02>
486. Христенко, О. М. (2021b). Етика доброчинності як ціннісний пріоритет у формуванні особистості майбутніх лікарів. У Н. Л. Морська, Г. А. Поперечна, & Л. М. Литвин (Ред.), *Ціннісні орієнтири в сучасному*

світі: теоретичний аналіз та практичний досвід: збірник тез III Міжнародної науково-практичної конференції, Тернопіль, 13–14 травня (с. 222–225). Вектор.

http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/19806/3/Tsinnisni_Oriien_Suchas_n_Sv.pdf

487. Христенко О. М. (2021с). Зарубіжний досвід дослідження цінностей в освітньому контексті. *Педагогічний альманах*, (48), 16–22. <https://doi.org/10.37915/pa.vi48.186>
488. Христенко О. М. (2019а). Зміст гуманітарної підготовки майбутніх медичних фахівців: міждисциплінарний контекст. *Медична освіта*, (3), 139–143. <https://doi.org/10.11603/me.2414-5998.2019.3.10464>
489. Христенко, О. (2022с). Концепт «цінність» у контексті професійної лінгводидактики. У А. В. Вихрущ & К. Л. Стефанишин (Ред.), *Професійна лінгводидактика в контексті особистісної парадигми* (с. 203–226). ТНМУ «Укрмедкнига».
490. Христенко, О. М. (2019b). *Корекційна педагогіка: навчальний посібник для студентів спеціальності «Фізична реабілітація» медичних закладів вищої освіти*. Вектор.
491. Христенко, О. М. (2021d). Особливості професійної підготовки майбутніх лікарів на засадах аксіологічного та міждисциплінарного підходів. У М. М. Корда, І. М. Кліщ, & І. М. Мельничук (Ред.), *Професійна підготовка майбутніх фахівців медичної галузі на засадах міждисциплінарної інтеграції: матеріали регіональної науково-практичної конференції*, Тернопіль, 12 березня (с. 30). ТНМУ «Укрмедкнига». <https://repository.tdmu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/17026/ЗБІРНИК.pdf>
492. Христенко, О. М. (2023а). Пріоритети виховання в радянських нормативних документах: історичні уроки. *Педагогічні науки: теорія та практика*, (2), 12–16. <https://doi.org/10.26661/2786-5622-2023-2-02>
493. Христенко, О. М. (2020а). Проблема світоглядних цінностей у сучасній українській освіті. У О. М. Петровський, В. М. Мисик, &

- І. М. Вітенко (Ред.), *Четверті Геретівські читання: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, Тернопіль, 29 квітня (с. 222–226). ТОКІШПО.
494. Христенко, О. М. (2023b). Проблема формування цінностей студентів у контексті зарубіжної наукової думки. *Медицина освіта*, 2(100), 80–85. <https://doi.org/10.11603/m.2414-5998.2023.2.13849>
495. Христенко, О. (2023c). *Теоретико-методичні засади розвитку системи цінностей студентів у медичних закладах вищої освіти України (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.)* (А. В. Вихрущ, Ред.). ТНМУ «Укрмедкнига».
496. Христенко, О. М. (2022d). Українська мова в системі цінностей сучасних студентів: погляд крізь війну. *Професійна лінгводидактика в контексті особистісної парадигми: матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю*, Тернопіль, 2–3 червня (с. 7–10). ТНМУ. <https://repository.tdmu.edu.ua/handle/123456789/17516>
497. Христенко, О. М. (2021e). Українська мова як цінність у світогляді сучасних студентів. У М. М. Корда, А. Г. Шульгай, І. М. Кліщ, & А. В. Вихрущ (Ред.), *Лінгводидактика в контексті особистісної парадигми: матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю*, Тернопіль, 3–4 червня (с. 29–31). ТНМУ. <https://repository.tdmu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/17058/Збірник%20з%20видавництва.pdf>
498. Христенко, О. (2018a). Феномен жіночого християнського служіння у контексті сучасної філософії освіти. *European philosophical and historical Discourse*, 4(1), 31–38.
499. Христенко, О. М. (2019c). Формування громадянської освіченості майбутніх медиків на засадах міждисциплінарної інтеграції. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні науки*, 2(17), 359–370.

500. Христенко, О. (2022e). Формування моральних цінностей майбутніх лікарів (70-ті роки ХХ ст.): історико-педагогічні уроки. *Освітні обрії*, 1(54), 22–25. <https://doi.org/10.15330/obrii.54.1.22-25>
501. Христенко, О. (2023d). Формування національних цінностей студентів у процесі вивчення історії українського національно-визвольного руху ХХ століття. У Н. М. Гірна (Ред.), *Національна пам'ять (на вшанування жертв тоталітаризму): збірник наукових праць* (с. 125–128). Друкарня ЛНМУ імені Данила Галицького.
502. Христенко, О. М. (2012). Формування рідномовної компетентності у студентів медичних ВНЗ під час вивчення гуманітарних і суспільних дисциплін. *Мовна комунікація: наука, культура, медицина: Збірник матеріалів науково-практичної конференції до 55-річчя Тернопільського державного медичного університету імені І. Я. Горбачевського*, Тернопіль, 9–10 жовтня (с. 17–19). ТДМУ «Укрмедкнига».
503. Христенко, О. (2022f). Формування ціннісних орієнтацій студентів у медичних закладах вищої освіти УРСР у 60-70-х роках ХХ ст. як історичний урок. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 56(3), 228–233. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/56-3-35>
504. Христенко О. М. (2022g). Цінності української молоді в часі війни: до питання громадянського виховання майбутніх лікарів. *Медична освіта*, 2(96), 100–103. <https://doi.org/10.11603/m.2414-5998.2022.2.13021>
505. Христенко О. М. (2021f). Цінності як об'єкт психолого-педагогічних міждисциплінарних досліджень. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 37(3), 266–273. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/37-3-41>
506. Христенко О. М., & Перевізник, Б. О. (2013). Формування культури здоров'я особистості: історико-педагогічний досвід жіночих організацій України. *Проблема традиції в українській культурі: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції курсантів, студентів та молодих учених*, Харків, 31 жовтня (с. 321–233).

507. Христенко, О. М., & Пилипишин, О. І. (2014). Християнсько-гуманістичні цінності як основа світогляду майбутніх медиків. *Досягнення і перспективи впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих медичних (фармацевтичному) навчальних закладах України, присвяченої 160-річчю з дня народження І. Я. Горбачевського (з дистанційним під'єднанням ВМ(Ф)НЗ України за допомогою відеоконференц-зв'язку): матеріали Всеукраїнської навчально-наукової конференції з міжнародною участю, Тернопіль, 15–16 травня (Ч. 2, с. 701–702). ТДМУ.*
508. Христенко, О. М., & Терешкевич, Г. Т. (2018). Набуття загальної та фахової компетентностей при проведенні практичного заняття «Аборт як біоетична, соціальна та глобальна проблема сучасного суспільства». *Гуманітарні виміри трансформації сучасної вищої медичної освіти: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, Київ, 17–18 травня (с. 80–81). Вид-во НМУ імені О. О. Богомольця.*
509. Цехмістер, Я. (2001). Відбір учнів на професії медичного профілю: аналіз зарубіжного досвіду. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика, (2), 163–171.*
510. Цимеринова, З. Г. (1971). Становлення і розвиток радянської системи військово-патріотичного виховання. *Радянська школа, (2), 14–20.*
511. Ципко, В. В. (2010). Аналізування аксіологічних проблем особистості в історії філософської та психолого-педагогічної думки. *Проблеми освіти, (65), 61–65.*
512. Ципко, В. В. (2007). *Формування гуманістичних цінностей студентів культурно-мистецьких спеціальностей у процесі навчання суспільствознавчих дисциплін* [Автореф. дис. канд. пед. наук, Інститут педагогіки АПН України]. Реферативна база даних «Україніка наукова» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124054623>

513. Чавдаров, С. Х. (1953). Завдання педагогічної науки в світлі рішень XIX з'їзду КПРС. *Радянська школа*, (1), 9–28.
514. Чепелєв, В. І. (1970). В. І. Ленін і актуальні проблеми педагогічної науки. *Радянська школа*, (4), 38–47.
515. Чередниченко, Т. В. (1970). Виховання моральних мотивів навчання на ленінському прикладі. *Радянська школа*, (8), 59–60.
516. Черненко, О. (2020). Лінгвофразеологічна інтерпретація концепту «сім'я» як духовної цінності в поетичному світі Віктора Бойка. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*, 2(44), 360–365. [https://doi.org/10.24144/2663-6840.2020.2.\(44\).360-365](https://doi.org/10.24144/2663-6840.2020.2.(44).360-365)
517. Чернишенко, Т. (2002). Проблемні питання підготовки фахівців охорони здоров'я. *Освіта. Технікуми, коледжі*, 2(3), 17–19.
518. Чепіль, М. (Ред.). (2016). *Формування цінностей особистості: теорія і практика*. Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.
519. *Чим саме лікар має бути схожим на священника? – відповідає сестра Діогена Терешкевич* [Аудіо]. (2023, 13 липня). Радіо Марія. www.radiomaria.org.ua/chim-same-likar-ma-buti-shojim-na-svyashennika-vidpovida-sestra-diogena-tereshkevich-13071
520. Чорна, К. (2000). Уроки громадянського виховання в старших класах. *Шлях освіти*, (4), 27–30.
521. Чернопиский, М. (Ред.). (2008). *Українська фольклористика. Словник-довідник*. Підручники і посібники.
522. Шакуров, Р. Х. (1965). Громадська оцінка як засіб виховання моральних якостей. *Радянська школа*, (5), 47–52.
523. Шакуров, Р. Х. (1964). Оцінні відносини і структура моральних понять. *Радянська школа*, (7), 17–23.
524. Шевченко, Т. (2003). «Ну що б, здавалося, слова...». У М. Г. Жулинський (Ред.), *Повне зібрання творів. Т. 2: Поезія 1847–1861* (с. 94–95). Наукова думка.

525. Шемигон, Н. Ю. (2008). *Формування ціннісних орієнтацій майбутніх педагогів у процесі професійної підготовки* [Автореф. дис. канд. пед. наук, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди]. Реферативна база даних «Україніка наукова» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/2008102700220020081027002200>
526. Шинкарук, В. І. (Ред.). (2002). *Філософський енциклопедичний словник. Абрис.*
527. Шинкарук, В. І. (Ред.). (1986). *Філософський словник.* Голов. ред. УРЕ.
528. Шляхом Великого Жовтня (1970). *Радянська школа*, (11), 7.
529. Шпак, В. П. (2017). Деонтологічний підхід як методологічне підґрунтя науково-педагогічних досліджень у системі медичної освіти. *Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки»*, (13–14), 150–158. <https://ped-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/2262/2338>
530. Штейнберг, І. І. (1971). Виховання непримиренності до буржуазної ідеології в процесі вивчення суспільствознавства. *Радянська школа*, (12), 74–79.
531. Шульга, Л. А. (2005). Система управління освітою в Україні на різних етапах суспільно-політичного розвитку в ХХ столітті. *Вісник НАДУ*, (3), 442–447.
532. Шурубалко, В. К. (1953). Ленінізм – основа комуністичного виховання. *Радянська школа*, (4), 11–17.
533. Щербакова, Ю. Е. (2011). *Цінності об'єднаної Європи у контексті демократизації політичної культури українського суспільства* [Автореф. дис. канд. політ. наук, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова]. Реферативна база даних «Україніка наукова» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/201205100000006789>
534. Щербань, П. М. (1971). Пропагандистська і громадсько-політична діяльність старшокласників. *Радянська школа*, (9), 83–88.

535. Щербяк, Ю. А. (2009). *Освітня доктрина української греко-католицької церкви та її впровадження в Україні (середина XIX–XX століття)* [Автореф. дис. д-ра пед. наук, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди]. Реферативна база даних «Україніка наукова» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20090520000920>
536. Якуба, Е. А., Арбенина, В. Л., & Андрющенко, А. И. (Ред.). (1988). *Воспитательный процесс в высшей школе: его эффективность. Социологический аспект*. Выща шк. Головное изд-во.
537. Якубанець, Г. П. (1970). Роль усвідомлення мети праці у вихованні естетичного ставлення до неї. *Радянська школа*, (12), 41–47.
538. Якушно, І. І. (2019). Вивчення основ християнської етики в закладах освіти. *Збірник наукових праць «Педагогічний альманах»*, (41), 69–75.
539. Ярмаченко, М. Д., & Калініченко, Н. (Ред.). (1991). *Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.): Нариси*. Рад. шк.
540. Ярмаченко, М. Д. (Ред.). (1971). *Питання дефектології: республіканський науково-методичний збірник*. Рад. шк.
541. Ярмаченко, Н. Д. (1954). *Развитие связной речи у глухонемых учащихся III класса* [Автореф. канд. пед. наук (по сурдопедагогике), Киевский государственный институт им. А. М. Горького]. ENPUIR. www.enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/8906/Yarmachenko.pdf?sequence=4
542. Ярмоленко, П. Я. (1970). Суспільні ідеали та ідеали особистості. *Радянська школа*, (1), 47–52.
543. Яцків, Я. (2020). Спогади про М. М. Амосова. *Світогляд*, 4(84), 18. <https://files.nas.gov.ua/PublicMessages/Documents/0/2020/09/200922143810274-2499.pdf>
544. Adamek, I., Szarota, Z., & Źmijewska, E. (Red.). (2013). *Wartości w teorii i praktyce edukacyjnej*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

545. Bailly, A. (1998). Education for new forms of citizenship through history and geography: a theoretical approach. *Prospect*, 28(2), 195–201. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000114563/PDF/114563engo.pdf.multi>
546. Bąk, T., Mierzwa, J., & Szluz, B. (Red.). (2010). *Młodzież wobec wyzwań współczesności: studium społeczne*. Krośnińska Oficyna Wydawnicza.
547. Benbassat, J. (2015). Teaching Behavioral and Social Sciences to Medical Students. In J. Benbassat, *Teaching Professional Attitudes and Basic Clinical Skills to Medical Students* (pp. 19–25). Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-20089-7_3
548. Berges Puyo, J. (2020). A Value and Character Educational Model: Repercussions for Students, Teachers, and Families. *Journal of Culture and Values in Education*, 4(1), 100–115. <https://doi.org/10.46303/jcve.2020.7>
549. Błasiak, A. (2009). *Aksjologiczne aspekty procesu wychowania: wybrane zagadnienia*. Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna Ignatianum: Wydawnictwo WAM.
550. Bujak-Lechowicz, J. (Red.). (2010). *Wartości w edukacji polonistycznej – szanse i zagrożenia*. Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie przy Filii Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego.
551. Bursch, B., Fried, J. M., Wimmers, P. F., Cook, I. A., Baillie, S., Zackson, H., & Stuber, M. L. (2012). Relationship between medical student perceptions of mistreatment and mistreatment sensitivity. *Medical Teacher*, 35(3), 998–1002. <https://doi.org/10.3109/0142159x.2012.733455>
552. Cambridge Dictionary. (n.d). Values. In *Dictionary Cambridge.org*. Retrieved April 20, 2021 from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/values>
553. Cantillon, P., Dornan, T., & De Grave, W. (2019). Becoming a Clinical Teacher: Identity Formation in Context. *Academic medicine: journal of the Association of American Medical Colleges*, 94(10), 1610–1618. <https://doi.org/10.1097/ACM.0000000000002403>

554. Carufel-Wert, D. A., Younkin, S., Foertsch, J., Eisenberg, T., Haq, C. L., Crouse, B. J., & Frey Iii, J. J. (2007). LOCUS: immunizing medical students against the loss of professional values. *Family medicine*, 39(5), 320–325. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/17476604/>
555. Chałas, K. (2005). Wychowanie ku wartościom – podmiotowe trudności realizacjiw praktyce edukacyjnej. W W. Furmanek (Red.), *Wartości w pedagogice* (s. 297–309). Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
556. Collins English Dictionary. (n.d). Values. In *Collins dictionary.com*. Retrieved April 23, 2021 from <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/values>
557. *Convention on the Rights of Persons with Disabilities and Optional Protocol*. (n. d.). United Nations. <https://www.un.org/disabilities/documents/convention/convoptprot-e.pdf>
558. *Convention on the Rights of the Child*. (1989, November 20 / 1990, September 2). United Nations. <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crc.aspx>
559. Cook-Sather, A. (2010). Students as learners and teachers: Taking responsibility, transforming education, and redefining accountability. *Curriculum inquiry*, 40(4), 555–575. <http://www.jstor.org/stable/40962986>
560. Czepil, M., Karpenko, O., Revt, A., & Istomina, K. (2019). Formation of students’ ethnic tolerance in institutions of higher education. *Advanced Education*, (12), 114–119. <https://doi.org/10.20535/2410-8286.168675>
561. Deane, J. A., & Clunie, G. (2021). Healthcare professionals in research (HPiR) Facebook community: a survey of U.K. doctoral and postdoctoral healthcare professionals outside of medicine. *BMC Medical Education*, 21(1). <https://doi.org/10.1186/s12909-021-02672-1>
562. Dico en ligne Le Robert. (n.d.). Valeur. In *Dictionnaire Lerobert.com*. Retrieved April 20, 2021 from <https://dictionnaire.lerobert.com/definition/valeur>
563. Dizionario Italiano. (n.d.). Valore. In *Grandidizionari.it*. Retrieved April 20, 2021 from

https://www.grandidizionari.it/Dizionario_Italiano/parola/V/valore.aspx?query=valore

564. Dođru, M. S., & Demirbař, I. (2021). The Relationship Between Perceptions of Multicultural Competence and Democratic Values: Examining Science Teachers Working with International Students. *Journal of International Students*, 11(1), 24–40. <http://doi:10.32674/jis.v11i1.1356>
565. Donohue, D. K. (2021). Culture, Cognition, and College: How Do Cultural Values and Theories of Intelligence Predict Students' Intrinsic Value for Learning? *Journal of Culture and Values in Education*, 4(1), 1–14. <https://doi.org/10.46303/jcve.2020.3>
566. Duden Worterbuch. (n.d.). Wert. In *Duden.de*. Retrieved April 25, 2021 from <https://www.duden.de/suchen/dudenonline/wert>
567. Dziubenko, I., Semenog, O., Lokshyna, O., Dzhurylo, A., Hlushko, O., & Starokozhko, O. (2021). Pedagogical Innovations: Problems, Tendencies of Development of Modern Education. *International Journal of Computer Science and Network Security*, 21(9), 173–178. <https://doi.org/10.22937/IJCSNS.2021.21.9.24>
568. *Edukacja 2030 – na czym będzie polegała edukacja przyszłości?* (2021, 29 grudnia). Ppnm.pl. <https://www.ppnm.pl/edukacja-2030-na-czym-bedzie-polegala-edukacja-przyszlosci/>
569. Fraczek, Z. (Red.). (2004). *Aksjologiczne horyzonty wychowania człowieka XXI wieku*. Wydaw. Uniwersytetu Rzeszowskiego.
570. *Framework Convention for the Protection of National Minorities*. (1995, February 1). Council of Europe. <https://rm.coe.int/168007cdac>
571. Friedman, M. (1955). The role of government in education. In Solo, R. A. (Ed.), *Collected Works of Milton Friedman Project records*. Rutgers University Press. <https://miltonfriedman.hoover.org/objects/58044/the-role-of-government-in-education>
572. Furmanek, W., & Długosz, A. (Red.). (2015). *Urzeczywistnianie wartości*. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.

573. Furmanek, W. (2011). *Miłość – zagubiona wartość współczesnej pedagogiki*. Wydawnictwo Oświatowe Fosze.
574. Furmanek, W. (Red.). (2012). *Kryzys wartości kategorią problematyki badań w pedagogice współczesnej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
575. Furmanek, W. (Red.). (2011). *Teoria i praktyka wartości w pedagogice*. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
576. Furmanek, W. (Red.). (2008). *Wartości w pedagogice: czas jako wartość we współczesnej pedagogice*. Wydawnictwo Oświatowe Fosze.
577. Gonzalo, J. D., Dekhtyar, M., Hawkins, R. E., & Wolpaw, D. R. (2017). How Can Medical Students Add Value? Identifying Roles, Barriers, and Strategies to Advance the Value of Undergraduate Medical Education to Patient Care and the Health System. *Academic Medicine*, 92(9), 1294–1301. <https://doi.org/10.1097/acm.0000000000001662>
578. Halil, U. H. (2013). Vom Wert der Werte in der Lebensführung: Andere Kulturen – andere Werte? In A. Erbes (Ed.), *Bildungsinstitutionen, Kooperationen Beiträge aus Theorie und Praxis Herausgeber* (s. 247–261). Deutsches Rotes Kreuz e.V.
579. Hernando, A., Diez-Vega, I., Lopez del Hierro, M., Martínez-Alsina, N., Diaz-Meco, R., Busto, M. J., Martiáñez, N. L., & González-Cuevas, G. (2018). Ethical values in college education: a mixed-methods pilot study to assess health sciences students' perceptions. *BMC Medical Education*, 18(1). <https://doi.org/10.1186/s12909-018-1396-7>
580. *History of Medicine: Ancient Greece*. (2014, February 2). Minervah. <https://minervah.wordpress.com/2014/02/02/history-of-medicine-ancient-greek-medicine/>
581. Holzer, B. M., Ramuz, O., Minder, Ch. E., & Zimmerli, L. (2022). Motivation and personality factors of Generation Z high school students aspiring to study human medicine. *BMC Medical Education*, 22(1). <https://doi.org/10.1186/s12909-021-03099-4>

582. *Incheon Declaration «Education 2030»*. (2016). UNESCO. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000245656>
583. *International Day of Persons with Disabilities – 3 December*. (n.d.). United Nations. <https://www.un.org/development/desa/disabilities/international-day-of-persons-with-disabilities-3-december.html>
584. Isayeva, O., & Khmilyar, I. (2022). On the way to nursing improvement in Ukraine. *Grail of Science*, (12–13), 572–574. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.29.04.2022.095>
585. Isayeva, O., Shumylo, M., Khmilyar, I., Myskiv, I., & Mylyk, O. (2020). Blended learning in higher medical education: principles and strategies of teaching foreign languages. *Advanced Education*, 7(14), 11–18. <https://doi.org/10.20535/2410-8286.183725>
586. Iyasere, C. A., Baggett, M., Romano, J., Jena, A., Mills, G., & Hunt, D. P. (2016). Beyond Continuing Medical Education: Clinical Coaching as a Tool for Ongoing Professional Development. *Academic medicine: journal of the Association of American Medical Colleges*, 91(12), 1647–1650. <https://doi.org/10.1097/ACM.0000000000001131>
587. Jippes, E., Steinert, Y., Pols, J., Achterkamp, M. C., van Engelen, J. M. L., & Brand, P. L. P. (2013). How Do Social Networks and Faculty Development Courses Affect Clinical Supervisors' Adoption of a Medical Education Innovation? An Exploratory Study. *Academic Medicine*, 88(3), 398–404. <https://doi.org/10.1097/ACM.0b013e318280d9db>
588. Kirchhoff, A. C., Hart, G., & Campbell, E. G. (2014). Rural and urban primary care physician professional beliefs and quality improvement behaviors. *Journal of Rural Health*, (30), 235–243. <https://doi.org/10.1111/jrh.12067>
589. Khrystenko, O. (2016b). Education of a future human is the key to solving the global problems facing humanity. *Future Human Image. The Scientific Journal*, 3(6), 46–52. <http://www.fhijournal.org/?p=765>
590. Khrystenko, O. M. (2018b). Implementation of gender approach in Education by the special educational course. In O. Nestorenko, & M. Wierzbik-

- Strońska (Eds.), *Innovation and information technologies in the social and economic development of society* (pp. 211–218). Katowice School of Technology.
591. Khrystenko, O. (2019d). Forming of the competence «readiness for Family life» as mechanism for ensuring sustainable development of society. In T. Nestorenko, & A. Ostenda (Eds.), *Mechanisms for ensuring sustainable development of society* (pp. 229–238). Katowice School of Technology.
592. Khrystenko, O. M. (2020b). The ideological foundations of the professional training of modern doctors: philosophical and bioethical aspects. *Медична освіта*, (2), 61–64. <https://doi.org/10.11603/me.2414-5998.2020.2.10932>
593. Khrystenko O. M. (2023e). Volunteering as a value in the educational work of higher medical education institutions in Ukraine. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки: науковий журнал*, 1(112), 39–46. [https://doi.org/10.35433/pedagogy.1\(112\).2023.39-46](https://doi.org/10.35433/pedagogy.1(112).2023.39-46)
594. Khrystenko, O. (2016c). Women's Enlightenment movement as the philosophy of education (late 19th – first half of 20th century). *Advanced Education*, (6), 28–33. <https://doi.org/10.20535/2410-8286.74125>
595. Khrystenko, O. M., Vykhreshch, A. V., Fedoniuk, L. Ya., & Oliinyk, N. Ya. (2022). Personal values of future doctors. *Wiadomosci lekarskie*, 75(8, P. 2), 2020–2025. <https://doi.org/10.36740/WLek202208214>
596. Kusurkar, R. A., Ten Cate, T. J., van Asperen, M., & Croiset, G. (2011). Motivation as an independent and a dependent variable in medical education: A review of the literature. *Medical Teacher*, 33(5), 242–262. <https://doi.org/10.3109/0142159X.2011.558539>
597. Leep Hunderfund, A. N., Dyrbye, L. N., Starr, S. R., Mandrekar, J., Tilburt, J. C., George, P., Baxley, E. G., Gonzalo, J. D., Moriates, C., Goold, S. D., Carney, P. A., Miller, B. M., Grethlein, S. J., Fancher, T. L., Wynia, M. K., & Reed, D. A. (2018). Attitudes toward cost-conscious care among U.S. physicians and medical students: analysis of national cross-sectional survey data by age and stage of training. *BMC Medical Education*, 18(1), 275. <https://doi.org/10.1186/s12909-018-1388-7>

598. Levinson, W., & Rubenstein, A. (2000). Integrating clinician-educators into academic medical centers: Challenges and potential solutions. *Academic Medicine*, (75), 906–912.
599. Lokshyna, O. (2022). Belarus, Russia and Ukraine: Development of National Education in the Context of Globalization and Europeanization. In C. C. Wolhuter, & A.W. Wiseman (Eds.), *World Education Patterns in the Global South: The Ebb of Global Forces and the Flow of Contextual Imperatives* (International Perspectives on Education and Society, Vol. 43B, pp. 1–18), Emerald Publishing Limited, Bingley. <https://doi.org/10.1108/S1479-36792022000043B001>
600. Lovell, B. (2018). What do we know about coaching in medical education? A literature review. *Medical Education*, (52), 376–390.
601. Marzec-Jóźwicka, M. (Red.). (2013). *Wartości i wartościowanie w edukacji humanistycznej*. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II.
602. Merriam-Webster. (n.d). Value. In *Merriam-Webster.com dictionary*. Retrieved April 19, 2021 from <https://www.merriam-webster.com/dictionary/value>
603. *Misericordia. Галерея*. (б.д.). Тернопільський національний медичний університет імені І. Я. Горбачевського. <https://misericordia.tdmu.edu.ua/galerea>
604. *Misericordia. Про нас*. (б.д.). Тернопільський національний медичний університет імені І. Я. Горбачевського. <https://misericordia.tdmu.edu.ua/pro-nas>
605. Murphy, T. F. (1985). The moral significance of spontaneous abortion. *Journal of Medical Ethics*, 11(2), 79–83.
606. Neumann, D. (2002). Ein Klassiker der Pädagogik in evolutionärer Perspektive: Eduard Sprangers «Lebensformen» im Lichte der modernen Biologie. *Zeitschrift für Pädagogik*, 48(5), 720–740. https://www.pedocs.de/frontdoor.php?source_opus=3858

607. Niță, A. M., & Ilie Goga, C. (2020). A research on abortion: ethics, legislation and socio-medical outcomes. Case study: Romania. *Romanian journal of morphology and embryology – Revue roumaine de morphologie et embryologie*, 61(1), 283–294. <https://doi.org/10.47162/RJME.61.1.35>
608. Orshanskiy, L. (2018). Orientation of future teachers towards humanistic and professional values. *Lubelski rocznic pedagogiczny*, 3(37), 245–255.
609. Oxford Dictionaries. (n.d). Value. In *Oxford Dictionaries.com*. Retrieved April 19, 2021 from <https://en.oxforddictionaries.com/definition/value>
610. Peterson, C. D., Rdesinski, R. E., Biagioli, F. E., Chappelle, K. G., & Elliot, D. L. (2011). Medical student perceptions of a behavioural and social science curriculum. *Mental Health in Family Medicine*, 8(4), 215–226.
611. Plochocki, J. H. (2019). Several ways generation Z may shape the medical school landscape. *Journal of Medical Education and Curricular Development*, (6). <https://doi.org/10.1177/2382120519884325>
612. Poznyak, S., Lokshyna, O., & Zhadan, I. (2022). Ukraine: Social science education in Ukraine: Current state and challenges. *JSSE – Journal of Social Science Education*, 21(4). <https://doi.org/10.11576/jsse-5852>
613. Reese, L., Balsano, S., Gallimore, R., & Goldenberg, C. (1995). The concept of educación: Latino family values and American schooling. *International Journal of Educational Research*, 23(1), 57–81. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=eXBEzZUAAAAAJ&citation_for_view=eXBEzZUAAAAAJ:k8Z6L05ITy4C
614. Robinson, C. (2021). The Ethical Dilemma of Abortion. *Journal of Student Research at Indiana University East*, 3(1), 10–19. <https://scholarworks.iu.edu/journals/index.php/jsriue/article/view/31847>
615. Sabbatini, A. K., Tilburt, J. C., Campbell, E. G., Sheeler, R. D., Egginton, J. S., & Goold, S. D. (2014). Controlling health costs: Physician responses to patient expectations for medical care. *Journal of General Internal Medicine*, 29(9), 1234–1241. <https://doi.org/10.1007/s11606-014-2898-6>

616. Schwartz, Sh. H. (2009). Value Orientations: Measurement, Antecedents and Consequences Across Nations. In R. Jowell, C. Roberts, R. Fitzgerald, & G. Eva (Eds.), *Measuring Attitudes Cross-Nationally* (Chapter 9, pp. 161–193). SAGE Publications, Ltd. <https://doi.org/10.4135/9781849209458>
617. Shah, N., Levy, A. E., Moriates, C., & Arora, V. M. (2015). Wisdom of the crowd: bright ideas and innovations from the teaching value and choosing wisely challenge. *Academic Medicine*, 90(5), 624–628. <https://doi.org/10.1097/ACM.0000000000000631>
618. Sheu, L., Hauer, K. E., Schreiner, K., van Schaik, S. M., Chang, A., & O'Brien, B. C. (2020). «A Friendly Place to Grow as an Educator»: A Qualitative Study of Community and Relationships Among Medical Student Coaches. *Academic Medicine*, 95(2), 293–300. <https://doi.org/10.1097/ACM.00000000000002900>
619. Shumylo, M., Isayeva, O., Khmilyar, I., Huziy, I., Yaremko, H., & Drachuk, M. (2022). Creativity as an essential aspect in medical education. *Creativity Studies*, 15(1), 182–198. <https://doi.org/10.3846/cs.2022.13320>
620. Spranger, E. (1928). *Types of men. The psychology and ethics of personality* (Paul J. W. Pigors, Trans.). Max Niemeyer Verlag; Hafner Publition Company. <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.122134/mode/1up?view=theater>
621. Stein, M. (2013). Wertetransmission als Aufgabe der Werte und Wertebildung in Familien. In A. Erbes (Ed.), *Bildungsinstitutionen, Kooperationen Beiträge aus Theorie und Praxis Herausgeber* (s. 11–24). Deutsches Rotes Kreuz e.V.
622. Szymański, M. J. (2000). *Młodość wobec wartości: próba diagnozy*. Instytut Badań Edukacyjnych.
623. Taylor, A., Brosnan, C., & Webb, G. (2021). Equity in the Classroom and the Clinic: Understanding the Role of Sociology in Health Professional Education. *Teaching Sociology*, (50), 155–167.

624. Tsaryk, O., & Sokol, M. (2022). The euro-integration processes of higher education system through the prisms of values survey. *Pedagogika, zarządzanie i inżynieria zarządzania wobec wyzwań współczesności Relacje i interdyscyplinarność wyzwaniem współczesności*, 52(2), 19–25. https://pracenaukowe.wwszip.pl/prace/PN_52.pdf#page=21
625. von Weizsäcker E. U., & Wijkman, A. (2018). *Come on! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet – A Report to the Club of Rome*. Springer, Science+Business Media LLC. https://doi.org/10.1007/978-1-4939-7419-1_1
626. Vykhreshch, A. V., Khvalyboha, T. I., Fedchyshyn, N. O., Bagriy, M. A., Fedoniuk, L. Ya., Protsyk, H. M. & Hnatyshyn, S. I. (2021). Development of medical students' creativity as a priority of modern higher education. *Wiadomości Lekarskie*, 74(12), 3204–3213. <https://doi.org/10.36740/wlek202112115>
627. Włodek, E. & Mirski, A. (Red.). (2016). *Pedagogika wobec wyzwań współczesności: człowiek, wartości, wychowanie*. Akademia Ignatianum.
628. Włosiński, M. (2005). *Edukacja wartości*. Wydaw. PWSZ.
629. Yasenovska, M. (2016, April 25). *Rights of the Child*. Ukrainian Helsinki Human Rights Union. <https://helsinki.org.ua/en/rights-of-the-child/>

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дослідження та відомості про апробацію результатів дисертації

Додаток А.1 Список публікацій здобувача за темою дослідження

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Монографії, розділи монографій

1. Христенко, О. (2022с). Концепт «цінність» у контексті професійної лінгводидактики. У А. В. Вихрущ, & К. Л. Стефанишин (Ред.), *Професійна лінгводидактика в контексті особистісної парадигми* (с. 203–226). ТНМУ «Укрмедкнига». <https://repository.tdmu.edu.ua/handle/123456789/17687>
2. Христенко, О. (2023с). *Теоретико-методичні засади розвитку системи цінностей студентів у медичних закладах вищої освіти України (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.)* (А. В. Вихрущ, Ред.). ТНМУ «Укрмедкнига» (25, 11 др. арк.).

Статті у зарубіжних наукових періодичних виданнях, які індексуються в міжнародних наукометричних базах Web of Science і Scopus

3. Khrystenko, O. (2016b). Education of a future human is the key to solving the global problems facing humanity. *Future Human Image. The Scientific Journal*, 3(6), 46–52. <http://www.fhijournal.org/?p=765>
4. Khrystenko, O. (2016с). Women's Enlightenment movement as the philosophy of education (late 19th – first half of 20th century). *Advanced Education*, (6), 28–33. <https://doi.org/10.20535/2410-8286.74125>
5. **Khrystenko, O. M.**, Vykhruhch, A. V., Fedoniuk, L. Ya., & Oliinyk, N. Ya. (2022). Personal values of future doctors. *Wiadomosci lekarskie*, 75(8, P. 2), 2020–2025. <https://doi.org/10.36740/WLek202208214>

Статті у наукових фахових виданнях України

6. Вихрущ, А. В., Вихрущ, Н. Б., Драч, І. Д., & Христенко, О. М. (2021). Підготовка студентів медичних університетів до спілкування з дітьми з особливими потребами. *Медична освіта*, (1), 75–82. <https://doi.org/10.11603/me.2414-5998.2021.1.11973>
7. Вихрущ, А. В., & Христенко, О. М. (2022). Система цінностей молоді в контексті особистісної парадигми. *Медична освіта*, 1(95), 5–13.

8. Христенко, О. М. (2015a). Використання гендерно збалансованого матеріалу під час викладання історії України. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*, (2), 379–387. <https://doi.org/10.31499/2307-4906.2.2015.196803>
9. Христенко, О. (2022a). Виховний потенціал історичних джерел у формуванні громадянських цінностей майбутніх лікарів. *Нова педагогічна думка*, 2(110), 110–114. <https://doi.org/10.37026/2520-6427-2022-110-2-110-114>
10. Христенко, О. М. (2015b). Виховний потенціал конфлікту (до питання методики викладання політології). *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Педагогіка. Психологія. Філософія»*, 208(1), 213–222.
11. Христенко, О. М. (2022b). Громадянські цінності сучасних студентів. *Науковий журнал «Гуманітарні студії: педагогіка, психологія, філософія»*, 2(13), 55–62. <http://journals.nubip.edu.ua/index.php/Pedagogica/article/view/16301>
12. Христенко, О. М. (2021a). Експертна оцінка виховання студентів у системі вищої школи в Україні (70–80-ті роки ХХ століття). *Педагогічні науки: теорія та практика*, 4(40), 17–22. <https://doi.org/10.26661/2786-5622-2021-4-02>
13. Христенко, О. М. (2021c). Зарубіжний досвід дослідження цінностей в освітньому контексті. *Педагогічний альманах*, (48), 16–22. <https://doi.org/10.37915/pa.vi48.186>
14. Христенко, О. М. (2019a). Зміст гуманітарної підготовки майбутніх медичних фахівців: міждисциплінарний контекст. *Медична освіта*, (3), 139–143. <https://doi.org/10.11603/me.2414-5998.2019.3.10464>
15. Христенко, О. (2023a). Пріоритети виховання в радянських нормативних документах: історичні уроки. *Педагогічні науки: теорія та практика*, (2), 12–16. <https://doi.org/10.26661/2786-5622-2023-2-02>
16. Христенко, О. (2023b). Проблема формування цінностей студентів у контексті зарубіжної наукової думки. *Медична освіта*, 2(100), 80–85. <https://doi.org/10.11603/m.2414-5998.2023.2.13849>
17. Христенко, О. М. (2019c). Формування громадянської освіченості майбутніх медиків на засадах міждисциплінарної інтеграції. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні науки*, 2(17), 359–370.
18. Христенко, О. (2022e). Формування моральних цінностей майбутніх лікарів (70-ті роки ХХ ст.): історико-педагогічні уроки. *Освітні обрії*, 1(54), 22–25. <https://doi.org/10.15330/obrii.54.1.22-25>
19. Христенко, О. (2022f). Формування ціннісних орієнтацій студентів у медичних закладах вищої освіти УРСР у 60-70-х роках ХХ ст. як історичний урок. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 56(3), 228–233. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/56-3-35>

20. Христенко, О. М. (2022g). Цінності української молоді в часі війни: до питання громадянського виховання майбутніх лікарів. *Медична освіта*, 2(96), 100–103. <https://doi.org/10.11603/m.2414-5998.2022.2.13021>
21. Христенко, О. М. (2021f). Цінності як об'єкт психолого-педагогічних міждисциплінарних досліджень. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 37(3), 266–273. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/37-3-41>
22. Khrystenko, O. M. (2020b). The ideological foundations of the professional training of modern doctors: philosophical and bioethical aspects. *Медична освіта*, (2), 61–64. <https://doi.org/10.11603/me.2414-5998.2020.2.10932>
23. Khrystenko, O. (2023e). Volunteering as a value in the educational work of higher medical education institutions in Ukraine. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки: науковий журнал*, 1(112), 39–46. [https://doi.org/10.35433/pedagogy.1\(112\).2023.39-46](https://doi.org/10.35433/pedagogy.1(112).2023.39-46)

Опубліковані праці апробаційного характеру

24. Гвоздецька, І. С., & Христенко, О. М. (2017). Особливості викладання технічних та гуманітарних дисциплін на прикладі University of Bielsko Biala. *Нові підходи до викладання медичної фізики (присвячена 60-річчю ТДМУ та кафедри фізики і 230-річчю відкриття Луїджі Гальвані): науково-практична конференція*, Тернопіль, 20–21 квітня (с. 39–41). ТДМУ «Укрмедкнига». <https://repository.tdmu.edu.ua/bitstream/handle/1/8524/Збірник.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
25. Мельничук, І. М., Христенко, О. М., Пилипишин, О. І., Кульчицький, В. Й., Бондаренко, С. В., & Луців, О. Р. (2014). Специфіка культури мовлення майбутніх медиків. *Українська професійна мова: історія і сучасність. Збірник матеріалів регіональної науково-практичної конференції*, Тернопіль, 26–27 червня (с. 14–16). ТДМУ «Укрмедкнига». <https://repository.tdmu.edu.ua/bitstream/handle/1/8427/Збірник.pdf?sequence=1>
26. Терешкевич, Г. Т., & Христенко, О. М. (2017). Глобальна проблема протидії легалізації евтаназії: морально-етичні та юридичні аспекти. У С. М. Шкарлет (Ред.), *Педагогіка здоров'я: збірник наукових праць VII Всеукраїнської науково-практичної конференції*, Чернігів, 7–8 квітня (Т. 2, с. 60–67).
27. Христенко, О. М. (2017). Біоетичний аспект формування гуманітарного світогляду студентів медичних вишів. *Транснаціональний розвиток освіти та медицини: історія, теорія, практика, інновації: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Тернопільського державного медичного університету імені І. Я. Горбачевського*, Тернопіль, 23–24 листопада (с. 212–214). ТДМУ «Укрмедкнига». <https://repository.tdmu.edu.ua/bitstream/handle/1/8866/2017%20матеріали%20конференції.pdf?sequence=7&isAllowed=y>

28. Христенко, О. М. (2016а). Біоетичні проблеми в контексті викладання політології. *Шостий Національний Конгрес з біоетики з міжнародною участю*, Київ, 27–30 вересня (с. 102–103). <http://biomed.nas.gov.ua/files/Proceedings6.pdf>
29. Христенко, О. М. (2015с). До питання методики формування здоров'язберігаючої компетентності сучасної молоді. *Філософія, методологія, психолого-педагогічні аспекти формування культури здоров'язбереження: матеріали регіональної науково-практичної конференції*, Тернопіль, 24–25 вересня (с. 54–56). ТДМУ «Укрмедкнига». <https://repository.tdmu.edu.ua/bitstream/handle/1/8397/2014%20Збірник.pdf>
30. Христенко, О. М. (2021b). Етика доброчинності як ціннісний пріоритет у формуванні особистості майбутніх лікарів. У Н. Л. Морська, Г. А. Поперечна, & Л. М. Литвин (Ред.), *Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід: збірник тез III Міжнародної науково-практичної конференції*, Тернопіль, 13–14 травня (с. 222–225). Вектор. http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/19806/3/Tsinnisni_Oriien_Suchasn_Sv.pdf
31. Христенко, О. М. (2021d). Особливості професійної підготовки майбутніх лікарів на засадах аксіологічного та міждисциплінарного підходів. У М. М. Корда, І. М. Кліщ, & І. М. Мельничук (Ред.), *Професійна підготовка майбутніх фахівців медичної галузі на засадах міждисциплінарної інтеграції: матеріали регіональної науково-практичної конференції*, Тернопіль, 12 березня (с. 30). ТНМУ «Укрмедкнига». <https://repository.tdmu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/17026/ЗБІРНИК.pdf>
32. Христенко, О. М. (2020а). Проблема світоглядних цінностей у сучасній українській освіті. У О. М. Петровський, В. М. Мисик, & І. М. Вітенко (Ред.), *Четверті Геретівські читання: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, Тернопіль, 29 квітня (с. 222–226). ТОКІППО.
33. Христенко, О. М. (2022d). Українська мова в системі цінностей сучасних студентів: погляд крізь війну. *Професійна лінгводидактика в контексті особистісної парадигми: матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю*, Тернопіль, 2–3 червня (с. 7–10). ТНМУ. <https://repository.tdmu.edu.ua/handle/123456789/17516>
34. Христенко, О. М. (2021е). Українська мова як цінність у світогляді сучасних студентів. У М. М. Корда, А. Г. Шульгай, І. М. Кліщ, & А. В. Вихрущ (Ред.), *Лінгводидактика в контексті особистісної парадигми: матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю*, Тернопіль, 3–4 червня (с. 29–31). ТНМУ. <https://repository.tdmu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/17058/Збірник%20з%20Видавництва.pdf>

35. Христенко, О. (2023d). Формування національних цінностей студентів у процесі вивчення історії українського національно-визвольного руху ХХ століття. У Н. М. Гірна (Ред.), *Національна пам'ять (на вшанування жертв тоталітаризму): збірник наукових праць* (с. 125–128). Друкарня ЛНМУ імені Данила Галицького.
36. Христенко, О. М. (2012). Формування рідномовної компетентності у студентів медичних ВНЗ під час вивчення гуманітарних і суспільних дисциплін. *Мовна комунікація: наука, культура, медицина: Збірник матеріалів науково-практичної конференції до 55-річчя Тернопільського державного медичного університету імені І. Я. Горбачевського, Тернопіль, 9–10 жовтня* (с. 17–19). ТДМУ «Укрмедкнига».
37. **Христенко О. М.,** & Перевізник, Б. О. (2013). Формування культури здоров'я особистості: історико-педагогічний досвід жіночих організацій України. *Проблема традиції в українській культурі: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції курсантів, студентів та молодих учених, Харків, 31 жовтня* (с. 321–233).
38. **Христенко, О. М.,** & Пилипишин, О. І. (2014). Християнсько-гуманістичні цінності як основа світогляду майбутніх медиків. *Досягнення і перспективи впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих медичних (фармацевтичному) навчальних закладах України, присвяченої 160-річчю з дня народження І. Я. Горбачевського (з дистанційним під'єднанням ВМ(Ф)НЗ України за допомогою відеоконференц-зв'язку): матеріали Всеукраїнської навчально-наукової конференції з міжнародною участю, Тернопіль, 15–16 травня (Ч. 2, с. 701–702). ТДМУ.*
39. **Христенко, О. М.,** & Терешкевич, Г. Т. (2018). Набуття загальної та фахової компетентностей при проведенні практичного заняття «Аборт як біоетична, соціальна та глобальна проблема сучасного суспільства». *Гуманітарні виміри трансформації сучасної вищої медичної освіти: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, Київ, 17–18 травня* (с. 80–81). Вид-во НМУ імені О. О. Богомольця.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

40. Христенко, О. М. (2019b). *Корекційна педагогіка : навчальний посібник для студентів спеціальності «Фізична реабілітація» медичних закладів вищої освіти*. Вектор (15,11 др. арк.).
41. Христенко, О. (2018a). Феномен жіночого християнського служіння у контексті сучасної філософії освіти. *European philosophical and historical Discourse, 4(1), 31–38.*

42. Khrystenko, O. (2019d). Forming of the competence «readiness for Family life» as mechanism for ensuring sustainable development of society. In T. Nestorenko, & A. Ostenda (Eds.), *Mechanisms for ensuring sustainable development of society* (pp. 229–238). Katowice School of Technology.
43. Khrystenko, O. M. (2018b). Implementation of gender approach in Education by the special educational course. In O. Nestorenko, & M. Wierzbik-Strońska (Eds.), *Innovation and information technologies in the social and economic development of society* (pp. 211–218). Katowice School of Technology.

Додаток А.2

Відомості про апробацію результатів дослідження

Основні положення, ідеї, результати дослідження були обговорені на наукових семінарах і засіданнях кафедри педагогіки вищої школи та суспільних дисциплін Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського, отримали позитивні відгуки на конгресах, міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях, круглих столах, зокрема:

міжнародних в Україні: «Транснаціональний розвиток освіти та медицини: історія, теорія, практика, інновації» (Тернопіль, 2017), «Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід» (Тернопіль, 2021);

всеукраїнських з міжнародною участю: Шостий Національний Конгрес з біоетики з міжнародною участю (Київ, 2016), «Досягнення і перспективи впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих медичних (фармацевтичному) навчальних закладах України» (Тернопіль, 2014), «Лінгводидактика в контексті особистісної парадигми» (Тернопіль, 2021), «Професійна лінгводидактика в контексті особистісної парадигми» (Тернопіль, 2022);

всеукраїнських: «Проблема традиції в українській культурі» (Харків, 2013), «Педагогіка здоров'я» (Чернігів, 2017), «Гуманітарні виміри трансформації сучасної вищої медичної освіти» (Київ, 2018), «Четверті Геретівські читання» (Тернопіль, 2020), «Національна пам'ять (на вшанування жертв тоталітаризму)» (Львів, 2022), «Діти і війна: стратегії подолання» (Київ, 2023);

регіональних: «Мовна комунікація: наука, культура, медицина» (Тернопіль, 2012), «Українська професійна мова: історія і сучасність» (Тернопіль, 2014), «Філософія, методологія, психолого-педагогічні аспекти формування культури здоров'язбереження» (Тернопіль, 2015), «Нові підходи до викладання медичної фізики» (Тернопіль, 2017), «Професійна підготовка майбутніх фахівців медичної галузі на засадах міждисциплінарної інтеграції» (Тернопіль, 2021).

Додаток А.3

Відомості про результати впровадження дослідження

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ХМЕЛЬНИЦЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ
вул. Проскурівського підпілля, 139, м. Хмельницький, 29013,
тел./факс: (0382) 72-09-23, 65-65-52, тел.: 79-53-55, 79-59-45
E-mail: kgpa@ukr.net Код ЄДРПОУ 02138872

Від 05.06.2023 № 266 на № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Христенко Ольги Мирославівни
«Теоретико-методичні засади розвитку системи цінностей студентів у медичних
закладах вищої освіти України
(друга половина ХХ – 20-ті рр. ХХІ ст.)»,
що подається на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Результати дисертаційного дослідження Христенко О.М. на тему «Теоретико-методичні засади розвитку системи цінностей студентів у медичних закладах вищої освіти України (друга половина ХХ – 20-ті рр. ХХІ ст.)» були апробовані й впроваджуються в освітній процес Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії упродовж 2021-2023 років.

Так, науково обґрунтовані Христенко О.М. змістові компоненти, форми й методи формування цінностей сучасних студентів використовуються під час занять для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти.

Позитивні відгуки отримали запропоновані Христенко О.М. пріоритетні напрями реалізації громадянського виховання майбутніх фахівців, у зв'язку з викликами воєнного стану, а саме: доповнення змісту гуманітарної підготовки «воєнним компонентом» (розкриття історичної та ментальної різниці (протилежності) між Україною та росією; актуалізація героїчного минулого національно-визвольних змагань українства; обґрунтування цінності мови, віри, історії, практичного патріотизму як «зброї духовного фронту») та розвиток волонтерства як педагогічної і суспільної цінності.

Особливу зацікавленість викладачів і студентів викликали порівняльні таблиці для визначення структури основних понять, експертна оцінка досвіду

Продовження додатка А.3

минулих років, творчі есе, оцінка якостей фахівців вітчизняними і зарубіжними студентами.

Результати дисертаційного дослідження Христенко Ольги Мирославівни на тему «Теоретико-методичні засади розвитку системи цінностей студентів у медичних закладах вищої освіти України (друга половина XX – 20-ті рр. XXI ст.)» отримали схвальні відгуки та позитивні оцінки на засіданні кафедри педагогіки (протокол № 13 від 31 травня 2023 р.).

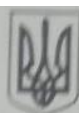
Завідувач кафедри педагогіки
доктор педагогічних наук, професор

Людмила РОМАНИШІНА

Проректор з наукової роботи
доктор педагогічних наук, професор

Олександр ГАЛУС

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Ст. Бандери, 12, м. Рівне, 33028, тел. (0362) 63-42-24, факс (0362) 62-03-56
E-mail: rectorat@rshu.edu.ua, код ЄДРПОУ 25736989

06.06.23р. № 01-12/39

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Христенко Ольги Мирославівни

на тему: «Теоретико-методичні засади розвитку системи цінностей студентів у медичних закладах вищої освіти України (друга половина ХХ – 20-ті рр. ХХІ ст.)», що подається на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Основні ідеї, положення та наукові висновки дисертаційного дослідження Христенко О.М. «Теоретико-методичні засади розвитку системи цінностей студентів у медичних закладах вищої освіти України (друга половина ХХ – 20-ті рр. ХХІ ст.)» впродовж 2021-2023 років було використано в освітньому процесі Рівненського державного гуманітарного університету

Викладачі Інституту педагогіки і психології РДГУ мали змогу апробувати на практиці запропоновану Христенко О.М. методику формування системи цінностей особистості на засадах інтегративного, аксіологічного, особистісно орієнтованого, інклюзивного підходів з урахуванням історичних уроків та з огляду на сучасні виклики.

Як науково цінні та корисні визнані аналітичні таблиці, в яких Христенко О.М. представила результати експертного оцінювання історико-педагогічного досвіду виховання для визначення переваг і недоліків системи освіти в минулому, що сприяють формулюванню освітніх пріоритетів у сучасних умовах. Йдеться, зокрема, про цінності виховання, які залишаються актуальними: сімейні цінності, етичні цінності, цінності трудового виховання тощо.

Результати дослідження важливі також для підготовки реабілітологів, психологів, соціальних працівників, учителів, передусім природничих дисциплін, адже формування системи цінностей особистості є вкрай важливими у сучасних умовах.

Таким чином, результати впровадження засвідчили наукову новизну дисертаційного дослідження «Теоретико-методичні засади розвитку системи цінностей студентів у медичних закладах вищої освіти України (друга половина ХХ – 20-ті рр. ХХІ ст.)», отримали позитивну оцінку професорсько-викладацького колективу Інституту педагогіки і психології й дають підстави для позитивної оцінки дослідження Христенко О. М.

Перший проректор РДГУ,
доктор псих. наук, професор

Павелків Р. В.

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, 76018, тел. (0342) 75-23-51, факс (0342) 53-15-74
 e-mail: office@pnu.edu.ua, Код ЄДРПОУ 02125266

31.05.2023, № 01-23/89

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 Христенко Ольги Мирославівни на тему:
 «Теоретико-методичні засади розвитку системи цінностей студентів
 у медичних закладах вищої освіти України
 (друга половина ХХ – 20-ті рр. ХХІ ст.)»,
 що подається на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук
 за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Упродовж 2020-2023 рр. результати дисертаційного дослідження
 Христенко О.М. на тему «Теоретико-методичні засади розвитку системи
 цінностей студентів у медичних закладах вищої освіти України (друга половина
 ХХ – 20-ті рр. ХХІ ст.)» були апробовані та впроваджені в освітній процес
 Прикарпатського національного педагогічного університету імені Василя
 Стефаника.

Виокремлені Христенко О.М. змістові компоненти, форми і методи
 формування ціннісних орієнтацій студентів використовуються у процесі
 професійної підготовки здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
 під час викладання інтегрованого курсу «Педагогіка», другого (магістерського)
 рівня при викладанні фахових дисциплін.

Позитивну оцінку отримали підходи Христенко О.М. до формування
 індивідуальних, громадянських та професійних цінностей майбутніх фахівців,
 використання переваг інноваційних методів для активізації ефективності
 виховного процесу.

Особливу зацікавленість викликали пропозиції щодо динаміки цінностей мовної в умовах війни, система творчих завдань.

Результати дисертаційного дослідження Христенко Ольги Мирославівни «Теоретико-методичні засади розвитку системи цінностей студентів у медичних закладах вищої освіти України (друга половина ХХ – 20-ті рр. ХХІ ст.)» отримали схвальні відгуки й були позитивно оцінені на засіданні кафедри педагогіки та освітнього менеджменту імені Богдана Ступарика (протокол № 12 від 24 травня 2023 р.).

Завідувач кафедри педагогіки та освітнього менеджменту імені Богдана Ступарика
кандидат педагогічних наук, доцент

Любов ПРОКОПІВ

Проректор з науково-педагогічної роботи,
доктор фізико-математичних наук, професор

Сергій ШАРИН

Продовження додатка А.3

ДОВІДКА
 про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 Христенко Ольги Мирославівни на тему:
 «Теоретико-методичні засади розвитку системи цінностей студентів у медичних
 закладах вищої освіти України
 (друга половина XX – 20-ті рр. XXI ст.)»,
 що подається на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук
 зі спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Протягом 2022-2023 рр. основні ідеї, положення та висновки дисертаційного дослідження Христенко Ольги Мирославівни «Теоретико-методичні засади розвитку системи цінностей студентів у медичних закладах вищої освіти України (друга половина XX – 20-ті рр. XXI ст.)» апробовано й упроваджено в навчально-виховний процес Буковинського державного медичного університету.

Так, результати дослідження про зміст, форми й методи реалізації завдань національного, громадянського виховання майбутніх фахівців медичної галузі використовувалися під час занять із дисципліни спеціально-гуманітарного циклу, які вивчають студенти першого курсу спеціальностей 222 «Медицина», 221 «Стоматологія», 226 «Фармація, промислова фармація» другого (магістерського) рівня вищої освіти.

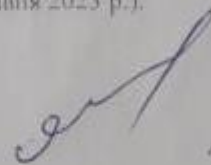
Корисною є запропонована модель розвитку системи цінностей студентів медичних ЗВО, яка передбачає формування особистості майбутніх фахівців медичної галузі на засадах, зокрема, інтегративного підходу. Завдяки цьому викладачі та куратори академічних груп можуть проєктувати свою методику виховного впливу на студентів з урахуванням національного, філософсько-засадничого, духовно-біоетичного, доброчинного, компонентів з відповідними цінностями.

Також результати дослідження щодо формування культури мовлення майбутніх медиків на основі аксіологічного підходу стали суттєвим доповненням для методології висладиння української мови студентам медичних ЗВО, адже авторка пропонує три блоки (загальнолюдських, професійних та духовних) цінностей, які варто формувати з огляду на специфіку медичної сфери.

Наукові висновки Христенко О.М. про переклики виховної роботи в медичних університетах, у зв'язку з умовами воєнного стану, а саме: розвиток волонтерства як педагогічної і суспільної цінності, використання українознавства як змістової основи світоглядних пріоритетів студентів – стали методологічним підґрунтям для роботи викладачів, кураторів академічних груп.

Результати дисертаційного дослідження Христенко Ольги Мирославівни «Теоретико-методичні засади розвитку системи цінностей студентів у медичних закладах вищої освіти України (друга половина XX – 20-ті рр. XXI ст.)» отримали схвальні відгуки та позитивні оцінки на засіданні кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету (протокол № 10 від 24 травня 2023 р.).

Завідувач кафедри суспільних наук
та українознавства, професор

Антоній МОЙСЕЙ

Директор закладу вищої освіти
з науково-педагогічної роботи,

Ігор ГЕРУШ

Dr. O. M. Khristenko

Продовження додатка А.3

МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ МЕДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО
(ЛНМУ імені Данила Галицького)

вул.Пекарська,69, м.Львів, 79010, тел. (032) 260-30-66, факс 276-79-73,
e-mail: office@meduniv.lviv.ua, http://www.meduniv.lviv.ua, код ЄДРПОУ 02010793

31.05.2023, № _____

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Христенко Ольги Мирославівни
на тему: «Теоретико-методичні засади розвитку системи цінностей студентів
у медичних закладах вищої освіти України (друга половина ХХ – 20-ті рр. ХХІ ст.)»,
що подається на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук
за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Упродовж 2021-2023 рр. результати дисертаційного дослідження Христенко О.М. на тему «Теоретико-методичні засади розвитку системи цінностей студентів у медичних закладах вищої освіти України (друга половина ХХ – 20-ті рр. ХХІ ст.)» були апробовані та впроваджені в освітній процес Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького.

На заняттях з навчальних дисциплін «Біоетика», «Основи християнської етики і моралі» для здобувачів вищої освіти 1-го курсу медичного, стоматологічного та фармацевтичного факультетів використовувалися положення дисертаційного дослідження щодо реалізації духовно-біоетичного компонента гуманітарної підготовки майбутніх фахівців медичної галузі, що передбачає формування у студентів таких цінностей: духовне багатство, чесність, милосердя, чуйність, християнська любов, служіння, альтруїзм, моральна відповідальність лікарів; гідність, безпека, здоров'я і життя людини (в тому числі, ненародженої дитини та/чи ненародженої дитини з інвалідністю).

Педагогічно вартісними стали наукові результати дослідження Христенко О.М. стосовно загальнокультурного, професійно-фахового та психологічно-духовного змістових компонентів формування культури мовлення майбутніх фахівців медичної галузі, які використовувалися у процесі викладання навчальної дисципліни «Українська мова (за професійним спрямуванням)» для здобувачів вищої освіти 1-го курсу медичного, стоматологічного та фармацевтичного факультетів.

Загалом, основні ідеї, положення та висновки дисертаційного дослідження Христенко Ольги Мирославівни «Теоретико-методичні засади розвитку системи цінностей студентів у медичних закладах вищої освіти України (друга половина ХХ – 20-ті рр. ХХІ ст.)» отримали позитивні відгуки та оцінку на засіданні кафедри українознавства Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького (протокол № 5 від 1 травня 2023 р.).

Завідувач кафедри українознавства,
докторка філологічних наук, доцентка

Тетяна ЄЩЕНКО

Проректор з наукової роботи,
докторка медичних наук, професорка

Вікторія СЕРГІЄНКО

**МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
МЕДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. Я. ГОРБАЧЕВСЬКОГО
МІНІСТЕРСТВА ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ**

Майдан Волі, 1, м. Тернопіль, 46001, тел. (0352) 52-44-92, 52-50-10
E-mail: university@tdmu.edu.ua, Web: http://tdmu.edu.ua; код ЄДРПОУ 02010830

01.06.2023 № 03-30/1777

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Христенко Ольги Мирославівни

«Теоретико-методичні засади розвитку системи цінностей студентів у медичних закладах вищої освіти України (друга половина XX – 20-ті рр. XXI ст.)»,
що подається на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Апробація та впровадження результатів дисертаційного дослідження Христенко Ольги Мирославівни «Теоретико-методичні засади розвитку системи цінностей студентів у медичних закладах вищої освіти України (друга половина XX – 20-ті рр. XXI ст.)» здійснювалися на базі кафедри педагогіки вищої школи та суспільних дисциплін Тернопільського національного медичного університету імені І.Я. Горбачевського МОЗ України впродовж 2020-2023 років.

Основні ідеї, матеріали та наукові висновки даного дисертаційного дослідження було використано науково-педагогічними працівниками кафедри під час викладання нормативних навчальних дисциплін «Історія України та української культури», «Філософія та основи академічної доброчесності», вибіркових – «Демократія: від теорії до практики», «Конфліктологія», «Громадянська культура і толерантність», «Правознавство» для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти медичного, фармацевтичного і стоматологічного факультетів, та навчальної дисципліни «Педагогіка та психологія вищої школи з основами риторики» – для майбутніх докторів філософії спеціальності 221 «Стоматологія», 222 «Медицина», 226 «Фармація, промислова фармація».

Особливо корисними для викладачів кафедри стали результати дослідження Христенко О.М. щодо обґрунтування педагогічної доцільності використання аксіологічного та конфліктологічного підходів у гуманітарній підготовці майбутніх фахівців медичної галузі, що сприятиме формуванню у них професійних цінностей в контексті контраверсійних проблем абортів, сурогатного материнства, підліткової вагітності, евтаназії, депресії, духовного здоров'я та інших, які потребують розв'язання з боку сучасних учених і практиків медицини, освіти і права. Актуальними є і положення дослідження, які допомагають, з методологічної точки зору, організувати викладання дисциплін з урахуванням викликів, пов'язаних з війною, а саме: доповнення змісту навчальних дисциплін «воєнним компонентом», що має посилювати систему національних громадянських цінностей сучасної молоді.

Відтак, на засіданні кафедри (протокол № 5 від 30 травня 2023 р.) ухвалили позитивно оцінити результати дисертаційного дослідження Христенко О.М. «Теоретико-методичні засади розвитку системи цінностей студентів у медичних закладах вищої освіти України (друга половина XX – 20-ті рр. XXI ст.)», яке є актуальним і педагогічно вартісним для використання в освітній практиці, а також надалі впроваджувати в навчально-виховний процес дисциплін та наукові висновки даного дисертаційного дослідження.

Т.в.о. завідувача кафедри
педагогіки вищої школи та суспільних дисциплін,
кандидат історичних наук, доцент

Проректор з наукової роботи,
доктор біологічних наук, професор

О. І. Пилипишин

І. М. Кліш

02010830

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ІВАНА ФРАНКА

вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, 82100; тел. (0324) 41-04-74, факс (03244) 3-38-77
e-mail: dspu@dspu.edu.ua, код ЄДРПОУ 02125438

Від 14.06.2023 № 811

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Христенко Ольги Мирославівни

«Теоретико-методичні засади розвитку системи цінностей студентів у медичних закладах вищої освіти України (друга половина ХХ – 20-ті рр. ХХІ ст.)»,
що подається на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Положення та результати дисертаційного дослідження Христенко О.М. на тему «Теоретико-методичні засади розвитку системи цінностей студентів у медичних закладах вищої освіти України (друга половина ХХ – 20-ті рр. ХХІ ст.)» були апробовані та впроваджені в навчально-виховний процес Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка протягом 2021-2023 років.

Викладачі кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти використовували основні ідеї дисертаційного дослідження щодо змісту та методики формування правових, інклюзивних, гендерних тощо цінностей, які повинні стати складовою системи професійних цінностей майбутніх фахівців, зокрема, педагогічних спеціальностей.

Практично значущими виявилися результати дослідження системної волонтерської діяльності студентів, що, з огляду на воєнні реалії, є особливо актуальними для впровадження в університетському середовищі з метою формування громадянських цінностей молоді.

Особливий інтерес у науково-педагогічних працівників кафедри викликала методика складання порівняльних таблиць для визначення структури понять, а також використання контент-аналізу творчих робіт (есе) студентів задля виявлення їхніх ціннісних пріоритетів, що підтверджують свою ефективність і в умовах професійної підготовки здобувачів вищої педагогічної освіти.

Результати дисертаційного дослідження Христенко Ольги Мирославівни «Теоретико-методичні засади розвитку системи цінностей студентів у медичних закладах вищої освіти України (друга половина ХХ – 20-ті рр. ХХІ ст.)» отримали схвальні відгуки та були позитивно оцінені на засіданні кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти (протокол № 5 від 09 травня 2023 р.).

Завідувач кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти,
доктор педагогічних наук, професор

Тетяна ПАНТЮК

Ректор Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка,
доктор філософських наук, професор

Валентина БОДАК

Чернігівська обласна рада
Управління освіти і науки
Чернігівської обласної державної адміністрації
**ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ
ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ ІМЕНІ К.Д.УШИНСЬКОГО**
вул. Слобідська, 83, м. Чернігів, 14021, тел. (0462) 653-988,
e-mail: choippo.cg@gmail.com, сайт: choippo.edu.ua, код ЄДРПОУ 02139222

02.06.2023р. № 21/01-13/478 На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

ХРИСТЕНКО ОЛЬГИ МИРОСЛАВІВНИ

на тему: «Теоретико-методичні засади розвитку системи цінностей студентів у медичних закладах вищої освіти України (друга половина XX – 20-ті рр. XXI ст.)», що подається на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Упродовж 2021-2023 рр. результати дисертаційного дослідження Христенко О.М. на тему «Теоретико-методичні засади розвитку системи цінностей студентів у медичних закладах вищої освіти України (друга половина XX – 20-ті рр. XXI ст.)» були використані в освітньому процесі Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К.Д. Ушинського.

Викладачі кафедри педагогіки, корекційної освіти та менеджменту використовували систему порівняльних таблиць щодо визначення структури основних понять, творчі есе, аналізували перспективні форми й методи виховної роботи. Зацікавленість науково-педагогічних працівників кафедри викликала авторська періодизація досліджуваної проблеми, узагальнення системи волонтерського руху в студентському середовищі, що особливо важливо в сучасних умовах українсько-російської війни.

Враховуючи, що система формування ціннісних орієнтирів у молоді важлива для всіх спеціальностей, позитивні відгуки викликали проблеми ятрогенії, концептуальні засади розвитку цінностей у контексті філософії освіти, гуманітаризації вищої освіти, системна оцінка вітчизняних і зарубіжних вчених, які досліджують виклики перед освітою в умовах існування антицінностей, взаємозалежність цінностей із вихованням та культурною

Продовження додатка А.3

спадщиною нації, ціннісна парадигма в системі світоглядних пріоритетів української педагогіки.

Результати аналізу наукових розвідок із окресленої проблеми підтверджують недостатнє її вивчення з точки зору комплексного науково-педагогічного дослідження, яке б репрезентувало ідейні, методичні основи, зміст, форми, методи розвитку системи цінностей, що доводить актуальність наукового пошуку дисертантки. Викладачі кафедри звернули особливу увагу на доцільність використання конфліктологічного підходу в гуманітарній підготовці майбутніх фахівців, що сприятиме формуванню в них професійних цінностей крізь призму контраверсійних проблем материнства, евтаназії, депресії, духовного здоров'я та інших актуальних питань, що потребують сучасної актуалізації й практичного розв'язання.

Результати дисертаційного дослідження *Христенко Ольги Мирославівни* «Теоретико-методичні засади розвитку системи цінностей студентів у медичних закладах вищої освіти України (друга половина ХХ – 20-ті рр. ХХІ ст.)» отримали схвальні відгуки працівників і були одностайно позитивно оцінені на засіданні кафедри педагогіки, корекційної освіти та менеджменту (протокол № 5 від 19 травня 2023 року).

Завідувач кафедри педагогіки,
корекційної освіти та менеджменту
Чернігівського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти
імені К.Д. Ушинського, доктор
педагогічних наук (13.00.01),
старший науковий співробітник

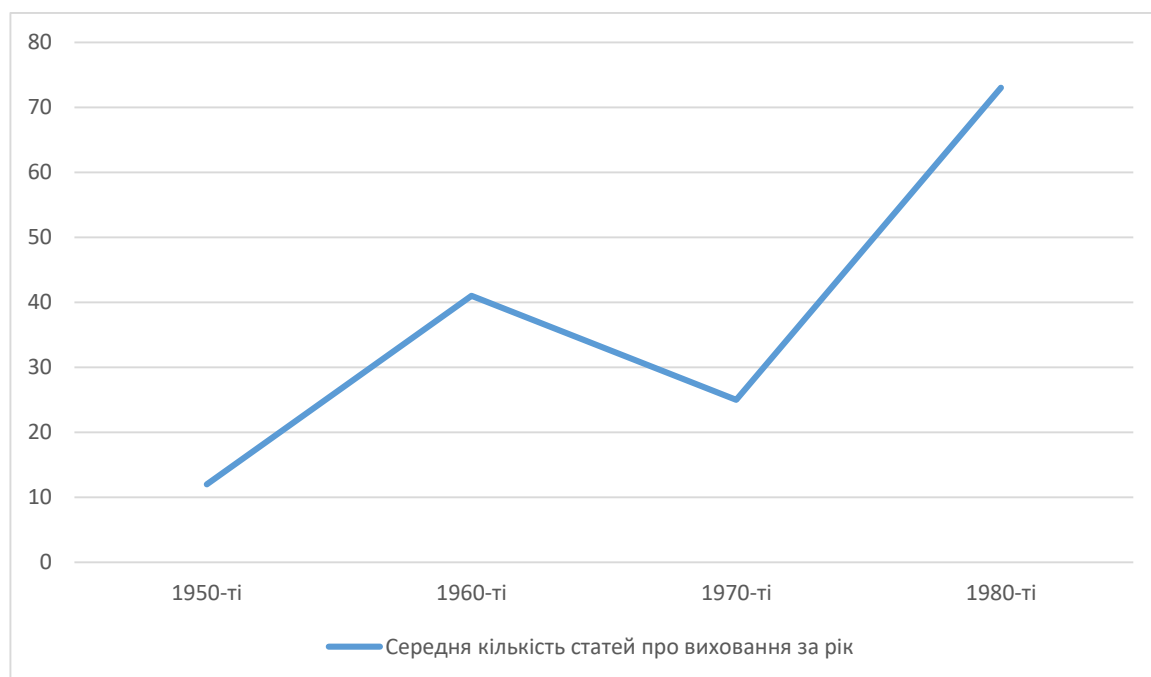
Станіслав Пономаревський

Проректор з науково-методичної роботи
Чернігівського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти
імені К.Д. Ушинського, кандидат
педагогічних наук (13.00.01),
доцент

Ірина Лисенко

Додаток Б
Динаміка публікації статей про виховання у журналі «Радянська школа», в яких висвітлено окремі аспекти формування цінностей особистості

Підготовлено автором на основі аналізу джерел: Афонін & Борзих, 1985; Бикова, 1970; Брилінський, 1970; Вугрич & Федорук, 1971; Гомонмай & Гончаренко, 1970; Горбач, 1970; Губський & Дячко, 1970; Данильченко, 1970; Дзеверін, 1953; Ерезарцев & Приходько, 1970; Ільченко, 1970; Кобзар, 1970; Колосова, 1970, 1971; Конфеткін & Ороховський, 1971; Копачов, 1971; Костюк, 1950, 1967, 1970; Косуха, 1970; Красовицький, 1971; Лашкарашвілі, 1971; Левченко & Матюша, 1971; Лемехова, 1970; Лисенко, 1971; Ніколаєнко, 1971; Повар, 1970; «Поліпшити професійну підготовку», 1971; Пруцько, 1970; «Республіканська нарада працівників», 1952; Сайдаківська, 1971; Серебряніков & Мороз, 1970; Смоліна, 1970; Ставицький, 1970; Сухомлинський, 1971; Терещенко, 1975; Удовиченко, 1970; Хоменко, 1970; Цимерінова, 1971; Чавдаров, 1953; Чепелєв, 1970; Чередниченко, 1970; Шакуров, 1964, 1965; «Шляхом Великого Жовтня», 1970; Штейнберг, 1971; Шурубалко, 1953; Щербань, 1971; Якубанець, 1970; Ярмоленко, 1970.

Додаток В
Цінності здоров'язбереження в українській етнопедагогіці

Підготовлено автором на основі джерела: Стельмахович, 1997.

Додаток Г
Освітні цінності для медичних ЗВО в контексті ідей Римського клубу

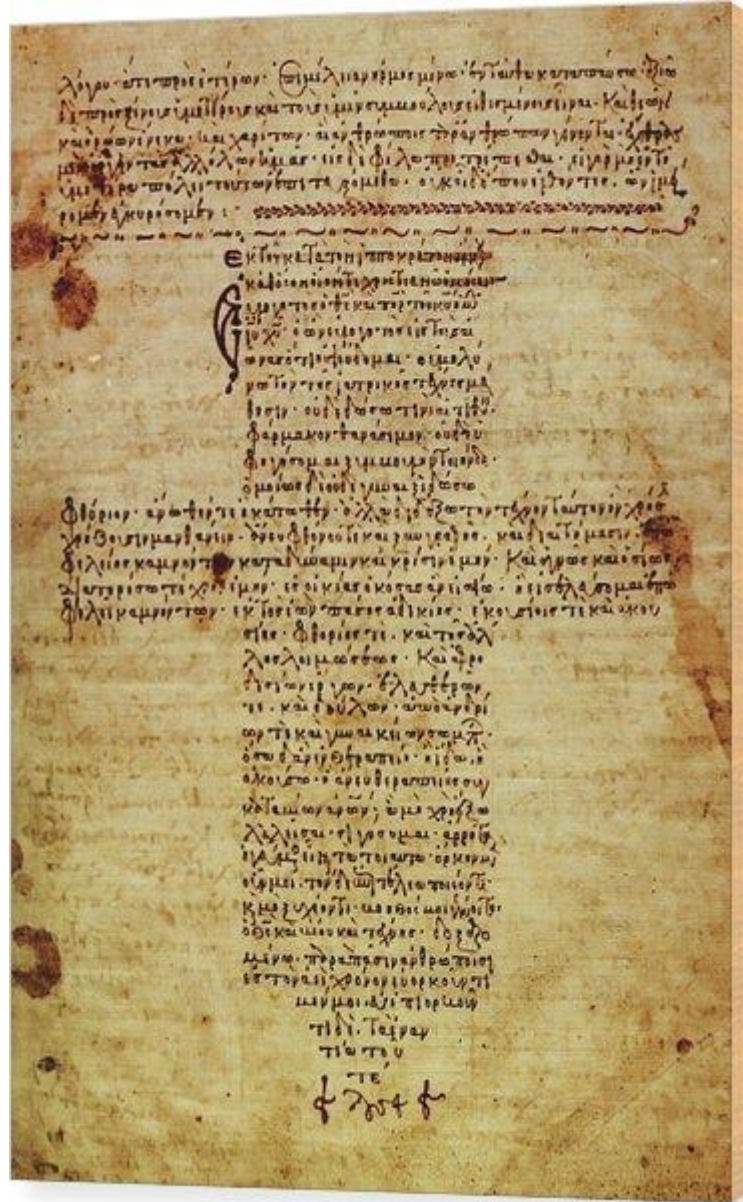
Ідеї Римського клубу	Цінності медичних ЗВО
Використання минулого досвіду, а також прагнення до розширення видів знань, навичок і здібностей, які будуть потрібні для адаптації та творчого реагування на майбутнє, яке ще неможливо передбачити.	Система фундаментальних цінностей (біоетичних, інклюзивних, моральних), які перманентно слугуватимуть опорою професійної діяльності в умовах актуальних та непередбачених викликів.
Розробки в сфері Інтернету та комунікаційних технологій, які революціонізують освіту через масові відкриті онлайн-курси (МООС) і навчання віртуальній реальності, цінні та ефективні лише в тій мірі, в якій вони сприяють зв'язкам між людьми.	Комунікативна культура студентів медичних ЗВО з метою підготовки до ефективного спілкування та співпраці з пацієнтами, родичами пацієнтів, колегами, менеджерами сфери охорони здоров'я тощо
Освіта має ґрунтуватися на цінностях, які сприяють стійкості (сталому розвитку) та загальнолюдському добробуту.	Профілактична, просвітницька робота задля підвищення рівня культури здоров'язбереження суспільства; якісні медичні послуги.
Інтегративне мислення здатне сприймати, організовувати, узгоджувати та об'єднувати складові елементи, та прийти до більш правдивого розуміння реальності, що лежить в його основі (воно виходить за межі системного мислення). Освіта повинна представляти такий інтегрований погляд студентам. Кожна дисципліна повинна досліджувати себе у світлі соціального цілого.	Інтегративне мислення є ефективним шляхом до вирішення проблем сфери охорони здоров'я, що дозволяє досліджувати й урахувувати всі чинники процесів, явищ, станів; спосіб уявити зміст цінностей медичних фахівців (здоров'я, життя, людина, культура здоров'язбереження тощо в контексті всіх сфер суспільного буття).
Культурне різноманіття може стати каталізатором соціальної еволюції. Менше уваги слід приділяти предметам, а більше зосереджуватися на ширших темах (ЄС, екологія чи космос), які взаємопов'язують перспективи розвитку багатьох різноманітних дисциплін і пропонують студентам ширше їх охоплення.	Міждисциплінарність навчального й мультикультурність виховного процесу в медичних закладах вищої освіти з метою моделювання цілісної системи цінностей майбутніх медиків.

Підготовлено автором на основі аналізу джерела: von Weizsäcker & Wijkman, 2018.

Додаток Д
Фундаментальні пам'ятки історії медицини та права як джерела
формування цінностей майбутніх медиків

Додаток Д.1
Клятва Гіппократа – присяга, авторство якої приписують
«батькові медицини» Гіппократу

Фото «Клятви Гіппократа» (антична версія)

Джерело: History of Medicine: Ancient Greece, 2014.

Текст «Клятви Гіппократа» латинською мовою

Hippocratis jus – jurandum

Per Apollinem medicum et Aesculapium, Hygiamque et Panaceam juro, deos deasque omnes testes citans, mepte viribus et iudicio meo hos jusjurandum et hanc stipulationem plene praestaturum.

Plurimum nempe parentum meorum loco habitum spondeo, qui me artem istam docuit, eique alimenta impertiturum, et quibuscumque opus habuerit, suppeditaturum.

Victus etiam rationem pro virili et ingenio meo aegris salutarem praescripturum a perniciosa vero et improba eosdem prohibiturum. Nullius praeterea precibus adductus, mortiferum medicamentum cuique propinabo, neque huius rei consilium dabo. Casae et sancte colam et artem meam.

Quaecumque vero in vita hominum sive medicinam factitans, sive non, vel videro, vel audivero, quae in vulgus efferre non decet, ea reticebo non secus atque arcana fidei meae commissa.

Quod si igitur hocce jusjurandum fideliter servem, neque violem, contingat et prospero successu tam in vita, quam in arte mea fruar et gloriam immortalem gentium consequar. Sine autem id transgrediar et pejerem contraria hisce mihi eveniam.

Джерело: Клятва Гіппократа, б.д.

Текст «Клятви Гіппократа» українською мовою

«Я засвідчую під присягою перед лікарями Аполлоном, Асклепієм, Гігієєю та Панацеєю, беручи у свідки всіх богів та богинь, і відповідно до моїх здібностей та мого розуміння даю таку клятву: Цінувати нарівні зі своїми батьками того, хто навчив мене лікарської умілості;

Жити спільно з учителем, а при потребі — ділитися з ним своїми достатками;

Його нащадків вважати своїми братами, а вмлість, якою вони захочуть опанувати, передавати їм безкорисливо і без письмової домовленості;

Знаннями, усними повчаннями, правилами, інструментами та всім іншим, що передбачено навчанням, ділитися зі своїми синами, синами мого вчителя та учнями, пов'язаними зобов'язаннями та присягою, даною за законами лікарської професії, але тільки з ними й ні з ким більше;

Режим своїм хворим приписувати задля їх блага, відповідно до моїх знань і мого розуміння, утримуючись від завдання їм будь-якої шкоди;

Ніколи не приписувати нікому на його прохання смертельного засобу і не підказувати йому способу здійснення подібного задуму; Точно так само не давати жодній жінці песарію для викликання абортів;

Зберігати непорочність способу свого життя і власної лікарської майстерності;

Ніколи не робити розтину у хворого навіть із явними ознаками кам'яної хвороби, а залишати виконання цієї операції практикуючому спеціалістові цієї справи;

До якого дому я б не прийшов — я зайду в нього лише задля блага хворого, будиши далеким від розпусних намірів і спокус, особливо — від любовних утіх із жінками й чоловіками, будь вони вільними чи рабами; Про що б я не дізнався під час виконання своїх професійних дій або окрім них, що б не побачив і не почув про дії людського життя, які не слід будь-коли розголошувати, я змовчу, вважаючи це таємницею;

Якщо я непохитно виконуватиму все, що засвідчив під присягою, нехай мені буде дано щастя в житті й в лікарській майстерності та слава у всіх людей на всі часи, але коли я зверну із праведної дороги або оскверню дану присягу, нехай моя доля стане для мене протилежною».

Джерело: Клятва Гіппократа, б.д.

Додаток Д.2

Женевська декларація

У 1948 Генеральна Асамблея Міжнародної медичної асоціації прийняла декларацію (звану Женевською), яка, по суті, є не що інше, як сучасна редакція клятви Гіппократа. Пізніше в 1949 році декларація увійшла в Міжнародний кодекс медичної етики.

«Я урочисто присягаюся присвятити своє життя служінню людству.

Я віддам моїм вчителям належну повагу і вдячність; я гідно і сумлінно виконуватиму свої професійні обов'язки; здоров'я мого пацієнта буде основною моєю турботою; я буду поважати довірені мені таємниці; я всіма засобами, які в моїй владі, буду підтримувати честь і благородні традиції професії лікаря; до своїх колег я буду ставитися як до братів; я не дозволю, щоб релігійні, національні, расові, політичні чи соціальні мотиви перешкодили мені виконати свій обов'язок по відношенню до пацієнта; я буду дотримуватися найглибшої поваги до людського життя, починаючи з моменту зачаття; навіть під загрозою я не буду використовувати свої знання проти законів людяності. Я обіцяю це урочисто, добровільно і щиросердечно».

Джерело: Женевська декларація, 1948.

Додаток Д.3

Міжнародна клятва лікаря

(згідно з Женевською декларацією, прийнятою Генеральною асамблеєю
Всесвітньої медичної асоціації у 1948 році (м. Женева, Швейцарія),
зі змінами від 1968, 1983, 1994 років)

Вступаючи до спільноти лікарів, урочисто клянусь:

- присвятити своє життя службі на благо людини;
- з повагою та подякою ставитися до моїх вчителів;
- сумлінно та достойно виконувати свої професійні обов'язки;
- піклуватися, перед усім, про здоров'я мого пацієнта;
- зберігати довірені мені таємниці, навіть після смерті пацієнта;
- всіма доступними мені засобами затверджувати чесні та благородні традиції професії лікаря;
- ставитися до моїх колег, як до братів та сестер;
- не дозволяти обставинам, що пов'язані з віком, станом здоров'я, віросповіданням, расовою належністю, статтю, національністю, політичними поглядами, сексуальною орієнтацією чи соціальним становищем, запобігати виконанню моїх обов'язків перед пацієнтом;
- незважаючи ні на що, затверджувати людське життя з самого його початку як найвищу цінність, й не використовувати свої знання лікаря всупереч законам гуманності.

Цю урочисту присягу я приймаю добровільно та клянусь з честю слідувати їй.

Джерело: Клятва та присяга лікаря, б.д.

Додаток Д.4

Етичний кодекс лікаря України

Виходячи з принципів гуманізму та милосердя, Декларацій Всесвітньої медичної асоціації та законодавства України про права громадян на якісну та доступну охорону здоров'я, декларуючи провідну роль лікарів в системі охорони здоров'я, керуючись Клятвою лікаря України, враховуючи особливий характер взаємовідносин лікаря та пацієнта і необхідність доповнення механізмів правового регулювання цих взаємовідносин нормами медичної етики і деонтології, а також моральну відповідальність лікаря перед медичною спільнотою та суспільством за свою професійну діяльність, Всеукраїнський з'їзд лікарських організацій приймає цей Етичний кодекс лікаря України.

ВСТУП

Життя та здоров'я людини – головні, фундаментальні цінності. Діяльність лікаря спрямована на їх збереження від моменту зачаття та вимагає від нього гуманного ставлення до людини, поваги до її особистості, співчуття та співучасті, доброзичливості, благодійності та милосердя, терплячості, взаємодовіри, порядності та справедливості. Лікар повинен пам'ятати, що головний суддя на його професійному шляху – це, насамперед, совість.

Ці моральні засади систематизовані в Етичному кодексі лікаря України (далі – Кодекс) з урахуванням положень Міжнародного кодексу лікарської етики, Гельсінської декларації, Загальної декларації про геном і права людини (995_575) й Конвенції про захист прав та гідності людини з огляду на застосування досягнень біології та медицини (994_334).

Цей Кодекс призначений для застосування у професійній діяльності лікарів і науковців, сфера професійної діяльності яких охоплює пренатальне та постнатальне життя та здоров'я людини, її народження та смерть.

РОЗДІЛ 1. ДІЯ КОДЕКСУ

1.1. Положення Кодексу необхідно виконувати лікарям, адміністративному персоналу і науковцям, які мають безпосереднє відношення до лікувально-профілактичної та наукової діяльності у галузі охорони здоров'я.

1.2. Підтримувати і контролювати виконання Кодексу повинні етичні комісії та комітети при закладах охорони здоров'я і наукових установах; медичних та наукових федераціях, асоціаціях, товариствах та інших громадських організаціях у галузі охорони здоров'я, що визнають цей Кодекс.

1.3. Визнання Кодексу колективом лікарів закладу охорони здоров'я, наукової установи, вищого медичного навчального закладу або закладу післядипломної освіти, медичною чи науковою федерацією, асоціацією, товариством або іншою громадською організацією, що діє у галузі охорони здоров'я, підтверджується офіційною заявою до Комісії з питань біоетики при Міністерстві охорони здоров'я України (далі – Комісія з питань біоетики).

У разі порушення Кодексу лікарями медичних, наукових, освітніх закладів, членами федерацій, асоціацій, товариств або інших громадських організацій, що діють у галузі охорони здоров'я та визнають цей Кодекс, до них можуть бути застосовані санкції з боку етичних комісій або комітетів цих закладів і організацій.

Крайньою формою громадського осуду порушення фахових і загальнолюдських морально-етичних принципів є виключення лікаря або науковця з професійної асоціації, членом якої він є.

1.4. У кожному випадку невизнання або порушення Кодексу громадськими організаціями, окремими юридичними та фізичними особами, які діють у сфері охорони здоров'я, відповідна Комісія з питань біоетики зобов'язана досліджувати можливі негативні наслідки для окремих людей і суспільства та вживати заходи з їх профілактики і усунення шляхом клопотання перед відповідними організаціями та органами державної влади про дисциплінарні, адміністративні та юридичні санкції.

1.5. У разі виникнення непередбачених Кодексом ситуацій, невизначених питань і суперечок щодо тлумачення, виконання або порушення положень Кодексу остаточне рішення залишається за Комісією з питань біоетики.

1.6. Комісія з питань біоетики, етичні комісії або комітети закладів охорони здоров'я, наукових установ, вищих навчальних закладів, лікарські об'єднання і асоціації мають право у разі потреби відстоювати і захищати у засобах масової інформації, суспільному житті та в суді честь і гідність лікаря за його згодою, якщо його професійні дії відповідають Етичному кодексу лікаря України.

РОЗДІЛ 2. ЛІКАР ТА СУСПІЛЬСТВО

2.1. Головна мета професійної діяльності лікаря (практика і вченого) – збереження та захист життя й здоров'я людини в пренатальному і постнатальному періоді, профілактика захворювань і відновлення здоров'я, а також зменшення страждань при невиліковних хворобах, при народженні і настанні смерті.

Етичне ставлення до особистості пацієнта не припиняється і після його смерті.

2.2. Лікар виконує свої обов'язки з повагою до життя, гідності і особистості кожного пацієнта на основі морально-етичних принципів суспільства, виходячи з Клятви лікаря України та цього Кодексу.

2.3. Лікар несе повну відповідальність за свої рішення і дії щодо життя та здоров'я пацієнтів. Він зобов'язаний систематично вдосконалювати свій професійний рівень, використовуючи у своїй діяльності найбільш ефективні відомі раніше і новітні досягнення медичної науки в порядку, встановленому законодавством.

2.4. Гуманні цілі, яким служить лікар, дають йому підставу вимагати законного захисту власних морально-етичних позицій і принципів, особистої гідності, матеріального забезпечення, створення належних умов для здійснення фахової діяльності.

2.5. Лікар ні в якому разі не повинен втрачати професійної незалежності. При прийнятті лікарем фахових рішень мотиви матеріальної та особистої вигоди, кар'єри, задоволення власних амбіцій не повинні переважати.

2.6. У державних та комунальних лікувально-профілактичних установах лікар надає пацієнтам медичну допомогу безкоштовно в межах фінансування, виділеного цій установі. Вимагання лікарем від пацієнта або його родичів будь-яких винагород, не передбачених законодавчими і нормативними актами, є злочинним та аморальним.

Право лікаря на приватну практику регулюється законом.

2.7. Лікар має право на матеріальну винагороду своєї праці у встановленому законом порядку, він повинен захищати право на справедливу оцінку й оплату своєї праці з боку держави, уникати принижень і фінансової дискримінації, працюючи в приватних установах і під час приватної практики.

Разом з тим лікар не повинен:

- займатися недобросовісною рекламою і дозволяти використовувати своє ім'я та висловлювання з метою реклами недостовірної медичної інформації;

- розповсюджувати з метою прибутку лікарські засоби та вироби медичного призначення, за винятком окремих, визначених законодавством обставин;

- брати участь у змові з лікарями, фармацевтами, представниками медичної та фармацевтичної промисловості, іншими фізичними чи юридичними особами з метою отримання незаконного прибутку;

- приймати винагороди від виробників і розповсюджувачів за призначення запропонованих ними лікарських засобів, лікувальних,

Продовження додатка Д.4

діагностичних і гігієнічних медичних виробів, продуктів дієтичного харчування, за винятком окремих, визначених законодавством обставин;

- займатися іншою діяльністю, несумісною з його професійною честю і авторитетом;

- використовувати свою виборну, адміністративну чи іншу службову посаду для необґрунтованого збільшення кількості пацієнтів власної лікарської практики або закладу охорони здоров'я, який ним очолюється;

- створювати передумови для нелегального отримання винагород та ухилятися від сплати податків.

2.8. Лікар може займатися будь-якою іншою діяльністю, якщо вона сумісна з фаховою незалежністю, не принижує його гідності та не завдає шкоди пацієнтам і його лікарській практиці.

2.9. Лікар повинен надавати медичну допомогу за спеціальністю хворим незалежно від віку, статі, раси, національності, віросповідання, соціального стану, політичних поглядів, місця проживання, громадянства та інших немедичних ознак, включаючи матеріальне положення.

2.10. Лікар своїм професіоналізмом, морально-етичними переконаннями, поведінкою у будь-яких життєвих ситуаціях, ставленням до людини і до виконання фахових обов'язків повинен бути гідним прикладом для своїх колег та інших членів суспільства.

2.11. Лікар зобов'язаний своєю поведінкою та іншими доступними йому засобами (лекції, бесіди, ЗМІ, Інтернет тощо) пропагувати здоровий спосіб життя і бути прикладом у дотриманні його норм і правил.

2.12. Лікар має право брати активну участь в роботі професійних об'єднань і асоціацій, одночасно отримуючи їх захист і підтримку. Лікарські об'єднання та асоціації зобов'язані сприяти і надавати кожному із своїх членів допомогу у дотриманні та відстоюванні принципів високого професіоналізму, фахової незалежності, моральності, етики і деонтології.

2.13. Лікар повинен бути чесним з пацієнтами та колегами, принциповим у своїй позиції щодо професійних недоліків інших лікарів, визнавати власні помилки, а також не допускати обману і шахрайства.

2.14. Лікар не повинен займатись політичною, релігійною агітацією і пропагандою в робочий час, спонукати колег до дій та вчинків, несумісних із званням лікаря.

2.15. Лікар має право брати участь в передбачених законодавством України формах протесту, але не звільняється від обов'язку забезпечувати необхідну медичну допомогу пацієнтам, які знаходяться під його спостереженням.

РОЗДІЛ 3. ЛІКАР І ПАЦІЄНТ

3.1. Від моменту прийняття лікарем рішення про особисте надання будь-якій людині необхідної лікарської допомоги або про залучення її до наукових досліджень як волонтера він повинен планувати свої дії стосовно цієї людини і стосунки з нею на засадах загальнолюдської етики і моралі, проголошеної Клятвою лікаря України, лікарської деонтології, а також Етичного кодексу лікаря України та Міжнародного кодексу лікарської етики.

3.2. Лікар несе відповідальність за якість і гуманність медичної допомоги, яка надається пацієнтам, та будь-яких інших професійних дій щодо втручання в життя та здоров'я людини. У своїй роботі він зобов'язаний дотримуватись Конституції (254к/96-ВР) і законів України, діючих нормативних документів стосовно лікарської практики, з урахуванням особливостей захворювання, використовувати методи профілактики, діагностики і лікування, які вважає найбільш ефективними в кожному конкретному випадку, виходячи з інтересів хворого. У разі необхідності лікар зобов'язаний звернутися за допомогою своїх колег.

У ситуаціях надання допомоги хворому, за обставин які не передбачені законодавством, нормативними актами і посадовими інструкціями, лікар зобов'язаний враховувати, насамперед, інтереси хворого, принципи лікарської етики і моралі.

3.3. Дії лікаря повинні бути спрямовані на досягнення максимальної користі для життя і здоров'я пацієнта, його соціального захисту.

Протягом усього лікування під час надання інформації хворому про його стан і рекомендоване лікування лікар повинен брати до уваги персональні особливості пацієнта, стежачи за оцінкою хворим ситуації.

Лікар не повинен:

- без достатніх фахових причин втручатися в приватні справи пацієнта і членів його родини;
- наражати пацієнта на не виправданий ризик, а тим більше використовувати свої знання в негуманних цілях. При виборі будь-якого методу лікування лікар, насамперед, повинен керуватися не тільки принципом «Не нашкодь», але й «Принеси найбільшу користь».

Лікар зобов'язаний приділяти пацієнту достатньо часу і уваги, необхідних для встановлення правильного діагнозу, виконання повного обсягу допомоги, обґрунтування приписів і рекомендацій щодо подальшого лікування, надання їх хворому у детальному і зрозумілому для нього вигляді.

Лікар не має права свідомо перебільшувати чи занижувати оцінку тяжкості захворювання з метою отримання пацієнтом соціального захисту і матеріальної підтримки, що не відповідають реальному стану його здоров'я.

3.4. За винятком випадків невідкладної допомоги, лікар має право відмовитися від лікування хворого, якщо впевнений, що між ним і пацієнтом відсутня необхідна взаємна довіра, коли відчуває себе недостатньо компетентним або не має у своєму розпорядженні необхідних для проведення лікування можливостей та в інших випадках, якщо це не суперечить Клятві лікаря України. У цій ситуації лікар повинен вжити всіх заходів щодо інформування про це хворого та надати йому відповідні рекомендації.

Лікар також не повинен перешкоджати реалізації права пацієнта на отримання консультації іншого лікаря.

3.5. Лікар повинен шанувати право пацієнта на вибір лікаря та його участь у прийнятті рішень про проведення лікувально-профілактичних заходів, крім випадків примусового лікування у встановленому законом порядку. Добровільну згоду пацієнта на обстеження, лікування чи дослідження з його участю лікар повинен одержати при особистій розмові з ним. Ця згода має бути усвідомленою, хворого необхідно обов'язково поінформувати про методи лікування, наслідки їхнього застосування, зокрема про можливі ускладнення, а також інші альтернативні методи лікування. Якщо пацієнт неспроможний усвідомлено висловити свою згоду, то її дає законний представник або постійний опікун пацієнта.

Проведення лікувально-діагностичних заходів без згоди пацієнта дозволено тільки у випадках загрози його життю та здоров'ю у разі нездатності його адекватно оцінювати ситуацію. Рішення в подібних випадках необхідно приймати колегіально і за участі його близьких.

Під час лікування дитини або хворого, який перебуває під опікою, лікар зобов'язаний надавати повну інформацію його батькам або опікунам, одержати їхню згоду на застосування того чи іншого методу лікування або лікарського засобу.

Лікар повинен захищати інтереси дитини чи хворого, який не може самостійно прийняти рішення, якщо очевидно, що інтереси його

життя і здоров'я байдужі оточуючим чи недостатньо ними усвідомлюються.

3.6. Лікар повинен поважати честь і гідність пацієнта, його право на невтручання в особисте життя, ставитися до нього доброзичливо, з розумінням сприймати занепокоєння рідних і близьких станом хворого.

Кожен пацієнт має право на зберігання особистої таємниці. Лікар, як й інші особи, які беруть участь у наданні медичної допомоги, зобов'язаний зберігати лікарську таємницю навіть після смерті пацієнта, як і факт звернення за медичною допомогою, за відсутності іншого розпорядження хворого, або якщо це захворювання не загрожує його близьким і суспільству.

Таємниця поширюється на всю інформацію, отриману в процесі лікування хворого (у т.ч. діагноз, методи лікування, прогноз тощо).

Медична інформація про пацієнта може бути розголошена:

- у разі письмової згоди самого пацієнта;
- у випадку мотивованої вимоги органів дізнання, слідства, прокуратури і суду, санепідемслужби;
- якщо зберігання таємниці істотно загрожує здоров'ю і життю пацієнта і/або/інших осіб (небезпечні інфекційні захворювання);
- у випадку залучення до лікування інших спеціалістів, для яких ця інформація є професійно необхідною.

Особи, які крім лікаря, користуються правом доступу до медичної інформації, зобов'язані зберігати в таємниці всі отримані про пацієнта відомості, і мають бути поінформовані лікарем про відповідальність, пов'язану з її розголошенням.

У процесі наукових досліджень, навчання студентів і підвищення кваліфікації лікарів повинна дотримуватися лікарська таємниця. Демонстрація хворого можлива тільки за згоди його, його батьків або опікунів.

3.7. Пацієнт має право на вичерпну інформацію про стан свого здоров'я, але він може від неї відмовитися або визначити особу, якій можна повідомляти про стан його здоров'я.

Інформація може бути прихована від пацієнта в тих випадках, якщо є вагомі підстави вважати, що вона може завдати йому серйозної шкоди. Проте у разі наполегливої вимоги пацієнта, лікар зобов'язаний надати йому вичерпну інформацію. У випадку несприятливого для хворого прогнозу необхідно поінформувати його делікатно й обережно, залишивши надію на продовження життя, можливий успішний результат.

3.8. У разі допущення лікарем помилки або виникнення в результаті його дій непередбачених ускладнень він зобов'язаний поінформувати про це хворого, старшого колегу або керівника підрозділу, а за їх відсутності адміністрацію установи, в якій він працює, і негайно спрямувати свої дії на виправлення негативних наслідків, не чекаючи вказівок. За необхідності слід залучити інших спеціалістів, чесно поінформувати їх про суть помилки або ускладнення, що виникли.

Лікар повинен ретельно аналізувати допущені помилки та обговорювати їх з колегами і керівництвом з метою попередження подібних випадків в клінічній практиці інших лікарів.

3.9. Практичну діяльність лікар повинен здійснювати тільки під власним прізвищем, не вказуючи неофіційно наданих титулів, ступенів, звань.

3.10. Лікар має сприяти здійсненню права пацієнта на отримання духовної підтримки з боку представника відповідної релігійної конфесії.

3.11. Лікар зобов'язаний перебувати поряд з вмираючим хворим до останньої миті його життя, забезпечувати відповідні його стану лікувальні заходи і нагляд, підтримувати можливий рівень життя, максимально полегшувати фізичні і психічні страждання хворого і його близьких усіма доступними засобами.

Питання про припинення реанімаційних заходів слід вирішувати за можливості колегіально і у випадку коли стан людини визначається як безповоротна смерть відповідно до критеріїв, визначених Міністерством охорони здоров'я України.

Лікар не має права свідомо прискорювати настання смерті, вдаватися до евтаназії або залучати до її проведення інших осіб.

3.12. Лікар не має права залишати хворих у випадках загальної небезпеки.

3.13. Лікар не може залишати без уваги будь-які прояви жорстокості або приниження людської гідності.

3.14. Лікар не може пропонувати пацієнту методи лікування, лікарські засоби і медичні вироби, не допущені до загального застосування Міністерством охорони здоров'я України у визначеному законодавством порядку. Лікар може поінформувати пацієнта про те, що за кордоном використовуються й інші засоби і методи лікування його захворювання.

3.15. Лікар повинен мати належний зовнішній вигляд, який має позитивно впливати на пацієнта.

РОЗДІЛ 4. КОЛЕГІАЛЬНІСТЬ ЛІКАРІВ

4.1. Протягом усього життя лікар зобов'язаний зберігати повагу і почуття подяки до тих, хто навчав його мистецтву лікування.

4.2. Лікар зобов'язаний охороняти честь і шляхетні традиції медичного співтовариства, з повагою і доброзичливістю ставитися до колег.

4.3. Лікар не має права публічно ставити під сумнів чи дискредитувати професійну кваліфікацію іншого лікаря. Фахові зауваження на адресу колеги повинні бути аргументованими, необразливими за формою, висловленими в особистій розмові до того як це питання буде обговорюватися медичним співтовариством або етичним комітетом чи комісією.

4.4. У тяжких клінічних випадках лікарі повинні надавати поради і допомогу своїм колегам у коректній формі. За процес лікування всю відповідальність несе тільки лікуючий лікар, який може врахувати або відмовитися від рекомендацій, керуючись при цьому винятково інтересами хворого. Лікар не повинен створювати умови щодо переходу до нього пацієнтів від інших колег.

4.5. Лікарі-керівники закладів охорони здоров'я та наукових і освітніх установ зобов'язані піклуватися про захист морально-етичних позицій і принципів, особистої гідності, а також достатнє матеріальне забезпечення і соціальний захист, створення належних умов для здійснення фахової діяльності, підвищення фахової кваліфікації підлеглих.

4.6. Лікарі зобов'язані з повагою ставитися до іншого медичного і допоміжного персоналу, постійно забезпечувати підвищення його кваліфікації.

РОЗДІЛ 5. НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗА УЧАСТЮ ПАЦІЄНТА

5.1. Лікар може поєднувати дослідження з наданням медичної допомоги лише у випадках, коли дослідження обґрунтоване профілактичною, діагностичною або терапевтичною метою.

5.2. Перед початком біомедичних досліджень, апробації нових лікарських препаратів, лікувально-діагностичних методів та обладнання лікар повинен дістати письмову згоду на їх проведення від відповідної етичної комісії або комітету із затвердженням плану (протоколу) вказаного дослідження, в якому повинні бути чітко визначені його цілі, етичні аспекти, хід та можливі ускладнення.

5.3. Після ознайомлення пацієнта (учасника дослідження) з цілями, методами, потенційною користю і можливим ризиком лікар

повинен отримати у встановленому порядку його письмову згоду на участь у дослідженні, яке на будь-якому етапі, за бажанням пацієнта, може бути безперешкодно ним перерване або припинене.

5.4. Що стосується недієздатних пацієнтів, то їх згода на участь у дослідженні повинна бути отримана в письмовій формі від батьків або іншого законного представника (юридично відповідальної особи). Подібні дослідження можуть проводитися тільки в інтересах врятування життя, відновлення чи підтримки здоров'я досліджуваного без нанесення йому шкоди або погіршення стану.

5.5. Наукові дослідження з участю пацієнтів лікарі можуть проводити лише при одночасному дотриманні всіх перерахованих нижче умов:

- якщо вони спрямовані на поліпшення здоров'я пацієнтів, які беруть участь в експерименті;
- якщо вони зроблять істотний внесок у медичну науку і практику;
- якщо результати попередніх досліджень та існуючі дані не свідчать про ризик розвитку ускладнень;
- за умови забезпечення усіх необхідних заходів для безпеки пацієнта.

5.6. Медичні дослідження, пов'язані із залученням пацієнтів, повинні проводитись в умовах, що забезпечують права і безпеку досліджуваних, захищають їх гідність; виконуватись висококваліфікованими лікарями і науковцями під наглядом етичних комісій або комітетів. Дослідження припиняється у випадках виникнення незрозумілих і непередбачених ситуацій, а також у разі появи ознак небезпеки для життя і здоров'я учасника дослідження.

5.7. Лікар-дослідник несе особисту відповідальність у випадку, коли внаслідок його дії (недбалості, неправильно проведеного експерименту тощо) стан здоров'я пацієнта погіршився. Лікар має всебічно сприяти відновленню нормального стану здоров'я пацієнта.

5.8. Усі учасники досліджень повинні бути застрахованими на випадок заподіяння ненавмисної шкоди їх здоров'ю.

5.9. В експериментах на тваринах лікар-дослідник повинен дотримуватись принципів гуманності, намагатися максимально зменшити кількість експериментальних тварин, сприяти розробці методів, які дозволяють їх не використовувати під час дослідів.

РОЗДІЛ 6. НОВІТНІ МЕДИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ

6.1. Дії лікаря при застосуванні новітніх медичних технологій (трансплантація людських органів і тканин, втручання в геном людини, у репродуктивну функцію тощо) визначаються етико-правовими і

законодавчо-нормативними актами України, рекомендаціями та вимогами Всесвітньої організації охорони здоров'я, Біоетичного комітету ЮНЕСКО та Комісії з питань біоетики.

6.2. При відборі хворих, які потребують проведення складних профілактичних, діагностичних і особливо лікувальних заходів (наприклад, трансплантація органів), лікарі, які вимушено встановлюють черговість у наданні допомоги, повинні виходити лише із медичних показань, приймаючи рішення самостійно чи колегіально за участю членів етичного комітету (комісії).

РОЗДІЛ 7. ІНФОРМАЦІЯ

7.1. Лікар зобов'язаний постійно підвищувати свою кваліфікацію, бути поінформованим стосовно найновіших досягнень у сфері професійної діяльності. Він повинен активно протистояти будь-якій недостовірній інформації у наукових виданнях та засобах масової інформації.

7.2. Видання медичного характеру, виступи лікарів на наукових форумах, просвітницька діяльність через засоби масової інформації повинні бути бездоганними в етичному плані, обмежуватися об'єктивною науково-практичною інформацією і не містити елементів несумлінної конкуренції, реклами і самореклами.

7.3. Лікар зобов'язаний невідкладно повідомляти в передбаченому чинним законодавством порядку про всі невідомі, небажані та побічні дії лікарських засобів і виробів медичного призначення, що спостерігались ним під час наукових досліджень і в практичній роботі.

7.4. В інтересах забезпечення життя та здоров'я пацієнтів лікар повинен активно протистояти пропаганді й застосуванню методів діагностики і лікування та засобів, не передбачених чинним законодавством.

7.5. Лікарські довідки необхідно видавати тільки відповідно до чинних законодавчих, нормативно-методичних і інструктивних документів.

7.6. Про результати своїх досліджень після оформлення авторського права на відкриття, винахід тощо лікар повинен повідомити колег, перш за все, в спеціальних виданнях.

7.7. У наукових публікаціях лікарі повинні дотримуватися вимог щодо авторського права. Включення себе чи інших осіб без достатніх на те причин до авторського колективу або умовчання прізвищ осіб, які брали активну участь в дослідженнях, як і плагіат, є грубим порушенням принципів фахової етики. Безпринципне ставлення і байдужість до спотворення наукової істини, приховування членом наукового колективу принципів погрішностей

наукового дослідження є неприпустимим.

РОЗДІЛ 8. ПОВАГА ДО ПРОФЕСІЇ ЛІКАРЯ

8.1. Принцип поваги до своєї професії повинен бути витриманим у всіх сферах діяльності лікаря: професійній, громадській, публіцистичній тощо. Кожний лікар повинен утримуватися від будь-яких дій чи висловлювань, які підривають повагу до медичної спеціальності. Своєю діяльністю він повинен сприяти збереженню та підвищенню престижності професії, до якої належить, а також дієвості цього Кодексу.

Прийнято Всеукраїнським з'їздом лікарських організацій та X З'їздом Всеукраїнського лікарського товариства (ВУЛТ) в м. Євпаторії 27.09.2009.

Джерело: Етичний кодекс лікаря, 2009.

Додаток Д.5 Клятва лікаря України

Набувши професії лікаря та усвідомивши важливість обов'язків, що покладаються на мене, в присутності моїх учителів і колег урочисто клянусь:

усі знання, сили та вміння віддавати справі охорони і поліпшення здоров'я людини, лікуванню і запобіганню захворюванням, подавати медичну допомогу всім, хто її потребує;

незмінно керуватися у своїх діях і помислах принципами загальнолюдської моралі, бути безкорисливим і чуйним до хворих, визнавати свої помилки, гідно продовжувати благородні традиції світової медицини;

зберігати лікарську таємницю, не використовувати її на шкоду людині;

додержувати правил професійної етики, не приховувати правди, якщо це не зашкодить хворому;

постійно поглиблювати і вдосконалювати свої знання та вміння, у разі необхідності звертатися за допомогою до колег і самому ніколи їм у цьому не відмовляти, бути справедливим до колег;

власним прикладом сприяти вихованню фізично і морально здорового покоління, утверджувати високі ідеали милосердя, любові, злагоди і взаємоповаги між людьми.

Вірність цій Клятві присягаю пронести через усе своє життя.

Джерело: Про клятву лікаря, 1992.

Додаток Е
Цінності університетської спільноти
(на прикладі Кодексу академічної доброчесності та етики Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського)

Цінності	Зміст цінностей
Законність	Дотримання вимог чинного законодавства, що регулює науково-педагогічну діяльність, академічної доброчесності
Взаємна довіра	Обмін ідеями, співпраця, повага до права на конфіденційність особистої інформації
Чесність та порядність	Чесна навчальна, викладацька, наукова діяльність, протидія корупції
Справедливість	Неупереджене ставлення один до одного, правильне, об'єктивне оцінювання результатів навчальної і професійної діяльності
Професіоналізм	Підтримка найвищого рівня компетентності у роботі та навчанні, освіта впродовж життя
Відповідальність	Виконання взятих на себе зобов'язань, подання прикладу іншим у раціональній діяльності на благо суспільства
Взаємодопомога	Партнерська взаємодія, колективна праця
Взаємоповага	Виявлення поваги до себе й інших, незалежно від віку, статі, статусу; недопущення будь-яких форм дискримінації; цінування різноманітних ідей; особа, яка навчається, є незалежною особистістю
Академічна доброчесність	Зобов'язання діяти порядно й доброчесно задля забезпечення довіри до результатів навчання і наукових (творчих) досягнень
Безпека і добробут	Турбота про безпеку і добробут членів спільноти, недопустимість діяльності, яка може загрожувати життю чи завдавати шкоди здоров'ю людей
Толерантність	Доброзичливе і терпиме ставлення до думок один одного, поглядів тощо
Сміливість	Рішучість, готовність діяти згідно зі своїми переконаннями з метою імплементації задекларованих гуманістичних цінностей
Академічна свобода	Можливість вільного вибору об'єктів і методів наукового дослідження, висловлювання ідей і поглядів у межах чинного законодавства і професійної етики
Шанобливість	Зобов'язання шанувати історію університету та осіб, які зробили значний внесок у його розвиток

Підготовлено на основі джерела: Кодекс академічної доброчесності, 2021.

Додаток Є
Освітні цінності в контексті нормативних документів радянського періоду другої половини ХХ ст.

Назва документа	Рік	Освітні цінності
1	2	3
Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про дальший розвиток системи освіти в СРСР»	1958	Поєднання навчання з продуктивною працею; посилення ідейно-політичного виховання студентів, покращення викладання марксистсько-ленінської теорії, виховання в дусі комуністичної моралі, любові до праці, непримиренності до «буржуазної ідеології».
Програма КПРС	1961	Виховання молоді в дусі високої ідейності, комуністичного ставлення до праці; повне подолання пережитків «буржуазних» поглядів і моралі; всебічний гармонійний розвиток особи; формування у «радянської людини» наукового світогляду, ідейною основою якого є марксизм-ленінізм; реалізація «Морального кодексу будівника комунізму».
Постанова ЦК КПРС «Про заходи щодо подальшого розвитку суспільних наук і підвищення їх ролі в комуністичному будівництві»	1966	Обґрунтування інтернаціонального значення марксизму-ленінізму фактами світової історії і досвідом соціалістичних країн; пропагування переваг комуністичної ідеології над «буржуазною» та «всепереможною» силою ідей наукового комунізму.
Резолюція ХХІІІ з'їзду КП(б)У	1966	Озброєння майбутніх фахівців марксистсько-ленінською теорією, виховання молоді у дусі дружби народів, радянського патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму.
Постанова ЦК КПРС «Про поліпшення роботи народних університетів»	1968	Сприяння самоосвіті, культурному розвитку і підвищенню професійного рівня «трудолюбивих»; організація навчально-виховного процесу відповідно до потреб суспільного розвитку.
Резолюція ХХІV з'їзду КПРС	1971	Формування у молоді комуністичних переконань і моралі, безмежної відданості «соціалістичній Батьківщині»; забезпечення партійності виховання.

1	2	3
Постанова ЦК КПРС «Про заходи щодо подальшого вдосконалення вищої освіти в країні»	1972	Пріоритет ідейно-політичного виховання студентської молоді на засадах марксизму-ленінізму та необхідність посилення контролю за його реалізацією.
«Основи законодавства СРСР і союзних республік про народну освіту»	1973	Підготовка висококваліфікованих спеціалістів, озброєних марксистсько-ленінською теорією, глибокими теоретичними знаннями й практичними навиками.
Постанова Верховної Ради СРСР «Про стан народної освіти і заходи щодо подальшого вдосконалення загальної середньої, професійно-технічної, середньої спеціальної і вищої освіти в СРСР»	1973	Підвищення кваліфікації викладацького складу вузів, їх «ідейного гарту»; організація навчально-виховного процесу на науковій основі задля підготовки майбутніх фахівців із науково-матеріалістичним світоглядом, здатних вирішувати проблеми наукової організації праці.
Закон Української РСР «Про народну освіту»	1974	Забезпечення комуністичного виховання, духовного і фізичного розвитку студентської молоді, підготовка її до суспільно корисної праці.
Постанова ЦК КПРС «Про роботу в Московському вищому технічному училищі ім. М. Е. Баумана і Саратовському державному університеті ім. М. Г. Чернишевського з підвищення ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних дисциплін»	1974	Проведення аргументованої критики буржуазних, реформістських і ревізіоністських теорій; формування в студентів комуністичної свідомості, високих моральних якостей, здатності застосовувати класовий підхід до оцінки подій і явищ суспільного життя; здійснення обміну досвідом ідейно-політичної роботи у вузах.
Постанова ЦК КПРС «Про роботу з підбору і виховання ідеологічних кадрів у партійних організаціях Білорусії»	1974	Виховання студентів у дусі комуністичної моралі, нетерпимості до будь-яких явищ, що суперечили радянському способу життя.

1	2	3
Програма КПРС	1974	Реалізація патріотичного виховання молоді в сенсі відданості і вірності Батьківщині та виступу проти «реакційної ідеології буржуазного націоналізму»; інтернаціональне виховання шляхом формування «марксистсько-ленінських ціннісних орієнтацій» в сфері національних культур, історії.
Постанова Колегії Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР і Бюро ЦК ВЛКСМ «Про проведення VII Всесоюзного конкурсу студентських робіт із суспільних наук, історії ВЛКСМ і міжнародного молодіжного руху, присвяченого 60-річчю Великій Жовтневій соціалістичній революції»	1976	Системне всеохопне виховання студентської молоді на засадах комуністичної ідеології на науковій основі; забезпечення застосування у конкурсних роботах студентів принципу партійності та класового підходу до розуміння соціальних явищ.
Рішення XXV з'їзду КПРС «Про дальший розвиток народної освіти і вдосконалення навчально-виховного процесу»	1977	Формування матеріалістично-діалектичного світогляду майбутніх фахівців; комплексний підхід до виховної роботи; реалізація комуністичного виховання в сукупності інтернаціонального, атеїстичного, морального, професійно-трудового компонентів.
Постанова ЦК КПРС «Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи»	1979	Виховання молоді в дусі дотримання радянських законів, соціалістичного співжиття, бережливого ставлення до соціалістичної власності, комуністичного ставлення до праці, непримиренності до «буржуазної» ідеології і моралі.
Постанова ЦК КПРС «Про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів»	1979	Формування в майбутніх фахівців наукового світогляду, безумовної відданості партії, любові до «соціалістичної Вітчизни», готовності до масово-політичної роботи задля реалізації завдань комуністичного будівництва.

1	2	3
Постанова ЦК КПРС «Про підвищення ролі суспільних наук і посилення їх впливу на формування комуністичної свідомості студентів»	1981	Підвищення якості навчально-методичної, науково-дослідної роботи; здійснення ідейно-політичної роботи з метою удосконалення атеїстичного виховання студентів.
Програма КПРС	1986	Виховання на засадах комуністичної моралі, котра увібрала загальнолюдські моральні цінності та норми поведінки, народжені «народними масами».
Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів СРСР «Про організацію виконання в республіці постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР по усуненню серйозних недоліків у роботі з дітьми-сиротами і дітьми, які залишилися без піклування батьків, докорінному поліпшенню їх виховання, навчання і матеріального забезпечення»	1987	Залучення студентів до організації навчально-виховної, культурно-масової та спортивно-оздоровчої роботи з дітьми-сиротами; формування у студентської молоді цінностей, спрямованих на попередження сирітства (сім'я, духовне, моральне здоров'я сім'ї, батьківський обов'язок) і тих, які сприяють забезпеченню інтересів сиріт (гідність дитини-сироти, повага до сиріт, чуйність, гуманне, доброзичливе ставлення до дітей-сиріт, допомога сиротам).
Постанова ЦК КПРС «Основні напрямки перебудови вищої і середньої спеціальної освіти в країні»	1987	Застосування методів педагогічної та психологічної наук задля виявлення і розвитку здібностей молоді; організація навчально-виховного процесу із використанням наукових досягнень.

Підготовлено автором на основі аналізу джерел: Абакумов и др., 1974; Бажан, 1966, 1978, 1982; 1983, 1984; Комплексный план мероприятий, 1986; Красовицкий, 1971; Левківський, 2011; Материалы Пленума Центр., 1988; Материалы (протоколы, доклад), 1973; Материалы (протоколы, информации), 1977; Материалы XIX Всесоюзной конференции, 1988; Материалы XXVII съезда, 1986; Организационно-массовые мероприятия, 1975; Отчет о работе кафедры, 1967, 1970, 1973, 1982; Планы работ кафедры, 1961; План работы народного, 1972; Про організацію виконання в республіці, 1987; Протоколы заседания кафедры, 1965; Рувинский, 1979; Фіцула, 1978, 1982; Якуба и др., 1988.

Додаток Ж
Система цінностей сфери охорони здоров'я за М. Амосовим

Цінності	Висловлювання Миколи Амосова
<i>Цінності пацієнта</i>	Не сподівайтесь, що лікарі зроблять вас здоровими. Вони можуть врятувати життя, навіть вилікувати хворобу, але лише підведуть до старту, а далі, щоб жити надійно, вчіться покладатися на себе.
Самовідповідальність як умова благополучного життя	
Самовідповідальність за здоров'я	Лікарі лікують хвороби, а здоров'я і довголіття треба добувати самому – тренуванням.
Здоровий спосіб життя (для фізичного здоров'я): фізична активність, поміркованість	Якби людина дотримувалася правильного способу життя, тобто режиму обмежень і навантажень (щоденна гімнастика, біг підтюпцем і обмеження харчування), то старість повинна б відступити набагато далі.
Духовні ресурси (духовне здоров'я) як рушійна сила, мотивація людини	Наскільки велика сила людського духу! Дивишся на нього і дивуєшся: в чому душа тримається, а він мріє, працює, ніби перед ним – вічність...
<i>Цінності лікаря</i>	«Я бачив небо!» Хірургія дала мені такі пристрасті, яких не може дати ніщо інше.
Професійна діяльність як джерело щастя	
Професіоналізм, добросовісність, совісність	Залишається тільки одне – працювати... Вчити хірургів, щоб робили добре й чесно.... Сумління – ось мій головний суддя.
Емпатія	Мені хочеться втішити її (маму пацієнтки. – О.Х.), витерти сльози. Або поплакати разом з нею. Але я не можу цього дозволити собі. Мені дуже погано.
Позитивне мислення, віра в добрі якості людей	Люди хороші. Хо-ро-ші. Потрібно говорити це завжди. Інакше важко жити.
Повага до людини, її гідності; смиренність, здатність просити пробачення	Не завжди можна втриматися, щоб не образити людину несправедливо, але завжди можна попросити пробачення. Для цього потрібно головне: не ставити себе вище людей.
Самовідповідальність за власну людяність	Іноді раптом починаєш сумніватися в самому собі. Особливо небезпечні – успіхи і влада.
Мислення як сенс життя / щастя	Моє щастя зі мною – воно в мисленні і пошуку істини. ... Важливо шукати.

Підготовлено автором на основі аналізу джерел: Амосов, 1967/2013; Микола Амосов, 2014; Трахтенберг, 2020.

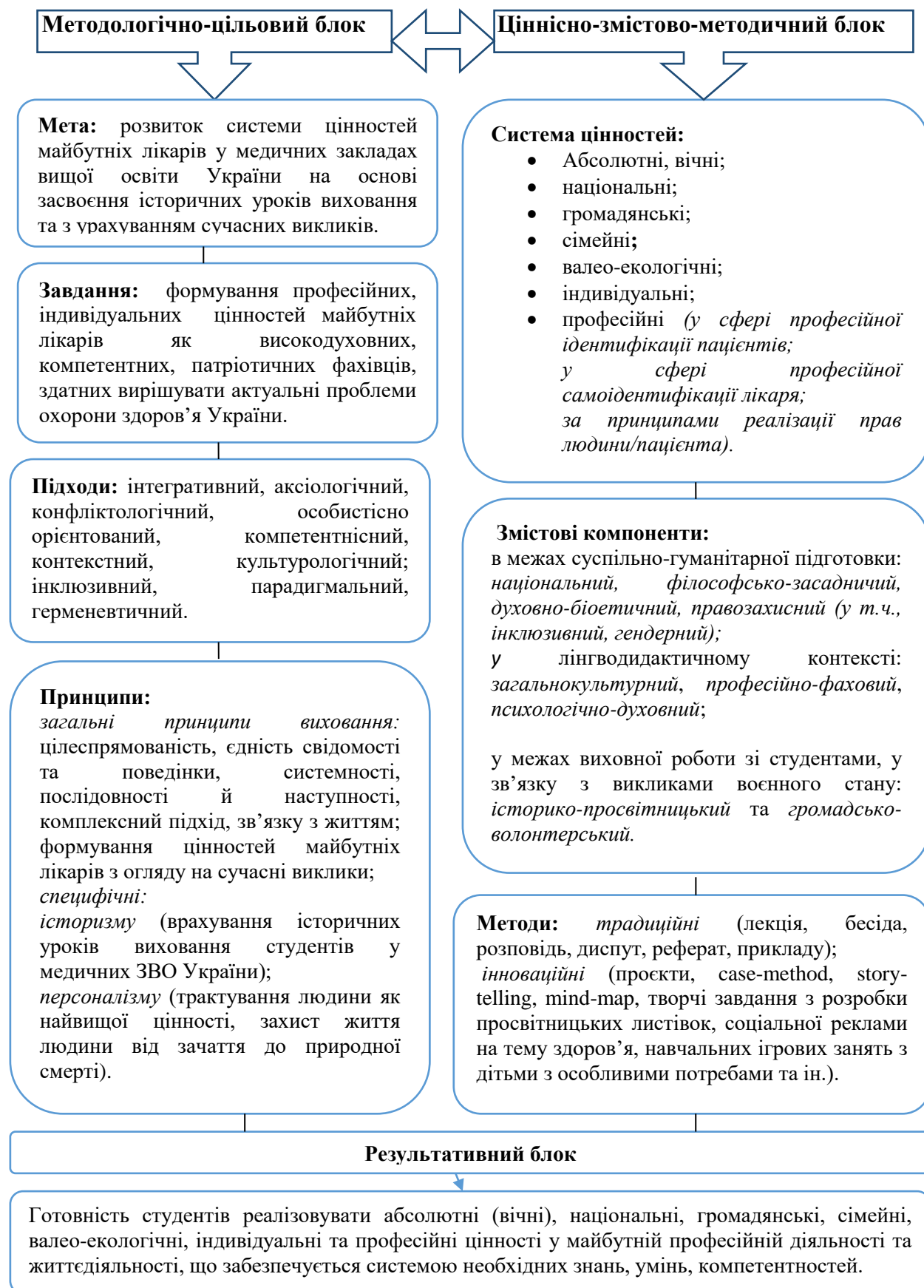
Додаток 3
Джерела відповідальності лікаря за базові професійні цінності

Складено автором.

Додаток К

Теоретична модель розвитку системи цінностей студентів медичних ЗВО

Складено автором.

Додаток Л

Творчі завдання як метод виховання цінностей майбутніх медиків

Додаток Л.1

Фрагменти зі студентських есе «Спілкування лікаря з дітьми-сиротами»*

1. «Оскільки у дітей-сиріт відсутні батьківська турбота, любов, то вони є більш вразливими. Лікар, який працює з такою дитиною, має забезпечити її насамперед підтримкою. Задля цього лікарю необхідно володіти певними психологічними навичками, щоб передбачити різні варіанти поведінки дитини-пацієнта, встановити з нею зв'язок. Якщо йому це вдасться, то дитина розкриється, розповість про свої проблеми. Педіатру варто бути терплячим і в міру наполегливим, адже не всі діти легко йдуть на контакт. Насамперед лікар мусить вислухати маленького пацієнта та вербальними і невербальними засобами проявити емпатію. Отже, встановлене безтурботне спілкування з дітьми-сиротами свідчить про професіоналізм лікаря».

2. «1. Уважно вислухайте дитину, прагніть до того, щоб підліток зрозумів, що він вам не байдужий і ви готові зрозуміти і прийняти його. Не перебивайте і показуйте свого страху. 2. Відносьтесь до нього серйозно, з повагою. 3. Запропонуйте свою підтримку і допомогу. 4. Впевнено спілкуйтесь з сиротою. Саме це допоможе їй повірити у власні сили. 5. Використовуйте слова, речення, які будуть сприяти встановленню контактів: «розумію», «звичайно», «відчуваю», «хочу допомогти». 6. В розмові з дитиною дайте зрозуміти їй, що вона необхідна і унікальна як особистість. 7. Вмійте слухати, довіряйте і викликайте довіру. Отже, поради, які я перерахувала, можуть вам допомогти налаштувати позитивне та продуктивне спілкування з дітьми сиротами, щоб уникнути непорозумінь».

3. «Лікар повинен бути для дитини психологом, вміти вислухати, зрозуміти її проблеми, в будь-який момент підтримати, тому що у дітей-сиріт немає батьківської ласки, опори, любові. З дітками потрібно говорити часто, тому що мовленнєвий розвиток дитини теж є важливим аспектом загального психічного розвитку. Спілкування таких дітей носить поверховий, формальний характер і відрізняється емоційною бідністю. Тому лікар повинен вміти зацікавити дитину. Потрібний спеціальний підхід, який заснований на інтересах та поглядах на життя дитини. Під час спілкування лікар повинен дати високий рівень психологічного комфорту в безпеці, любові, спілкуванні».

*Есе виконані студентами медичного факультету Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського в 2021 р.

Додаток Л.2

Фрагменти зі студентських есе про цінності української молоді в часі війни

1. «...юне життя нашої молоді повинно бути змістовним, цілеспрямованим, активним, орієнтованим на перспективу, з вірою, що війна закінчиться. Молоді люди мають служити взірцем оптимізму, не опускати руки, не падати духом. Найпростіше, що треба і можемо зробити – це зателефонувати близьким та поділитися гарною новиною, чимось хорошим, життєвим, планами на майбутнє. В такий спосіб ми будемо морально підтримувати рідних, друзів, знайомих, більшість яких пригнічені війною і навіть можуть почуватися у безвиході. Молодь повинна допомагати іншим, потребуючим людям, бо це дає відчуття внутрішньої сили, що ти можеш когось підтримати, можеш бути корисним. Тому волонтерство, благодійність сьогодні є дуже важливими цінностями. Розрадьте біженців теплим словом чи шматком хліба, пограйтеся з дітьми, це створить для них атмосферу радості, діти будуть щасливими і вдячними. Робіть усе, що у ваших силах, що ви можете, щоб для когось змінити день на краще. Пишіть щоденник життя, занотовуючи емоції, враження, події, розмірковування. Це допоможе аналізувати, ставати мудрішими, сильнішими. І, головне, після нашої остаточної перемоги ми зможемо опублікувати щоденник життя з війни як пам'ять про ці трагічні і одночасно героїчні дні».

2. «На мою думку, в теперішній час потрібно цінувати кожен момент разом з рідними, друзями. Не треба сваритися у важкий час, який склався для нашого народу. Лише коли втрачаєш, доводиться осмислити, що буденні справи, рутини є дуже важливими для нас. Ранкова кава із сім'єю, посмішка бабусі та маленької сестри, спокійні ночі та мирне небо. Коли осмислюєш серйозність війни та людські втрати, навчаєшся цінувати те, що раніше вважав звичним».

3. «На мою думку, війна застала переосмислити цінності та своє життя в цілому. Зараз для більшості українців головною цінністю і скарбом є життя, сім'я та рідні, також ми почали цінувати своє житло, яке б воно не було, свій дім! Збільшилася безмежна повага до Збройних Сил України та Президента України навіть за межами нашої Держави. А яким цінним стало мирне небо, яке ми до цього навіть не помічали! Ми стали ще більшою нацією, ще більше сильною, ще більше єдиною, згуртувавшись, як ніколи. Ми допомагаємо один одному, людям на сході та в центрі України. Нами пишається весь світ. Тому що ми – Українці, і це найголовніша цінність».

4. «Одна з найголовніших цінностей українського суспільства під час війни – це єдність народу. Саме якщо ми будемо разом працювати, зможемо досягнути перемоги та здолати будь-якого ворога, навіть найсильнішого. У єдності наша

Продовження додатка Л.2

істинна сила. Війна показала, якими ми можемо бути згуртованими, цільними та неподільними. Це те, що неможливо зламати».

5. «Дух українців – непоборний. Це наш фундамент, камінь нездоланності. Це те, що несеться крізь роки від наших предків, які мужньо боролися за наше існування. Історія України не раз доводить, що українці ніколи не здаються та завжди борються до кінця. І як би вороги хотіли знищити цей дух, як вони прагнули придушити бажання українців бути повністю незалежними, знищивши нашу культуру та національну ідентичність, їм цього зробити все одно не вдалося б...».

6. «З початком війни я, як і більшість моїх друзів почали більше цікавитися історією України, нашими національними героями, це навіть стало модно, як і все українське – мова, вишиванка, ЗСУ. І хоча дуже страшно, що через таку жахливу війну сучасна молодь звертає більше уваги на ці речі, але це має всіх нас, все українське суспільство навчити, як ми маємо дорожити своїми національними цінностями і що ми не гірші за другі нації, а рівноправні».

7. «Моїми цінностями в час війни є життя моїх рідних, близьких і моє, а також життя українського народу, воїнів і бойових медиків, які захищають нас на фронті. Чим я можу в цьому допомогти? Можу волонтерити і добре вчитися, щоб стати професіоналом найвищого класу. І тепер я набагато більше розумію, яка відповідальна і ризикована професія, яку я обрав, тому що на війні без лікарів ніяк не обійтись. Вони такі ж герої, як і військові Збройних Сил України».

8. «Нам допоможе віра і єдність, допомога нашим захисникам на передовій. Це мають бути основні цінності для молоді і всіх людей в Україні. З війною ми всі ніби різко подорослішали і стали серйознішими. Тому треба поважати одне одного і бути такими в подальшому. Якісне навчання в університеті це не менше важлива справа, бо від нас в майбутньому буде залежати здоров'я і життя людей. Хотіла б звернути увагу, що це буде надання медичних послуг і тим людям, які сьогодні на передовій і часто втрачають кінцівки, мають різні важкі поранення і будуть потребувати особливої допомоги медиків».

*Есе виконані студентами медичного та фармацевтичного факультетів Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського в 2022 р.

Додаток М

Приклад матеріалів власних наукових розвідок з проблеми цінності життя ненародженої дитини із застосуванням конфліктологічного підходу, які автор використовує у навчальній та виховній роботі з майбутніми медиками*

Згідно з інформацією ВООЗ, щороку в світі здійснюється 53 мільйони абортів. В Україні від 1993 року почався різкий спад народжуваності, кількість абортів досягла 1 мільйона 200 тисяч на рік. За даними Британської енциклопедії, у 1997 році Україна посіла третє місце за кількістю абортів у світі (див.: Терешкевич (с. Діогена), 2014, с. 108; 110).

Спробуємо проаналізувати й пояснити, чому аборт (який узаконений державою, виведений з карного права і вважається особистим «привілейованим» правом жінки) насправді є конфліктом.

Насамперед, аборт – це конфлікт з Творцем, який дарує життя. За висловлюванням швейцарського вченого-психіатра і психотерапевта, професора Б. Штаехеліна, людина – психосоматична єдність (цілісність), в якій живе Христос, а одушевлення людини – це момент зачаття (див. Мириам... почему ты плачеш, 1999, с. 98). Твердження про духовно-божественне походження людини підтримує німецький ембріолог світової слави Е. Блехшміт: «...таємниця людини включає в себе таємницю початку існування людського індивіда як таємницю божественного діяння» (Блехшміт, 1996/2003, с. 105).

Тобто, не лише філософи, богослови репрезентують теологічну концепцію людського буття, а й визнані науковці в галузі медицини підтверджують об'єктивність персоналістичного підходу до цінності життя ненародженої дитини. Аборт, власне, виступає запереченням цього божественного дару життя. На думку Г. Терешкевич, причина такого стану речей криється у дехристиянізації суспільства. Для багатьох людей Бог перестав існувати, водночас зникла належна пошана до життя і безумовної його гідності. Втративши основу, якою є Бог чи віра, і орієнтуючись на власну систему цінностей, важко визначити, що є добром, а що – злом. Заперечивши Бога як Джерело й Володаря життя, людина перебрала на себе функцію розпоряджатися життям ненароджених дітей – фактично давати дозвіл на їх убивство (Терешкевич, 2014, с. 107).

Іншим мотивом боротьби проти життя, на переконання вченої, є концепція абсолютної свободи індивіда, а по суті, егоїстичної свободи, що стоїть на сторожі лише власних інтересів (так під прапором свободи і прав жінки дозволяють аборт, який заперечує право іншої людини, а саме ненародженої дитини, на життя). Тобто, маємо справу з пануючою системою цінностей, котра виключає такі поняття як любов, милосердя, самопожертва, служіння, пошанування дару життя і людської гідності. Це свідчить про духовну деградацію сучасного суспільства, в якому аборт стає проблемою моральності не лише індивідуальної, а й суспільної чи навіть політичної.

Відомий італійський юрист минулого століття Р. Баллестріні з цього приводу зазначав, що найбільшим доказом морального падіння народу буде те, що аборт вважатиметься приватною моральною нейтральною справою, абсолютно допустимою і більше не буде вважатися злочином (Маркевич, 1995, с. 106). Таким чином, аборт виступає конфліктом між людським антигуманним законом та мораллю, в основі якої любов (Творця) до людини і, особливо, до беззахисних ще ненароджених дітей.

Опираючись на прогресивні дослідження в галузі ембріології та генетики (про це йтиметься нижче), можемо стверджувати, що аборт – це конфлікт із природою розвитку людського життя, конфлікт із ненародженою дитиною, яку насильно і жорстоко знищують. Першою жертвою конфлікту-аборту стає дитина-людина, яка є цілісною і повноцінною за суттю і мініатюрною за формою, а зовсім не «скупченням клітин» чи «ембріональних тканин», котрі цинічно викидають у сміттєве відро або ж використовують у фетальній терапії.

До речі, як наголошує Г. Терешкевич, країни Західної Європи та США таки спромоглися заборонити антигуманну практику використання стовбурових ембріональних клітин, джерелом яких є ненароджене дитя на ранній стадії внутріутробного розвитку. Але Україна законодавчо дозволила брати «фетальні матеріали» (по суті, тіла абортіваних діток) для трансплантаційних цілей, що етично неприпустимо (Терешкевич (с.Діогена), 2014, с. 153-154).

Отож, представники персоналістичної концепції обґрунтовують, чому дитину, яка ще не народилася, слід сприймати як повноправну особу, а не як об'єкт, котрим можна маніпулювати. Результатом багаторічних досліджень Е. Блехшмідта стало відкриття Закону збереження індивідуальності: «Індивідуальність живої людини зберігається від моменту запліднення, протягом усього розвитку і аж до смерті, змінюється тільки фенотип (зовнішній вигляд). Сьогодні це доведений як елементарний принцип біології факт. Досліджувати, на якій стадії розвитку з людської зиготи виникає людина, – хибно вже в засновку. Адже людина не стає людиною, а є людиною, починаючи від запліднення. Ми говоримо про розвиток людини не тому, що із якогось, спочатку, можливо, неспецифічного нагромадження клітин у процесі розвитку все виразніше виникає людина, а тому, що людина розвивається із уже людської клітини... Бути людиною – це не феномен, що впливає з онтогенезу, а дійсність, яка є передумовою онтогенезу» (Блехшмідт, 1996/2003, с. 24-25).

Таким чином, автор доводить, що людина – єдине ціле від самого початку свого існування і розвиток органів та тілесної будови – це диференціювання цієї цілості, які вимагають надходження енергії ззовні та розумного плану, за яким вони здійснюються, тобто – існування нематеріальної душі. Саме душа є тим організаційним центром, що керує диференціюваннями, і вона наявна від моменту запліднення. На тій підставі людину слід трактувати як особу на кожній стадії її розвитку та шанувати її гідність і життя незалежно від того, наскільки виразно на кожній із стадій проявляється її особовість (Блехшмідт, 1996/2003, с. 10).

Очевидно, такі знання допомогли б не одній жінці відмовитися від абортів з усіма його негативними наслідками. Власне, аборт – це також конфлікт із жінкою, котра погоджується чи сама вирішує штучно перервати вагітність. Як стверджують фахівці, незалежно від світоглядних переконань та ставлення жінок до абортів, кожна з них свідомо чи підсвідомо переживає внутрішній конфлікт. Нагадаємо, що з точки зору соціології, такий вид конфлікту виникає при поєднанні кількох несумісних соціальних ролей в одній особі.

У даному випадку в особистості жінки, яка чинить аборт, поєднуються дві соціальні ролі – матері (адже вона вже носить у собі нове життя) та вбивці власної дитини (адже вона погоджується штучно перервати вагітність), котрі суперечать одна одній і є несумісними. Виникає внутрішній конфлікт жінки із самою собою, через що її називають другою (після дитини) жертвою абортів (загалом усі психічні, психологічні та фізичні наслідки абортів медики об'єднали в поняття «постабортивний синдром»).

І насамкінець, аборт – це конфлікт із нацією, державою, котра втрачає молоді ненароджені покоління своїх громадян. Так виникає демографічна криза. Натомість суспільство отримує пошкоджене (а нерідко й зруйноване) фізичне та психічне здоров'я жінок репродуктивного віку, одні з яких втрачають здатність народжувати в майбутньому, інші – стають матерями мертвонароджених дітей, ще інші – народжують дітей з різними вадами. І в такий спосіб формується генофонд нації. До речі, Програма абортів, стерилізації і контрацепції входила у фашистську програму знищення слов'янського народу на окупованій території («Nuremberg» № 2325) (Терешкевич (с.Діогена), 2014, с. 109). Парадоксально, але факт: держави, котрі засуджували фашизм і сьогодні називають себе цивілізованими та демократичними, самі легалізували знищення своїх націй через аборти.

*Посилання на джерела подано в тексті додатка.

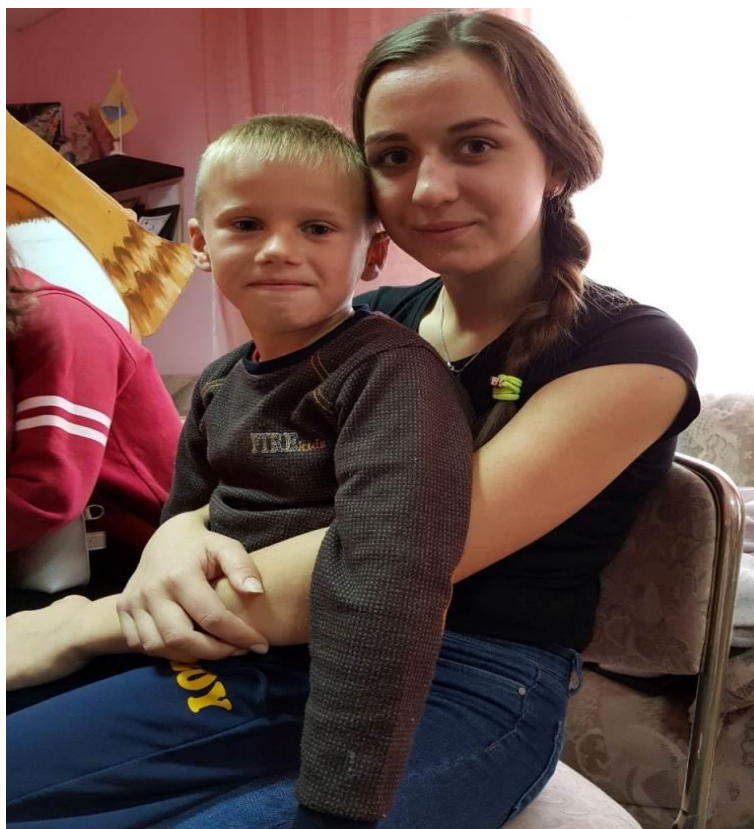
Додаток Н
Методика формування інклюзивних цінностей майбутніх медиків
у автентичних умовах

Додаток Н.1
Творчі педагогічні проєкти

Фотозвіт про проведення студентами спеціальності «Фізична реабілітація»
Тернопільського національного медичного університету імені
І. Я. Горбачевського заняття з дітьми з особливими освітніми потребами
обласного навчально-реабілітаційного центру за підсумками вивчення дисципліни
«Корекційна педагогіка» (2019)

Продовження додатка Н.1

Продовження додатка Н.1

Джерело: Студенти спеціальності «Фізична реабілітація», 2019.

Додаток Н.2 Доброчинні акції

Фотозвіт про доброчинні заходи студентів і викладачів, членів Клубу української мови та культури та волонтерського руху «Misericordia» Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського для дітей різних соціальних категорій

Продовження додатка Н.2

Джерело: Волонтери «Misericordia» та учасники, 2017.

Продовження додатка Н.2

Джерело: Misericordia. Галерея. (б.д.).

Додаток О

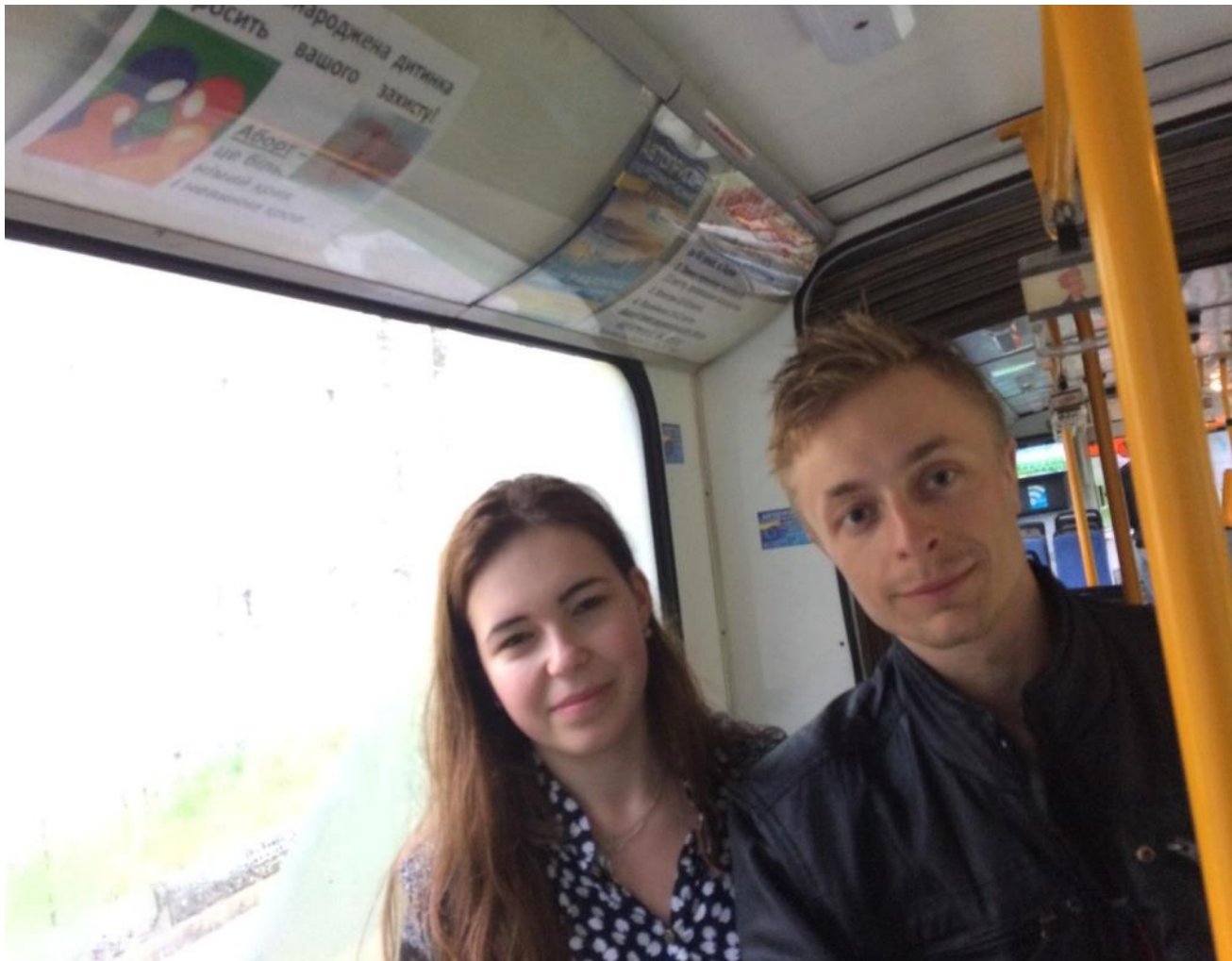
Формування біоетичних цінностей майбутніх медиків шляхом підготовки до профілактичної/просвітницької роботи

Фотозвіт про просвітницьку акцію «Збережи життя ненародженій дитині», організовану зі студентами Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського (2018)

Продовження додатка О

Джерело: Студенти ТДМУ організували, 2018

Додаток П
Академічні цінності у символіці медичного ЗВО

Гімн Тернопільського національного медичного університету

Слова А. Вихруща

Музика Ю. Кіцили

Багате Тернопілля на таланти,
Батьки дарують дітям добрий злет.
Обрали ми і **розумом**, і **серцем**
Тернопільський медуніверситет.

Приспів:

Ми на сторожі вашого здоров'я,
До нас ідуть дорослі і малі.
Служіння людям – **благодатна** доля,
Покликання найвище на Землі.

У єдності професора й студента
Є **медицини** неповторна суть.
Знання, здобуті в рідній **Альма Матер**
Нам успіхи в славу принесуть.

Приспів.

Лікуємо з **молитвою** у серці,
Ми **відчуваєм** болі і жалі.
Служіння людям – **благодатна** доля,
Покликання найвище на Землі.

Багате Тернопілля на таланти,
Батьки дарують дітям добрий злет.
Ми вибираєм розумом і серцем
Найкращий в світі університет –
Тернопільський медуніверситет.

Джерело: Символіка ТНМУ, б.д.

Додаток Р
Імплементация цінності української мови в умовах медичного
університету

Додаток Р.1
Рішення вченої ради Тернопільського національного медичного
університету імені І. Я. Горбачевського від 23.06.2021 р. з питання «Про
сприяння розвитку державної мови в умовах медичного університету»

Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 19 травня 2021 р. № 474-р щодо Концепції Державної цільової національно-культурної програми забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на період до 2030 року, звіту Уповноваженого із захисту державної мови «Про забезпечення функціонування української мови як державної», стратегії розвитку медицини, яка передбачає комплексний підхід до модернізації медичної освіти:

1. Затвердити комплексну програму сприяння розвитку державної мови в умовах медичного університету.

2. Викладачам кафедри української мови проводити щорічні Всеукраїнські науково-практичні конференції «Професійна лінгводидактика в контексті особистісної парадигми». Відповідальні за виконання: викладачі кафедри української мови. Термін виконання: упродовж року.

3. Особливу увагу звернути на підвищення рівня вивчення студентами-іноземцями української мови. З цією метою розробити нові спецкурси, підготувати до друку методичні посібники, проводити різнопланові виховні заходи. Відповідальні за виконання: завідувачі кафедр, відділ з організації виховної роботи студентів. Термін виконання: упродовж року.

4. У процесі підвищення кваліфікації викладачів університету сприяти підвищенню рівня мовленнєвої культури, готовності до ефективної комунікації. Відповідальні за виконання: відділ внутрішнього забезпечення якості вищої освіти. Термін виконання: упродовж року.

5. В періодичних виданнях університету збільшити кількість публікацій, присвячених актуальним питанням розвитку української мови. Відповідальні за виконання: головні редактори. Термін виконання: упродовж року.

6. Контроль за виконанням рішення покласти на проректора з науково-педагогічної роботи професора А.Г. Шульгая.

Джерело: Рішення Вченої ради, 2021.

Додаток Р.2

Комплексна програма сприяння розвитку державної мови в умовах медичного університету

1. Загальна частина

Уряд України схвалив Концепцію Державної цільової програми розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на період до 2030 року. Програма, зокрема, передбачає: зміцнення державного статусу української мови, вироблення дієвих механізмів її захисту, розвитку та популяризації; реалізацію мотивуючих проектів з вивчення, навчання та спілкування українською мовою для громадян України; відкриття мережі курсів з вивчення української мови (в тому числі, дистанційних та онлайн-курсів) для різних категорій осіб, зокрема, на безоплатній основі; покращення якості викладання державної мови в закладах освіти; запровадження іспиту на рівень володіння державною мовою, у тому числі, сертифікаційного іспиту з української мови для іноземців, які виявили бажання вивчати українську мову; сприяння проведенню наукових досліджень у сфері українського мовознавства та соціолінгвістики, а також української жестової мови; розвиток національної словникової бази та забезпечення вільного доступу до неї користувачів; підтримку інновацій та розвитку сучасних культурних індустрій, покращення якості україномовного культурного продукту; сприяння створенню інформаційної, у тому числі, медійної, україномовної продукції; сприяння запровадженню освітніх теле- та радіопрограм, відкритих онлайн-курсів з української історії та культури; створення науково-методичного забезпечення курсу української мови в умовах модернізації сучасної системи освіти; посилення розвивального і виховного потенціалу української мови.

Звіт Уповноваженого із захисту державної мови «Про забезпечення функціонування української мови як державної» підтверджує актуальність проблеми.

Для реалізації поставлених завдань важливу роль відіграють сучасні заклади вищої освіти. Модернізація медичної освіти передбачає, насамперед, підготовку фахівців, які мають високий професійний рівень, готові до творчої діяльності, вміють ефективно співпрацювати з колегами, мають високий рівень мовленнєвої культури. Імплементация законодавчих документів передбачає розробку цільових програм сприяння розвитку державної мови в закладах вищої освіти. Враховуючи той факт, що в ТНМУ імені І.Я. Горбачевського навчаються студенти з усіх областей, в тому числі, з тимчасово окупованих територій, представники багатьох іноземних країн, а також є успішний досвід минулих років, пропонується система заходів, спрямованих на досягнення поставлених урядом завдань.

2. Комплексна програма сприяння розвитку державної мови в умовах медичного університету передбачає:

1. Підписання угоди про співпрацю з Інститутом української мови Національної Академії Наук України.

Відповідальний: А.В. Вихруц. Термін виконання – до 30.11. 2021 р.

2. Щорічне проведення Всеукраїнської науково-практичної конференції «Професійна лінгводидактика в контексті особистісної парадигми».

Відповідальні: викладачі кафедри української мови. Термін виконання – 2022-2025 рр.

3. У процесі підвищення кваліфікації викладачів університету сприяти підвищенню рівня мовленнєвої культури, готовності до ефективної професійної комунікації.

Відповідальні: відділ внутрішнього забезпечення якості вищої освіти. Термін виконання – упродовж року.

4. У періодичних виданнях університету збільшити кількість публікацій, присвячених актуальним питанням розвитку української мови.

Відповідальні: головні редактори. Термін виконання – упродовж року.

5. Особливу увагу звернути на підвищення рівня вивчення студентами-іноземцями української мови. З цією метою продовжити діяльність Клубу української мови та культури, розробити нові спецкурси, підготувати до друку методичні посібники, проводити різнопланові виховні заходи.

Відповідальні: завідувачі кафедр, відділ з організації виховної роботи. Термін виконання – упродовж року

6. У студентських гуртожитках розмістити інформаційні матеріали з актуальних питань нової редакції правопису української мови.

7. Продовжити практику проведення конкурсів творчих робіт студентів, присвячених видатним постатям української культури.

8. Проводити зустрічі студентів з представниками творчої інтелігенції.

9. Сприяти підготовці до друку монографій, присвячених актуальним питанням професійної лінгводидактики.

10. Починаючи з першого курсу, знайомити студентів з кращими прикладами проведення анамнезу, загрозами ятрогенії, маніпуляції.

11. Під час проведення виробничої практики підвищувати рівень культури спілкування студентів з пацієнтами, працівниками медичних закладів.

Відповідальні: відділ виробничої практики студентів.

12. Спільно з асоціацією випускників узагальнити досвід кращих лікарів, продовжити практику підготовки відповідних відеоматеріалів, використовувати їх під час практичних занять.

13. Проводити системну протидію суржику, вульгаризмам, проявам порушення етики спілкування.

14. Вивчати ціннісне ставлення студентів до державної мови, особливості навчально-виховної роботи з майбутніми медиками в частині лінгводидактики; підготувати колективну монографію з відповідної тематики.

Відповідальні: О. Христенко, Л. Стефанишин. Термін виконання – до 30.12.2022 р.

15. Під час проведення Міжнародних медичних конгресів передбачити обговорення актуальних питань використання української мови в молодіжному середовищі.

Відповідальні: Рада молодих вчених ТНМУ, студентське наукове товариство. Термін виконання – упродовж року.

16. При вивченні нормативних дисциплін (українська мова за професійним спрямуванням, українська мова як іноземна); дисциплін за вибором (культура медичної професійної мови і спілкування; академічне письмо; професійна медична комунікація українською мовою лікаря з пацієнтом; основи української медичної термінології та ін.) забезпечити використання сучасних інтерактивних технологій, підвищувати рівень ораторського мистецтва.

Відповідальні: викладачі кафедри української мови. Термін виконання – упродовж року.

16. Висвітлювати усі матеріали щодо виконання програми на офіційному сайті ТНМУ (афіші, оголошення, новини, відеоматеріали тощо).

Відповідальна: прес-служба ТНМУ.

17. Для популяризації ТНМУ у мережі Інтернет наповнювати актуальною інформацією український сегмент Вікіпедії.

Відповідальна: Н. Олійник. Термін виконання – упродовж дії Програми.

18. В офіційних соціальних мережах ТНМУ (фейсбук, інстаграм, твіттер) висвітлювати заходи реалізації Програми.

Відповідальні: прес-служба ТНМУ, Н. Олійник, студентські ЗМІ. Термін виконання – упродовж дії Програми.

19. На офіційному каналі Ютуб проводити трансляцію або розміщувати відеоматеріали основних заходів Програми.

Відповідальні: Н. Олійник, технічні служби. Термін виконання – упродовж дії Програми.

20. Продовжувати акцію «Читай українською...» серед працівників університету і студентів.

Відповідальні: відділ виховної роботи, прес-служба, студентські ЗМІ. Термін виконання – упродовж дії Програми.

Джерело: Рішення Вченої ради, 2021.

Додаток Р.3
Договір про наукову співпрацю Інституту української мови
НАН України і Тернопільського національного медичного університету
імені І. Я. Горбачевського МОЗ України*

Договір про наукову співпрацю

м. Київ

« » _____ 20__ р.

Інститут української мови Національної Академії Наук України, в особі директора **Павла Юхимовича Гриценка** з однієї сторони, та **Тернопільський національний медичний університет імені І. Я. Горбачевського МОЗ України** (надалі – ТНМУ), в особі ректора **Михайла Михайловича Корди**, з іншої сторони, уклали цей договір про наукову співпрацю (надалі – Договір) про наступне:

1. Предмет Договору

1.1. Предметом даного Договору є виконання Сторонами науково-дослідної роботи (надалі – НДР) на тему «Професійна лінгводидактика в контексті особистісної парадигми».

1.2. Апробація ефективності «Комплексної програми сприяння розвитку державної мови в умовах медичного університету».

2. Зобов'язання Сторін за Договором

2.1. При виконанні науково-дослідної роботи Сторони беруть на себе наступні зобов'язання:

2.1.1. Інститут української мови НАН України бере на себе зобов'язання:

- проводити спільні наукові дослідження за темою НДР;
- брати участь у написанні спільних монографій з викладачами кафедри української мови ТНМУ;
- проводити спільні науково-практичні конференції, присвячені актуальним питанням розвитку української мови;
- повідомляти про отримані результати працівників інституту з метою можливості подальшого використання в умовах університету;
- надавати консультації викладачам університету в процесі написання дисертаційних досліджень філологічного спрямування;
- сприяти стажуванню викладачів університету в процесі підвищення кваліфікації;
- надавати допомогу викладачам університету в процесі реалізації «Комплексної програми сприяння розвитку державної мови в умовах медичного університету».

2.1.2. Кафедра української мови ТНМУ зобов'язується:

- проводити спільні наукові дослідження за темою НДР;

- запрошувати працівників Інституту української мови НАН України до проведення спільних науково-практичних конференцій;
- запрошувати працівників Інституту української мови до написання колективних монографій;
- сприяти проведенню науково-дослідних робіт працівниками Інституту української мови регіонального спрямування;
- при підготовці проектів за темою НДР запрошувати працівників інституту до проведення спільних досліджень;
- запрошувати працівників Інституту української мови для читання оглядових лекцій;
- запрошувати студентів до збору матеріалів, які становлять спільний науковий інтерес.

3. Строк дії Договору

3.1. Даний Договір набирає чинності від дати підписання обома Сторонами та діє до «1» січня 2026 року.

4. Відповідальні особи за виконання Договору

4.1. Відповідальними особами за виконання Договору є:

4.1.1. Від Інституту української мови НАН України заступник директора з наукової роботи Горголюк Ніна Георгіївна;

4.1.2. Від ТНМУ – завідувач кафедри української мови, професор Вихрущ Анатолій Володимирович.

5. Відповідальність

5.1. Даний Договір може бути розірваний за ініціативою будь-якої Сторони, оформленої письмово та надісланої офіційно іншій Стороні не пізніше, ніж за один місяць до дати розірвання Договору, з підстав невиконання або неналежного виконання зобов'язань за даним Договором.

6. Інші вимоги Договору

6.1. Сторони, що уклали цей Договір, виконують передбачену ним роботу без фінансових зобов'язань.

7. Юридичні адреси Сторін

Тернопільський національний медичний університет
імені І. Я. Горбачевського МОЗ України
Майдан Волі, 1
м. Тернопіль, 46001

Ректор _____ Михайло Корда

Інститут української мови НАН України
вул. Грушевського, 4
м. Київ, 01001

Директор _____ Павло Гриценко

**Копію договору надано завідувачем кафедри української мови,
проф. А. В. Вихрущем.*

Додаток С

Змістові компоненти формування національних цінностей студентів у процесі вивчення історії українського національно-визвольного руху ХХ ст. (за матеріалами власних наукових розвідок)

Під час викладання історії України здобувачам вищої освіти педагоги повинні використовувати виховний потенціал даної навчальної дисципліни з метою формування національних, громадянських цінностей майбутніх фахівців.

Поняття «національні цінності» трактуємо як ідеї, феномени суспільного життя, психічні властивості/утворення особистості, що відображають найвищу значущість для людини – представника/представниці конкретної нації. Усвідомлення приналежності до рідного народу є пов'язаним із поняттям національної свідомості, що, водночас, виступає і національною цінністю. Національно свідомою людиною є цінною для її народу, держави, адже розуміє і реалізовує інтереси своєї нації.

Щоб виховати національно свідому особистість, слід формувати гуманітарний світогляд майбутніх фахівців, базовим пластом якого є, зокрема, історична спадщина нації. Минуле України з позиції історичних уроків містить події, факти, явища, процеси, що, акумулювавшись у відповідні цінності, виступають структуроформуючими компонентами національної свідомості українських громадян. Вони утворюють поняття «національна пам'ять», яку розуміємо як окрему цінність, що пов'язана із інтеріорізованими почуттями/ставленнями пошани та вдячності минулим поколінням рідної нації, а також усвідомлення історичних уроків для українців.

Перший змістовий компонент у контексті формування національних цінностей, зокрема, національної пам'яті, стосується проблематики Великого Голодомору. Викладання відповідних тем/питань варто асоціювати із розвитком у студентів системи цінностей: «незалежність рідної держави» - «демократичний режим» - «національні інтереси» - «життя людини як представника/представниці конкретної нації» тощо. Явище Великого Голодомору потенційно спонукає студентів до усвідомлення поняття «геноцид» у конкретній формі, витвореній тоталітарним режимом СРСР. У цьому контексті слід звернути увагу здобувачів вищої освіти й на присутні антицінності, що детермінували зазначену трагедію: «закрита політична система», «тоталітаризм», «репресивна політика», «свідоме знищення нації», «антигуманізм», «аморальність тоталітарної влади», «атеїзм», «злочини проти людяності» та ін.

Другий змістовий компонент у контексті формування національних цінностей студентів під час вивчення історії України стосується національно-визвольної боротьби в умовах Другої світової війни. Так, йдеться про використання виховного потенціалу історичної спадщини Української Військової Організації (1920), Організації Українських Націоналістів (1929), Української Повстанської Армії (1942). Змістова структура відповідних національних цінностей відображає такі аксіологічні концепти: «національна ідея», «свобода»,

«воля до боротьби», «соборність», «вірність», «жертвність», «національна гідність».

Викладаючи зазначені теми/питання, треба використовувати новітні історичні дослідження, що об'єктивно й незаангажовано репрезентують героїчні сторінки українського минулого. Відтак, на основі історико-наукових даних слід пояснювати студентам сутність цінностей: «національна ідея» (що в контексті історії ОУН та УПА означає визволення і творення вільної соборної української держави на своїй Богом даній землі), «свобода» (як форма осягнення національної ідеї), «воля до боротьби» (як цілеспрямоване пріоритетне прагнення активно змагатися за національно-державну самостійність), «соборність» (як духовна та геополітична єдність українського народу, запорука втілення державницьких цілей), «вірність» (як вияв моральної відповідальності за долю рідної нації, життя і безпеку побратимів і посестер із мережі ОУН та УПА), «жертвність» (як необхідний в умовах війни спосіб долання перешкод і труднощів у досягненні високої мети – відновлення вільної української держави), «національна гідність» (як властивість людини, представника/представниці (української) нації, що передбачає мислення, поведінку, вчинки, які сприяють інтересам нації та засвідчують високий рівень свідомості й духовності особи).

Власне, життєдіяльність учасників/учасниць національно-визвольного руху, вояків/воячок (особливо, провідників, головнокомандувачів), медичного персоналу, зв'язкових і прихильників ОУН та УПА є прикладом реалізації національних цінностей для сучасного молодого покоління. Тому на заняттях з історії України в межах відповідних тем та у контексті позааудиторної виховної роботи доцільно використовувати матеріали про героїзм, з одного боку, та випробування, з іншого, які мали місце в житті знаних і маловідомих (але біографії яких тепер досліджують) діячів і діячок ОУН та УПА. Більшість із них загинули/були піддані тортурам/ув'язнені/заслані в концтабори тощо. Їхня національно-громадянська позиція чітко засвідчує, що для них свобода й інтереси рідної нації були вищими цінностями, аніж їхня власна безпека/комфорт і навіть життя.

Третій компонент у структурі системи національних цінностей, які слід формувати в майбутніх фахівців у контексті викладання історії України, стосується явища дисидентського руху, що розкривається через призму таких концептів, як «інакомислення (на боці правди)», «активність», «просвітництво», «самоорганізація».

Аналізуючи життєдіяльність українських дисидентів, можемо простежити вияв іншої (по відношенню до офіційної владної) позиції, що полягала у відстоюванні абсолютної цінності правди/істини (власне, «інакомислення»). Студентам слід сприяти в усвідомленні того, що правда є неоціненною і відстоювання її в умовах тоталітарного режиму вимагає високої ціни, яку сповна заплатили, наприклад, Іван Дзюба, Василь Стус, Вячеслав Чорновіл, котрі у 1965

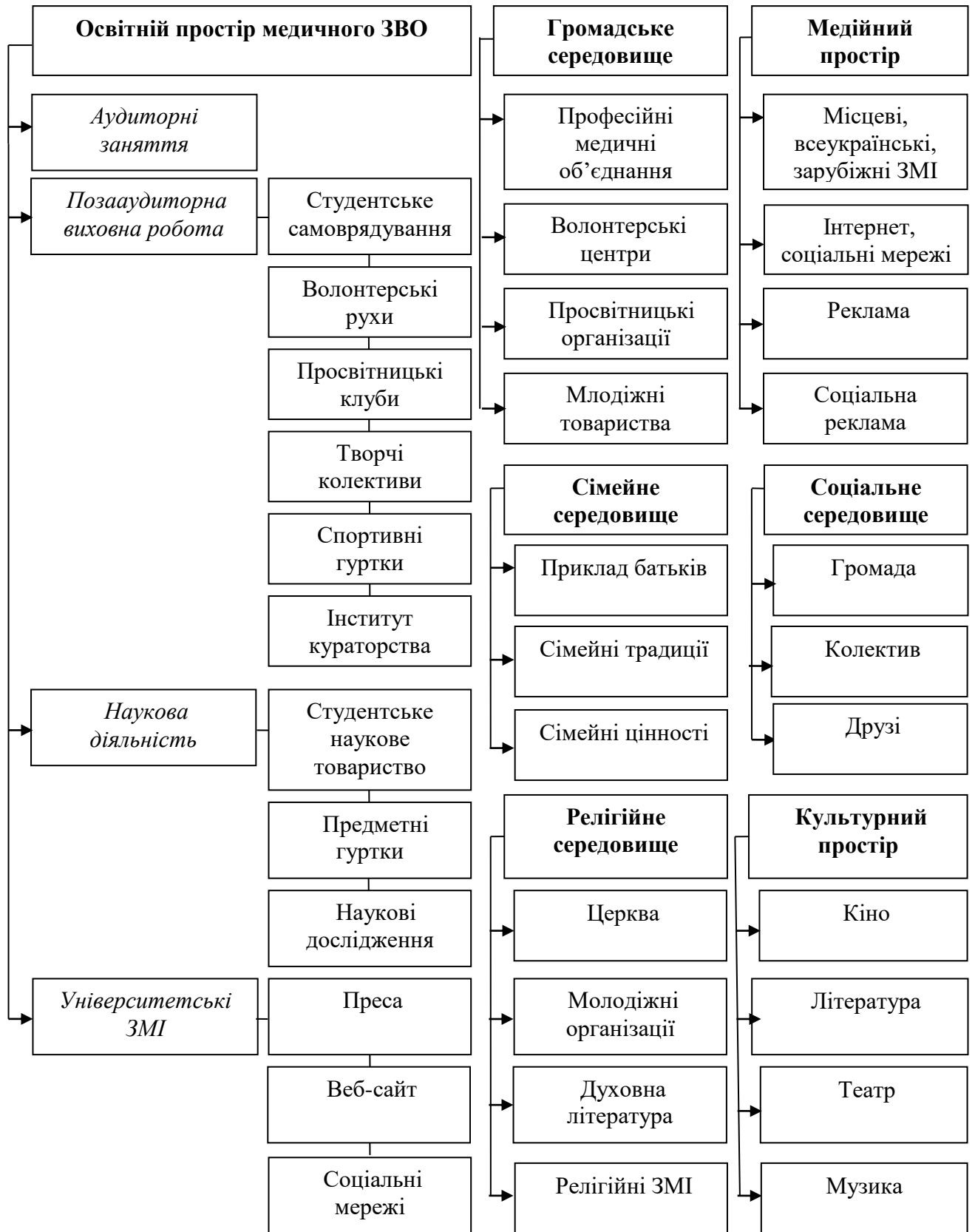
році виступили з протестом проти замовчування політичних репресій української інтелігенції, що покотилися новою хвилею у постсталінську добу.

Активність як цінність у даному контексті означає діяльність дисидентів у різних формах задля опонування тоталітарному режиму й захисту інтересів нації. А самоорганізація як цінність постає виявом ініціативності й прагматичності учасників дисидентського руху, які налагодили видання просвітницької літератури («самвидаву»), що мало сприяти пробудженню національної свідомості всього українського народу, підготовці «грунту» для державної незалежності.

Таким чином, історія Великого Голодомору, українського національно-визвольного руху під час Другої світової війни та дисидентського руху містить незамінний унікальний виховний потенціал, який необхідно використовувати з метою формування системи національних цінностей сучасних українських студентів, яким потрібно усвідомлювати ціну свободи рідної нації, котру вона виплачує ще й сьогодні в умовах повномасштабної війни росії проти України, а також те, що перемога у цій війні безпосередньо залежить від рівня національної свідомості, соборності, активності кожного громадянина і громадянки української держави.

Джерело: Христенко, 2023d.

Додаток Т
Структурна модель формування системи цінностей майбутніх медиків

Складено автором.